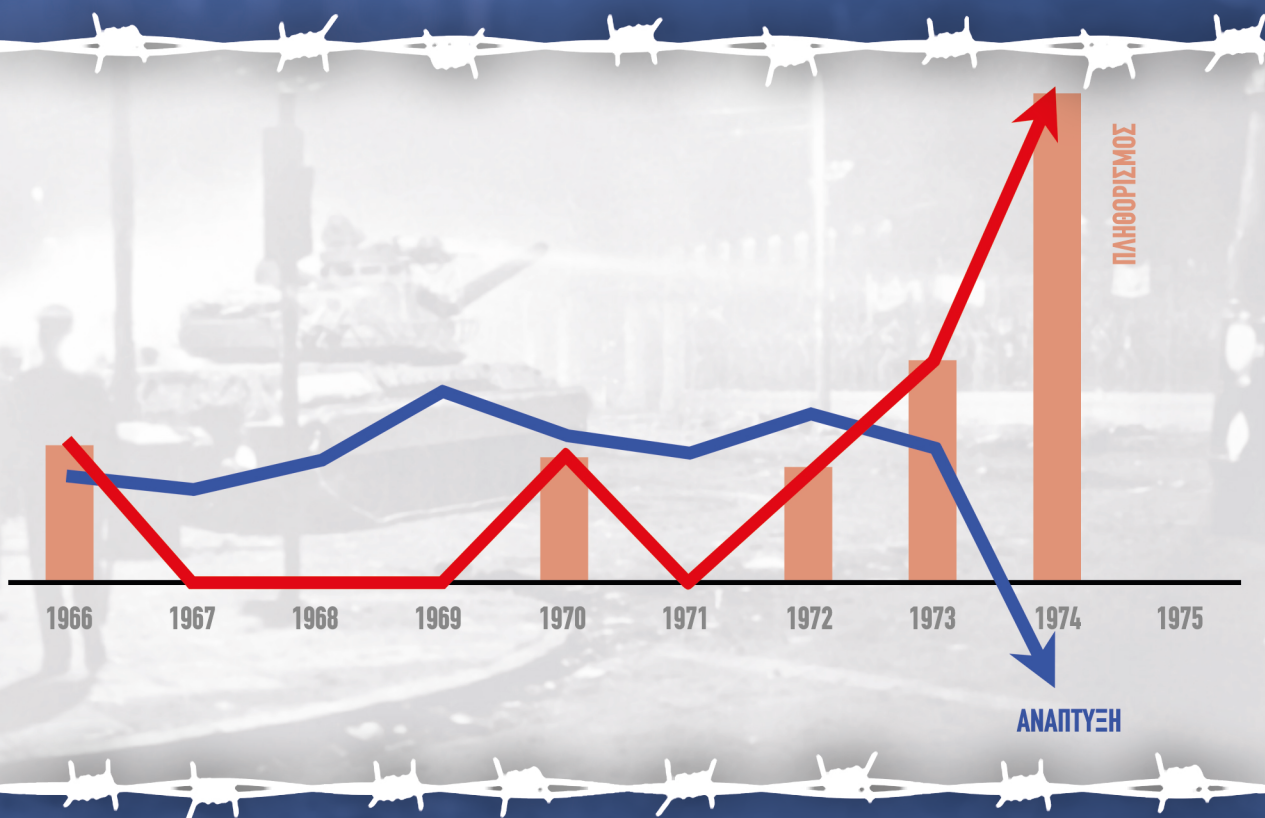

ΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ 1967-74

Πρακτικά Συνεδρίου για τα 50 χρόνια Μεταπολίτευσης

Εισαγωγή - Επιμέλεια

ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΗΣ

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

2024

ΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ 1967-1974

ΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ 1967-1974

Πρακτικά Συνεδρίου
για τα 50 χρόνια Μεταπολίτευσης

Κείμενα:

Αλογοσκούφης Γ, Διακουλάκη Δ, Κακριδής Α,
Καλογήρου Γ, Καμμάς Π, Κλάψης Α, Κουτεντάκης Φ,
Κωστής Κ, Λαζαρέτου Σ, Μπότσιου Κ, Μπουραντώνης Δ,
Νικολακάκης Μ, Οικονομίδης Γ, Πεπελάση Ι, Ριζάς Σ,
Σαραντίδης Β, Τασούλας Κ, Χαραλάμπης Δ, Χριστοδουλάκης Ν.

Εισαγωγή - Επιμέλεια
ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΗΣ

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΘΗΝΑ 2024

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Διεξαγωγή:

Η διεξαγωγή της Ημερίδας για τα *Οικονομικά της Δικτατορίας 1967-1974* έγινε την Πέμπτη 15 Φεβρουαρίου 2024 στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων με την συμμετοχή 19 ομιλητών. Η Ημερίδα είχε τεθεί υπό την αιγίδα του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών και της Βουλής των Ελλήνων.

Ο παρών τόμος περιλαμβάνει τις αντίστοιχες εργασίες που βασίστηκαν στα απομαγνητοφωνημένα Πρακτικά της Ημερίδας και υποβλήθηκαν κατόπιν επεξεργασίας και έγκρισης των συγγραφέων.

Παρά τις δυσκολίες μετακίνησης εκείνων των ημερών προς το κέντρο της πόλης λόγω διαδηλώσεων και καταλήψεων εξαιτίας της νομοθέτησης των Ιδιωτικών Πανεπιστημίων, η προσέλευση συνέδρων υπήρξε σημαντική και η συμμετοχή τους στις εργασίες και τις συζητήσεις απέβη ιδιαίτερα αξιόλογη. Για τον λόγο αυτό επιλέξαμε στην έκδοση των εργασιών να συμπεριλάβουμε όλες τις παρεμβάσεις που σημειώθηκαν, μαζί με τις απαντήσεις και σχολιασμούς των ομιλητών. Η Ημερίδα έχει μαγνητοσκοπηθεί και βρίσκεται στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

https://www.dropbox.com/scl/fo/6zontoljvgpj9qjpuj83q/h?dl=0&e=1&preview=50_%CE%A7%CE%A1%CE%9F%CE%9D%CE%99%CE%91.mp4&rlkey=edz5q6y0tdnctgwnt3kfbyq8d.

Περιγραφή:

Σε γενικές γραμμές και παρά τις επιμέρους οπτικές κάθε ερευνητή, οι εισηγήσεις καταδεικνύουν ότι η Δικτατορία όχι μόνο δεν κατάφερε να επιτελέσει το «θαύμα» το οποίο διαφήμιζε με τον προπαγανδιστικό της

μηχανισμό, αλλά –απεναντίας– κληρονόμησε μια οικονομία στο χείλος της ύφεσης και του υπερπληθωρισμού, με οξυμένες ανισότητες, χωρίς σύγχρονες υποδομές, χωρίς βιομηχανική πολιτική και με μία προβληματική χρηματοπιστωτική επέκταση σε φιλικές της επιχειρήσεις που κατέρρευσαν σωρηδόν λίγα χρόνια μετά. Το μόνο που (δυστυχώς) έμεινε όρθιο ήταν μία στρεβλή οικοδομική μεγέθυνση που έγινε χωρίς κανένα πολεοδομικό σχεδιασμό και προκάλεσε μεγάλες καταστροφές στο περιβάλλον – φυσικό, αστικό και τουριστικό.

Ταυτόχρονα, η Δικτατορία είχε αποκόψει την χώρα από την πορεία της ευρωπαϊκής ένταξης και την είχε προσδέσει στις οικονομικές επιλογές των ΗΠΑ και μάλιστα σε μια περίοδο που αυτές κλυδωνιζόταν από την πετρελαϊκή κρίση και την αστάθεια του δολαρίου μετά το 1971. Στέρρησε έτσι την χώρα από μία δεκαετία στήριξης και συμμετοχής της ελληνικής οικονομίας στους θεσμούς συνεργασίας, ανάπτυξης και οικοδόμησης του κοινωνικού κράτους που κυριαρχούσαν τότε στην Δυτική Ευρώπη, στην κορύφωση της λεγόμενης «*χρυσής τριακονταετίας*» μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Όταν η Ελλάδα «μπήκε» επιτέλους στην Ευρωπαϊκή οικογένεια το 1981, η οικονομία της έπρεπε να προσαρμοστεί πλέον με μεγάλες δυσκολίες, καθώς οι περισσότερες χώρες είχαν βυθιστεί και αυτές στον στασιμοπληθωρισμό, οι βιομηχανίες τους δεν ήταν πια ανταγωνιστικές και η κοινωνική τους πολιτική υφίστατο μεγάλες περικοπές.

*

Ο παρών τόμος χωρίζεται σε τέσσερα μέρη, τα οποία καλύπτουν ισάριθμες πλευρές της οικονομικής πολιτικής της Δικτατορίας και τις διαχρονικές συνέπειες που αυτές είχαν στην ελληνική κοινωνία και την πορεία της χώρας γενικότερα. Με βάση το περιεχόμενο των εισηγήσεων, μια πολύ συνοπτική περιγραφή τους έχει ως εξής:

I. Στο Πρώτο Μέρος περιλαμβάνονται τρία Κεφάλαια στα οποία αναλύονται τα μακρο-οικονομικά δεδομένα της περιόδου της Δικτατορίας,

συγκρίνονται με την πορεία αντίστοιχων μεγεθών κατά την προηγούμενη περίοδο από την δεκαετία του 1950 έως το πραξικόπημα και περιγράφεται η κρίση της διετίας 1973-74 με τον υψηλό πληθωρισμό και την ύφεση που έφερε η πετρελαϊκή κρίση και η κατάρρευση του δολαρίου.

Πιο συγκεκριμένα, στο Κεφάλαιο 1 ο Γιώργος Αλογοσκούφης, αναφέρεται στους πρωτοφανείς ρυθμούς ανάπτυξης που επικρατούσαν πριν το πραξικόπημα, τον χαμηλό πληθωρισμό, την σημαντική άνοδο του βιοτικού επιπέδου, καθώς και την γενναία χρηματοδότηση της εκπαίδευσης και του κοινωνικού κράτους που είχε αρχίσει ιδιαίτερα μετά το 1963. Αν και αρχικά η χούντα δεν μετέβαλε ουσιωδώς τον προσανατολισμό της οικονομικής πολιτικής, σταδιακά ακολουθούσε όλο και πιο ανεξέλεγκτη πιστωτική πολιτική σε συνδυασμό με μία καιροσκοπική (και γιαυτό ατελέσφορη) αναζήτηση ξένων επενδύσεων, οι περισσότερες των οποίων ναυάγησαν. Από το 1970 και μετά, το εξωτερικό ισοζύγιο ήταν και πάλι προβληματικό και η Δικτατορία προχώρησε τελικά σε σοβαρή υποτίμηση της Δραχμής έναντι των εμπορικών της εταίρων, διατηρώντας όμως την ισοτιμία προς το κλυδωνιζόμενο δολάριο ΗΠΑ. Το αποτέλεσμα ήταν η εμφάνιση υψηλού πληθωρισμού και μιας μεγάλης ύφεσης που επιτάχυναν το τέλος της Δικτατορίας μέσα στην γενική κατακραυγή για την καταστολή της εξέγερσης του Πολυτεχνείου και την προδοσία της Κύπρου.

Στο Κεφάλαιο 2 ο Ανδρέας Κακριδής διερευνά την υπερβολικά έντονη πιστωτική επέκταση την οποία έκανε η χούντα, όχι μόνο για να κρατήσει ψηλά την συνολική ζήτηση αλλά και να ευνοήσει την δημιουργία και ενδυνάμωση φίλιων κοινωνικών και επιχειρηματικών δυνάμεων που με την σειρά τους θα συνέδραμαν στην εμπέδωση του καθεστώτος. Υπό αυτή την έννοια, η χούντα δεν ήταν τόσο υπεράνω πολιτικών υπολογισμών, όσο νόμιζε ή ισχυριζόταν. Ο «υποστηρικτικός συνασπισμός» της Δικτατορίας ήταν σαφώς μεγαλύτερος από τον στενό κύκλο των εφοπλιστών και των μεγαλοεπιχειρηματιών και, τουλάχιστον στο πεδίο της οικονομίας, είναι σαφές ότι το καθεστώς προσπάθησε να προσεταιριστεί πολύ ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού. Σε κάθε περίπτωση, ο ισχυρισμός ότι η Δικτατορία κατέληξε να ευνοεί αποκλειστικά και μόνο την οικονο-

μική ολιγαρχία, προκαλώντας διεύρυνση των –ομολογουμένως ήδη υψηλών– επιπέδων ανισότητας χρειάζεται περαιτέρω έρευνα και ανάλυση.

Στο Κεφάλαιο 3 ο Φραγκίσκος Κουτεντάκης διερευνά τις κατανομές εισοδήματος ανάμεσα στα πλουσιότερα και φτωχότερα τμήματα του πληθυσμού κατά την διάρκεια της Δικτατορίας και τα συγκρίνει με τα αντίστοιχα ευρήματα κατά την περίοδο αποκατάστασης της Δημοκρατίας. Στα πρώτα χρόνια της Δικτατορίας το πλουσιότερο 10% του πληθυσμού συγκέντρωνε το 29% του εθνικού εισοδήματος, με άλλα λόγια είχε σχεδόν τριπλάσιο εισόδημα από το μέσο, ένα μερίδιο ιδιαίτερα υψηλό που συγκρίνεται μόνο με την έντονη ανισοκατανομή που επικράτησε κατά την διάρκεια της κρίσης χρέους 2009-2017. Αν και προς το τέλος της Δικτατορίας, το μερίδιο του άνω-πλουσίου μέρους περιορίστηκε λόγω της γενικότερης κάμψης της οικονομικής δραστηριότητας, η αίσθηση της έντονης ανισοκατανομής παρέμεινε ως κυρίαρχη. Έτσι, η κατάρρευση της Δικτατορίας απελευθέρωσε ένα γενικευμένο αίτημα για αναδιανομή του εισοδήματος, και φαίνεται να επήλθε κάποια αξιοσημείωτη αναδιανομή εισοδήματος σε βάρος του πλουσιότερου 10%, τουλάχιστον έως το 1982 αλλά ακόμα εντονότερα αργότερα.

Η συζήτηση για όλα τα ζητήματα αυτού του Μέρους περιγράφεται στο Κεφάλαιο 4.

II. Το Δεύτερο Μέρος περιλαμβάνει τέσσερα Κεφάλαια, τα οποία εξετάζουν το ‘αναπτυξιακό μοντέλο’ καταπιάνονται με ιδιαίτερες πτυχές της παραγωγής κατά την διάρκεια της Δικτατορίας.

Στο Κεφάλαιο 5 η Ιωάννα Πεπελάση επισημαίνει ότι η άνοδος της βιομηχανικής παραγωγής κατά την διάρκεια της Δικτατορίας οφείλεται σε ένα συνδυασμό πολιτικής υποκατάστασης των εισαγωγών και ανόδου στις βιομηχανικές εξαγωγές. Όμως αυτή η εκβιομηχάνιση δεν μπορούσε να κρατήσει για καιρό καθώς δεν είχε την δυναμική να αντέξει – ήταν περισσότερο φούσκα, απατηλή και επιπόλαιη. Ως κύριο λόγο θεωρεί ότι

η παραγωγικότητα της εργασίας έπαυσε να αυξάνεται, εξαιτίας της έλλειψης σύγχρονων επενδύσεων αλλά επίσης και λόγω περιορισμού της ελευθερίας, της διάλυσης των δικτύων εμπιστοσύνης και τελικά της διάβρωσης του πνευματικού, πολιτισμικού και ανθρώπινου κεφαλαίου.

Στο Κεφάλαιο 6 η Δανάη Διακουλάκη, με άξονα την ΔΕΗ, περιγράφει τις επιδόσεις και στρεβλώσεις του ενεργειακού τομέα στην περίοδο της Δικτατορίας. Αμέσως μετά το πραξικόπημα ανατράπηκε ο ενεργειακός σχεδιασμός και τα έργα ηλεκτροπαραγωγής από εγχώριες πηγές που είχαν εγκριθεί από τις προηγούμενες κυβερνήσεις, καθώς προκρίθηκε η εντατική προώθηση των πετρελαϊκών σταθμών και η διερεύνηση της δυνατότητας χρήσης πυρηνικής ενέργειας. Η δεύτερη τελικά δεν ευοδώθηκε, όμως η έμφαση στο πετρέλαιο έκανε την ΔΕΗ και την οικονομία συνολικά πολύ πιο ευάλωτη μετά την πετρελαϊκή κρίση.

Στο Κεφάλαιο 7 ο Γιάννης Καλογήρου αναφέρει πως η Δικτατορία επιχείρησε να οικειοποιηθεί τα αναπτυξιακά επιτεύγματα, τα οποία οι προηγούμενες κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις συνέβαλαν με την πολιτική τους να πραγματοποιηθούν, χωρίς όμως αυτή να καταφέρει να προσελκύσει κάποιες αξιόλογες ή σύγχρονες επενδύσεις. Πολυδιαφημισμένες επενδύσεις – όπως η Litton, η MacDonald και η ΣΤΡΑΝ τελικά κατέληξαν σε φιάσκο, ενώ το πάγωμα της Συμφωνίας Σύνδεσης με την ΕΟΚ δεν επέτρεψε στην ελληνική βιομηχανία να αξιοποιήσει την δυνατότητα χρηματοδότησής από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων. Τελικά δεν υλοποιήθηκε κάποιο μεγάλο εμβληματικό βιομηχανικό έργο που να μπορούσε να συγκριθεί με εκείνα της προδικτατορικής περιόδου.

Στο Κεφάλαιο 8 ο Μιχάλης Νικολακάκης γράφει ότι η δεκαετία του 1970 σηματοδοτεί μια αλλαγή υποδείγματος στον τουρισμό με χαρακτηριστικές όψεις την αύξηση της μέσης δυναμικότητας των ξενοδοχειακών μονάδων, την επιβολή των ενιαίων όγκων και των monoblock ξενοδοχείων, ενώ ταυτόχρονα στο ζήτημα του παραθαλάσσιου τοπίου και της προστασίας των ακτών, παρέχονται δικαιώματα που καθιστούν μεγάλες παράκτιες περιοχές δυνάμει απροσπέλαστες στο κοινό. Ωστόσο, η πε-

τρελαϊκή κρίση επηρεάζει τις οικονομικές επιδόσεις της χώρας, ο πληθωρισμός εκτινάσσεται, και οι νεότευκτες ξενοδοχειακές μονάδες σύνομα αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην αποπληρωμή των δανείων τους. Ακολουθεί ένα μπαράζ πλειστηριασμών ξενοδοχείων κατά την πρώτη περίοδο που ακολούθησε την αλλαγή του καθεστώτος και πολλά συγκροτήματα αφήνονται να ρημάζουν για πολλές δεκαετίες, προκαλώντας μεγάλο περιβαλλοντικό, πολεοδομικό και αισθητικό πλήγμα.

Η συζήτηση για όλα τα ζητήματα αυτού του Μέρους περιγράφεται στο Κεφάλαιο 9.

III. Το Τρίτο Μέρος περιλαμβάνει τρία Κεφάλαια, τα οποία εξετάζουν την διάρρηξη της Δικτατορίας με τους διεθνείς θεσμούς, μετά την αναστολή της Συμφωνίας Σύνδεσης με την ΕΟΚ, την αποπομπή της από το Συμβούλιο της Ευρώπης και την απομόνωση της κατά την διάρκεια της συναλλαγματικής κρίσης του Δολλαρίου.

Στο Κεφάλαιο 10 η Σοφία Λαζαρέτου περιγράφει την εμπειρία της Ελλάδας στην εποχή του Μεγάλου Πληθωρισμού της περιόδου 1973-74. Αφού επισημάνει ότι η καθοδική πορεία της οικονομίας εντάθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1970, θεωρεί πως η χειραγώγηση και η αποδυνάμωση όλων των ανεξάρτητων θεσμών, η περιφρόνηση των διεθνών κανόνων, αλλά κυρίως η αδυναμία αντίληψης των μεταβολών στο διεθνές σκηνικό οδήγησαν την Δικτατορία σε παντελώς λανθασμένη αντίδραση ενόψει των μεγάλων γεωπολιτικών και νομισματικών διαταραχών που έλαβαν χώρα την περίοδο αυτή. Η αδικαιολόγητη εμμονή των νομισματικών αρχών να διατηρήσουν σταθερή την ισοτιμία της δραχμής ως προς το δολάριο όταν το τελευταίο αντιμετώπιζε σφοδρές υποτιμητικές πιέσεις, οδήγησε σε υψηλό εισαγόμενο πληθωρισμό που τροφοδότησε τις πληθωριστικές προσδοκίες και μονιμοποίησε την παρουσία διψήφων ποσοστών πληθωρισμού για μεγάλο διάστημα.

Στο Κεφάλαιο 11 ο Σωτήρης Ριζάς περιγράφει πώς φτάσαμε στην ανα-

στολή της Συμφωνίας Σύνδεσης με την ΕΟΚ με μια απόφαση της Επιτροπής τόσο για να ικανοποιήσει τις απαιτήσεις της δυτικοευρωπαϊκής κοινής γνώμης όσο και ως μια ευκαιρία άσκησης πολιτικής πίεσης προς την χούντα με οικονομικά μέσα. Η ένταξη της Βρετανίας, της Ιρλανδίας και της Δανίας στην ΕΟΚ το 1973, κινητοποιεί κατεξοχήν το προδικτατορικό πολιτικό προσωπικό και αναδεικνύει ως στρατηγικό και γεωπολιτικό διακύβευμα την ένταξη της Ελλάδας. Το πείραμα Μαρκεζίνη το 1973 επιτρέπει στους ευρωπαίους, κράτη-μέλη και Κοινότητα να τρέφουν κάποια αισιοδοξία για την αποκατάσταση των σχέσεων, όμως με το πραξικόπημα Ιωαννίδη τερματίζεται η συζήτηση για οποιαδήποτε ευρωπαϊκή προοπτική και η Ελλάδα μένει ολομόναχη να αντιμετωπίσει την διεθνή κρίση που έχει ξεσπάσει και κορυφώνεται το 1974.

Στο Κεφάλαιο 12 ο Αντώνης Κλάψης διερευνά την προσπάθεια της Δικτατορίας να αναπτύξει σχέσεις με κράτη του Ανατολικού Συνασπισμού και του Τρίτου Κόσμου, προκειμένου να αντισταθμίσει την απομόνωση της από την Ευρώπη και ταυτόχρονα να βρει διέξοδο για τις εξαγωγές της. Ανάμεσα στο 1969-70 μέχρι και το τέλος της θητείας του Παπαδόπουλου στην πρωθυπουργία, θα υπάρξει μια εντυπωσιακή άνοδος στις οικονομικές σχέσεις που ανέπτυξε η Ελλάδα με τις χώρες του ανατολικού συνασπισμού. Αναθερμάνθηκαν επίσης και οι σχέσεις της Ελλάδας με το Τοπικό Συμβούλιο με τους Βαλκάνιους γείτονές της, ενώ το 1972 υπεγράφη συμφωνία για την εγκαθίδρυση διπλωματικών σχέσεων με την Κίνα και την επισκέπτεται ο αντιπρόεδρος της χούντας τον επόμενο χρόνο.

Ταυτόχρονα ενισχύονται οι συνεργασίες της χούντας με κράτη της Αφρικής, είτε επειδή αρκετά εξ αυτών έχουν παρόμοια αυταρχικά καθεστώτα είτε για να στηριχθούν οι ελληνικές κοινότητες που αντιμετωπίζουν πολλές δυσκολίες μετά την ανεξαρτητοποίηση των πρώην αποικιών.

Η συζήτηση για όλα τα ζητήματα αυτού του Μέρους περιγράφεται στο Κεφάλαιο 13.

IV. Στο Τέταρτο Μέρος περιλαμβάνονται τρεις καίριες παρεμβάσεις για τα γενικότερα πολιτικο-οικονομικά χαρακτηριστικά της Δικτατορίας.

Στο Κεφάλαιο 14 ο Κώστας Κωστής εξετάζει το κατά πόσον η ανάπτυξη μιας οικονομίας επηρεάζεται από το πολιτικό καθεστώς και την έκταση της διαφθοράς που παρατηρήθηκε επί χούντας – αν και δεν την θεωρεί σημαντικά διαφορετική από άλλες περιόδους. Επισημαίνει emphaticά ότι η πατροπαράδοτη οικονομική ελίτ καθόλου δεν αντέδρασε στα σχέδια της χούντας, επωφελούμενη από τις σκανδαλώδεις πιστωτικές χορηγήσεις και την απουσία ελέγχων.

Στο Κεφάλαιο 15 η Κωνσταντίνα Μπότσιου παρατηρεί ότι η Δικτατορία παράλληλα με την εύνοια που επιδείκνυε στους μεγάλους οικονομικούς παράγοντες, καλλιέργησε και έναν λαϊκίστικο εσωστρεφή μικρο-καπιταλισμό που νομιμοποιούσε την αυθαιρεσία και την διαφθορά σε κατώτερη κλίμακα της οικονομίας. Ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού ήταν ευχαριστημένο μέχρι το 1972-73. Οι αγρότες βέβαια είχαν δυσανεμότητα επειδή δεν είχαν μπει στην ΚΑΠ λόγω του ότι είχε παγώσει η συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ, ωστόσο, απέφευγαν τις αυστηρές προδιαγραφές της ΕΟΚ και προπάντων έπαιρναν φθηνά ή δωρεάν δάνεια, ενώ ταυτόχρονα αναπτυσσόταν ο τουρισμός λόγω επέκτασης του εισοδήματος και του ελεύθερου χρόνου των ξένων, και οι Έλληνες εύρισκαν ευκαιρία και συμπλήρωναν το εισόδημά τους.

Στο Κεφάλαιο 16 ο Δημήτρης Χαραλάμπης θεωρεί ότι η Δικτατορία υπήρξε μια «ιστορική ανορθογραφία» που τίποτα θετικό δεν συνεισέφερε στην χώρα, αντιθέτως την στέρησε από όλες τις ευκαιρίες ανάπτυξης, προόδου και ανασυγκρότησης που άρχισαν να εμφανίζονται κατά την δεκαετία του 1960. Με την Δικτατορία, το τραίνο των μεταρρυθμίσεων και του εκδημοκρατισμού της δεκαετίας του 1960 ανακόπηκε και η επανεμφάνισή του στο τέλος της δεκαετίας του 1970 είχε το ανεξίτηλο στίγμα των τριτοκοσμικών ιδεολογημάτων που είχαν πλέον διαβρώσει τις δυνάμεις εκδημοκρατισμού της κοινωνίας. Εκτός ίσως από όσους είχαν συμφέροντα άμεσα συνδεδεμένα με το δικτατορικό καθεστώς, για όλο

τον υπόλοιπο κόσμο η Δικτατορία είχε ένα τεράστιο κοινωνικό και ηθικό κόστος.

Η συζήτηση για όλα τα ζητήματα αυτού του Μέρους αλλά και για όσα προηγήθηκαν περιγράφεται στο Κεφάλαιο 17. Τελικά προκύπτει αβίαστα το συμπέρασμα ότι χωρίς ελευθερία η ευημερία μιας χώρας, ακόμα και αν επιτευχθεί για κάποιο διάστημα, αργά ή γρήγορα θα χάσει και την πρόσκαιρη αίγλη της και την δυναμική της – αλλά κυρίως θα καταρρεύσει από την έλλειψη κοινωνικής δικαιοσύνης και εθνικής προοπτικής.

*

Οφειλόμενα:

Πολύτιμος συνεργάτης στην παρούσα έκδοση υπήρξε ο **Στυλιανός Παναγιωτίδης**, υποψήφιος διδάκτωρ του ΟΠΑ, ο οποίος συνέδραμε ουσιαστικά τόσο στην συλλογή των εργασιών που παρουσιάστηκαν όσο και στην επιμέλεια πολλών κειμένων πριν αυτά λάβουν την τελική τους μορφή στον παρόντα τόμο.

Την φροντίδα και το κόστος έκδοσης ανέλαβε η Βουλή των Ελλήνων και θέλω για άλλη μια φορά να εκφράσω τις ευχαριστίες μου προς τον Πρόεδρο κ. Κωνσταντίνο Τασούλα και τον κ. Δημήτρη Ζαζά που επιμελήθηκε της έκδοσης.

Αθήνα Ιούνιος 2024
Νίκος Χριστοδουλάκης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλεγόμενα της έκδοσης	7
Συντομογραφίες	23
Συμβολές	25

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ

Χαιρετισμός Ομότιμου Καθηγητή ΟΠΑ, Νίκου Χριστοδουλάκη	27
Χαιρετισμός Προέδρου Βουλής, Κωνσταντίνου Τασούλα	31
Χαιρετισμός Πρύτανη ΟΠΑ, Καθηγητή Δημήτρη Μπουραντώνη	37

ΜΕΡΟΣ Ι: Μακροοικονομική Πορεία

Συντονιστής: Γιώργος Οικονομίδης

<i>Κεφάλαιο 1: Γιώργος Αλογοσκούφης: «Μακροοικονομικές Ανισορροπίες κατά την Διάρκεια της Δικτατορίας, 1967-1974»</i>	<i>41</i>
<i>Κεφάλαιο 2: Ανδρέας Κακριδής: «Η οικονομική πολιτική στην διάρκεια της Δικτατορίας»</i>	<i>79</i>
<i>Κεφάλαιο 3: Φραγκίσκος Κουτεντάκης: «Κατανομή εισοδήματος από την εποχή της Δικτατορίας έως την κρίση, 1967-2017»</i>	<i>101</i>
<i>Κεφάλαιο 4: Συζήτηση</i>	<i>109</i>

ΜΕΡΟΣ ΙΙ: Το Αναπτυξιακό Μοντέλο*Συντονιστής: Βασίλης Σαραντίδης*

<i>Κεφάλαιο 5: Ιωάννα-Σαπφώ Πεπελάση: «Η στρεβλή εκβιομηχάνιση 1967-1974»</i>	<i>119</i>
<i>Κεφάλαιο 6: Δανάη Διακουλάκη: «Επιδόσεις και στρεβλώσεις του ενεργειακού τομέα στην περίοδο της Δικτατορίας: Η περίπτωση της ΔΕΗ»</i>	<i>135</i>
<i>Κεφάλαιο 7: Γιάννης Καλογήρου: «Βιομηχανική και τεχνολογική εξέλιξη την επταετία 1967-1974: Η απομυθοποίηση της βιομηχανικής και αναπτυξιακής πολιτικής της Δικτατορίας»</i>	<i>153</i>
<i>Κεφάλαιο 8: Μιχάλης Νικολακάκης: «Έθνος ξενοδόχων: Τουρισμός και δημόσιες αναπτυξιακές πολιτικές την περίοδο της ελληνικής στρατιωτικής Δικτατορίας»</i>	<i>169</i>
<i>Κεφάλαιο 9: Συζήτηση</i>	<i>191</i>

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ: Διεθνείς Θεσμοί, Απένταξη και Απομόνωση*Συντονιστής: Παντελής Καμμάς*

<i>Κεφάλαιο 10: Σοφία Λαζαρέτου: «Η κατάργηση του Bretton Woods και η έξοδος της Ελλάδος»</i>	<i>201</i>
<i>Κεφάλαιο 11: Σωτήρης Ριζάς: «Η αναστολή της Συμφωνίας Σύνδεσης και η ευρωπαϊκή προοπτική της Ελλάδας στην διάρκεια της Δικτατορίας»</i>	<i>229</i>
<i>Κεφάλαιο 12: Αντώνης Κλάψης: «Οι σχέσεις της Δικτατορίας με κράτη του Ανατολικού Συνασπισμού και του Τρίτου Κόσμου: Πολιτικές και οικονομικές διαστάσεις»</i>	<i>235</i>
<i>Κεφάλαιο 13: Συζήτηση</i>	<i>249</i>

ΜΕΡΟΣ IV: Παρεμβάσεις, Συμπεράσματα & Συζήτηση*Συντονιστής: Νίκος Χριστοδουλάκης*

<i>Κεφάλαιο 14: Κώστας Κωστής</i>	<i>257</i>
<i>Κεφάλαιο 15: Κωνσταντίνα Μπότσιου</i>	<i>263</i>
<i>Κεφάλαιο 16: Δημήτρης Χαραλάμπης</i>	<i>269</i>
<i>Κεφάλαιο 17: Γενική συζήτηση</i>	<i>279</i>
 <i>Ξενόγλωση Βιβλιογραφία</i>	 <i>309</i>
<i>Ελληνόγλωση βιβλιογραφία</i>	<i>316</i>
<i>Βιογραφικά Σημειώματα</i>	<i>325</i>

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ

<i>Διάγραμμα 1. Η Εξέλιξη του Πραγματικού Κατά Κεφαλήν ΑΕΠ 1948-1974</i>	<i>48</i>
<i>Διάγραμμα 2. Η Εξέλιξη του Ετήσιου Πληθωρισμού 1948-1974</i>	<i>49</i>
<i>Διάγραμμα 3. Η Εξέλιξη του Εξωτερικού Ισοζυγίου 1948-1974</i>	<i>50</i>
<i>Διάγραμμα 4. Το Ισοζύγιο της Κεντρικής Κυβέρνησης 1949-1974</i>	<i>52</i>
<i>Διάγραμμα 5. Ακαθάριστες Επενδύσεις Παγίου Κεφαλαίου 1948-1974</i>	<i>58</i>
<i>Διάγραμμα 6. Η Συνολική Κατανάλωση και η Αύξηση των Ιδιωτικών Αποταμιεύσεων 1948-1974</i>	<i>61</i>
<i>Διάγραμμα 7. Οικονομική Μεγέθυνση, Μετανάστευση και Ποσοστό Ανεργίας 1950-1974</i>	<i>62</i>
<i>Διάγραμμα 8. Δείκτες Ονομαστικών Ισοτιμιών της Δραχμής 1954-1974</i>	<i>65</i>
<i>Διάγραμμα 9. Μέσες Πραγματικές Αποδοχές Μισθωτών 1956-1974</i>	<i>69</i>
<i>Διάγραμμα 10. Εξέλιξη πραγματικού ΑΕΠ ανά τομέα, 1955-1975 (1955=1)</i>	<i>83</i>
<i>Διάγραμμα 11. Πιστωτική επέκταση κατά κλάδο, 1965-75</i>	<i>92</i>

Διάγραμμα 12. Σταδιακός εκτροχιασμός: πληθωριστικές πιέσεις & φούσκες	96
Διάγραμμα 13. Εξέλιξη του εισοδηματικού μεριδίου του πλουσιότερου 10% στην Ελλάδα	103
Διάγραμμα 14. Τα αναλυτικά εισοδηματικά μερίδια	105
Διάγραμμα 15. Ατομικές φορολογικές δηλώσεις & δηλωθέντα εισοδήματα	108
Διάγραμμα 16. Εξέλιξη και τομεακή κατανομή της ενεργειακής ζήτησης στην Ελλάδα, 1960-80	137
Διάγραμμα 17. Εξέλιξη και σύνθεση της τελικής ενεργειακής κατανάλωσης στην Ελλάδα 1960-80	138
Διάγραμμα 18. Εξέλιξη της κατά κεφαλή ζήτησης πρωτογενούς ενέργειας σε χώρες της Ευρώπης και στο σύνολο του ΟΟΣΑ, 1960-80	138
Διάγραμμα 19. Εξέλιξη του ποσοστού εξηλεκτρισμού στην Ελλάδα στην περίοδο της Δικτατορίας	142
Διάγραμμα 20. Εξέλιξη της κατά κεφαλή ζήτησης ηλεκτρισμού στην Ελλάδα στην περίοδο της Δικτατορίας	143
Διάγραμμα 21. Ετήσιο ύψος επενδύσεων και δανειακών υποχρεώσεων της ΔΕΗ, 1967-1974	150
Διάγραμμα 22. Ύψος αποτελεσμάτων εκμετάλλευσης και καθαρού κέρδους της ΔΕΗ, 1967-1974	151
Διάγραμμα 23. Πληθωριστικές διαταραχές, 1970-2022	205
Διάγραμμα 24. Ο πυρήνας του πληθωρισμού γίνεται λιγότερο ευαίσθητος στην αρχική πληθωριστική διαταραχή	207
Διάγραμμα 25α. Πληθωρισμός και γεωπολιτικός κίνδυνος 1970-2022	209
Διάγραμμα 25β. Η συσχέτιση είναι θετική και στατιστικά σημαντική	209
Διάγραμμα 26. Πληθωρισμός στην Ελλάδα	211
Διάγραμμα 27α. Εγχώριος πληθωρισμός και δείκτης αβεβαιότητας για την ελληνική οικονομία (1970-2003)	214
Διάγραμμα 27β. Η συσχέτιση είναι θετική και στατιστικά σημαντική	214

Διάγραμμα 28. Η πιστωτική επέκταση 1950-2001	218
Διάγραμμα 29α. Προεξοφλητικό επιτόκιο, 1954-1998	220
Διάγραμμα 29β. Τραπεζικά επιτόκια 1970-2022	221
Διάγραμμα 30. Η μακρά πορεία συναλλαγματικής αστάθειας 1964-2001	224
Διάγραμμα 31. Χάσμα ρυθμού ανάπτυξης Ελλάδας και Ευρωπαϊκής Ένωσης (1961-2003)	225
Διάγραμμα 32α. Αβεβαιότητα και οικονομία (1961-2003)	226
Διάγραμμα 32β. Η συσχέτιση μεταξύ αβεβαιότητας και ρυθμού μεταβολής του πραγματικού ΑΕΠ	226

ΠΙΝΑΚΕΣ

Πίνακας 1. Κύριες Μακροοικονομικές Εξελίξεις, 1955-1974	56
Πίνακας 2. Διάρθρωση ΑΕΠ, 1948-1974	68
Πίνακας 3. Συνέχεια στην οικονομική πολιτική, 1960-74	87
Πίνακας 4. Ο λόγος εξαγωγών προς εισαγωγές	129
Πίνακας 5: Βιομηχανική Πολιτική στην Μακρά Διάρκεια	131
Πίνακας 6. Προβλέψεις των ενεργειακών προγραμμάτων πριν και μετά τη Δικτατορία και σύγκριση με την εγκατεστημένη ισχύ του έτους 1967	144
Πίνακας 7. Εξέλιξη χρηματοοικονομικών δεικτών της ΔΕΗ 1964-1974	150
Πίνακας 8. Η πληθωριστική διαδικασία στην Ελλάδα, 1959-2003	212
Πίνακας 9. Αντίδραση στις εξωγενείς διαταραχές	217

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΑΔΕ	Ανεξάρτητη Αρχή Δημοσίων Εσόδων
ΑΕΠ	Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν
ΑΞΕ	Άμεσες Ξένες Επενδύσεις
ΓΣΕΕ	Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος
ΔΕΗ	Δημοσία Επιχείρηση Ηλεκτρισμού
ΔΝΤ	Διεθνές Νομισματικό Ταμείο
ΕΔΑ	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΚ	Ένωση Κέντρου
ΕΚΠΑ	Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
ΕΛΣΤΑΤ	Ελληνική Στατιστική Αρχή (πρώην (ΕΣΥΕ)
ΕΟΚ	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
ΕΟΤ	Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού
ΕΡΕ	Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση
ΕΣΥΕ	Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος
ΕΤΒΑ	Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως
ΙΔΕΑ	Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών
ΙΚΑ	Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων
ΚΑΠ	Κοινή Αγροτική Πολιτική
ΚΚΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΜΟΜΑ	Μεικτές Ομάδες Μηχανημάτων Ανασυγκρότησης
ΝΠΙΔ	Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
ΟΟΣΑ	Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας & Αναπτύξεως
ΟΠΑ	Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών (πρώην ΑΣΟΕΕ)
ΟΤΕ	Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος
ΠΑΣΟΚ	Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα

ΣΕΒ	Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών
ΣτΕ	Συμβούλιο της Επικρατείας
FED	Federal Reserve Board
GATT	General Agreement on Trade & Tariffs
MW	Megawatt (μονάδα ισχύος)
NATO	North Atlantic Treaty Organization
OPEC	Organization of Petroleum Exporting Countries

ΣΥΜΒΟΛΕΣ

Αλογοσκούφης Γιώργος, Ομότιμος Καθηγητής Οικονομικής
Επιστήμης ΟΠΑ

Διακουλάκη Δανάη, ομότιμη καθηγήτρια ΕΜΠ:

Κακριδής Ανδρέας, επίκουρος Καθηγητής Οικονομικής Ιστορίας &
Πολιτικής Οικονομίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Επιστημονικός
Υπεύθυνος Ιστορικού Αρχείου, Τράπεζα Ελλάδος.

Καλογήρου Γιάννης, Ομότιμος Καθηγητής ΕΜΠ:

Καμμάς Παντελής, αναπληρωτής Καθηγητής ΟΠΑ

Κλάψης Αντώνης, αναπληρωτής Καθηγητής Παν. Πελοποννήσου

Κουτεντάκης Φραγκίσκος, επίκουρος Καθηγητής Παν. Κρήτης

Κωστής Κώστας, Καθηγητής ΕΚΠΑ

Λαζαρέτου Σοφία, Δ/ση Οικονομικής Ανάλυσης & Μελετών,
Τράπεζα Ελλάδος

Μπότσιου Κωνσταντίνα, Καθηγήτρια Παν. Πειραιώς

Μπουραντώνης Δημήτριος, Καθηγητής ΟΠΑ, Πρύτανης

Νικολακάκης Μιχάλης, Δρ. Κοινωνιολογίας, Παν. Κρήτης

Οικονομίδης Γιώργος, Καθηγητής ΟΠΑ

Πεπελάση Ιωάννα-Σαπφώ, Ομότιμη Καθηγήτρια ΟΠΑ

Ριζάς Σωτήρης, Ακαδημία Αθηνών

Σαραντίδης Βασίλης, επίκουρος Καθηγητής ΟΠΑ

Τασούλας Κων/νος, Πρόεδρος Βουλής των Ελλήνων

Χαραλάμπης Δημήτρης, ομότιμος Καθηγητής ΕΚΠΑ

Χριστοδουλάκης Νίκος, Ομότιμος Καθηγητής ΟΠΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ

ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΗΣ

Χαιρετισμός

Κύριε Πρόεδρε της Βουλής, κύριε Πρύτανη, κυρίες και κύριοι, καλημέρα σας.

Είναι μεγάλη τιμή να σας υποδέχομαι στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων προκειμένου να διεξαχθεί η ημερίδα που έχουμε προγραμματίσει για τα Οικονομικά της Δικτατορίας σε μια περίοδο που συμπληρώνεται μισός αιώνας από την πτώση της, οπότε και άνοιξε η εποχή της μεταπολίτευσης.

Η ιδέα αυτή ξεκίνησε πριν μερικούς μήνες, όταν στην αντίστοιχη 50ή επέτειο από την εξέγερση του Πολυτεχνείου σκεφθήκαμε ότι θα ήταν σωστό να γίνουν και μερικές εκδηλώσεις, όχι μόνο για το Πολυτεχνείο καθαυτό αλλά για μια σειρά από σοβαρές και κρίσιμες πτυχές της Δικτατορίας, οι οποίες επηρέασαν καθοριστικά, και ως επί το πλείστον, αρνητικά την πορεία της χώρας από την εποχή εκείνη μέχρι σήμερα.

Στο σημείο αυτό ξεπρόβαλλε και η ανάγκη να διερευνήσουμε την οικονομική πολιτική την οποία ακολούθησε και τις συνέπειες τις οποίες είχε στις μετέπειτα εξελίξεις. Και το λέω αυτό με έμφαση διότι, ενώ υπάρχει μια γενικότερη συναίνεση τόσο για την πολιτική καταπίεση την οποία άσκησε η Δικτατορία όσο και για την εθνική προδοσία την οποία έκανε με την Κύπρο και σε άλλα θέματα, φαίνεται ότι συνεχίζεται μια διχογνωμία, η επιβίωση ενός μύθου, ότι ναι μεν έκανε το ένα κακό, το άλλο κακό

αλλά στην οικονομία καλά τα πήγαινε, ο κόσμος έτρωγε ψωμί, είχε σταθερές δουλειές και ούτω καθεξής.

Αυτό ακριβώς θα συζητήσουμε σήμερα και θα δούμε αν όντως ήταν έτσι, ή μήπως ο μύθος αυτός κρύβεται πίσω από ένα ψαθυρό κατασκευάσμα το οποίο εύκολα μπορεί να καταπέσει με τα πραγματικά στοιχεία και τις αναλύσεις τις οποίες θα ακούσουμε.

Σε αυτό το εγχείρημα προσέτρεξαν πολλοί να βοηθήσουν και θέλω να τους ευχαριστήσω, για την συνεισφορά τους αλλά και για την προθυμία να θέσουν το γεγονός αυτό υπό την αιγίδα τους.

Πρώτα από όλα η Πρυτανεία του Οικονομικού Πανεπιστημίου, ο Πρύτανης κ. Μπουραντώνης και αμέσως μετά, ο Πρόεδρος της Βουλής, κ. Τασούλας ο οποίος το αγκάλιασε από την πρώτη στιγμή, το υποστήριξε και το ενίσχυσε.

Και θέλω να σας πω ότι ακριβώς αυτοί οι δύο φορείς, ο ένας λόγω ειδικότητας και ο άλλος λόγω θεσμικού κύρους και περιεχομένου, αποτελούν και μια κατά κάποιον τρόπο εγγύηση, όχι μόνο για την ποιότητα των αναλύσεων και των συζητήσεων που θα ακουστούν σήμερα, αλλά επίσης και για την αξιοπιστία της συνέχειας αυτού του εγχειρήματος.

Φιλοδοξία μας είναι να υπάρξει ένα πολυετές ερευνητικό Πρόγραμμα στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών για να διερευνήσει πολλές οικονομικές πτυχές της Δικτατορίας, οι οποίες σε πολύ μεγάλο βαθμό παραμένουν ακόμα είτε αμφιλεγόμενες είτε σκοτεινές και εν πάση περιπτώσει, μακριά από τα φώτα της ανάλυσης.

Αν δεν κάνω λάθος, η πρωτοβουλία αυτή είναι η πρώτη που γίνεται με αποκλειστικό περιεχόμενο τα Οικονομικά της Δικτατορίας, και αυτό μπορεί να προκαλεί μια απορία γιατί δεν έχει γίνει μέχρι τώρα κάτι ανάλογο. Αλλά και αυτό είναι μια πρόκληση την οποία πρέπει να δούμε πώς θα την ερμηνεύσουμε.

Αυτό το οποίο έχουμε επίσης κατά νου, είναι μετά το πέρας των εργασιών να υπάρξει η προσπάθεια έκδοσης ενός συλλογικού τόμου που καταγράφει τις εργασίες αλλά και τα συμπεράσματα της ημερίδας, έτσι ώστε να δοθεί το έναυσμα και σε νεότερους ερευνητές να συνεχίσουν αυτή την προσπάθεια ανάλυσης, κατανόησης και δημόσιας συζήτησης αυτής της εξαιρετικά κρίσιμης περιόδου για την χώρα μας.

Σε αυτή την προσπάθεια, είναι κρίσιμο να συμμετέχουν νέοι ερευνητές. Και πρέπει να σας πω ότι ένα από τα χαρακτηριστικά της ημερίδας, είναι ότι ναι μεν υπάρχουν μερικές παρουσιάσεις, ας μου επιτραπεί η έκφραση από «ώριμους» ερευνητές αλλά επίσης υπάρχει ένας ακόμα μεγαλύτερος αριθμός παρουσιάσεων και παρεμβάσεων από φιλόδοξους νέους ερευνητές, οι οποίοι πιστεύω ότι θα διαμορφώσουν το ερευνητικό μέλλον σε αυτό τον τομέα.

*

Θέλω πριν κλείσω να ευχαριστήσω το Οικονομικό Πανεπιστήμιο και την Βουλή των Ελλήνων, αλλά επίσης και μια σειρά από άτομα τα οποία συνέδραμαν σε αυτή την προσπάθεια, όπως για παράδειγμα οι καθηγητές Γιώργος Οικονομίδης, Παντελής Καμμάς και Βασίλης Σαραντίδης. Επίσης και μια σειρά από συνεργάτες μου όπως είναι ο Στέλιος Παναγιωτίδης, ο Γιώργος Παπούλιας, η Γεωργία Ζομπόλα και άλλοι οι οποίοι με την καθημερινή τους προσφορά έκαναν τεχνικά εφικτή την πραγματοποίηση αυτής της ημερίδας, και επίσης βοήθησαν να αντιμετωπίσουμε τις δυστοκίες που παρουσιάστηκαν στην εξεύρεση του κατάλληλου κτιρίου λόγω των καταλήψεων.

Πιστεύω ότι αυτή η προσπάθεια θα στεφθεί με επιτυχία χάρις και στην δική σας συμμετοχή και συνδρομή, και θα μας δώσετε με τον τρόπο αυτό το καλύτερο κίνητρο να την συνεχίσουμε με έναν πιο συστηματικό τρόπο τα επόμενα χρόνια.

**

Θα ήθελα να καλέσω πρώτα τον Πρόεδρο της Βουλής, τον αγαπητό Κώστα Τασούλα, να μας απευθύνει έναν χαιρετισμό και μετά θα συνεχίσουμε με τον Πρύτανη και τις εισηγήσεις.

Σας ευχαριστώ πολύ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΑΣΟΥΛΑΣ

Χαιρετισμός

Όταν πριν από λίγους μήνες ο αγαπητός παλιός συνάδελφος στην Βουλή, Νίκος Χριστοδουλάκης, μου είπε την ιδέα να γίνει με αφορμή τα 50 χρόνια από την κατάρρευση, την αυτοκατάλυση της Δικτατορίας, μια ημερίδα με θέμα τα οικονομικά της που ήταν *terra incognita* για την επιστήμη, το θεώρησα μια εξαιρετική ιδέα. Είχα μια ψευδαίσθηση ότι υπήρχε ενασχόληση για τα οικονομικά της Δικτατορίας διότι ο Θάνος Βερέμης έχει γράψει ένα βιβλίο με παρόμοιο τίτλο. Ωστόσο, εκείνη η εργασία αφορούσε μια άλλη Δικτατορία, του Στρατηγού Πάγκαλου, η οποία αναφέρεται στην περίοδο 1925-1926.

Συνεπώς, είναι μία καθαρά πρωτόλεια απόπειρα που χαίρομαι να ακούω ότι θα έχει συνέχεια. Και εξηγείται νομίζω αυτή η απόσταση της έρευνας από τα οικονομικά της Δικτατορίας, επειδή το κύριο βάρος της ενασχόλησής μας με αυτό το καθεστώς το πήραν τα θέματα της καταπάτησεως των ανθρωπίνων ελευθεριών, της συμφοράς της Κύπρου, του μεγέθους της συμβολής των Ηνωμένων Πολιτειών στην επιβολή της Δικτατορίας, και άλλα τέτοια θέματα τα οποία απασχόλησαν την ιστορική ανάλυση και την έρευνα. Για αυτό ίσως και η οικονομική διάσταση της Δικτατορίας έμεινε στην σκιά. Όντως, όπως είπε ο κ. Χριστοδουλάκης, υπάρχει και «σέρνεται» ένας μύθος ότι μάλλον εκεί μπορεί και να τα πήγαν καλά, ενώ δεν είναι καθόλου έτσι. Κάνοντας χρήση αυτού του σύνομοι χαιρετισμού, θα ήθελα να καταθέσω και εγώ μία άγνωστη διάσταση της σοβαρής κριτικής που έγινε την περίοδο της Δικτατορίας για τα οικονομικά της, το οποίο φυσικά θα είναι στην διάθεση και της έρευνας που σήμερα ξεκινάει.

Πρώτα από όλα, θέλω να πω ότι όταν το 1971 με αφορμή τα τότε 150 χρόνια από την Επανάσταση του 1821 η Δικτατορία έβγαζε ανακοινώσεις και κατήγγειλε το «φαύλο» πολιτικό σύστημα για το ότι δεν κατάφερε να ανορθώσει την χώρα και να πετύχει τους στόχους και τα οράματα των αγωνιστών του 1821 κατηγορώντας τους πολιτικούς και για την οικονομική τους πολιτική, ο Γεώργιος Ράλλης, το 1971, έβγαλε ένα βιβλιαράκι απαντώντας σε αυτές τις αιτιάσεις της Δικτατορίας με τίτλο *«Η αλήθεια για τους Έλληνες πολιτικούς»*. Ήταν ένα τολμηρό βιβλίο για να το βγάλεις το 1971 απαντώντας σε αυτή την κριτική. Το βιβλίο όπου έχει μέσα μια απεικόνιση όλων των οικονομικών επιτευγμάτων –με τα πισωγυρίσματα– αλλά τελικά επιτευγμάτων της Ελλάδος από όταν απέκτησε κοινοβουλευτισμό μέχρι την κατάλυση του κοινοβουλευτισμού.

Βλέποντας αυτό το βιβλιαράκι, το οποίο επανέκδωσε το Ίδρυμα της Βουλής πρόσφατα, θα καταλάβει κανείς ότι ορισμένα από τα αριθμητικά «καλά» αλλά μόνο αριθμητικά –και θα εξηγηθεί αυτό– αποτελέσματα στον τομέα παραδείγματος χάριν της ανάπτυξης, των ρυθμών ανάπτυξης ή κάποια άλλα αποτελέσματα που σημειώθηκαν κατά την περίοδο εκείνη οφείλονται όπως έχει λεχθεί και από άλλους ερευνητές, πρώτον στην νομισματική σταθεροποίηση της δεκαετίας του 1950 και στο μεγάλο αναπτυξιακό «άλμα» που σημείωσε η χώρα από το 1956 έως το 1966, το οποίο συνέχισε να έχει ένα αντίκρισμα και στα μετέπειτα χρόνια. Είναι πολύ ενδιαφέρουσα αυτή η ανάλυση όπως είναι πολύ ενδιαφέρουσα και η στάση του Ράλλη να θελήσει τότε, με όποιον κίνδυνο εκπροσωπούσε αυτό, να δώσει μια αποστομωτική απάντηση στους δικτάτορες.

Η άλλη κριτική που είχε ασκηθεί και δεν είναι γνωστή στα οικονομικά της Δικτατορίας, είναι από έναν άλλο σπουδαίο Έλληνα πολιτικό του προηγούμενου αιώνα, τον Ευάγγελο Αβέρωφ-Τοσίτσα, ο οποίος προσπαθώντας μάταια να δημιουργήσει μια «γέφυρα» προς το δικτατορικό καθεστώς και να τους πείσει –χωρίς αποτέλεσμα τελικά– ότι η μετάβαση προς την δημοκρατία πρέπει να αποτελεί το κύριο μέλημα τους αλλιώς θα έρθουν συμφορές, κάνει και σοβαρή κριτική προς τα οικονομικά της Δικτατορίας εν έτει 1969, 1973 και 1974 παρακαλώς.

Σε τρεις περιόδους της Δικτατορίας, σε αντίστοιχες επιστολές του Αβέρωφ προς τον Γεώργιο Παπαδόπουλο, τον Ιωαννίδη και τον Γκιζίκη

υπάρχει σφοδρή κριτική στην οικονομική πολιτική. Θα μου επιτρέψετε πριν διαβάσω ελάχιστα αποσπάσματα να σημειώσω ότι σε αυτή την κριτική του Ευάγγελου Αβέρωφ περιέχονται και δύο πολύ προφητικές –όχι οικονομικές αλλά πολιτικές– εθνικές προβλέψεις που δυστυχώς επαληθεύτηκαν.

Η μία είναι στην επιστολή προς τον Γκιζίκη τον Ιανουάριο του 1974 εις την οποίαν, αφού μιλάει για το στρατό, λέει ότι σε όλα αυτά προστίθεται ένα έκτακτο και πολύ δυσμενές δεδομένο: «Το καθεστώς δεν δύναται, φοβούμαι, να κάνει επιστράτευση». Λέει δηλαδή σε ένα στρατιωτικό καθεστώς «φόρα παρτίδα», με επεξηγήσεις σε απόρρητη επιστολή ότι δεν μπορεί να κάνει επιστράτευση. Μάλιστα, όταν εκλήθη ο Ευάγγελος Αβέρωφ στην περίφημη σύσκεψη στα Παλιά Ανάκτορα, στην Βουλή, εκείνη η οποία έφερε την Μεταπολίτευση, δεν είχε ιδέα ότι αυτή η πρόσκληση είχε αυτό το σκοπό. Μάλιστα νόμιζε ότι τον κάλεσε τότε ο Γκιζίκης για να του απαντήσει –καθυστερημένα βέβαια– πάνω σε αυτή την επιστολή που του είχε στείλει τον Ιανουάριο του 1974.

Μια άλλη δυστυχώς προφητική και όχι οικονομική και αυτή διαπίστωση που κάνει ο Αβέρωφ σε αυτές τις επιστολές, είναι προς τον Ιωαννίδη, όπου του λέει ότι το καθεστώς που έχουν, πράγματι δεν ανατρέπεται. «Το καθεστώς δυστυχώς θα καταρρεύσει κάτω από το βάρος μιας άλφα ή βήτα μορφής εθνική συμφορά». Αυτό είναι στην επιστολή που του στέλνει το 1973. Πάμε τώρα στις οικονομικές κριτικές που γίνονται σε αυτές τις τρεις επιστολές και στην πρώτη επιστολή του Ευάγγελου Αβέρωφ, με ημερομηνία 16 Απριλίου του 1969 προς τον Γεώργιο Παπαδόπουλο. Στον οικονομικό τομέα το 1969 υπήρχε ακόμη φόρα από τα αποτελέσματα της μεγάλης οικονομικής ανάπτυξης που είχε η χώρα την προηγούμενη δεκαετία.

«Εις τον οικονομικό τομέα υποτίθεται ότι πλέουμε εις πελάγη ευημερίας και ότι το μέλλον εμφανίζεται λαμπρόν, αλλά αν εις τας αγοράς οιασδήποτε πόλεως ερωτήσετε τους εμπόρους, τους μέσους βιομήχανους, τους επαγγελματίες, τους βιοτέχνες επί των δέκα οι επτά ή οκτώ θα σας πουν ότι διέρχονται σοβαρότατη κρίση και αυτό είναι πολύ ευγλωττότερο και ισχυρότερο από την κατά το δοκούν ερμηνεία

των αριθμών. Για το μέλλον αν ερωτήσετε τους σοβαρότερους των οικονομολόγων, θα σας πουν ότι ηκολουθήθη μια πολυπλεύρως επικίνδυνος πολιτική μεγάλων παροχών. Ότι ηυξήθη το κόστος της παραγωγής και εμειώθη η ανταγωνιστικότητα των εξαγωγών. Ότι αι διάφοροι πιστώσεις, ιδίως οι αγροτικά, εξοφλούνται πολύ δυσκολότερα από άλλοτε και ότι δια τας αγροτικές χωρίς την επάνοδο εις τα διγράμμους επιταγάς η κατάσταση εφαινετο καταστροφική.» Και καταλήγει ότι «με λίγα λόγια το 1969 η σύντομη και με λίγες λέξεις απεικόνιση της οικονομίας είναι ότι τρώγουμε σήμερα το ψωμί της αύριον».

Σε άλλη επιστολή αργότερα προς τον ταξίαρχο Ιωαννίδη στις 12 Ιουλίου του 1973, αναφερόμενος στο θέμα της οικονομίας επισημαίνει:

«αντιληφθήκατε πού πηγαίνετε στην οικονομία μόνο όταν τρελάθηκε το χρηματιστήριο. Εύχομαι ειλικρινώς να επιτύχετε αυτήν την τιθάσευση, το παραμικρό όμως ατύχημα μπορεί να έχει ολέθριες οικονομικές συνέπειες. Μπορεί να πλησιάσουν αυτές οι συνέπειες στα όρια της χρεοκοπίας και το κακό είναι ότι τα οικονομικά είναι συνάρτησις αντικειμενικών δεδομένων αλλά είναι και συνάρτησις ψυχολογικών και τα ατυχήματα χωρίς υπαιτιότητα μπορούν να συμβούν και ως προς τα αντικειμενικά και ως προς τα ψυχολογικά δεδομένα. Για εσάς τα ψυχολογικά δεδομένα είναι εκ προοιμίου δυσμενέστατα, ως προς τα τελευταία οφείλω να επισύρω την προσοχή σας και επί ενός ειδικώς. Κυκλοφορούν φήμει ότι υπό ορισμένας συνθήκας μπορούν να πάρουν την εξουσία στα χέρια τους οι σκληροί.»

Εννοεί τις διάφορες φατρίες, οι οποίοι υπήρχαν μέσα στο καθεστώς και εξηγεί εν συνεχεία ότι αυτό θα είναι εντελώς χαριστική βολή στην οικονομία. Και τελειώνω αυτές τις άγνωστες αναφορές καταλήγοντας στην επιστολή προς τον Φαίδωνα Γκιζίκη της 20ής Ιανουαρίου του 1974, όπου κάνοντας μια κριτική της οικονομίας λέει:

«η οικονομική κατάσταση, λόγω συγκεκριμένων αιτίων οφειλομένων κατά πολύ εις την οικονομικήν πολιτικήν της 21ης Απριλίου-αφύσικος τεχνητή συμπίεσις τιμών αφ'ένός, και σύγχρονος τεχνητή υπερθέρμανσις της οικονομίας αφ'ετέρου, -αλλά τελευταίως και λόγω σοβαρών διεθνών αιτίων, μη επενεργησάντων ακόμη πλήρως, θα καταστή δυσχερή. Θα καταστή πολύ δυσχερεστέρα από ό,τι είναι σήμερα. Θα θιγούν από αυτήν και θα υποφέρουν σχεδόν όλοι οι Έλληνες, και ιδιαίτερα όσοι αποζούν από σταθερά εισοδήματα. Τούτο θα οξύνεται περισσότερο από την παρουσίαν του παρόντος καθεστώτος. Διότι η οικονομία, παντού και πάντοτε, δεν είναι μόνον θέμα αντικειμενικών, απτών, μετρουμένων δεδομένων. Είναι και θέμα ψυχολογίας».

Βλέπετε δηλαδή ότι αυτός ο μύθος τον οποίον –όχι από εμπάθεια ή από αντιδικτατορικό μένος– οι τότε αναλύσεις πείθουν ότι ήταν όντως μύθος, αυτός ο μύθος είχε γίνει νωρίς και εγκαίρως αντιληπτός και είχε επισημανθεί με κίνδυνο για εκείνους οι οποίοι τότε τον επεσήμαναν. Η συμπεριφορά της Δικτατορίας εις τον οικονομικό τομέα είχε στρεβλώσεις, μεγάλες στρεβλώσεις οι οποίες είμαι βέβαιος και στις τέσσερις συνεδρίες θα επισημανθούν.

Έχει ασχοληθεί, για να είμαι δίκαιος, με τα οικονομικά της Δικτατορίας με εμπειριστατωμένη κριτική ο Πάνος Καζάκος (2001), στο κεφάλαιο για την Δικτατορία που περιέχεται στην *«Ιστορία του Ελληνικού Έθνους»* της Εκδοτικής Αθηνών. Έχει επίσης ασχοληθεί με τα ίδια περίπου λόγια με περισσότερα στοιχεία πολύ μεταγενέστερα πάλι ο Καζάκος (2016) σε μία έκδοση Πρακτικών ενός συνεδρίου, που έκανε το Ίδρυμα της Βουλής τον Νοέμβριο του 2014, με θέμα την Δικτατορία και την Μεταπολίτευση. Εκεί υπάρχει ένα κεφάλαιο, πάλι του Καζάκου, που αφορά στα οικονομικά της Δικτατορίας, όπου μιλάει για την στρεβλή ανάπτυξη, για την μονομέρεια της οικοδομής, για τις παροχές, για το ότι ροκανίζουμε το αύριο εξυπηρετώντας το σήμερα, που είπε και ο Αβέρωφ στην επιστολή του προς τους δικτάτορες.

Αλλά όλα αυτά είναι αποσπασματικά, και συνεπώς αναδεικνύουν ακριβώς την σημασία αυτής της πρωτοβουλίας, που πήρατε με το Οικο-

νομικό Πανεπιστήμιο και η Βουλή εδέχθη ευμενώς να την υποστηρίξει με κάθε τρόπο. Συνεπώς χαιρετίζω αυτή την πρωτοβουλία, η οποία ολοκληρώνει την εικόνα μας για την επταετή Δικτατορία, και μάλιστα σε έναν τομέα ο οποίος είχε μείνει στην σκιά.

Θα ήθελα να διαβεβαιώσω ότι όχι μόνο αυτή την Ημερίδα αλλά και την έκδοση των Πρακτικών και τις μετέπειτα ερευνητικές προσπάθειες που θα ολοκληρώσουν και θα τελειοποιήσουν αυτή την αναζήτηση η Βουλή των Ελλήνων πρόκειται να υποστηρίξει εξίσου.

Συγχαρητήρια και κάθε επιτυχία στις εργασίες σας.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΟΥΡΑΝΤΩΝΗΣ

Χαιρετισμός

Κύριε Πρόεδρε της Βουλής, κυρίες και κύριοι, να χαιρετίσω εκ μέρους του Οικονομικού Πανεπιστημίου την διοργάνωση της σημερινής ημερίδας, που γίνεται με την στήριξη της Βουλής και δη του Προέδρου της τον οποίο ευχαριστούμε ιδιαίτερα.

Στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο είμαστε ιδιαίτερα χαρούμενοι για την διοργάνωση αυτής της ημερίδας για δύο λόγους. Ο πρώτος αφορά ακριβώς το αντικείμενο των οικονομικών πτυχών της Δικτατορίας, ένα αντικείμενο σχετικά αδιερεύνητο από την πανεπιστημιακή κοινότητα.

Όπως ακούσαμε και στον λόγο του Προέδρου της Βουλής, ένα πλεονέκτημα αυτής της Ημερίδας για τα οικονομικά της Δικτατορίας είναι ότι συμμετέχουν ειδικοί ενός συγκεκριμένου πεδίου, όπως είναι οι συνάδελφοι-καθηγητές οι οποίοι ασχολούνται με την οικονομική επιστήμη και την οικονομική ιστορία.

Το δεύτερο σημαντικό στοιχείο είναι ότι αυτή η Ημερίδα έχει διεπιστημονικό χαρακτήρα, συμμετέχουν σε αυτή συνάδελφοι, Καθηγητές από διαφορετικά πεδία, όπως είναι τα πεδία της Οικονομίας, της Πολιτικής Επιστήμης, των Διεθνών Σχέσεων, της Ιστορίας. Και νομίζω ότι ένας συλλογικός τόμος ο οποίος θα είναι συνθετικός και διεπιστημονικός, θα είναι ιδιαίτερα σημαντικός και ουσιαστικά θα αποτελέσει το αποθετήριο, για να υπάρχει το έναυσμα για περισσότερη έρευνα πάνω στο αντικείμενο από νέους επιστήμονες του πεδίου.

Δεν θα μακρηγορήσω, απλά θεωρώ υποχρέωσή μου να ζητήσω συγγνώμη γιατί αυτή η ημερίδα κανονικά έπρεπε να γίνει στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, αλλά λόγω έκτακτων συνθηκών που επικρατούν

στο δημόσιο Πανεπιστήμιο αυτή την περίοδο δεν θα ήταν δυνατή η πραγματοποίησή της στις εγκαταστάσεις του Ιδρύματος.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον Ομότιμο Καθηγητή Νίκο Χριστοδουλάκη αυτόν που συνέλαβε και προώθησε σε όλους εμάς την ιδέα της διοργάνωσης μιας τέτοιας ημερίδας για ένα εξαιρετικό αντικείμενο, και φυσικά όλους εσάς που συμμετέχετε με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο στις εργασίες της ημερίδας.

Θα ήθελα τέλος να επισημάνω την υπόσχεση του Προέδρου της Βουλής ότι θα συμπράξει η Βουλή ουσιαστικά στην δημοσιοποίηση των αποτελεσμάτων της ημερίδας, των ευρημάτων της. Γιατί θεωρώ ότι το πιο σημαντικό για τους σκοπούς που υπηρετεί αυτή η ημερίδα είναι να μη μείνει η συζήτηση και οι εισηγήσεις μέσα σε αυτήν την αίθουσα αλλά να διαχυθούν στην επιστημονική κοινότητα αλλά και ευρύτερα στην κοινωνία.

Θεωρώ δεδομένο ότι το Οικονομικό Πανεπιστήμιο με τα δικά του μέσα θα το επιχειρήσει, αλλά επίσης και με την σύμπραξη της Βουλής και των συναδέλφων, θα επιδιώξει να διαδώσει αυτά τα αποτελέσματα ακόμα περισσότερο.

Σας ευχαριστώ πολύ.

ΜΕΡΟΣ Ι: Μακροοικονομική Πορεία

Συντονιστής: ΓΙΩΡΓΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

Αξιότιμε Πρόεδρε της Βουλής, κύριε Πρύτανη, κυρίες και κύριοι, η άσκηση οικονομικής πολιτικής κατά την περίοδο της επτάχρονης στρατιωτικής Δικτατορίας είναι ένα θέμα για το οποίο παραδόξως δεν έχει υπάρξει επαρκής επιστημονική έρευνα και διάλογος, μολονότι τα οικονομικά πεπραγμένα εκείνης της περιόδου έχουν αποτελέσει τον ακρογωνιαίο λίθο της προπαγάνδας του στρατιωτικού καθεστώτος.

Και είναι γεγονός ότι, όπου δεν υπάρχει επαρκής και νηφάλιος επιστημονικός διάλογος, ενδημούν και συνήθως παίρνουν την θέση του μύθοι και δοξασίες. Μύθοι και δοξασίες που διακινούνται στο δημόσιο διάλογο άκριτα, συντηρούνται, αλλά κυρίως αντέχουν μέσα στο χρόνο, ακριβώς διότι δεν έχουν υποβληθεί στην βάσανο της επιστημονικής κρίσης.

Μύθοι και δοξασίες που, όπως φαντάζεστε, συνήθως, απέχουν παράσγγας από την επιστημονική αλήθεια και την πραγματικότητα, κατορθώνοντας, ωστόσο, λόγω της αντοχής που επιδεικνύουν να στρεβλώνουν τόσο την κοινωνική οπτική όσο και την ιστορική αφήγηση.

Στο πλαίσιο αυτό, η συγκεκριμένη πρωτοβουλία του Νίκου Χριστοδουλάκη, που σαν παλιός μαθητής του οφείλω να πω πως ποτέ δεν έμεινε εγκλωβισμένος στα στενά ακαδημαϊκά στερεότυπα, αλλά πάντοτε επιζητούσε την χρήση της οικονομικής ανάλυσης για την ανάγνωση και ερμηνεία της πραγματικότητας να οργανώσει μια επιστημονική συζήτηση

για τα οικονομικά πεπραγμένα εκείνης της περιόδου υπό την αιγίδα του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών και της Βουλής των Ελλήνων, είναι όχι μόνο αξιόπαινη αλλά κυρίως χρήσιμη και σημαντική, ακριβώς επειδή ενισχύει και προάγει τον επιστημονικό διάλογο που διενεργείται με επιχειρήματα,

Γιατί στο τέλος και πάντα και σε όλα τα θέματα, ο νηφάλιος και συγκροτημένος επιστημονικός διάλογος υπερνικά κάθε μυθολογία. Είμαι σίγουρος ότι με το πέρας αυτής της ημερίδας, όλοι θα είμαστε σοφότεροι και οι δοξασίες, αλλά και οι μύθοι που διακινούνται, θα έχουν υποστεί ένα σοβαρό πλήγμα.

Στο πρώτο μέρος, λοιπόν, της σημερινής ημερίδας που έχω την μεγάλη τιμή να προεδρεύω, θα συζητήσουμε με έγκριτους συναδέλφους την μακροοικονομική πορεία εκείνης της περιόδου, καθώς επίσης και το περιεχόμενο των οικονομικών πολιτικών που ακολουθήθηκαν.

Πιο συγκεκριμένα, την συζήτησή μας θα ανοίξει ένας από τους πλέον διαπρεπείς ακαδημαϊκούς της γενιάς του, αλλά και γενικότερα, ο Καθηγητής του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών, Γιώργος Αλογοσκούφης, θα μιλήσει για τις μακροοικονομικές ανισορροπίες κατά την διάρκεια της Δικτατορίας.

Στη συνέχεια, ο επίκουρος Καθηγητής του Παντείου Πανεπιστημίου και Επιστημονικός Υπεύθυνος του Ιστορικού Αρχείου της Τράπεζας της Ελλάδος, Ανδρέας Κακριδής, ο οποίος θα μιλήσει για την οικονομική πολιτική στην διάρκεια της Δικτατορίας.

Τέλος, το πρώτο μέρος θα κλείσει ο Επίκουρος Καθηγητής του Πανεπιστημίου της Κρήτης Φραγκίσκος Κουτεντάκης, ο οποίος θα μιλήσει για την κατανομή εισοδήματος από την εποχή της Δικτατορίας έως την κρίση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Γιώργος Αλογοσκούφης¹

Δικτατορία και Μακροοικονομικές Ανισορροπίες στην Ελλάδα. Η Αρχή του Τέλους του Μετεμφυλιακού Οικονομικού 'Θαύματος'

1. Εισαγωγή

Στις αρχές του 1967 η Ελλάδα διένυε το εικοστό δεύτερο έτος από την επάνοδο του κοινοβουλευτισμού και η ελληνική οικονομία το εικοστό δεύτερο έτος αδιάλειπτης και ταχείας οικονομικής μεγέθυνσης.

Το πολιτικό καθεστώς λειτουργούσε με εναλλαγή κοινοβουλευτικών κυβερνήσεων ήδη από το 1946, στην βάση του Συντάγματος που καταρτίστηκε το 1948 αλλά θεσμοθετήθηκε το 1952. Ωστόσο, το καθεστώς αυτό είχε σημαντικές αδυναμίες, όπως οι διακρίσεις που συνεπαγόταν για τους οπαδούς της ηττημένης στον εμφύλιο Αριστεράς αλλά και οι

1. Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε στο συνέδριο «50 Χρόνια Μετά: Τα Οικονομικά της Δικτατορίας», που έλαβε χώρα στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών στις 15 Φεβρουαρίου 2024, υπό την αιγίδα της Βουλής των Ελλήνων. Ο συγγραφέας θα ήθελε να ευχαριστήσει τους Χρυσάφη Ιορδάνογλου, Αποστόλη Φιλιππόπουλο και Νίκο Χριστοδουλάκη καθώς και τους και τους μετέχοντες στο συνέδριο για χρήσιμα σχόλια και επισημάνσεις που συνετέλεσαν στην βελτίωση αυτής της εργασίας. Οι απόψεις που εκφράζονται βαρύνουν βεβαίως αποκλειστικά τον συγγραφέα.

συχνές αποσταθεροποιητικές εξωθεσμικές παρεμβάσεις της ‘πρεσβείας’ των ΗΠΑ και των ‘ανακτόρων’. Στα προηγούμενα χρόνια, οι παρεμβάσεις των ανακτόρων είχαν εξωθήσει δύο εκλεγμένους πρωθυπουργούς σε παραίτηση, τον Ιούνιο του 1963 και τον Ιούλιο του 1965 και είχαν οδηγήσει σε παρατεταμένη πολιτική κρίση. Ωστόσο η κρίση αυτή έδειχνε να βαίνει προς εκτόνωση, μέσω των εκλογών που είχαν προκηρυχθεί για τις 28 Μαΐου του 1967.

Στην οικονομία, μετά την αποτυχία δύο διαδοχικών σταθεροποιητικών προγραμμάτων μετά την απελευθέρωση το 1944, η ανασυγκρότηση επιτεύχθηκε σταδιακά μετά το 1946, παρά την κλιμάκωση του εμφυλίου πολέμου. Σε αυτό συνέβαλαν η υιοθέτηση του προγράμματος σταθεροποίησης του 1946, και η εφαρμογή του Δόγματος Truman και του σχεδίου Marshall. Μετά την λήξη του εμφυλίου πολέμου το 1949, ακολούθησε η δημοσιονομική προσαρμογή των αρχών της δεκαετίας του 1950, η υποτίμηση του 1953 και η νομισματική μεταρρύθμιση του 1954, με τις οποίες μπήκαν οι βάσεις της μετέπειτα ταχείας ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας σε ένα πλαίσιο νομισματικής σταθερότητας.

Κατά την αμέσως προηγούμενη δωδεκαετία, από το 1955 έως το 1966, ο μέσος ετήσιος ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης είχε διαμορφωθεί στα πρωτοφανή επίπεδα του 7,3% και ο πληθωρισμός είχε μειωθεί στα επίπεδα του 2,5% το χρόνο. Σε ευρώ του 2015, το πραγματικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ είχε υπερ-τετραπλασιαστεί μέσα σε είκοσι μόλις χρόνια, από 1.714 ευρώ το 1946 σε 7.169 ευρώ το 1966.

Η ανεργία βρισκόταν στο 5% περίπου, έχοντας μειωθεί σημαντικά κατά την προηγούμενη εικοσαετία, ενώ το έλλειμμα του βασικού εξωτερικού ισοζυγίου, παρά την διεύρυνση του μετά το 1964, παρέμενε χαμηλό. Η φτωχή αγροτική Ελλάδα είχε μετατραπεί σε μία οικονομία μεσαίου εισοδήματος, με σημαντική αύξηση του μεριδίου της μεταποίησης και των κατασκευών. Με την μετακίνηση μεγάλου μέρους του αγροτικού πληθυσμού προς τα αστικά κέντρα είχε δημιουργηθεί μία δυναμική μεσαία τάξη η οποία είχε συμβάλλει στην διαδικασία της ανάπτυξης και η οποία είχε δει το βιοτικό της επίπεδο να βελτιώνεται θεαματικά.

Σε αυτήν ακριβώς την συγκυρία εκδηλώθηκε από την χούντα των συ-

νταγματαρχών το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967 και επιβλήθηκε μια στυγνή επταετής Δικτατορία. Τι επιπτώσεις είχε η Δικτατορία στην διαδικασία ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας; Σε τι διέφερε η οικονομική της πολιτική από αυτή των κοινοβουλευτικών κυβερνήσεων που είχαν προηγηθεί και τι ευθύνεται για τις μακροοικονομικές ανισορροπίες που εκδηλώθηκαν στην ελληνική οικονομία από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, με αποκορύφωμα το παρατεταμένο έλλειμμα του εξωτερικού ισοζυγίου, την έκρηξη του πληθωρισμού από το 1973 και την ύφεση του 1974; Αυτά είναι τα ερωτήματα στα οποία επιχειρεί να δώσει απαντήσεις η παρούσα εργασία.²

Παρά την κατάλυση των κοινοβουλευτικών θεσμών, οι κυβερνήσεις της Δικτατορίας δεν επιχείρησαν αρχικά να αλλάξουν τον χαρακτήρα της οικονομικής πολιτικής των προηγούμενων δεκαετιών. Άλλωστε δεν ήταν σε θέση να σχεδιάσουν μία εναλλακτική οικονομική πολιτική. Ωστόσο, στην πορεία οδηγήθηκαν σε υπερβολές, ακρότητες και λάθος επιλογές, οι οποίες, σε συνδυασμό με διεθνείς διαταραχές όπως η κατάρρευση του συστήματος του Bretton Woods και η πρώτη πετρελαϊκή κρίση, οδήγησαν στο στασιμοπληθωρισμό του 1974, ανέδειξαν τις αδυναμίες του μετεμφυλιακού υποδείγματος ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας και οδήγησαν το τέλος του μετεμφυλιακού ελληνικού οικονομικού 'θαύματος'.³

-
2. Στην αρχική μορφή αυτής της εργασίας υπήρχε και μία λεπτομερής ανάλυση των πολιτικών χαρακτηριστικών και διαφορών της μετεμφυλιακής δημοκρατίας και της δικτατορίας. Για λόγους οικονομίας τα σχετικά τμήματα έχουν απαλειφθεί. Μπορεί όμως κάποιος να βρει την σχετική ανάλυση στο Αλογοσκούφης (2024).
 3. Μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας των πρώτων χρόνων μετά την δικτατορία ερμήνευε και επέκρινε την οικονομική πολιτική της περιόδου ως μία ρήξη με την πολιτική των κοινοβουλευτικών κυβερνήσεων που είχαν προηγηθεί. Βλ. Καράγιωργας (1974), Πεσμαζόγλου (1974), Kafiris (1975), και τις εργασίες στο Παπασπηλιόπουλος (1978). Από μία διαφορετική οπτική, ο Mouzelis (1978), σ. 129 αναφέρει ότι, 'οι συνταγματάρχες αποδέχθηκαν το προϋπάρχον υπόδειγμα συσσώρευσης κεφαλαίου και απλώς προσπάθησαν να άρουν όλα τα εμπόδια για την πλήρη ανάπτυξή του'. Για άλλες αναλύσεις που βασίζονται

2. Το Μετεμφυλιακό Καθεστώς Οικονομικής Πολιτικής και το Ελληνικό Οικονομικό 'Θαύμα'

Από την λήξη του εμφυλίου τον Αύγουστο του 1949 έως το 1963 το ελληνικό οικονομικό τοπίο είχε μεταβληθεί άρδην και η Ελλάδα είχε εξελιχθεί σε μία ταχύτατα αναπτυσσόμενη οικονομία, η οποία επιπλέον χαρακτηριζόταν από δημοσιονομική σταθερότητα και χαμηλό πληθωρισμό.

Η στρατηγική των κυβερνήσεων της περιόδου αυτής για την οικονομία και την ανάπτυξη βασίστηκε στις επενδύσεις στην μεταποίηση και τις υποδομές και την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, σε ένα πλαίσιο νομισματικής σταθερότητας, με χαμηλό πληθωρισμό και ελλείμματα του δημόσιου τομέα. Επιπλέον, επιδιώχθηκε η προσέλκυση άμεσων ξένων επενδύσεων για μεγάλα επενδυτικά σχέδια.

Το καθεστώς της οικονομικής πολιτικής ήταν κάθε άλλο παρά ακραιφνώς φιλελεύθερο. Στα πλαίσια μιας μεικτής οικονομίας, το κράτος διαδραμάτιζε κεντρικό συντονιστικό και παρεμβατικό ρόλο, έχοντας στην διάθεσή του ποικίλα διοικητικά, οικονομικά και νομισματικά μέσα.⁴

στην συνέχεια του χαρακτήρα της οικονομικής πολιτικής της περιόδου 1955-1973, πριν και μετά την δικτατορία, βλ. επίσης Τράπεζα της Ελλάδος (1978), Alogoskoufis (1995), Αλογοσκούφης (1996), Αλογοσκούφης (2021 α,β), Αλογοσκούφης και Λαζαρέτου (1998), Καζάκος (2001, 2016), Κωστής (2015, 2018) και Ιορδάνογλου (2020). Μια πρόσφατη αξιολόγηση από τον Kakridis (2021), στην οποία περιλαμβάνεται και ανάλυση μεγάλου μέρους της σχετικής βιβλιογραφίας, αμφισβητεί ρητά την ερμηνεία της ριζικής αλλαγής στην κατεύθυνση της οικονομικής πολιτικής, τονίζοντας τα πολλά στοιχεία συνέχειας που υπήρξαν.

4. Βλ. Alogoskoufis (1995), Αλογοσκούφης (1996), Αλογοσκούφης και Λαζαρέτου (1998), Koliopoulos and Veremis (2002), Ιορδάνογλου (2020). Στο Alogoskoufis (1995), σ. 154, υποστηρίζω ότι 'Τα θεσμικά χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου, που επιβίωσε μέχρι το 1974, παραπέμπουν σε ένα καθεστώς κάθε άλλο παρά *laissez-faire*. Θα μπορούσε να περιγραφεί καλύτερα ως 'κρατικός κορπορατισμός'. Δημιουργήθηκε μεγάλος αριθμός κρατικών φορέων, η συνδικαλιστική δραστηριότητα ελεγχόταν αυστηρά και το τραπεζικό σύστημα ρυθμιζόταν αυστηρά μέσω της Νομισματικής Επιτροπής και της Τράπεζας της Ελλάδος. Οι τραπεζικές πιστώσεις διοχετεύονταν σε μεγάλες βιομηχανικές κυρίως επιχει-

Τα κύρια χαρακτηριστικά του καθεστώτος οικονομικής πολιτικής που επικράτησε ήταν τα εξής:⁵

- i. Η προστασία των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας στα πλαίσια μιας μικτής οικονομίας της αγοράς αλλά και ο καθορισμός τομέων προτεραιότητας για τις επενδύσεις μέσω αναπτυξιακών προγραμμάτων.
- ii. Ο κυβερνητικός έλεγχος του πιστωτικού συστήματος ώστε οι εγχώριες αποταμιεύσεις να κατευθύνονται στην χρηματοδότηση των τομέων προτεραιότητας, κυρίως των βιομηχανικών επενδύσεων και των επενδύσεων σε υποδομές.
- iii. Ο κυβερνητικός έλεγχος του καθορισμού μισθών και ημερομισθίων, ώστε οι πραγματικές μισθολογικές αυξήσεις να μην υπερβαίνουν τον ρυθμό αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας.
- iv. Στα πλαίσια που επέτρεπε η συμμετοχή της Ελλάδας στην GATT, και μετά το 1961 η συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ, η προστασία της εγχώριας παραγωγής μέσω δασμών και άλλων μέτρων εμπορικής πολιτικής, οι περιορισμοί στην εξαγωγή κεφαλαίων και η αυξημένη προστασία των άμεσων ξένων επενδύσεων.
- v. Ο αυξημένος ρόλος του κράτους στο χρηματοπιστωτικό σύστημα, την ηλεκτρική ενέργεια, τις τηλεπικοινωνίες, την ύδρευση και κάποιες άλλες υπηρεσίες κοινής ωφέλειας.

ρήσεις και επενδυτικά σχέδια με χαμηλά επιτόκια'. Οι Koliopoulos and Veremis (2002), σ. 107, τονίζουν ότι 'Το κράτος είχε έναν πολύ ενισχυμένο ρόλο στην μεταπολεμική εποχή. Με την ανάληψη ολόκληρου του βάρους της ανοικοδόμησης και της διάθεσης μαζικής ξένης βοήθειας από την μία πλευρά και της προώθησης της εθνικιστικής ορθοδοξίας από την άλλη, αύξησε τον ρόλο του στην κοινωνία. Ο κρατικός προγραμματισμός, που περιλάμβανε ρύθμιση των τιμών, της συναλλαγματικής ισοτιμίας και των επενδύσεων, καθώς και την κατανομή των πιστώσεων στον ιδιωτικό τομέα, έκανε το κράτος μοχλό της πολυπόθητης οικονομικής ανάπτυξης. Ο Ιορδάνογλου (2020), σσ. 45-46, υποστηρίζει ότι, 'Το οικονομικό καθεστώς της περιόδου 1953-1973 υποστηριζόταν από ένα πλέγμα νόμων, ελέγχων και μηχανισμών κρατικής παρέμβασης που εκτεινόταν σε όλες τις σφαίρες της οικονομικής δραστηριότητας'.

5. Βλ. Alogoskoufis (1995), Αλογοσκούφης (1996), Αλογοσκούφης και Λαζαρέτου (1998). Για μία παρόμοια πρόσφατη κωδικοποίηση των χαρακτηριστικών του καθεστώτος οικονομικής πολιτικής της περιόδου βλ. Ιορδάνογλου (2020).

- vi. Η νομισματική σταθερότητα, μέσω της σταθερής ισοτιμίας της δραχμής απέναντι στο δολάριο στα πλαίσια του συστήματος του Bretton Woods.
- vii. Η δημοσιονομική πειθαρχία, μέσω του κανόνος περί ισοσκελισμένου ή πλεονασματικού τακτικού προϋπολογισμού.

Έχοντας υπό τον έλεγχό του το μεγαλύτερο μέρος του τραπεζικού συστήματος, το κράτος ρύθμιζε με πιστωτικά μέτρα την ροή των αποταμιεύσεων ώστε να χρηματοδοτούνται επενδύσεις στις υποδομές (κυρίως το οδικό δίκτυο) και την μεταποίηση, μέσω της Νομισματικής Επιτροπής, μιας κυβερνητικής επιτροπής η οποία είχε δημιουργηθεί το 1946 και η οποία συνεδρίαζε στην Τράπεζα της Ελλάδος. Οι τραπεζικές πιστώσεις διοχετεύονταν κατά προτεραιότητα σε μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις και δημόσια επενδυτικά έργα με σχετικά χαμηλά επιτόκια.⁶

Επιπλέον, δημιουργήθηκε ένας μεγάλος αριθμός κυβερνητικών υπηρεσιών και φορέων, ενώ η δραστηριότητα των συνδικαλιστικών οργανώσεων ήταν σε μεγάλο βαθμό υπό κυβερνητικό έλεγχο.

Ο άμεσος έλεγχος του εργατικού συνδικαλισμού από την κυβέρνηση συνέβαλε στην εργασιακή ειρήνη και την συγκράτηση των μισθών. Με δεδομένη και την μεγάλη ελαστικότητα της προσφοράς εργασίας, λόγω και της εσωτερικής μετανάστευσης από την ύπαιθρο προς στα αστικά κέντρα, οι αμοιβές κινούνταν μεν αυξητικά, αλλά ο ρυθμός της αύξησης των πραγματικών μισθών και των ημερομισθίων υπολειπόταν ελαφρά του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας. Αυτό ήταν η βασική επιδίωξη της εισοδηματικής πολιτικής με στόχο να βελτιώνονται οι πραγματικές αποδοχές των εργαζόμενων, αλλά να βελτιώνεται και η διεθνής ανταγωνιστικότητα και η κερδοφορία των επιχειρήσεων, ώστε να δημιουργούνται επιπλέον κίνητρα για επενδύσεις.

Ο άμεσος ρόλος του κράτους στην παραγωγή ήταν σχετικά μικρός, εκτός των τομέων της δημόσιας διοίκησης, των τραπεζών, της ηλεκτρικής ενέργειας, των τηλεπικοινωνιών και κάποιων άλλων υπηρεσιών κοι-

6. Βλ. Ζολώτας (1958), Zolotas (1965) και Halikias (1978) για περισσότερες λεπτομέρειες.

νής ωφέλειας όπως η ύδρευση. Οι περισσότερες τιμές καθορίζονταν ελεύθερα, αν και οι τιμές των 'ειδών πρώτης ανάγκης' υπόκειντο σε αγορανομικούς ελέγχους. Σε μια εποχή χαμηλού πληθωρισμού, αυτοί οι έλεγχοι δεν φαίνεται να προκαλούσαν ιδιαίτερες στρεβλώσεις.

Στο εξωτερικό εμπόριο, οι εγχώριες επιχειρήσεις εξακολουθούσαν να απολαμβάνουν την μεγάλη βελτίωση της διεθνούς τους ανταγωνιστικότητας που προκλήθηκε από την υποτίμηση του 1953, αλλά και σημαντική δασμολογική προστασία. Σταδιακά υπήρξε μία μικρή μείωση των δασμών λόγω της συμμετοχής της Ελλάδας στην GATT και, μετά το 1961, λόγω της συμφωνίας σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ (νυν ΕΕ). Επιπλέον, το κράτος έπαιζε καθοριστικό ρόλο στην αναζήτηση ξένων επενδυτών, στους οποίους θα παρείχε ευνοϊκούς όρους και κίνητρα, ενώ σε περιπτώσεις απροθυμίας μπορούσε να αναλάβει το ίδιο την σύσταση βασικών βιομηχανιών.

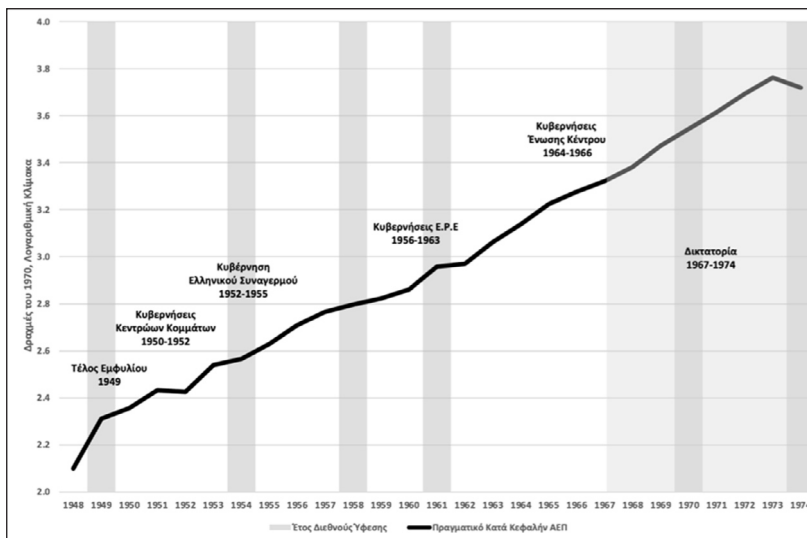
Αυτά είναι τα θεσμικά χαρακτηριστικά που οδήγησαν στον υψηλό ρυθμό ανάπτυξης της οικονομίας στην περίοδο 1950-73, καθώς όλες οι κυβερνήσεις, συμπεριλαμβανομένης αργότερα και της Δικτατορίας, ακολουθήσαν σε γενικές γραμμές αυτές τις κατευθύνσεις της οικονομικής και αναπτυξιακής πολιτικής.

Η εξέλιξη του πραγματικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας από το 1948 έως και την περίοδο της Δικτατορίας παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 1.

Μετά την ανάκαμψη που σημειώθηκε μετά την απελευθέρωση, η περίοδος της συνεχούς και ταχείας μεγέθυνσης ξεκινά με το τέλος του εμφυλίου πολέμου το 1949 και συνεχίστηκε σχεδόν απρόσκοπτα έως το 1967. Κατά την διάρκεια της περιόδου 1949-1967, ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεγέθυνσης του πραγματικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ ήταν 6,7%.⁷ Επιπλέον, η οικονομική ανάπτυξη δεν έγινε σε βάρος της ιδιωτικής κατανάλωσης,

7. Με αυτό τον ρυθμό, το πραγματικό κατά κεφαλήν εισόδημα διπλασιάζεται κάθε 9,5 περίπου χρόνια. Μεταξύ 1949 και 1967, το πραγματικό κατά κεφαλήν εισόδημα είχε ανέβει κατά σχεδόν τρεισήμισι φορές. Θα επανέλθουμε στο Διάγραμμα 1 παρακάτω, για να συζητήσουμε τις εξελίξεις κατά την επταετία της δικτατορίας.

Διάγραμμα 1
Η Εξέλιξη του Πραγματικού Κατά Κεφαλήν ΑΕΠ 1948-1974

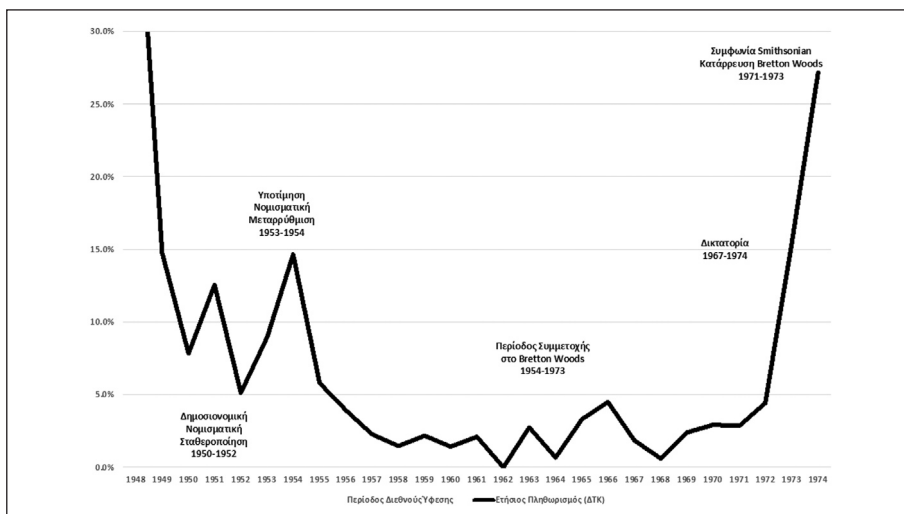
Πηγή: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (Ε.Σ.Υ.Ε), *Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος*.

η οποία αυξήθηκε και αυτή εντυπωσιακά στην περίοδο αυτή. Ωστόσο η οικονομική ανάπτυξη προήλθε κατά κύριο λόγο από τις επενδύσεις παγίου κεφαλαίου, οι οποίες χρηματοδοτήθηκαν σε μεγάλο βαθμό από εγχώριες αποταμιεύσεις.

Ασφαλώς, η αύξηση της εισοδημάτων και της κατανάλωσης αγροτών, μισθωτών και ελεύθερων επαγγελματιών συνέβαλε τα μέγιστα και στην κοινωνική αποδοχή της οικονομικής πολιτικής που ακολουθήθηκε σε εκείνη την κρίσιμη περίοδο.

Στο Διάγραμμα 2, παρουσιάζεται η εξέλιξη του ποσοστού πληθωρισμού, δείκτη της νομισματικής αστάθειας. Κατά την διάρκεια του εμφυλίου υπήρξε μείωση του πληθωρισμού από τον υπερπληθωρισμό της κατοχής και της διετίας 1944-1945. Η μείωση επιτεύχθηκε μετά από τρία σταθεροποιητικά προγράμματα, με το τρίτο πιο επιτυχές πρόγραμμα,

Διάγραμμα 2
Η Εξέλιξη του Ετήσιου Ποσοστού Πληθωρισμού 1948-1974

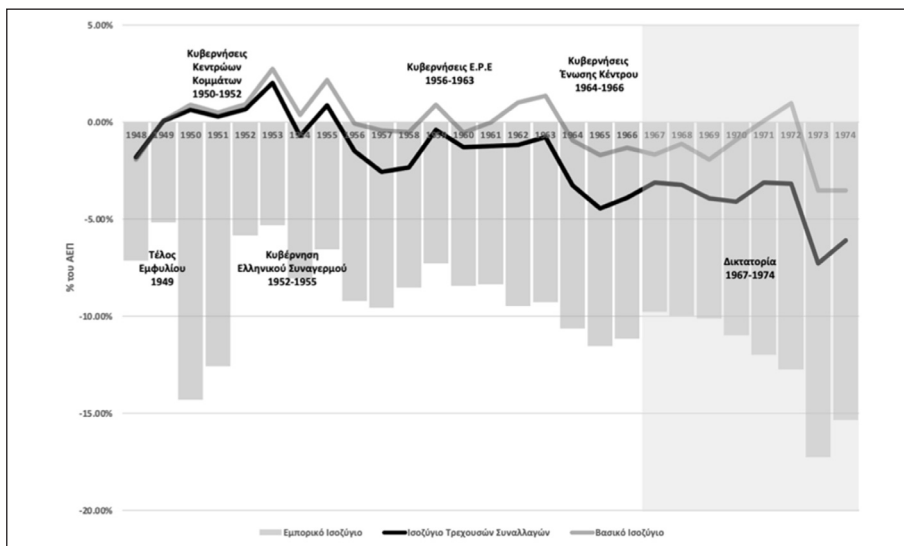
Πηγή: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (Ε.Σ.Υ.Ε).

αυτό του 1946. Μετά το τέλος του εμφυλίου και με την εφαρμογή των μέτρων δημοσιονομικής και νομισματικής προσαρμογής των κυβερνήσεων της περιόδου 1950-1952, ο πληθωρισμός μειώθηκε το 1952 κάτω από το 5%. Το 1953-54 υπήρξε μία αναζωπύρωση του πληθωρισμού, λόγω της υποτίμησης του 1953.

Ωστόσο, μετά την υποτίμηση, την νομισματική μεταρρύθμιση του 1954 και την ένταξη της δραχμής στο σύστημα σταθερών ισοτιμιών του Bretton Woods, ο πληθωρισμός έπεσε κάτω από το 5% και παρέμεινε εξαιρετικά χαμηλός έως τα τέλη της δεκαετίας του 1960. Στην δωδεκαετία 1955-1966, ο μέσος ετήσιος πληθωρισμός διαμορφώθηκε μόλις στο 2,5%. Σε αυτό συνέβαλε η διατήρηση της ισοτιμίας της δραχμής στις 30 δραχμές ανά δολάριο, τα μικρά δημοσιονομικά ελλείμματα της περιόδου και ο χαμηλός διεθνής πληθωρισμός.

Η διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης διευκολύνθηκε και διατηρήθηκε από τις εξελίξεις στο ισοζύγιο πληρωμών. Μετά την δημοσιονο-

Διάγραμμα 3
Η Εξέλιξη του Εξωτερικού Ισοζυγίου 1948-1974

Πηγή: ΕΣΥΕ και Τράπεζα της Ελλάδος. Το Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών είναι το άθροισμα του Εμπορικού Ισοζυγίου και του Ισοζυγίου Άδηλων Συναλλαγών. Το Βασικό Ισοζύγιο είναι το Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών συν τις αυτόνομες εισροές κεφαλαίου. Τα ισοζύγια υπολογίζονται ως ποσοστό του ΑΕΠ με βάση τα στοιχεία των Εθνικών Λογαριασμών πριν από την αναθεώρηση του 1994.

μική προσαρμογή του 1952 και την υποτίμηση του 1953, το ισοζύγιο πληρωμών βελτιώθηκε ραγδαία παρά την σημαντική μείωση της ξένης βοήθειας. Ο λόγος ήταν η σημαντική βελτίωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας και η σταδιακή αύξηση των εγχώριων αποταμιεύσεων.

Το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου, που στην τετραετία πριν το 1952 κυμαινόταν γύρω στα \$300 εκ., το 1952 μειώθηκε στα \$160 εκ. και το 1953 μειώθηκε στα \$110 εκ. Το βασικό ισοζύγιο, το άθροισμα δηλαδή του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών και των αυτόνομων εισροών κεφαλαίου, έγινε πλεονασματικό. Οι εξελίξεις στο εμπορικό ισοζύγιο, το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών και στο βασικό ισοζύγιο ως ποσοστών του ΑΕΠ παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 3.

Ενώ το εμπορικό ισοζύγιο ήταν έντονα ελλειμματικό, το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών ήταν πολύ λιγότερο ελλειμματικό και το βασικό ισοζύγιο ήταν για μεγάλο διάστημα πλεονασματικό. Αυτό οφειλόταν στην μεγάλη συμβολή των καθαρών άδηλων πόρων και της καθαρής εισροής κεφαλαίων. Πρόκειται για μία εξέλιξη που χαρακτηρίζει ολόκληρη την περίοδο, και που είχε καθοριστική σημασία για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Παρά την μείωση της βοήθειας από το εξωτερικό, μετά το 1953 υπήρξε θεαματική άνοδος στο πλεόνασμα των άδηλων συναλλαγών κυρίως λόγω της ανόδου του ναυτιλιακού και τουριστικού συναλλάγματος, και αργότερα λόγω των μεταναστευτικών εμβασμάτων. Σε συνδυασμό με την καθαρή εισροή κεφαλαίων, το βασικό ισοζύγιο διατηρήθηκε σε ισορροπία έως το 1963.

Μεταξύ 1964 και 1966, λόγω της πιο επεκτατικής δημοσιονομικής και εισοδηματικής πολιτικής που ακολούθησαν οι κυβερνήσεις της ΕΚ, υπήρξε σημαντική διεύρυνση του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου και του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα και το βασικό ισοζύγιο να μετατραπεί από πλεονασματικό σε ελαφρώς ελλειμματικό.

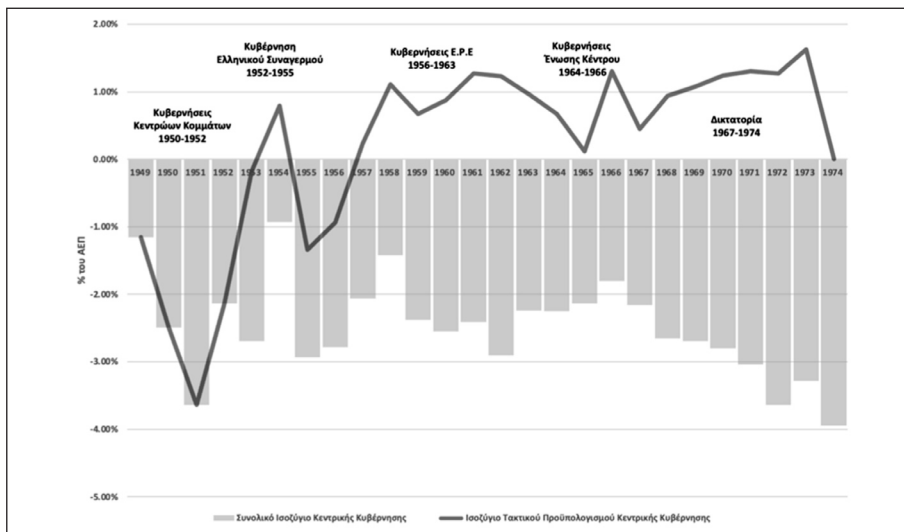
Σε κάθε περίπτωση, παρά την σημαντική εισροή επιχειρηματικών κεφαλαίων, η σημαντικότερη πηγή για την χρηματοδότηση των επενδύσεων, σε όλο αυτό το διάστημα, ήταν οι εγχώριες αποταμιεύσεις.

Η αύξηση των αποταμιεύσεων ήταν συνεχής. Μέσω του χρηματοπιστωτικού συστήματος, οι αποταμιεύσεις διοχετεύονταν, με αποφάσεις της Νομισματικής Επιτροπής, σε επιλεγμένους κλάδους της οικονομίας, κυρίως στην μεταποίηση, τις εξαγωγές και τις δημόσιες επενδύσεις. Το τραπεζικό σύστημα επέτρεψε την άνετη χρηματοδότηση και επέκταση της βιομηχανίας και των εξαγωγών, σε βάρος του εγχώριου εμπορίου και των εισαγωγών. Αυτός ήταν άλλωστε και ο κύριος στόχος της τότε πιστωτικής πολιτικής.

Θα ήταν μεγάλη παράβλεψη αν δεν αναφερόμασταν και στην δημοσιονομική πολιτική, έναν από τους πιο σημαντικούς παράγοντες που συνέβαλαν στην οικονομική ανάπτυξη και την νομισματική σταθερότητα εκείνη την περίοδο.

Μετά την μείωση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων μεταξύ 1951 και

Διάγραμμα 4
Το Ισοζύγιο της Κεντρικής Κυβέρνησης 1949-1974

Πηγή: ΕΣΥΕ και Τράπεζα της Ελλάδος. Το Συνολικό Ισοζύγιο της Κεντρικής Κυβέρνησης περιλαμβάνει το άθροισμα του Ισοζυγίου του Τακτικού Προϋπολογισμού και του Προϋπολογισμού των Δημοσίων Επενδύσεων. Η διάκριση μεταξύ τακτικού προϋπολογισμού και προϋπολογισμού δημοσίων επενδύσεων ξεκινά από το 1953. Τα ισοζύγια υπολογίζονται ως ποσοστό του ΑΕΠ με βάση τα στοιχεία των Εθνικών Λογαριασμών πριν από την αναθεώρηση του 1994.

1952, το συνολικό έλλειμμα της κεντρικής διοίκησης παρέμεινε σταθερά κάτω από το 3% του ΑΕΠ, αν και από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 επέδειξε μία ελαφρά ανοδική τάση.

Το ισοζύγιο της κεντρικής κυβέρνησης ως ποσοστό του ΑΕΠ παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 4. Ο κύριος δημοσιονομικός κανόνας που ακολουθήθηκε στην περίοδο αυτή ήταν ο κανόνας του ισοσκελισμένου τακτικού προϋπολογισμού, δηλαδή της ισοσκέλισης δημοσίων εσόδων και τρεχουσών κρατικών δαπανών. Στην πράξη, για την περίοδο από 1957 έως το 1973 ο τακτικός προϋπολογισμός ήταν ελαφρά πλεονασματικός, και τα δημοσιονομικά ελλείμματα προέρχονταν από τον προϋπολογισμό των δημοσίων επενδύσεων.

Μετά το 1963, το πλεόνασμα του τακτικού προϋπολογισμού μειώθηκε, καθώς, μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου, αυξήθηκαν οι μισθοί των δημοσίων υπαλλήλων και υπήρξε σημαντική επέκταση των δημοσίων δαπανών από την κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου. Πριν και μετά τις εκλογές του 1964, η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στην αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ των μισθωτών και των συνταξιούχων, θεσμοθετώντας σημαντικές αυξήσεις σε μισθούς και συντάξεις. Επίσης μετά τις εκλογές του 1964 αύξησε τις δαπάνες για την Παιδεία, στα πλαίσια της καθιέρωσης της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης ενώ αυξήθηκαν και οι αγροτικές επιδοτήσεις.

Οι αυξήσεις αυτές των δημοσίων δαπανών είχαν σαν αποτέλεσμα μεγάλη μείωση του πλεονάσματος του τακτικού προϋπολογισμού κατά το 1964 και το 1965. Ωστόσο, η δημοσιονομική ισορροπία δεν απειλήθηκε ιδιαίτερα από τις στοχευμένες αυτές αυξήσεις. Παρά τις διαφορές στην έμφαση, και οι κυβερνήσεις της Ένωσης Κέντρου συνέχισαν να ακολουθούν τους κανόνες της αναπτυξιακής, δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής που είχαν καθιερωθεί από τις αρχές της δεκαετίας του 1950.

Το 1966, λίγο πριν την επιβολή της Δικτατορίας, σε τιμές του 1970, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ είχε αυξηθεί σε 26,5 χιλιάδες δραχμές, σχεδόν διπλάσιο από το επίπεδο του 1955. Επιπλέον, η διάρθρωση του ΑΕΠ είχε αλλάξει ακόμη περισσότερο υπέρ της δευτερογενούς παραγωγής. Το ποσοστό της αγροτικής παραγωγής (γεωργία, κτηνοτροφία, δάση, αλιεία) είχε μειωθεί στο 22,2% του ΑΕΠ, ενώ το ποσοστό της δευτερογενούς παραγωγής (ορυχεία, μεταποίηση, ηλεκτρισμός, φωταέριο, ύδρευση και κατασκευές) είχε αυξηθεί στο 27,3% του ΑΕΠ. Από αυτό, το 15,6% του ΑΕΠ αντιστοιχούσε στην μεταποίηση και το 8,9% του ΑΕΠ στις κατασκευές. Το ποσοστό των υπηρεσιών είχε και αυτό αυξηθεί ελαφρά στο 50,6% του ΑΕΠ.

Συμπερασματικά, παρά τις πολιτικές της αδυναμίες, η περίοδος της μετεμφυλιακής δημοκρατίας συνδέθηκε με την ταχεία οικονομική ανάπτυξη της χώρας, την δημοσιονομική και νομισματική σταθερότητα και το ραγδαίο μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας.

3. Μακροοικονομικές Επιδόσεις και Οικονομική Πολιτική της Δικτατορίας

Προκειμένου να αξιολογήσουμε τις επιπτώσεις της μακροοικονομικής πολιτικής της Δικτατορίας σε σχέση με την πολιτική των κοινοβουλευτικών κυβερνήσεων που προηγήθηκαν, στον Πίνακα 1 συνοψίζουμε τις κύριες μακροοικονομικές εξελίξεις για την περίοδο 1955-1974, μετά και την νομισματική μεταρρύθμιση του 1954. Παρουσιάζουμε τις εξελίξεις κατά την κοινοβουλευτική δωδεκαετία 1955-1966 και τις αντιπαραβάλλουμε με τις εξελίξεις κατά την επταετία της Δικτατορίας.

Ο μέσος ρυθμός μεγέθυνσης του συνολικού πραγματικού ΑΕΠ στην περίοδο της Δικτατορίας διαμορφώθηκε σε ελαφρά χαμηλότερο επίπεδο τόσο σε σύγκριση με την οκταετία της ΕΡΕ όσο και με την τριετία της ΕΚ, κατά την οποία είχε σημειωθεί ο υψηλότερος μέσος ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης της περιόδου. Ο μέσος ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης στην δωδεκαετία 1955-1966 ήταν 6,9% έναντι 6,3% στην επταετία της Δικτατορίας. Χαμηλότερος ήταν και ο μέσος ρυθμός μεγέθυνσης του πραγματικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ ο οποίος διαμορφώθηκε στο 5,8% κατά την επταετία της Δικτατορίας, έναντι 6,1% στην δωδεκαετία πριν την Δικτατορία. Κατά συνέπεια, οι *αναπτυξιακές επιδόσεις* της περιόδου της Δικτατορίας ήταν ελαφρά χειρότερες σε σχέση με την κοινοβουλευτική δωδεκαετία που είχε προηγηθεί.

Αρκετά χειρότερες ήταν όμως οι επιδόσεις αναφορικά με την σταθερότητα των τιμών. Ο μέσος ετήσιος πληθωρισμός στην επταετία της Δικτατορίας διαμορφώθηκε στο 4,4% έναντι 2,6% στην κοινοβουλευτική δωδεκαετία που είχε προηγηθεί της Δικτατορίας. Μάλιστα στο τέλος της επταετίας της Δικτατορίας, ο πληθωρισμός κυριολεκτικά εξερράγη. Από 4,3% το 1972, το 1973 διαμορφώθηκε στο 15,4% και το 1974 στο 27,2%. (βλ. Διάγραμμα 2). Η έκρηξη αυτή ήταν αποτέλεσμα τόσο της πολιτικής της Δικτατορίας, αλλά και διεθνών εξελίξεων, όπως η αύξηση του διεθνούς πληθωρισμού και των τιμών των καυσίμων.

Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι το μέσο ποσοστό πληθωρισμού στις οικονομίες του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ) κατά το 1973 και 1974 ήταν σχεδόν το μισό σε σχέση με την Ελ-

λάδα, 8,2% το 1973 και 14,1% το 1974. Κατά συνέπεια, η αύξηση του διεθνούς πληθωρισμού δεν αρκεί για να εξηγηθεί η μεγάλη έκρηξη του πληθωρισμού κατά την τελευταία διετία της Δικτατορίας.

Τέλος, η περίοδος της Δικτατορίας χαρακτηρίστηκε από σημαντική επιδείνωση στο εξωτερικό ισοζύγιο. Κατά την διάρκεια της επταετίας, το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου διαμορφώθηκε κατά μέσο όρο στο 12,3% του ΑΕΠ, έναντι 9,2% του ΑΕΠ κατά την διάρκεια της δωδεκαετίας πριν την Δικτατορία. Αντίστοιχη ήταν και η διεύρυνση του ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, το οποίο αυξήθηκε κατά μέσο όρο στο 4,3% του ΑΕΠ, έναντι 1,8% κατά την διάρκεια της δωδεκαετίας πριν την Δικτατορία.

Μια πρώτη διεύρυνση του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου και του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών είχε σημειωθεί κατά την τριετία των κυβερνήσεων της ΕΚ, 1964-1966, όταν είχαν αυξηθεί κατά μέσο όρο στο 11,1% και στο 3,9% του ΑΕΠ αντίστοιχα. Ωστόσο, η ανισορροπία του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών συνεχίστηκε και εντάθηκε κατά την περίοδο της Δικτατορίας. Το βασικό ισοζύγιο, το οποίο περιλαμβάνει και τις αυτόνομες κινήσεις κεφαλαίου, από ισοσκελισμένο στην δωδεκαετία 1955-1966, στην επταετία της Δικτατορίας κατέστη ελλειμματικό κατά 1,5% του ΑΕΠ το χρόνο.

Συμπερασματικά, η μείωση του μέσου ποσοστού οικονομικής μεγέθυνσης, η άνοδος του πληθωρισμού και η επιδείνωση του εξωτερικού ισοζυγίου ήταν οι τρεις κυριότερες μακροοικονομικές επιπτώσεις της οικονομικής πολιτικής της Δικτατορίας.

Οι κυβερνήσεις της Δικτατορίας, πέραν των κενών περιεχομένου αρχικών διακηρύξεων τους περί πρωτοκαθεδρίας της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στην δική τους προσέγγιση στην οικονομική πολιτική, επιχείρησαν να ακολουθήσουν σε γενικές γραμμές τους κανόνες οικονομικής πολιτικής των κοινοβουλευτικών κυβερνήσεων της μετεμφυλιακής δημοκρατίας. Άλλωστε, δεν είχαν την δυνατότητα να σχεδιάσουν και να ακολουθήσουν μια διαφορετική πολιτική.

Ωστόσο, το 1967 σημειώθηκε επιβράδυνση των επενδύσεων και της οικονομικής δραστηριότητας, λόγω της εσωτερικής πολιτικής αστάθειας που είχε προηγηθεί, της επιβολής της Δικτατορίας, του αραβοϊσ-

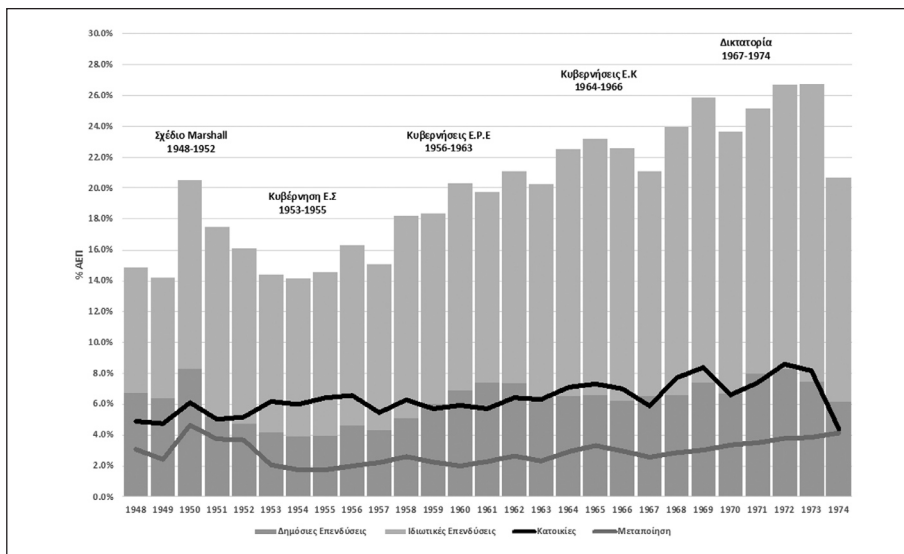
Πίνακας 1: Κύριες Μακροοικονομικές Εξελίξεις, 1955-1974				
	1955-1963	1964-1966	1955-1966	1967-1974
	Ε.Σ - Ε.Ρ.Ε	ΕΚ	ΕΡΕ και ΕΚ	Δικτατορία
Μεγέθυνση %ΑΕΠ				
Συνολικό	6,6%	7,9%	6,9%	6,3%
Κατά Κεφαλήν	5,7%	7,3%	6,1%	5,8%
Πληθωρισμός				
Ετήσια % Μεταβολή ΔΤΚ	2,4%	2,8%	2,5%	7,2%
Ανεργία				
% Εργατικού Δυναμικού	5,6%	4,9%	5,4%	3,8%
Εξωτερικό Ισοζύγιο				
% ΑΕΠ				
Εμπορικό	-8,5%	-11,1%	-9,2%	-12,3%
Τρεχουσών Συναλλαγών	-1,2%	-3,9%	-1,8%	-4,3%
Βασικό	0,4%	-1,3%	0,0%	-1,5%
Δημοσιονομικό Ισοζύγιο				
% ΑΕΠ				
Κεντρικής Κυβέρνησης	-2,4%	-2,1%	-2,3%	-3,0%
Τακτικού Προϋπολογισμού	0,5%	0,7%	0,5%	1,0%
Κατανάλωση				
% ΑΕΠ				
Ιδιωτική	75,6%	70,5%	74,3%	69,0%
Δημόσια	14,3%	13,5%	14,1%	12,8%
Ακαθάριστες Επενδύσεις				
% ΑΕΠ				
Ιδιωτικές	12,4%	16,3%	13,4%	17,1%
Δημόσιες	5,8%	6,5%	6,0%	7,1%
Μέσες Αποδοχές Μισθωτών				
Ετήσιο % Μεταβολής				
Ονομαστικές	5,5% *	12,7%	7,7%	11,9%
Πραγματικές	3,8% *	9,8%	5,6%	4,7%
Επιτόκια Χορηγήσεων				
Ονομαστικά	9,9%	10,0%	9,9%	9,9%
Πραγματικά	7,5%	7,1%	7,4%	2,7%
Επιτόκια Καταθέσεων				
Ονομαστικά	6,5%	4,7%	6,0%	5,8%
Πραγματικά	4,1%	1,8%	3,5%	-1,4%
Πηγές: ΕΣΥΕ, Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος, Τράπεζα της Ελλάδος, ΟΟΣΑ, ΔΝΤ.				
* 1957-1963.				

ραηλινού πολέμου του Ιουνίου του 1967 και της όξυνσης του Κυπριακού τον Νοέμβριο του 1967. Το καθεστώς, προκειμένου να διατηρήσει την ανοχή του πληθυσμού, επεδίωξε με όλα τα μέσα επιτάχυνση της οικονομικής μεγέθυνσης μέσω της αύξησης της συνολικής ζήτησης. Η πολιτική αυτή αποτυπώθηκε στο Πενταετές Πρόγραμμα για την περίοδο 1968-1972.

Ένα από τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν ήταν το πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων. Στην επταετία 1967-1974 οι δημόσιες επενδύσεις διαμορφώθηκαν κατά μέσο όρο στο 7,1% του ΑΕΠ, έναντι 6,0% του ΑΕΠ στην δωδεκαετία 1955-1966. Μεγάλο μέρος της αύξησης των δημοσίων επενδύσεων κατευθύνθηκε σε έργα οδοποιίας, με βάση την παλιά δοκιμασμένη συνταγή της δεκαετίας του 1950. Ωστόσο, η κοινωνική αποδοτικότητα της οδοποιίας δεν ήταν τόσο υψηλή στα τέλη της δεκαετίας του 1960 όσο στην δεκαετία του 1950, καθώς οι πιο απαραίτητοι οδικοί άξονες είχαν ολοκληρωθεί. Κατά συνέπεια, οι επιπτώσεις αυτής της πολιτικής ήταν κυρίως βραχυχρόνιες, μέσω της αύξησης της συνολικής ζήτησης, και όχι μεσοχρόνιες μέσω των εξωτερικών επιδράσεων της βελτίωσης των υποδομών στην συνολική παραγωγικότητα των συντελεστών παραγωγής.

Ένα δεύτερο μέσο που χρησιμοποίησε η Δικτατορία ήταν η αυξημένη χρηματοδότηση και τα ενισχυμένα κίνητρα για ιδιωτικές επενδύσεις. Στην επταετία 1967-1974 οι ιδιωτικές επενδύσεις παγίου κεφαλαίου διαμορφώθηκαν κατά μέσο όρο στο 17,1% του ΑΕΠ, έναντι 13,4% του ΑΕΠ κατά την προηγούμενη δωδεκαετία. Ωστόσο, μεγάλο μέρος της αύξησης των ιδιωτικών επενδύσεων κατευθύνθηκε στις κατασκευές, κυρίως στον τουρισμό και τις κατοικίες. Στην επταετία 1967-1974 οι ιδιωτικές επενδύσεις σε κατοικίες διαμορφώθηκαν στο 7,0% του ΑΕΠ, όσο και στην τριετία των κυβερνήσεων της ΕΚ, έναντι 5,6% του ΑΕΠ στην οκταετία 1956-1963 της Ε.Ρ.Ε. Οι ιδιωτικές επενδύσεις στην μεταποίηση διαμορφώθηκαν στο 3,4% του ΑΕΠ, έναντι 3,0 του ΑΕΠ κατά την τριετία των κυβερνήσεων της ΕΚ και 1,8% του ΑΕΠ στην οκταετία της Ε.Ρ.Ε. Στους υπόλοιπους κλάδους, μεταξύ των οποίων και ο τουρισμός, οι ιδιωτικές επενδύσεις διαμορφώθηκαν στο 6,7% του ΑΕΠ, έναντι 6,3% του ΑΕΠ

Διάγραμμα 5
Ακαθάριστες Επενδύσεις Παγίου Κεφαλαίου 1948-1974

Πηγή: ΕΣΥΕ, *Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος*.

κατά την τριετία των κυβερνήσεων της ΕΚ και 5,2% του ΑΕΠ κατά την οκταετία της Ε.Ρ.Ε.⁸

Η διαχρονική εξέλιξη των επενδύσεων, ιδιωτικών και δημοσίων, παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 5. Μετά την προσωρινή μείωση που επήλθε λόγω του τερματισμού του σχεδίου Marshall μεταξύ του 1950 και του 1953, οι επενδύσεις παγίου κεφαλαίου, τόσο οι δημόσιες όσο και οι ιδιωτικές παρουσιάζουν μία συνεχή ανοδική τάση από το 1954, με κορύφωση την επταετία της Δικτατορίας, και συγκεκριμένα το 1973. Η πτώση των επενδύσεων κατά το 1974 οφείλεται τόσο στην μεταστροφή της πο-

8. Όπως αναφέρει ο Καζάκος (2001), σ. 268, 'Οι κυβερνήσεις της δικτατορίας επιχείρησαν εξαρχής να δώσουν νέα ώθηση στην οικονομία και να εξασφαλίσουν ευρύτερη νομιμοποίηση ή απλώς ανοχή. Διεύρυναν τα κίνητρα για επενδύσεις,

λιτικής της Δικτατορίας, όσο και στα γεγονότα που προηγήθηκαν της μεταπολίτευσης.

Ωστόσο, η σημαντική αύξηση των επενδύσεων κατά την περίοδο της Δικτατορίας είχε σχετικά μικρές επιπτώσεις τόσο στο ρυθμό οικονομικής μεγέθυνσης όσο και στο εξωτερικό ισοζύγιο. Αυτό ήταν σε αντίθεση με την τριετία των κυβερνήσεων της ΕΚ, όταν η επέκταση της συνολικής ζήτησης μέσω των επενδύσεων και της αύξησης των πραγματικών μισθών είχε οδηγήσει σε αξιοσημείωτη επιτάχυνση των ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης αλλά και σημαντική επιδείνωση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών (βλ. Διάγραμμα 3).

Οι πολύ μικρές επιπτώσεις της αύξησης των επενδύσεων στο ρυθμό οικονομικής μεγέθυνσης κατά την περίοδο της Δικτατορίας υποδεικνύουν ότι η οικονομική αποδοτικότητα των επενδύσεων υπήρξε πολύ χαμηλότερη σε σχέση με το παρελθόν. Αυτό μπορεί να οφείλεται σε δύο λόγους. Πρώτον, στην χαμηλή σε σχέση με το παρελθόν ποιότητα των επενδυτικών σχεδίων που υλοποιήθηκαν, και δεύτερον στις πιο έντονα φθίνουσες αποδόσεις στην συσσώρευση του κεφαλαίου, λόγω της συσσώρευσης κεφαλαίου ανά εργαζόμενο που είχε προηγηθεί. Η δεύτερη ερμηνεία είναι συμβατή με τις προβλέψεις του υποδείγματος Solow (1956). Όπως αναφέρει η Τράπεζα της Ελλάδος (1978, σ. 622), απηχώντας χωρίς αμφιβολία τις απόψεις του τότε Διοικητή της Ξενοφώντα Ζολώτα:

«Η διαδικασία της αναπτύξεως, που είχε αρχίσει να θεμελιώνεται σε υγιέστερες βάσεις με την πραγματοποίηση σημαντικών παραγωγικών επενδύσεων, ... ανακόπτεται μετά το 1967, και η οικονομία εξελίσσεται

ιδίως σε τομείς άμεσης απόδοσης (τουρισμό, κατοικίες), διέγραψαν τα αγροτικά χρέη, επιζητήσαν την συνεργασία με ξένους επενδυτές και καθιέρωσαν φορολογικές διευκολύνσεις και απαλλαγές, ιδίως για το ελληνικό εφοπλιστικό κεφάλαιο'. Σε παρόμοιο μήκος κύματος, ο Ιορδάνογλου (2020), σ. 150, αναφέρει ότι 'Η επιλογή της δικτατορίας ήταν να επιδιώξει την αναθέρμανση της οικονομίας με όχημα τον οικιστικό τομέα και τον τουρισμό'. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι ιδιαίτερα αυξημένες ήταν κατά την περίοδο της δικτατορίας και οι ιδιωτικές επενδύσεις στην μεταποίηση.

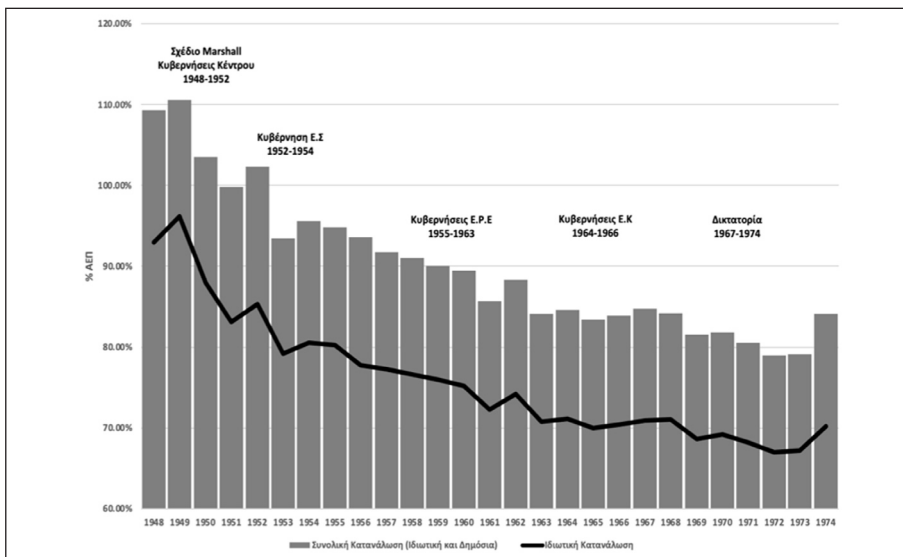
... επωφελούμενη από το παραγωγικό δυναμικό που είχε δημιουργηθεί την προηγούμενη περίοδο, χωρίς να προωθούνται νέες διαρθρωτικές μεταβολές».

Η εξήγηση αυτή είναι συμβατή και με τις δύο ερμηνείες, αλλά κυρίως με την πρώτη. Αναφορικά με την σχετικά μικρή επίπτωση της αύξησης των επενδύσεων στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, ο κυριότερος λόγος φαίνεται πως ήταν ότι στην περίοδο της Δικτατορίας επανήλθε για ένα διάστημα (έως το 1972), η αυξητική τάση των ιδιωτικών αποταμιεύσεων, η οποία είχε επιβραδυνθεί κατά την τριετία των κυβερνήσεων της ΕΚ. Μεγάλο μέρος της αύξησης των επενδύσεων ως το 1972 χρηματοδοτήθηκε από εγχώριες αποταμιεύσεις και μικρότερο από εξωτερικό δανεισμό. Ένα σημαντικό ποσοστό των δημοσίων επενδύσεων χρηματοδοτήθηκε εν μέρει από τα πλεονάσματα του τακτικού προϋπολογισμού (βλ. Διάγραμμα 4). Οι υπόλοιπες, και ένα σημαντικό ποσοστό των ιδιωτικών επενδύσεων, χρηματοδοτήθηκαν από τις αποταμιεύσεις των ελληνικών νοικοκυριών. Αυτό πάντως δεν απέτρεψε και την περαιτέρω επιδείνωση του εξωτερικού ισοζυγίου.

Στο Διάγραμμα 6 παρουσιάζεται η εξέλιξη της κατανάλωσης (ιδιωτικής και δημόσιας) ως ποσοστού του ΑΕΠ. Από 77,7% του ΑΕΠ το 1956, η ιδιωτική κατανάλωση έπεσε στο 70,8% του ΑΕΠ στο τέλος της οκταετίας της ΕΡΕ το 1963. Αυτό υποδεικνύει σημαντική αύξηση των αποταμιεύσεων. Κατά την τριετία 1964-1966 των κυβερνήσεων της ΕΚ η ιδιωτική κατανάλωση παρέμεινε σταθερή στο 70,5% του ΑΕΠ κατά μέσο όρο. Στην επταετία της Δικτατορίας, η ιδιωτική κατανάλωση μειώθηκε από το 70,4% του ΑΕΠ το 1966 στο 67,0% του ΑΕΠ το 1972. Ωστόσο, το 1973-74 το ποσοστό της ιδιωτικής κατανάλωσης ανέβηκε καθώς οι αποταμιεύσεις μειώθηκαν λόγω της αύξησης του πληθωρισμού και της ύφεσης του 1974.

Συμπερασματικά, στο μεγαλύτερο μέρος της περιόδου πριν από την Δικτατορία, η μείωση της κατανάλωσης, ιδιωτικής και δημόσιας, σε σχέση με το ΑΕΠ οδήγησε σε αύξηση των αποταμιεύσεων, ιδιωτικών και δημοσίων, μέσω των οποίων χρηματοδοτήθηκαν οι αυξημένες επενδύσεις, χωρίς να δημιουργηθούν προβλήματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συ-

Διάγραμμα 6
Η Συνολική Κατανάλωση
και η Αύξηση των Ιδιωτικών Αποταμιεύσεων 1948-1974

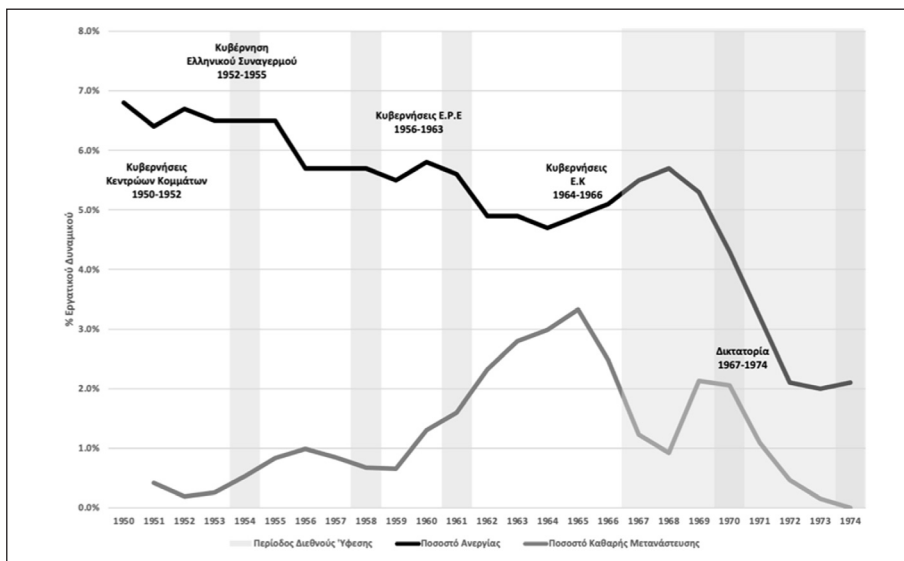

Πηγή: ΕΣΥΕ, *Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος*.

ναλλαγών. Κατά την τριετία των κυβερνήσεων της ΕΚ, 1964-1965, το εξωτερικό ισοζύγιο επιδεινώθηκε, λόγω της ταχείας επέκτασης της συνολικής ζήτησης, της αύξησης των πραγματικών μισθών και της μη περαιτέρω αύξησης των ιδιωτικών αποταμιεύσεων. Κατά την περίοδο της Δικτατορίας, υπήρξε περαιτέρω αύξηση των ιδιωτικών αποταμιεύσεων, η οποία όμως δεν επαρκούσε για την χρηματοδότηση της μεγάλης αύξησης των επενδύσεων, και ως εκ τούτου, το εξωτερικό ισοζύγιο επιδεινώθηκε περαιτέρω.

Η ελληνική οικονομία άρχισε να παρουσιάζει σημάδια έντονης υπερθέρμανσης ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, λόγω της ταχείας επέκτασης της συνολικής ζήτησης την οποία είχε προκαλέσει η Δικτατορία στην προσπάθεια της να διατηρήσει την ανοχή του πληθυσμού μέσω υψηλών ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης.

Διάγραμμα 7 Οικονομική Μεγέθυνση, Μετανάστευση και Ποσοστό Ανεργίας 1950-1974

Πηγή: ΕΣΥΕ και Τράπεζα Στοιχείων ΟΟΣΑ. Για το 1950-1956 εκτιμήσεις του συγγραφέα με βάση τη σχέση του Okun (1962).

Η επέκταση της συνολικής ζήτησης οδήγησε σε σημαντική αύξηση της απασχόλησης και, σε συνδυασμό με την αύξηση της μετανάστευσης προς το εξωτερικό, μεγάλη μείωση του ποσοστού ανεργίας. Η εξέλιξη του ποσοστού ανεργίας παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 7. Το ποσοστό ανεργίας έπεσε από το 5,7% του εργατικού δυναμικού το 1968, μόλις στο 2,0% το 1972. Σε όλη της διάρκεια της περιόδου της υψηλής ανάπτυξης των δεκαετιών του 1950 και του 1960 το ποσοστό ανεργίας παρουσίαζε μια ελαφρώς πτωτική τάση. Αυτή γινόταν εντονότερη σε περιόδους κατά τις οποίες αυξανόταν η μετανάστευση προς το εξωτερικό, όπως για παράδειγμα μετά το 1960, μετά την αύξηση του μεταναστευτικού ρεύματος προς την Γερμανία.

Δεδομένου ότι κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 η αύξηση της απασχόλησης προερχόταν σε μεγάλο βαθμό από την εσωτερική μετα-

νάστευση από την ύπαιθρο προς τα αστικά κέντρα, δεν είχε παρατηρηθεί στενότητα στην αγορά εργασίας.

Στενότητα στην αγορά εργασίας άρχισε να παρουσιάζεται από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, αφενός λόγω της μεγάλης αύξησης της ζήτησης εργασίας που προκάλεσε η επεκτατική πολιτική της Δικτατορίας, σε μία περίοδο μάλιστα που η εσωτερική μετανάστευση είχε αρχίσει να επιβραδύνεται, και αφετέρου λόγω της μείωσης της προσφοράς εργασίας που προκάλεσε η μεγάλη προσωρινή αύξηση της μετανάστευσης προς την Δυτική Γερμανία κατά το 1969 και το 1970.⁹

Η επεκτατική μακροοικονομική πολιτική της Δικτατορίας δεν περιορίστηκε στην υπέρμετρη αύξηση των δημοσίων και ιδιωτικών επενδύσεων. Ενισχύθηκε και από την μη αντίδραση της συναλλαγματικής πολιτικής της Δικτατορίας στους κλυδωνισμούς του συστήματος του Bretton Woods που είχαν ξεκινήσει από τα τέλη της δεκαετίας του 1960, με την υποτίμησή της στερελίνας το 1967 και του γαλλικού φράγκου το 1968.

Τον Αύγουστο του 1971 το σύστημα σταθερών ισοτιμιών του Bretton Woods κλυδωνίστηκε εκ βάθρων, μετά την μονομερή ανακοίνωση της παύσης της μετατρεψιμότητας του δολαρίου σε χρυσό, στα \$35 η ουγκιά, εκ μέρους των Η.Π.Α. Η κρίση αντιμετωπίστηκε προσωρινά μέσω της Συμφωνίας Smithsonian, η οποία ανακοινώθηκε τον Δεκέμβριο του 1971. Με βάση αυτή την συμφωνία η τιμή του χρυσού σε δολάρια ανέβηκε στα \$38 η ουγκιά, και το δολάριο υποτιμήθηκε κατά 7,9% έναντι του χρυσού. Με βάση την συμφωνία, τα νομίσματα των υπολοίπων χωρών της Ομάδας των 10 (Βέλγιο, Καναδάς, Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία, Ιαπωνία, Ολλανδία, Σουηδία και Ηνωμένο Βασίλειο) ανατιμήθηκαν απέναντι στο δολάριο σε ποσοστά που κυμαίνονταν από 16,9% για την Ιαπωνία και 13,6% για την Γερμανία, έως 8,6% για την Γαλλία και την Βρετανία και 7,9% για την Ιταλία. Καθώς οι Η.Π.Α συνέχισαν να ακολουθούν επεκτατική νομισματική πολιτική, τον Φεβρουάριο του 1973, επήλθε η κατάρρευση του συ-

9. Βλ. Ιορδάνογλου (2020), σσ. 217-220 για περισσότερες λεπτομέρειες για την εξωτερική μετανάστευση στην περίοδο αυτή.

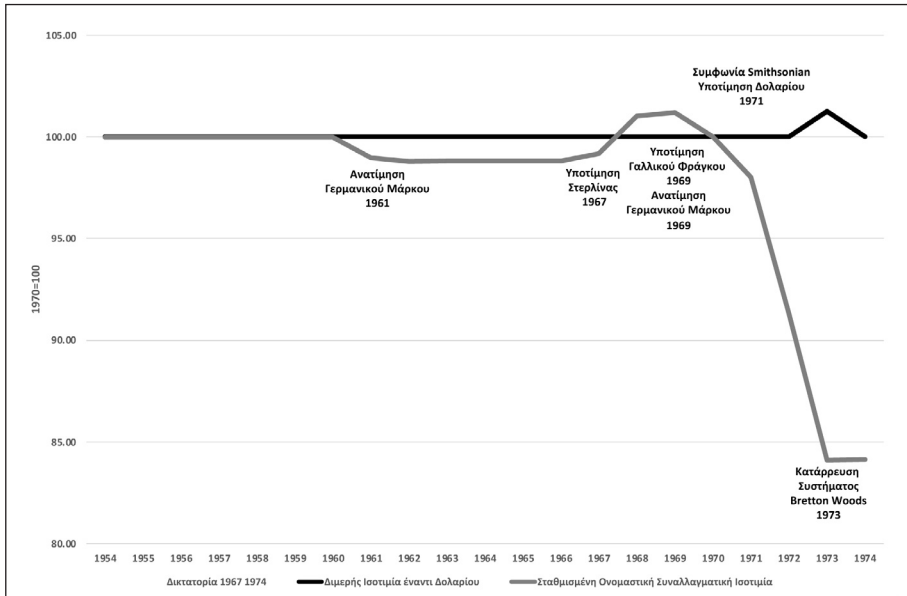
στήματος. Οι χώρες της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ) και η Ιαπωνία επέλεξαν ελεύθερα κυμαινόμενες ισοτιμίες απέναντι στο δολάριο, το οποίο υποτιμήθηκε εκ νέου σε σχέση με τα κυριότερα ευρωπαϊκά νομίσματα και το γιεν.

Το 1971, μετά την Συμφωνία του Smithsonian, η δραχμή παρέμεινε προσδεδεμένη στο δολάριο, και ως εκ τούτου υποτιμήθηκε και αυτή έναντι των ευρωπαϊκών νομισμάτων και του γιεν, με αποτέλεσμα την αύξηση του εισαγόμενου πληθωρισμού. Ακόμη πιο έντονη ήταν η υποτίμηση της σταθμισμένης ονομαστικής συναλλαγματικής ισοτιμίας της δραχμής το 1973, παρότι υπήρξε μία πολύ μικρή προσωρινή ανατίμηση της έναντι του δολαρίου προς τα τέλη του 1973. Επίσης το 1973 ήταν το έτος της πρώτης πετρελαϊκής κρίσης με σημαντική άνοδο της τιμής του πετρελαίου που συνέβαλε στην αναζωπύρωση του διεθνούς και, ακόμη περισσότερο του ελληνικού πληθωρισμού.

Η εξέλιξη της ισοτιμίας της δραχμής έναντι το δολαρίου, αλλά και η σταθμισμένη ονομαστική ισοτιμία έναντι των νομισμάτων 24 βιομηχανικών χωρών παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 8. Το 1972, μετά την Συμφωνία Smithsonian, η σταθμισμένη ονομαστική ισοτιμία της δραχμής μειώθηκε κατά 8,7%, λόγω της υποτίμησης του δολαρίου έναντι των ευρωπαϊκών νομισμάτων και του γιεν. Το 1973, με την κατάρρευση του συστήματος των σταθερών ισοτιμιών του Bretton Woods, η σταθμισμένη ονομαστική συναλλαγματική ισοτιμία της δραχμής μειώθηκε κατά 7,8% ακόμη. Ακόμη και αν δεν είχε αυξηθεί ο διεθνής πληθωρισμός, η σωρευτική υποτίμηση της δραχμής μεταξύ 1971 και 1973 θα σήμαινε αύξηση του εισαγόμενου πληθωρισμού κατά 15,9%.

Ωστόσο, η επεκτατική νομισματική πολιτική των Η.Π.Α και η πρώτη πετρελαϊκή διαταραχή του 1973 είχαν οδηγήσει σε αύξηση και του διεθνούς πληθωρισμού. Από 5,2% το 1972, ο μέσος πληθωρισμός των χωρών του ΟΟΣΑ αυξήθηκε στο 8,2% το 1973 και στο 14,1% το 1974. Κατά συνέπεια, δεν είναι καθόλου περίεργο που ο πληθωρισμός στην Ελλάδα ανέβηκε πολύ περισσότερο, στο 15,4% το 1973 και στο 27,2% το 1974. Η επιλογή της Δικτατορίας να διατηρήσει σταθερή την ισοτιμία της δραχμής απέναντι στο υποτιμώμενο δολάριο από το 1971 έως το 1974, και η de facto μεγάλη υποτίμηση της δραχμής, πυροδότησε ακόμη περισσό-

Διάγραμμα 8
Δείκτες Ονομαστικών Ισοτιμιών της Δραχμής 1954-1974

Πηγή: Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (Δ.Ν.Τ.).

τερο τον πληθωρισμό και σηματοδότησε το τέλος της μακράς περιόδου χαμηλού πληθωρισμού για την χώρα.

Λόγω των επιλογών των κυβερνήσεων της Δικτατορίας, η αύξηση του πληθωρισμού είχε και δυσμενείς συνέπειες για την εξέλιξη των μέσων πραγματικών αποδοχών των μισθωτών. Η εξέλιξη των μέσων πραγματικών αποδοχών παρίσταται στο Διάγραμμα 9. Ενώ μεταξύ 1967 και 1972 η μέση αύξηση των πραγματικών αποδοχών των μισθωτών ήταν 7,2%, συντελώντας στην κοινωνική ανοχή έναντι της Δικτατορίας, το 1973 η αύξηση τους ήταν μόλις 1,8% και το 1974 υπήρξε μια μεγάλη μείωση τους κατά 7,3%. Ο λόγος ήταν η απόφαση της τότε κυβέρνησης να περιορίσει τις μισθολογικές αυξήσεις.

Το 1973, μετά την έκρηξη του πληθωρισμού και του ελλείμματος του εξωτερικού ισοζυγίου, η τότε κυβέρνηση της Δικτατορίας επιχείρησε μια αλλαγή πολιτικής. Αυξήθηκαν τα τραπεζικά επιτόκια και μπήκαν περιο-

ρισμοί στην πιστωτική επέκταση. Επιπλέον, οι μισθολογικές αυξήσεις που αποφασίστηκαν ήταν μικρότερες από τον ήδη αυξανόμενο πληθωρισμό. Η προσπάθεια αντιμετώπισης του πληθωρισμού με συρρίκνωση της συνολικής ζήτησης και συγκράτηση των μισθολογικών αυξήσεων, είχε σαν τελική συνέπεια την μείωση της οικονομικής δραστηριότητας και την μείωση των πραγματικών αποδοχών των μισθωτών κατά το 1974.

Συμπερασματικά, παρά την προσπάθεια να συνεχίσουν την αναπτυξιακή και μακροοικονομική πολιτική της προ-δικτατορικής περιόδου, οι κυβερνήσεις της Δικτατορίας προκάλεσαν κρίσιμες ανισορροπίες στην ελληνική οικονομία. Η υπερβολική επέκταση της συνολικής ζήτησης έως το 1973 προκάλεσε παρατεταμένες ανισορροπίες στο εξωτερικό ισοζύγιο, ενώ η μεγάλη αύξηση των επενδύσεων, ιδιωτικών και δημοσίων, δεν είχε τις προσδοκώμενες αναπτυξιακές επιπτώσεις.

Επιπλέον, η επιλογή να διατηρηθεί σταθερή η ισοτιμία της δραχμής μετά το 1971 απέναντι στο υποτιμώμενο δολάριο οδήγησε σε *de facto* υποτίμηση της δραχμής απέναντι στα υπόλοιπα νομίσματα, αποσταθεροποίηση του πληθωρισμού, και υπονόμευση της νομισματικής σταθερότητας, ενός από τους κρίσιμους πυλώνες της μακροοικονομικής πολιτικής της μετεμφυλιακής περιόδου.

Οι δυσμενείς αυτές οικονομικές εξελίξεις συνετέλεσαν στην εξάντληση της ανοχής που αρχικά είχε επιδειχθεί προς την Δικτατορία λόγω της συνέχισης της βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου μετά την επιβολή της.

Σε συνδυασμό με την πολιτική αποσταθεροποίηση του καθεστώτος από την εξέγερση Πολυτεχνείου τον Νοέμβριο του 1973, την ανατροπή του δικτάτορα Παπαδόπουλου από τον Ιωαννίδη και το πραξικόπημα στην Κύπρο που οδήγησε στην Τουρκική εισβολή, οι εξελίξεις αυτές στους πραγματικούς μισθούς και την οικονομική δραστηριότητα συνέβαλαν στην κατάρρευση του δικτατορικού καθεστώτος και την αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών μέσω της μεταπολίτευσης του 1974.

4. Η Δικτατορία και η Αρχή του Τέλους του Ελληνικού Οικονομικού 'Θαύματος'

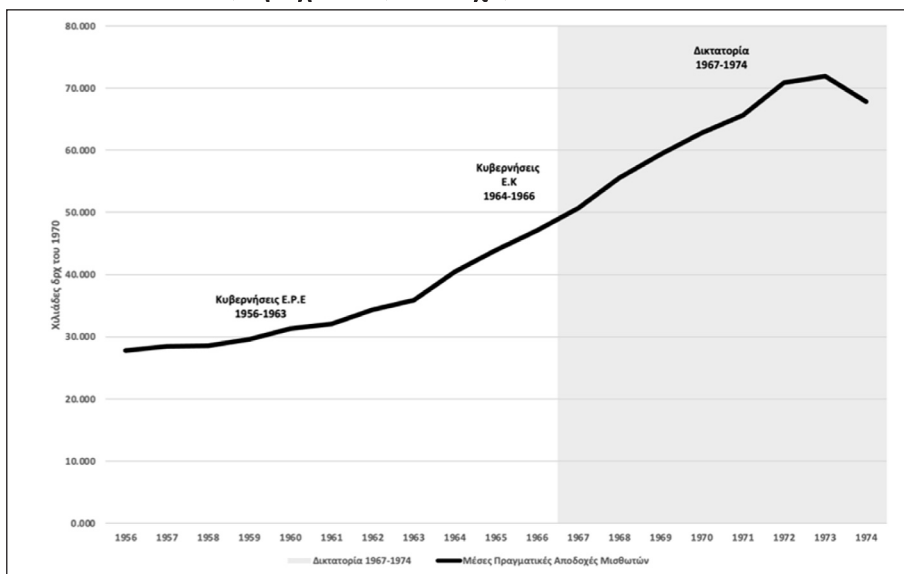
Χωρίς αμφιβολία, κατά την διάρκεια των δεκαετιών του 1950 και του 1960, πριν την επιβολή της Δικτατορίας, η ελληνική οικονομία είχε πετύχει ένα πραγματικό οικονομικό 'θαύμα'. Υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης, χαμηλό πληθωρισμό και ισοσκελισμένες εξωτερικές συναλλαγές.

Ωστόσο, το πολιτικό καθεστώς της εποχής, αλλά και το αναπτυξιακό υπόδειγμα της ελληνικής οικονομίας παρουσίαζαν αρκετές αδυναμίες, ενώ η νομισματική σταθερότητα βασιζόταν στην καλή λειτουργία του συστήματος του Bretton Woods, το οποίο στην πορεία αποσταθεροποιήθηκε.

Η εξέλιξη της διάρθρωσης της ελληνικής παραγωγής κατά την περίοδο από το 1948 έως το 1974 παρουσιάζεται στον Πίνακα 2. Από 29,5% του ΑΕΠ το 1948, το 1973, ένα χρόνο πριν την ύφεση του 1974 και την πτώση της Δικτατορίας, η πρωτογενής παραγωγή (γεωργία, κτηνοτροφία, δάση, αλιεία) είχε μειωθεί στο 15,6% του ΑΕΠ, σχεδόν στο μισό. Στην ίδια περίοδο, το μερίδιο της δευτερογενούς παραγωγής (ορυχεία, μεταποίηση, ηλεκτρισμός, φωταέριο, ύδωρ και κατασκευές) είχε διπλασιαστεί, από το 16,9% του ΑΕΠ το 1948 στο 34,7% το 1973. Αυτό οφείλεται κατά κύριο λόγο στο μερίδιο της μεταποίησης, το οποίο είχε υπερδιπλασιαστεί από το 9,8% του ΑΕΠ το 1948, στο 21,0% του ΑΕΠ το 1973.

Σε όλη αυτή την περίοδο, ο τομέας των υπηρεσιών παρέμεινε ο κυρίαρχος τομέας της ελληνικής οικονομίας. Ο μέσος ρυθμός αύξησης της παραγωγής υπηρεσιών στην εικοσιπενταετία 1949-1973 ήταν 6,9%, έναντι 7,3% για το συνολικό προϊόν (ΑΕΠ σε τιμές συντελεστών παραγωγής). Κατά συνέπεια, το μερίδιο των υπηρεσιών παρουσίασε μία σχετικά μικρή μείωση, από 53,6% του ΑΕΠ το 1948 στο 49,7% του ΑΕΠ το 1973. Ωστόσο, παρά το ότι δεν αποτελούσε προτεραιότητα της αναπτυξιακής πολιτικής, η παραγωγή του εμπορίου αυξήθηκε από το 8% του ΑΕΠ το 1948 στο 12,6% του ΑΕΠ το 1973.

Διάγραμμα 9
Μέσες Πραγματικές Αποδοχές Μισθωτών 1956-1974

Πηγή: ΕΣΥΕ, *Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος*, ΟΟΣΑ, *Τράπεζα Στοιχείων*.

Ο μέσος ρυθμός αύξησης του προϊόντος της μεταποίησης στην εικοσιπενταετία 1949-1973 ήταν 10,3%, έναντι 7,3% για το συνολικό προϊόν (ΑΕΠ σε τιμές συντελεστών παραγωγής). Στην περίοδο της Δικτατορίας, έως το 1973, τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 12,4% για την μεταποίηση και 7,6% για το συνολικό προϊόν. Συνεπώς ο ισχυρισμός ότι κατά την περίοδο της Δικτατορίας παραμελήθηκε ο τομέας της μεταποίησης εις βάρος του τουρισμού ή των κατασκευών δεν φαίνεται να ευσταθεί με βάση τα στοιχεία των εθνικών λογαριασμών.

Σε όλη αυτή την περίοδο, ο τομέας των υπηρεσιών παρέμεινε ο κυρίαρχος τομέας της ελληνικής οικονομίας. Ο μέσος ρυθμός αύξησης της παραγωγής υπηρεσιών στην εικοσιπενταετία 1949-1973 ήταν 6,9%, έναντι 7,3% για το συνολικό προϊόν (ΑΕΠ σε τιμές συντελεστών παραγωγής). Κατά συνέπεια, το μερίδιο των υπηρεσιών παρουσίασε μία σχετικά μικρή μείωση, από 53,6% του ΑΕΠ το 1948 στο 49,7% του ΑΕΠ το 1973.

Ωστόσο, παρά το ότι δεν αποτελούσε προτεραιότητα της αναπτυξιακής πολιτικής, η παραγωγή του εμπορίου αυξήθηκε από το 8% του ΑΕΠ το 1948 στο 12,6% του ΑΕΠ το 1973.

Σημαντικές αυξήσεις σημείωσε και η παραγωγή των τραπεζικών και ασφαλιστικών υπηρεσιών, από το 1,5% του ΑΕΠ το 1948 στο 2,3% του ΑΕΠ το 1973, καθώς και η παραγωγή των υπηρεσιών επικοινωνιών, από το 0,8% του ΑΕΠ το 1948 στο 2,1% του ΑΕΠ το 1973. Με την εξαίρεση των επικοινωνιών, οι περισσότερες από τις αυξήσεις αυτές είχαν συμβεί πριν από την περίοδο της Δικτατορίας.

Από την άλλη, ο τομέας ο οποίος αναπτύχθηκε λιγότερο σε ολόκληρη την μετεμφυλιακή περίοδο, αλλά ιδιαίτερα κατά την περίοδο της Δικτατορίας, ήταν ο αγροτικός. Η γενικότερη έμφαση της αναπτυξιακής πολιτικής ήταν στην ανάπτυξη της μεταποίησης, με αποτέλεσμα, παρά την κρατική στήριξη, η αγροτική παραγωγή να αναπτύσσεται πολύ πιο αργά. Αυτό οφείλεται κατά κύριο λόγο στην μείωση του αγροτικού πληθυσμού λόγω της αστικοποίησης. Ωστόσο, υπήρξε σημαντική βελτίωση των επιδόσεων τόσο της γεωργίας όσο και της κτηνοτροφίας. Οι αρδευόμενες καλλιέργειες αυξήθηκαν σημαντικά, έγιναν σημαντικές επενδύσεις σε αγροτικά μηχανήματα και υπήρξε και σημαντική αναδιάρθρωση των καλλιεργειών.

Ο μέσος ρυθμός αύξησης του αγροτικού προϊόντος (γεωργία, κτηνοτροφία, δάση, αλιεία) στην εικοσιπενταετία 1949-1973 ήταν 5,1%, έναντι 7,3% για το συνολικό προϊόν (ΑΕΠ σε τιμές συντελεστών παραγωγής). Στην περίοδο της Δικτατορίας, έως το 1973, τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 2,4% για την αγροτική παραγωγή και 7,6% για το συνολικό προϊόν. Ως αποτέλεσμα, το μερίδιο της αγροτικής παραγωγής μειώθηκε στο 15,6% του ΑΕΠ το 1973, έναντι 22,2% του ΑΕΠ το 1966 και 29,5% του ΑΕΠ το 1948. Οι χαμηλότεροι ρυθμοί ανάπτυξης της αγροτικής παραγωγής ήταν αποτέλεσμα της εσωτερικής μετανάστευσης από την ύπαιθρο στα αστικά κέντρα, της μικρότερης συσσώρευσης κεφαλαίου και της χαμηλότερης τεχνικής προόδου στην ελληνική γεωργία, αλλά και των εγγενών προβλημάτων του αγροτικού τομέα όπως το μικρό μέγεθος του κλήρου και ο πολυτεμαχισμός των αγροτικών εκμεταλλεύσεων.¹⁰

10. Βλ. Μαραβέγιας (1992) για τα υπέρ και τα κατά της αγροτικής πολιτικής. Από

Λόγω της οικονομικής πολιτικής της Δικτατορίας, αλλά και λόγω αποσταθεροποιητικών διεθνών εξελίξεων, υπονομευθήκαν δύο από τους πυλώνες του καθεστώτος πολιτικής που είχε συμβάλλει στην δημιουργία μετεμφυλιακού οικονομικού 'θαύματος': Η νομισματική σταθερότητα (χαμηλός πληθωρισμός) και η εξωτερική ισορροπία (ισοσκελισμένο βασικό ισοζύγιο). Επιπλέον, λόγω της οικονομικής ύφεσης, η οποία εντάθηκε από την προσπάθεια ελέγχου των δύο αυτών ανισορροπιών κατά το 1974, υπονομεύθηκε και η ανοχή της πλειοψηφίας του πληθυσμού στην Δικτατορία.

Ωστόσο, η διεύρυνση των μακροοικονομικών ανισορροπιών που σηματοδότησε την αρχή του τέλους του ελληνικού αναπτυξιακού 'θαύματος' οφείλεται και σε παράγοντες που ξεπερνούν την οικονομική πολιτική της επταετίας. Θα πρέπει κανείς να συμπεριλάβει και τις γενικότερες αδυναμίες του μεταπολεμικού υποδείγματος ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας.

Το αναπτυξιακό επίτευγμα της δεκαετίας του 1950 και του 1960 είχε πραγματοποιηθεί υπό προστατευτικούς δασμούς και περιορισμούς στην κίνηση κεφαλαίων, που αποτελούσαν μία ασπίδα για την νηπιακή αρχικά ελληνική βιομηχανία. Η παραγωγή της μεταποίησης επεκτάθηκε στις δύο-μιση πρώτες μετεμφυλιακές δεκαετίες προκειμένου να εξυπηρετήσει κυρίως την εγχώρια αγορά, μέσω της υποκατάστασης των εισαγωγών. Ωστόσο, η ελληνική βιομηχανία ποτέ δεν απέκτησε ιδιαίτερη διεισδυτικότητα στις πιο ανταγωνιστικές αγορές του εξωτερικού. Αποτέλεσμα αυτού ήταν το εμπορικό ισοζύγιο να παραμένει έντονα ελλειμματικό, και η εξισορρόπηση του εξωτερικού ισοζυγίου να εξαρτάται υπέρμετρα από το πλεόνασμα των άδηλων συναλλαγών και τις αυτόνομες εισροές κεφαλαίου.

Για ένα διάστημα μετά την επιβολή της Δικτατορίας το ελληνικό ανα-

την άλλη, οι Πατρώνης και Λιαργκόβας (2017), σ. 136, συμπεραίνουν ότι 'η αγροτική οικονομία υποχρεώθηκε στον ρόλο τροφοδότη της βιομηχανικής ανάπτυξης με σκοπό την δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών κερδοφορίας του ιδιωτικού κεφαλαίου στους μη αγροτικούς τομείς της οικονομίας και, κυρίως, στην μεταποίηση.' Αυτό σύμφωνα με την ανάλυση τους συνέβη σε ολόκληρη την μεταπολεμική περίοδο αλλά εντάθηκε στην διάρκεια της δικτατορίας.

πτυξιακό “θαύμα” έδειχνε να συνεχίζεται, με βάση την επεκτατική πολιτική συνολικής ζήτησης, η οποία όμως προκαλούσε διευρυνόμενες μακροοικονομικές ανισορροπίες. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι οι ανισορροπίες αυτές είχαν αρχίσει να εμφανίζονται ήδη από την εποχή των κυβερνήσεων της ΕΚ, η οποία είχε ακολουθήσει μια πιο επεκτατική δημοσιονομική και εισοδηματική πολιτική σε σχέση με τις κυβερνήσεις της οκταετίας Καραμανλή-Ε.Ρ.Ε. Ο πληθωρισμός είχε επίσης αρχίσει να αυξάνεται από την τριετία 1964-1966, λόγω των μισθολογικών αυξήσεων και των αυξήσεων του διεθνούς πληθωρισμού. Λόγω της σταθερής σύνδεσης της δραχμής με το δολάριο, αύξηση του διεθνούς πληθωρισμού οδηγούσε σε αύξηση και του ελληνικού πληθωρισμού.

Συμπερασματικά, η γενικότερη μακροοικονομική ισορροπία ήταν εύθραυστη, καθώς βασιζόταν υπέρμετρα στην συνέχιση των θετικών εξελίξεων στην παγκόσμια και την ευρωπαϊκή οικονομία. Ο πληθωρισμός στις ΗΠΑ και κατά συνέπεια ο διεθνής πληθωρισμός άρχισε να ανεβαίνει σταδιακά ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, και, επιπλέον, τόσο το 1971 όσο και το 1973 υπήρξαν σημαντικές υποτιμήσεις του δολαρίου απέναντι στα υπόλοιπα νομίσματα των αναπτυγμένων οικονομιών, με αποτέλεσμα την ακόμη μεγαλύτερη αύξηση του πληθωρισμού στην Ελλάδα.

Η σταδιακή αύξηση του διεθνούς πληθωρισμού, η σταδιακή κατάρρευση του συστήματος σταθερών ισοτιμιών του Bretton Woods και η άνοδος των τιμών του πετρελαίου ενίσχυσαν τον πληθωρισμό και συνέβαλαν στην ελλειμματικότητα του εξωτερικού ισοζυγίου, με αποτέλεσμα να διαφανούν ακόμη πιο έντονα και οι βαθύτερες αδυναμίες του ελληνικού αναπτυξιακού υποδείγματος των προηγούμενων δεκαετιών. Βεβαίως, κρίσιμο ρόλο έπαιξαν και οι σημαντικές ανισορροπίες τις οποίες είχε προκαλέσει η μακροοικονομική πολιτική της Δικτατορίας, ιδίως η επεκτατική πολιτική συνολικής ζήτησης και η διατήρηση της σύνδεσης με το δολάριο την περίοδο 1971-1973.¹¹

11. Όπως αναφέρει η Τράπεζα της Ελλάδος (1978), σσ. 621-622, “Τα χρόνια της δικτατορίας ... υπήρξαν στην ουσία μια αρνητική φάση στην εξέλιξη της ελ-

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι τόσο οι εισπράξεις από τις εξαγωγές, όσο και οι εισπράξεις από την ναυτιλία, τον τουρισμό και τα μεταναστευτικά εμβάσματα, που προκαλούσαν το πλεόνασμα του ισοζυγίου των άδηλων συναλλαγών, παρουσίαζαν μεγάλη ευαισθησία στην εξέλιξη της διεθνούς οικονομίας. Το ίδιο συνέβαινε και με τις αυτόνομες εισροές κεφαλαίων. Κατά συνέπεια, με δεδομένο το μεγάλο έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου, η ισορροπία του εξωτερικού ισοζυγίου πληρωμών ήταν και αυτή ιδιαίτερα εύθραυστη στις διεθνείς εξελίξεις.

Ωστόσο, οι αδυναμίες του μετεμφυλιακού υποδείγματος ανάπτυξης δεν περιορίζονταν σε αυτά.

Στην αγορά εργασίας, ο προσδιορισμός των μισθών ήταν κατά βάση αποτέλεσμα κυβερνητικών αποφάσεων, στα πλαίσια του ελέγχου της ΓΣΕΕ από την εκάστοτε κυβέρνηση. Ο έλεγχος αυτός έγινε ακόμη πιο ασφυκτικός κατά της διάρκειας της Δικτατορίας. Το καθεστώς αυτό απέτρεψε την δημιουργία και ανάπτυξη θεσμών καθορισμού των αμοιβών στην αγορά εργασίας με διαπραγματεύσεις μεταξύ των κοινωνικών εταίρων, κάτι το οποίο συνέβη στην υπόλοιπη Ευρώπη. Κατά συνέπεια, μετά την πτώση της Δικτατορίας, η Ελλάδα δεν είχε θεσμούς και εμπειρία συναινετικού καθορισμού των αυξήσεων μισθών και ημερομισθίων και έπρεπε να τους δημιουργήσει εξ υπαρχής σε ένα έντονα πληθωριστικό περιβάλλον. Σε κάθε περίπτωση, η πολιτική μονομερούς κυβερνητικού προσδιορισμού των μισθών και ημερομισθίων δεν θα μπορούσε να συνεχιστεί σε ένα δημοκρατικό καθεστώς.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι κατά την περίοδο της Δικτατορίας η Ελλάδα είχε απομονωθεί πολιτικά από την υπόλοιπη Ευρώπη, κάτι το οποίο είχε ως αποτέλεσμα και την σχετική οικονομική της απομόνωση. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά την διάρκεια της Δικτατορίας πάγωσε η συμφωνία σύνδεσης Ελλάδας-ΕΟΚ, με αποτέλεσμα να καθυστερήσει και η προσαρ-

ληνικής οικονομίας. Ενώ κληρονόμησε προϋποθέσεις που επέτρεπαν ταχύτερη ποιοτική πρόοδο προς ανώτερο στάδιο αναπτύξεως, κληροδότησε στην επόμενη περίοδο σοβαρά προβλήματα, που έδειχναν ότι η θεραπεία των οργανικών αδυναμιών της οικονομίας δεν είχε προχωρήσει πιο πέρα από τα επιτεύγματα της προηγούμενης δεκαετίας’.

μογή της ελληνικής οικονομίας στα ευρωπαϊκά δεδομένα. Στα χρόνια που ακολούθησαν την πτώση της Δικτατορίας, αυτό αποδείχθηκε κρίσιμο, καθώς η ένταξη της Ελλάδος στην ΕΟΚ το 1981 έγινε χωρίς να μεσολαβήσει μία επαρκής περίοδος προσαρμογής της ελληνικής οικονομίας.

Σημαντικές οικονομικές και διαρθρωτικές στρεβλώσεις είχε προκαλέσει και η πιστωτική πολιτική. Οι βιομηχανικές επενδύσεις βασιζόνταν σε μεγάλο βαθμό στον τραπεζικό δανεισμό. Κατά συνέπεια, λόγω της υψηλής τους μόχλευσης, οι βιομηχανικές επιχειρήσεις ήταν ιδιαίτερα ευάλωτες σε ενδεχόμενη μείωση της ζήτησης για τα προϊόντα τους ή/και σε αύξηση των επιτοκίων, όπως συνέβη μετά την εμφάνιση του διεθνούς στασιμοπληθωρισμού των αρχών της δεκαετίας του 1970.

Επιπλέον, λόγω της ταχύτητας της οικονομικής ανάπτυξης, η οποία βασίστηκε στην ταχεία μετακίνηση του πληθυσμού από την ύπαιθρο στα αστικά κέντρα, κυρίως στην Αθήνα και, δευτερευόντως στην Θεσσαλονίκη, μεγάλο μέρος των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου ήταν σε κατοικίες, παρά την δικαιολογημένη προτεραιότητα της πιστωτικής πολιτικής στην χρηματοδότηση της μεταποίησης και των εξαγωγών. Λόγω της απουσίας ενός εθνικού χωροταξικού σχεδίου αλλά και λόγω των περιορισμών στην χρηματοδότηση της απόκτησης κατοικιών μέσω του πιστωτικού συστήματος, αναπτύχθηκε μία ιδιότυπη μέθοδος χρηματοδότησης της κατασκευής κατοικιών, αυτή της αντιπαροχής. Η μέθοδος αυτή όμως ευνοούσε την ανέγερση πολυκατοικιών. Αποτέλεσμα αυτού ήταν η άναρχη ανάπτυξη των αστικών κέντρων, ιδιαίτερα της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης.

Συμπερασματικά, οι αδυναμίες του υποδείγματος της μετεμφυλιακής ανάπτυξης της Ελλάδας θα μπορούσαν να συνοψισθούν στα εξής:

- 1) Οι δυνατότητες ανάπτυξης μέσω υψηλών ρυθμών συσσώρευσης φυσικού κεφαλαίου, σταδιακά θα εξαντλούνταν, λόγω της προϊούσας μείωσης της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου που προκαλεί η συσσώρευση. Το ίδιο θα συνέβαινε αργά ή γρήγορα και με τη διαδικασία συσσώρευσης ανθρωπίνου κεφαλαίου μέσω της εκπαίδευσης και κατάρτισης.¹²

12. Αυτή είναι μία κεντρική πρόβλεψη του υποδείγματος του Solow (1956) ή της γενίκευσής του από τους Mankiw et al (1992).

- 2) Οι δυνατότητες ανάπτυξης μέσω της μετακίνησης εργαζόμενων από τον χαμηλής παραγωγικότητας αγροτικό τομέα στους υψηλότερους παραγωγικότητας αστικούς τομείς (μεταποίηση, κατασκευές, υπηρεσίες) θα εξαντλούνταν και αυτές σταδιακά, λόγω της προϊούσας σχετικής αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας στον αγροτικό τομέα σε σχέση με τους αστικούς τομείς, η οποία θα επιβράδυνε τη διαδικασία της αστικοποίησης.¹³
- 3) Η ελληνική βιομηχανική ανάπτυξη είχε και αυτή μια σειρά από αδυναμίες. Οι περισσότερες επιχειρήσεις ήταν μικρού μεγέθους οικογενειακές επιχειρήσεις, με υπέρμετρη εξάρτηση από τη δασμολογική προστασία, το πιστωτικό σύστημα και τη εισαγωγή μηχανημάτων και τεχνολογίας από το εξωτερικό. Ο βασικός τους προσανατολισμός ήταν στην υποκατάσταση των εισαγομένων καταναλωτικών αγαθών, συμπεριλαμβανομένων των διαρκών, και οι εξαγωγικές και τεχνολογικές τους επιδόσεις ήταν χαμηλές.
- 4) Η νομισματική σταθερότητα βασιζόταν στην σταθερή ισοτιμία δραχμής/δολαρίου και τον χαμηλό διεθνή πληθωρισμό. Κατά συνέπεια ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητη σε διεθνείς νομισματικές διαταραχές και διακυμάνσεις του διεθνούς πληθωρισμού.
- 5) Το σύστημα καθορισμού των αυξήσεων των αμοιβών μέσω κυβερνητικών παρεμβάσεων παρεμπόδιζε την ανάπτυξη συναινετικών θεσμών και διαδικασιών καθορισμού των αμοιβών στην αγορά εργασίας μέσω διαπραγματεύσεων των κοινωνικών εταίρων.
- 6) Η ισορροπία του ισοζυγίου εξωτερικών συναλλαγών βασιζόταν στις ευαίσθητες στις διεθνείς εξελίξεις εισπράξεις από τις άδηλες συναλλαγές (μεταναστευτικά εμβάσματα, ναυτιλία, τουρισμός) και τις αυτόνομες εισροές κεφαλαίου, λόγω του μεγάλου διαρθρωτικού ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου.

13. Αυτή είναι μία κεντρική πρόβλεψη του υποδείγματος οικονομικής ανάπτυξης του Lewis (1954) που αναλύει την μετακίνηση εργαζόμενων από τον αγροτικό στον αστικό τομέα. Βλ. επίσης Fei and Ranis (1964), Harris and Todaro (1970) και την βιβλιογραφία που ακολούθησε.

Οι αδυναμίες αυτές, οι οποίες εντάθηκαν και άρχισαν να αναδεικνύονται κατά την διάρκεια της Δικτατορίας, αναδείχθηκαν ακόμη πιο έντονα μετά την μεταπολίτευση, ιδιαίτερα καθώς κατά την διάρκεια της Δικτατορίας 'πάγωσαν' οι πολιτικές και κοινωνικές διεργασίες που ενδεχομένως θα είχαν οδηγήσει σε έγκαιρη προσαρμογή του μετεμφυλιακού υποδείγματος ανάπτυξης.

Η ανάδειξή τους οφείλεται στην επιδείνωση της διεθνούς και ευρωπαϊκής οικονομίας, ιδιαίτερα μετά την δεύτερη μεγάλη πετρελαϊκή κρίση, και στο ότι το μετεμφυλιακό πολιτικό καθεστώς έδωσε την θέση του σε ένα καθεστώς γνήσιου κοινοβουλευτισμού, βασισμένου στις ατομικές και πολιτικές ελευθερίες και την επιδίωξη της κοινωνικής δικαιοσύνης μέσω της αναδιανομής του εισοδήματος. Πολλοί από τους μετεμφυλιακούς οικονομικούς θεσμούς έπρεπε να προσαρμοσθούν υπό την πίεση του χρόνου στα νέα δεδομένα, και η προσαρμογή αυτή κατέστη πιο δυσχερής, τόσο λόγω των πολιτικών ακροτήτων που είχαν επικρατήσει κατά την περίοδο της Δικτατορίας, όσο και του συνδυασμού ύφεσης, υψηλού πληθωρισμού και εξωτερικών ανισορροπιών που κληροδότησε η πολιτική της Δικτατορίας και οι δυσμενείς διεθνείς μακροοικονομικές εξελίξεις στις κυβερνήσεις της μεταπολίτευσης.¹⁴

5. Συμπεράσματα

Η πολιτική της Δικτατορίας, με τις ακρότητες και τα λάθη που την χαρακτήρισαν, σε συνδυασμό με τις κοινωνικές αλλαγές τις οποίες είχε επιφέρει η οικονομική ανάπτυξη και τις διεθνείς οικονομικές διαταραχές των αρχών της δεκαετίας του 1970, συνέβαλε στην σταδιακή κατάρρευση ολόκληρου του θεσμικού οικοδομήματος στο οποίο είχε στηριχθεί το οικονομικό 'θαύμα' της μετεμφυλιακής δημοκρατίας.

14. Για το τι επακολούθησε μετά την μεταπολίτευση βλ. Αλογοσκούφης (2021 α, β).

Αντί να επιχειρήσουν να προσαρμόσουν το μετεμφυλιακό υπόδειγμα ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας προς τα νέα δεδομένα που άρχισαν σταδιακά να εμφανίζονται στην παγκόσμια οικονομία προς τα τέλη της δεκαετίας του 1960, οι κυβερνήσεις της Δικτατορίας περιορίστηκαν σε μία ρηχή διαχείριση της συνολικής ζήτησης προκειμένου να συντηρήσουν την αναπτυξιακή δυναμική της οικονομίας και την ανοχή του πληθυσμού στην αυταρχική τους διακυβέρνηση. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την σημαντική επιδείνωση του εξωτερικού ισοζυγίου και την μεγάλη αύξηση των πληθωριστικών πιέσεων. Επιπλέον, την περίοδο της αποσταθεροποίησης του συστήματος σταθερών ισοτιμιών του Bretton Woods, διατήρησαν την ισοτιμία της δραχμής σταθερή απέναντι στο υποτιμώμενο δολάριο. Αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής ήταν η πολύ μεγαλύτερη αύξηση του πληθωρισμού σε σχέση με τις χώρες της ΕΟΚ και την Ιαπωνία κατά την περίοδο 1973-1974.

Κατά συνέπεια, λόγω πράξεων και παραλείψεων του καθεστώτος, αλλά και εξωτερικών διαταραχών, η περίοδος της Δικτατορίας ήταν μία περίοδος κατά την οποία αποσταθεροποιήθηκε το θεσμικό υπόβαθρο της οικονομικής πολιτικής, πάγωσαν οι διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις που θα οδηγούσαν σε βελτίωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας μέσω της συμφωνίας σύνδεσης με τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες και ακολουθήθηκε μία ρηχή πολιτική διατήρησης της αναπτυξιακής δυναμικής της οικονομίας με ενίσχυση της συνολικής ζήτησης μέσω πιστωτικής επέκτασης και της *de facto* υποτίμησης της δραχμής. Όταν στα τέλη του 1973 συνειδητοποιήθηκε η έκταση των μακροοικονομικών ανισορροπιών που είχαν δημιουργηθεί, υπήρξε μια μεταστροφή προς περιοριστική πολιτική, η οποία συνέβαλε στην ύφεση του 1974.

Μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974, ως νέες κυρίαρχες ιδεολογικές κατευθύνσεις του ελληνικού κράτους αναδείχθηκαν οι πολιτικές ελευθερίες, η κοινωνική δικαιοσύνη και ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της χώρας. Σε κάποιο βαθμό, η ιδεολογική μεταστροφή ήταν αποτέλεσμα των σημαντικών κοινωνικών και οικονομικών μετασχηματισμών που είχε επιφέρει η οικονομική ανάπτυξη, αλλά και μια αντίδραση στους περιορισμούς των ελευθεριών, τις διακρίσεις και τις αδικίες του με-

τεμφυλιακού καθεστώτος, ιδιαίτερα κατά την διάρκεια της δικτατορίας. Η αναζήτηση πολιτικής ελευθερίας, κοινωνικής δικαιοσύνης και εθνικής συμφιλίωσης, και η επιδίωξη της ένταξης στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες διαμόρφωσε όχι μόνο τα πολιτικά αλλά και τα οικονομικά και θεσμικά χαρακτηριστικά της Ελληνικής Δημοκρατίας μετά την μεταπολίτευση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Ανδρέας Κακριδής

Οικονομική Πολιτική και Πολιτική Οικονομία της Δικτατορίας

1. Εισαγωγή

Η οικονομική πολιτική της Δικτατορίας αποτελούσε ανέκαθεν αντικείμενο ζωντανών συζητήσεων, οι οποίες, ωστόσο, δεν συνοδεύονται από ανάλογα ζωντανή ερευνητική δραστηριότητα, τουλάχιστον από πλευράς των οικονομικών ιστορικών. Το αποτέλεσμα είναι πολλές από τις συναφείς συζητήσεις να διατηρούν έναν αδικαιολόγητα πολεμικό χαρακτήρα. Από την μία συναντάμε τα κλισέ περί των θεαματικών οικονομικών επιδόσεων της οικονομίας στην διάρκεια της επταετίας και μίας χούντας που «έκανε έργα».¹⁵ Από την άλλη, συναντάμε σωρεία κατηγοριών περί διαφθοράς και στρεβλής ανάπτυξης, που οδήγησαν τελικά στον εκτροχιασμό της ελληνικής οικονομίας.¹⁶

15. Οι απόψεις του καθεστώτος συνοψίζονται στο Ν. Ι. Μακαρέζος, *Η Οικονομία της Ελλάδος (21η Απριλίου 1967 - 8η Οκτωβρίου 1973)*, (Αθήνα: Εκδόσεις Πελασγός, 2006), καθώς και σε πλήθος προπαγανδιστικών εντύπων, όπως το *5 Χρόνια οικονομικής προόδου 21η Απριλίου 1967-1972* (Αθήνα: Υπηρεσία Δημοσίων Σχέσεων Υπουργείου Κυβερνητικής Πολιτικής, 1972).

16. Βλ. J. Pasmazoglou, «The Greek Economy Since 1967», στο R. Clogg και G. Yannopoulos (επιμ.), *Greece Under Military Rule* (New York: Basic Books,

Το κοινό σημείο είναι ένα: η αντίληψη ότι –και στο πεδίο της οικονομίας– η Δικτατορία σηματοδοτούσε μία ασυνέχεια, αν όχι μία ριζική τομή με το παρελθόν. Έτσι, θιασώτες και επικριτές του καθεστώτος μπορεί να διαφωνούν αν η πολιτική της Δικτατορίας ήταν καλή ή κακή, συμφωνούν όμως ότι ήταν διαφορετική. Η αντίληψη αυτή επιβίωσε περισσότερο από το ίδιο το καθεστώς και διατρέχει το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας που παρήχθη στην διάρκεια της μεταπολίτευσης.¹⁷ Ακόμα και οι συγγραφείς της Αριστεράς, που ερμήνευσαν την χούντα ως φυσική εξέλιξη της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην περιφέρεια, απέδωσαν την επιβολή του καθεστώτος σε μία ρήξη μεταξύ διαφορετικών μερίδων της καπιταλιστικής συμμαχίας, η οποία προκάλεσε μία ασυνέχεια στην οικονομική πολιτική.¹⁸

Η παρούσα εισήγηση, έχει δύο στόχους. *Πρώτον*, επιδιώκει να αμφισβητήσει αυτή την συμβατική εικόνα της «ασυνέχειας», επιχειρηματολογώντας ότι οι αντιλήψεις για την οικονομία, οι κύριοι στόχοι και τα βασικά μέσα πολιτικής δεν μεταβλήθηκαν μετά το 1967. Όπως δεν μεταβλήθηκε το μεγαλύτερο μέρος του οικονομικού προσωπικού και οι κε-

1972), Ι. Σ. Πεσμαζόγλου, *Αγωνιστικά* (Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος, 1974), 75-108, και Α. Κανελλόπουλος, «Θρύλος και Αλήθεια στον Οικονομικό Τομέα», που γράφεται το 1973 αλλά δημοσιεύεται αργότερα στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο*, στις 5 και 10.09.1974 και αναδημοσιεύεται στο Σπ. Παπασπηλιόπουλος (επιμ.), *Μελέτες πάνω στην Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1978).

17. Β. Α. Νεφελούδης, *Απομυθοποίηση με την Γλώσσα των Αριθμών: Κριτική Ανάλυση των Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων στην Εικοσαετία 1950-1970*, (Αθήνα: Αρμός 1973)· Δ. Καραγιωργας, «Οι Οικονομικές Συνέπειες της Στρατιωτικής Δικτατορίας», *Αντί* 1 (07.09.1974), που αναδημοσιεύεται στο Σπ. Παπασπηλιόπουλος (επιμ.), *Μελέτες ... ό.π.*, 17-34· V. Kafiris, «The Greek Economy Under the Dictatorship (1967-1974): An Overview», *Journal of the Hellenic Diaspora* II (3) (1975): 37-41.

18. Η κλασική αναφορά είναι ο N. Poulantzas, *La Crise des Dictatures: Portugal, Grèce, Espagne* (Paris: François Maspero, 1975)· πρβλ. M. Nikolinakos, *Widerstand und Opposition in Griechenland: Vom Militärputsch 1967 zur Neuen Demokratie* (Darmstadt: Luchterhand, 1974).

ντρικοί φορείς άσκησης πολιτικής. Αντί για ριζικές τομές, θα ήταν πιο σκόπιμο να μιλάμε για προσαρμογές και «αλλαγές έμφασης».¹⁹

Δεύτερον, εστιάζει σε ορισμένες από αυτές τις διαφορές και προσπαθεί να τις ερμηνεύσει σε όρους της «πολιτικής οικονομίας» του καθεστώτος. Ενός καθεστώτος που επεδίωξε συστηματικά να αντλήσει πολιτική νομιμοποίηση από τις επιδόσεις του στο πεδίο της οικονομίας. Αυτή η μάλλον αυτονόητη διατύπωση, έχει μια λιγότερο αυτονόητη προέκταση: θέτει υπό αμφισβήτηση την επίσης συμβατική εικόνα ενός καθεστώτος στην αποκλειστική υπηρεσία ενός στενού κύκλου από μεγαλοεπιχειρηματίες και εφοπλιστές· όχι πως η οικονομική ολιγαρχία δεν ευνοήθηκε από το καθεστώς – και πολύ μάλιστα. Αλλά δεν υπήρξε η μόνη που ευνοήθηκε: πιστώσεις και μεγέθυνση δημιουργούσαν τα περιθώρια για τον προσεταιρισμό –ή, έστω, τον κατευνασμό– πολύ ευρύτερων μερίδων του πληθυσμού. Η απροθυμία της Δικτατορίας να ασκήσει περιοριστική πολιτική για να επιβραδύνει την οικονομία μετά το 1971, όταν αυτή άρχισε να υπερθερμαίνεται, επαληθεύει αυτή την εργαλειοποίηση της μεγέθυνσης, που συνέβαλε και στον εκτροχιασμό του 1973-74.

Αναπόφευκτα, η ανάλυση που ακολουθεί περιορίζεται σε λίγες πτυχές της οικονομικής πολιτικής, ιδίως σε θέματα δημοσιονομικής, νομισματικής και εισοδηματικής πολιτικής, καθώς και ζητήματα επενδύσεων και πιστώσεων.²⁰ Πρόκειται άλλωστε για εκείνα τα πεδία για τα οποία είναι διαθέσιμα τα περισσότερα στοιχεία. Τα τελευταία χρόνια, η αξιοποίηση νεότερου αρχειακού υλικού, έχει επιτρέψει την επανεξέταση ορισμένων

19. Ο όρος είναι δανεικός από τον Χ. Ιορδάνογλου, που τον χρησιμοποιεί για να περιγράψει όλες τις μεταβολές στην οικονομική πολιτική των κυβερνήσεων της περιόδου 1950-1974. Βλ. Χ. Ι. Ιορδάνογλου, «Η Οικονομία 1949-1974: Ανάπτυξη και Νομισματική Σταθερότητα», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Νικητές και Ηττημένοι, 1949-1974: Νέοι Ελληνικοί Προσανατολισμοί - Ανασυγκρότηση και Ανάπτυξη* [Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000, τόμ. 9], (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003), 81.

20. Το επιχείρημα αναπτύσσεται και τεκμηριώνεται πληρέστερα στο Α. Kakridis, «Economic policy under the Greek dictatorship», στο Othon Anastasakis & Katerina Lagos (επιμ.), *The Greek Military Dictatorship, 1967-1974: Revisiting a Troubled Past* (New York & Oxford: Berghahn, 2021), 73-102.

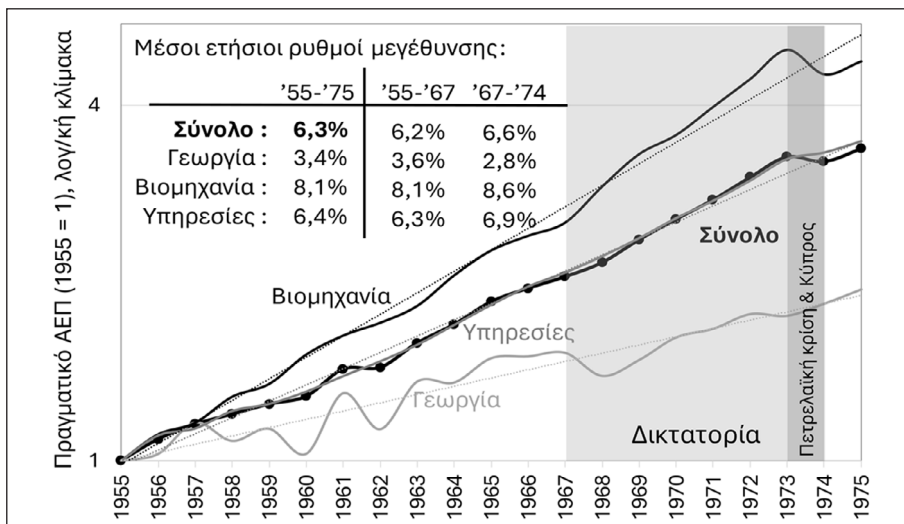
πτυχών του καθεστώτος και έχει αποκαλύψει ενδιαφέρουσες πτυχές της οικονομικής πολιτικής.²¹ Πέραν της δευτερογενούς βιβλιογραφίας, βασικές πηγές για την παρούσα εργασία είναι διάφορες γραπτές μαρτυρίες των πρωταγωνιστών, το αρχείο του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, που παρήγαγε τακτικές εκθέσεις για την οικονομία, καθώς και ορισμένα τεκμήρια από το Αρχείο Μακαρέζου.

2. Η συνέχεια στην οικονομική πολιτική

Προτού εστιάσουμε στην οικονομική πολιτική, αξίζει να αφιερώσουμε δύο παραγράφους στην ίδια την οικονομία και τις μακροχρόνιες επιδόσεις της κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο. Ως γνωστόν, μεταξύ 1955 και 1975, η Ελλάδα –όπως και άλλες χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας– γνώρισε ταχύτατους ρυθμούς μεγέθυνσης, που της επέτρεψαν να συγκλίνει προς τον δυτικοευρωπαϊκό μέσο όρο. Την ίδια περίοδο, συντελέστηκε ο μεγάλος διαρθρωτικός μετασχηματισμός μιας φτωχής, αγροτικής οικονομίας σε μια οιονεί-βιομηχανική χώρα μεσαίου εισοδήματος. Πάνω από ένα εκατομμύριο Έλληνες μετακινήθηκαν από την ύπαιθρο στις πόλεις και σε δραστηριότητες υψηλότερης προστιθέμενης αξίας. Όσοι δεν βρήκαν δουλειά στην πόλη, μεταναστεύουν στο εξωτε-

21. Στις πιο πρόσφατες μελέτες συγκαταλέγονται οι ακόλουθες: Χ. Τσάκας, *Οι Έλληνες Βιομήχανοι Μπροστά στην Ευρωπαϊκή Πρόκληση: Κρατική Στρατηγική και Ιδιωτικά Συμφέροντα από την Σύνδεση με την ΕΟΚ στην Αποκατάσταση της Δημοκρατίας*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή (Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2015)· Ν. Μελίστας, «Η Χούντα Έκανε Έργα»: Αναπτυξιακός Προγραμματισμός και Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων στο Β Μισό της Δεκαετίας του 1960», Αδημοσίευτη Διπλωματική Εργασία (Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2016)· Μ. Νικολακάκης, *Μοντέρνα Κίρκη: Τουρισμός και ελληνική κοινωνία την περίοδο 1950-1974* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2017) και C. Tsakas, «Europeanisation Under Authoritarian Rule: Greek Business and the Hoped-for Transition to Electoral Politics, 1967-1974», *Business History*, 62(4) (2020): 686-709.

Διάγραμμα 10
Εξέλιξη πραγματικού ΑΕΠ ανά τομέα, 1955-1975 (1955=1)

Πηγή: Kakridis (2021).

ρικό, συμβάλλοντας έτσι στην αποσυμφόρηση της υπαίθρου, την οποία παράλληλα τροφοδοτούν με εμβάσματα.

Η οικονομική τροχιά αυτής της «εκρηκτικής εικοσαετίας» αποτυπώνεται στο Διάγραμμα 10, στο οποίο η περίοδος της Δικτατορίας δεν φαίνεται να διαφοροποιείται: οι μέσοι ρυθμοί μεγέθυνσης είναι παρόμοιοι και επαληθεύουν τις μακροχρόνιες τάσεις. Προφανώς, το 1973-74 ξεχωρίζει, εφόσον αποτελεί και την πρώτη σημαντική ύφεση που βιώνει η μεταπολεμική Ελλάδα. Ωστόσο, αυτή προήλθε κυρίως εξαιτίας της πετρελαϊκής κρίσης και της κυπριακής τραγωδίας και άρα δεν υπήρξε συνέπεια της πολιτικής του καθεστώτος – τουλάχιστον στο οικονομικό πεδίο.

Βέβαια, οι σταθερές οικονομικές επιδόσεις δεν ισοδυναμούν απαραίτητως με μία σταθερή αντίληψη για την οικονομία, πόσο μάλλον με την απαρέγκλιτη εφαρμογή των ίδιων οικονομικών πολιτικών. Στο παρελθόν

έχω επιχειρηματολογήσει ότι, την δεκαετία του 1950, οι αντιλήψεις για την οικονομική πολιτική αποκρυσταλλώθηκαν σε μία «αναπτυξιακή συνείδηση», με έμφαση στην σταθερότητα και τις επενδύσεις, ιδίως στην βιομηχανία.²² Αμφότεροι στόχοι –σταθερότητα και επενδύσεις– προϋπέθεταν γενναιόδωρες δόσεις κρατικού παρεμβατισμού – στα πλαίσια, βέβαια, μίας δυτικής, καπιταλιστικής οικονομίας.

Σταθερότητα, σήμαινε διαμόρφωση ενός ευνοϊκού μακροοικονομικού περιβάλλοντος με σταθερό νόμισμα, χαμηλό πληθωρισμό, δημοσιονομική πειθαρχία και μισθολογική εγκράτεια, δηλαδή την διατήρηση των μισθολογικών αυξήσεων σε επίπεδα κοντά στην βελτίωση της παραγωγικότητας της εργασίας. Οι προϋπολογισμοί ήταν φειδωλοί και λίγο-πολύ ισοσκελισμένοι, με το πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων να χρηματοδοτείται εν μέρει μέσω δανεισμού. Η χώρα παρέμενε προσανατολισμένη στο δυτικό, πολυμερές εμπόριο, επιλογή την οποία επαλήθευσε η Συμφωνία Σύνδεσης με την ΕΟΚ, το 1961.²³

Όσο για τις επενδύσεις, αυτές είχαν στόχο την εκτατική μεγέθυνση και την εκβιομηχάνιση. Ορισμένες ήταν δημόσιες, κυρίως σε βασικές υποδομές όπως η ενέργεια, οι μεταφορές και οι τηλεπικοινωνίες. Οι περισσότερες επενδύσεις ήταν όμως ιδιωτικές. Εκεί, το κράτος παρενέβαινε στις αγορές για να κατευθύνει τα κεφάλαια σε συγκεκριμένους κλάδους: στην βιομηχανία, αντί για το εμπόριο· στις εξαγωγές αντί για τις εισαγωγές. Το έκανε αυτό με δεκάδες φόρους, φοροαπαλλαγές, επιδοτήσεις, ρυθμίσεις και παρακρατήσεις, που υπεισέρχονταν σε όλες σχεδόν τις σχετικές τιμές και αποδόσεις. Το σημαντικότερο εργαλείο είναι το ίδιο το τραπεζικό σύστημα, όπου η περίφημη Νομισματική Επιτροπή χρησιμο-

22. Βλ. Α. Kakridis, *The Quest for Development: Theorising Economic Development in Post-war Greece (1944-1967)*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, (Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών, 2009α).

23. Οι βασικοί άξονες της οικονομικής πολιτικής περιγράφονται αναλυτικά στο Χ. Ι. Ιορδάνογλου, *Η ελληνική οικονομία μετά το 1950*, τόμ. Α. *Περίοδος 1950-1973: Ανάπτυξη, Νομισματική Σταθερότητα και Κρατικός Παρεμβατισμός* (Αθήνα: Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης της Τράπεζας της Ελλάδος, 2020).

ποιούσε διάφορους μηχανισμούς «χρηματοοικονομικής καταστολής». Ελάχιστα αποθεματικά, διοικητικά ελεγχόμενα επιτόκια και ποσοτικοί στόχοι: τόσα δάνεια στο δημόσιο, τόσα στην βιομηχανία, τόσα στο εμπόριο, κλπ.²⁴ Το καθεστώς πολιτικής δεν ήταν φιλελεύθερο· μπορεί τα δικαιώματα ιδιοκτησίας προστατεύονταν –οι εθνικοποιήσεις υπήρξαν ελάχιστες– αλλά ο παρεμβατισμός ήταν εκτεταμένος.

Πόσα από αυτά μεταβλήθηκαν μετά την επιβολή της Δικτατορίας, το 1967; Υπήρξε συνέχεια ή ασυνέχεια; Οι παράγραφοι που ακολουθούν επιμένουν στην συνέχεια – στις ιδέες, τους στόχους και τα μέσα πολιτικής. Παρά τις επαναστατικές διακηρύξεις της, η χούντα δεν υπήρξε φορέας κάποιας ριζοσπαστικής ιδεολογίας – ιδίως στον τομέα της οικονομίας, όπου ουσιαστικά υποσχέθηκε να συνεχίσει να προσφέρει τους καρπούς της οικονομικής μεγέθυνσης, χωρίς τις σπατάλες, την διαφθορά και την μικροπολιτική των κομμάτων.²⁵

Εδώ αξίζει να ανοίξει μία παρένθεση για το θέμα της διαφθοράς, για την οποία η χούντα κατηγορούσε συστηματικά τους προκατόχους της – για να βρεθεί μετά και η ίδια, κατηγορούμενη για πλήθος οικονομικών σκανδάλων. Χωρίς να υπεισέλθουμε στην ουσία των κατηγοριών, αξίζει

24. Λεπτομέρειες στο Χ. Zolotas, *Monetary Equilibrium and Economic Development* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1965), κεφάλαιο 2 και *Greece: Recent economic developments*, 19.01.1972, σσ. 69-71 in IMF Archives, EBD/SM/72/7, Ref. 205024· για μια γενικότερη συζήτηση βλ. G. Pagoulatos, *Greece's New Political Economy: State, Finance and Growth from Post-War to EMU* [St. Antony's series] (Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan, 2003), 20-79.

25. Για την ιδεολογία του καθεστώτος (ή την απουσία της), βλ. R. Clogg, «The Ideology of the 'Revolution of 21 April 1967'», στο R. Clogg και G. Yannopoulos (επιμ.), *Greece Under Military Rule* (New York: Basic Books, 1972), 36-58 και Μ. Η. Μελετόπουλος, *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών: Κοινωνία, Ιδεολογία, Οικονομία*, [Γ' έκδ., Συμπληρωμένη] (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2008, 147 κ.ε. Για τις αντιλήψεις του ιδίου του καθεστώτος για την οικονομική πολιτική, βλ. το προπαγανδιστικό τεύχος *Διατί έγινε η Επανάσταση της 21 Απριλίου 1967* (Αθήνα: Πανελλήνιος Συνομοσπονδία Εφέδρων Αξιωματικών, 1968).

να επισημανθεί ότι σε οποιαδήποτε πολιτική αντιπαράθεση, η έμφαση σε θέματα διαφθοράς, ενδέχεται να μαρτυρά την απουσία βαθύτερων ιδεολογικών διαφορών. Με άλλα λόγια, όταν δεν υπάρχουν ριζικές διαφορές ως προς τους στόχους ή τα μέσα πολιτικής, η αντιπαράθεση μετατοπίζεται στην αποτελεσματικότητα ή την εντιμότητα με την οποία επιδιώκονται οι (λίγο-πολύ κοινοί) αυτοί στόχοι και χρησιμοποιούνται τα (λίγο-πολύ κοινά) εργαλεία πολιτικής. Αυτό έκανε η χούντα· το ενδιαφέρον είναι ότι το ίδιο ακριβώς έκαναν και πολλοί από τους μετέπειτα επικριτές της, στάση που ενισχύει την εικόνα της συνέχειας στην άσκηση της οικονομικής πολιτικής.

Αμέσως μετά το πραξικόπημα, η κυβέρνηση Κωνσταντίνου Κόλλια υποσχέθηκε «επιτάχυνση του ρυθμού οικονομικής αναπτύξεως», «εντός των πλαισίων της νομισματικής σταθερότητας», τηρώντας παράλληλα τις υποχρεώσεις της χώρας απέναντι στην ΕΟΚ. Υποσχέθηκε επίσης περισσότερες, και κυρίως πιο «συγκεντρωμένες» επενδύσεις.²⁶ Ανάλογες ιδέες συναντάμε στις ομιλίες τόσο του Γεώργιου Παπαδόπουλου, όσο και στις δηλώσεις και παρεμβάσεις του Νικόλαου Μακαρέζου, που υπηρέτησε ως Υπουργός Συντονισμού ως το 1973. Τα ίδια διαβάζουμε στο τετραετές *Σχέδιον Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος (1968-1972)*, που άλλωστε θυμίζει το προηγούμενο σχέδιο του 1966-70, το οποίο είχε καταθέσει η κυβέρνηση Γεωργίου Παπανδρέου. Αμφότερα βασιζόνταν στην δουλειά του ΚΕΠΕ, το οποίο είχε συστήσει ο Ανδρέας Παπανδρέου, το 1959. Διατρέχοντας άλλωστε τους συντάκτες των δύο σχεδίων, συναντά κανείς πολλά από τα ίδια ονόματα.²⁷

26. Βλ. «Οι Οικονομικοί Στόχοι της Νέας Κυβερνήσεως», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 41 (4.5.1967): 1-2 και «Συγκεντρωτική η Επενδυτική Πολιτική της Εθνικής Επαναστατικής Κυβερνήσεως», *Το Βήμα*, (18.01.1968): 1.

27. Βλ. *Πρόγραμμα οικονομικής αναπτύξεως της Ελλάδος (1968-1972)* (Αθήνα: Υπουργείον Συντονισμού, 1968) και το προηγούμενο *Σχέδιον προγράμματος οικονομικής αναπτύξεως της Ελλάδος (1966-1970)* (Αθήνα: Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, 1965). Για μια αναλυτική σύγκριση των δύο προγραμμάτων, βλ. Μελίστας, «Η Χούντα Έκανε Έργα»..., κεφάλαια 1-3.

Πίνακας 3. Συνέχεια στην οικονομική πολιτική, 1960-74			
	1960-66	1967-73	1967-74
Πραγματικό ΑΕΠ (Δ%)	7,3	7,6	6,4
Επενδύσεις (ΑΣΠΚ) στο ΑΕΠ (% ΑΕΠ)	22,9	28,4	23,3
Δημόσιες επενδύσεις (% επενδύσεων)	31,8	29,4	19,5
Τιμές καταναλωτή / πληθωρισμός (Δ%)	2,2	4,2	6,6
Παραγωγικότητα (Δ%)	9,5	8,6	6,6
Πραγματικές αποδοχές (Δ%)	7,1	6,2	3,7
Μον. κόστος εργασίας (Δ%)	-3,1	-3,3	-2,5
Ισοζύγιο προϋπολογισμού (% ΑΕΠ)	0,7	0,5	0,3
Δημόσια έσοδα (% ΑΕΠ)	17,6	21,2	21,1
Δημόσιες δαπάνες (% ΑΕΠ)	16,8	20,7	20,8
Δαπάνες για δημόσια τάξη (% δαπανών)	6,9	5,9	5,9
Δαπάνες άμυνας (% δαπανών)	26,6	25,7	25,4
Πηγή: Kakridis (2021)			

Η διαπίστωση αυτή μας φέρνει σε μία γενικότερη παρατήρηση για την στελέχωση του οικονομικού επιτελείου της Δικτατορίας. Την εποχή εκείνη, οι οικονομολόγοι αποτελούσαν μία μικρή, ιεραρχικά δομημένη κοινότητα, που ήταν οργανωμένη γύρω από τράπεζες, πανεπιστήμια και λίγα υπουργεία.²⁸ Σε αυτή την κοινότητα βασίστηκε και η χούντα. Μπορεί ορισμένα από τα ανώτατα στελέχη να παραιτήθηκαν ή να απομακρύνθηκαν, αλλά ο υποκείμενος μηχανισμός παρέμενε άθικτος. Σε

28. Βλ. Α. Kakridis, «Continuity and Change: Mapping the Community of Economists in Greece (1944-1967)», *European Journal of the History of Economic Thought* 16(4) (2009b): 625-664.

αρκετές περιπτώσεις, μάλιστα, όσοι αποχωρούσαν, υποδείκνυαν τους κατάλληλους διαδόχους, ώστε να εξασφαλιστεί η συνέχεια και η σταθερότητα στην εφαρμοζόμενη πολιτική.²⁹

Και η συνέχεια εξασφαλίστηκε. Αντί για τους «μικρούς σεισμούς» που υποσχόταν ο Παπαδόπουλος στις ομιλίες του, η οικονομική πολιτική χαρακτηρίστηκε από σταθερότητα. Ο Πίνακας 3 συγκρίνει τις επιδόσεις της χούντας, με την αμέσως προηγούμενη περίοδο. Εξαιτίας της ιδιαιτερότητας του 1974, η περίοδος της Δικτατορίας παρατίθεται σε δύο στήλες: η μία καλύπτει μόνο το 1967-73, ενώ η άλλη περιλαμβάνει και το 1974. Οι διαφορές είναι από μικρές έως ανύπαρκτες, ιδίως αν κανείς αφήσει κατά μέρος το 1974.

Η νομισματική σταθερότητα διατηρήθηκε, τουλάχιστον μέχρι το 1973, όταν στις συσσωρευμένες πληθωριστικές πιέσεις προστέθηκε η κατακόρυφη αύξηση της διεθνούς τιμής στο πετρέλαιο. Ο δασμολογικός αποπλισμός με την ΕΟΚ συνεχίστηκε, σε πλήρη εφαρμογή της Συμφωνίας Σύνδεσης του 1961, και παρά την αναστολή ορισμένων άρθρων της Συμφωνίας.³⁰ Η μισθολογική πολιτική παρέμεινε εγκρατής, με τις ονομαστικές αυξήσεις να παρακολουθούν την αύξηση της παραγωγικότητας. Το 1967, η χούντα εφάρμοσε τις συμφωνηθείσες αυξήσεις στους κατώτατους μισθούς· στην συνέχεια, προχώρησε σε καταστολή της συνδικαλιστικής δραστηριότητας και ενίσχυσε τον κρατικό έλεγχο πάνω στις συλλογικές διαπραγματεύσεις.³¹

29. Ο Δημήτριος Γαλάνης ανέλαβε Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος με προτροπή του Ξ. Ζολώτα, που παραιτήθηκε τον Αύγουστο του 1967· βλ. *Τα Πρώτα Πενήντα Χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος (1928-1978)*, (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1978), 696. Αντίστοιχα, αρκετοί Γενικοί Διευθυντές του Υπουργείου Συντονισμού, όπως ο επί πολλά χρόνια σύμβουλος του Κωνσταντίνου Καραμανλή σε οικονομικά θέματα, Ιωάννης Λαμπρούκος, ενθαρρύνθηκαν να παραμείνουν στις θέσεις τους.

30. Βλ. Β. Πεσμαζόγλου, «Ελληνική Δικτατορία (1967-1974) και ΕΟΚ: Οικονομία, Πολιτική, Ιδεολογία», στο Γ. Αθανασάτου, Α. Ρήγος και Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία, 1967- 1974: Πολιτικές πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

31. Θ. Κ. Κατσάνεβας, *Εργασιακές Σχέσεις στην Ελλάδα: Το Θεσμικό Πλαίσιο και*

Οι ρυθμοί αύξησης των πραγματικών μισθών διατηρήθηκαν κάτω από τους αντίστοιχους ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας, ενισχύοντας τα κέρδη των επιχειρήσεων και βελτιώνοντας την διεθνή ανταγωνιστικότητα της παραγωγής. Τίποτα από αυτά, ωστόσο, δεν αποτέλεσε τομή για το μεταπολεμικό καθεστώς οικονομικής πολιτικής· παράλληλα, οι ταχείς ρυθμοί ανόδου της παραγωγικότητας επέτρεπαν γενναίες αυξήσεις των πραγματικών μισθών – τουλάχιστον μέχρι την αναζωπύρωση του πληθωρισμού, το 1973-74.

Στη φορολογία, η μείωση των φορολογικών συντελεστών στο εισόδημα αντισταθμίστηκε από την κατάργηση μίας σειράς από φοροαπαλλαγές. Τα συνολικά έσοδα αυξήθηκαν, χωρίς να μεταβληθεί ριζικά η σύνθεσή τους. Μαζικές προσλήψεις δεν υπήρξαν, ούτε παρατηρήθηκε κάποια δυσανάλογη αύξηση των αμυντικών δαπανών – τουλάχιστον πριν την κυπριακή κρίση. Οι δαπάνες παρακολούθησαν τα έσοδα και ο τακτικός προϋπολογισμός παρέμεινα οριακά πλεονασματικός, με τα όποια ελλείμματα να προκύπτουν κυρίως το από το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων. Οι κοινωνικές δαπάνες παρέμειναν πενιχρές, αλλά και αυτό αποτελεί διαχρονικό μοτίβο της μεταπολεμικής οικονομίας και δεν σηματοδοτούσε καμία ιστορική τομή. Το δημόσιο χρέος επεκτάθηκε παράλληλα με την οικονομία και διατηρήθηκε σε επίπεδα γύρω στο 20% του ΑΕΠ, δηλαδή εξαιρετικά χαμηλά.³²

Γυρνώντας στον άλλον άξονα της αναπτυξιακής συναίνεσης, οι επενδύσεις παρέμειναν στο επίκεντρο της οικονομικής πολιτικής, σημειώνοντας μάλιστα ξεκάθαρη άνοδο, από 22,9% σε 28,4% του ΑΕΠ. Το

οι Συλλογικές Διαπραγματεύσεις (Αθήνα: Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, 1983), 75.

32. Σύμφωνα με το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, *Η ελληνική οικονομία 1960-1997*, (Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, 1998), το δημόσιο χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ αυξήθηκε από το 16,2% το 1967 σε 17,6% το 1974· η Eurostat υπολογίζει το δεύτερο ποσοστό σε 21,2% του ΑΕΠ. Κανένας από αυτούς του αριθμούς δεν επαληθεύει την εικόνα ενός καθεστώτος που επιδόθηκε σε αχαλίνωτο δανεισμό, έστω και αν είναι σαφές ότι τα δάνεια της δικτατορίας συνοδεύονταν από λιγότερο ευνοϊκούς όρους.

εύρημα έχει ενδιαφέρον, γιατί ευθυγραμμίζεται με ένα μέρος της διεθνούς βιβλιογραφίας, που διαπιστώνει ότι τα αυταρχικά καθεστώτα τείνουν να πραγματοποιούν περισσότερες επενδύσεις – ενδεχομένως επειδή είναι σε θέση να συμπίεσουν την κατανάλωση.³³

Προφανώς, η διαπίστωση αφορά την ποσότητα, όχι την ποιότητα των επενδύσεων. Εκεί, το καθεστώς ισχυριζόταν ότι έφερε τον εξορθολογισμό, παραμερίζοντας την «φauλοκρατία» του πολιτικού συστήματος. Οι επικριτές του έκαναν λόγο για σπατάλη και διαφθορά. Το αρχείο Μακαρέζου, το οποίο έχουμε πλέον στην διάθεσή μας, τείνει να επιβεβαιώσει τους επικριτές. Αποκαλύπτει πληθώρα παρεμβάσεων υπέρ συγκεκριμένων έργων και περιοχών. Έτσι εξηγείται, σημειώνει ο Νίκος Μελίστας, που μελέτησε το αρχείο για τα δημόσια έργα, γιατί η Φωκίδα, από την οποία καταγόταν ο ίδιος ο Υπουργός, εξασφάλισε πενταπλάσια χρήματα ανά κάτοικο, σε σχέση με τον μέσο όρο της χώρας.³⁴

Πέραν των πελατειακών παρεμβάσεων, όμως, υπάρχουν και οικονομικοί λόγοι για τους οποίους οι επενδύσεις της Δικτατορίας ενδεχομένως να απέδωσαν λιγότερα: πολλές αφορούσαν μικρά, διάσπαρτα έργα· λ.χ. μικρούς δρόμους στα χωριά, αντί για μεγάλες αρτηρίες, που είχαν ολοκληρωθεί την προηγούμενη περίοδο. Έτσι, η χώρα έγινε βέβαια «ένα απέραντο εργοτάξιο», αλλά οι αποδόσεις μάλλον υστερούσαν, σε σχέση με τις μεγάλες, εμβληματικές επενδύσεις της προηγούμενης περιόδου. Βέβαια, τίποτα από αυτά δεν αποτελεί ιδίον της Δικτατορίας, ως αυταρχικού καθεστώτος· ή, πιο απλά, τα ίδια προβλήματα θα μπορούσαν να

33. Αυτό δεν σημαίνει ότι τα αυταρχικά καθεστώτα εξασφαλίζουν υψηλότερους ρυθμούς μεγέθυνσης· ίσα-ίσα, τα εμπειρικά δεδομένα δείχνουν ότι τα αυταρχικά καθεστώτα χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη *διακύμανση* στις οικονομικές επιδόσεις· βλ. A. Przeworski, M. E. Alvarez, J. A. Cheibub και F. Limongi, *Democracy and Development: Political Institutions and Well-Being in the World, 1950-1990* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000)· J. Tavares and R. Wacziarg, «How Democracy Affects Growth», *European Economic Review* 45(8) (2001): 1341-1378· C. H. Knutsen, *The Economic Effects of Democracy and Dictatorship*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή (Oslo: University of Oslo, 2011).

34. Ν. Μελίστας, «*Η Χούντα Έκανε Έργα ...*»,».

είχαν ανακύψει και υπό δημοκρατικές συνθήκες. Η άγνοια του δημοκρατικού αντιπαραδείγματος (ποια πολιτική θα είχε εφαρμοστεί από μία δημοκρατική κυβέρνηση υπό τις ίδιες συνθήκες) συνιστά ένα ευρύτερο μεθοδολογικό πρόβλημα που αφορά την μελέτη της περιόδου της Δικτατορίας.

Σε κάθε περίπτωση, τα εργαλεία κινητοποίησης των επενδύσεων παρέμειναν अपαράλλαχτα. Η χρηματοοικονομική καταστολή συνεχίστηκε, όπως και κάθε λογής φορολογικό ή διοικητικό κίνητρο. Ο Μακαρέζος ισχυρίστηκε ότι η πολιτική που εφάρμοσε ήταν «φιλελεύθερη»,³⁵ ενώ πιο σύγχρονοι συγγραφείς πηγαίνουν ένα βήμα παραπέρα, κάνοντας λόγο για «νεοφιλελευθερισμό».³⁶ Τίποτα από τα δύο δεν ισχύει. Η οικονομική πολιτική της Δικτατορίας ήταν τόσο φιλελεύθερη όσο και αυτή των προκατόχων της: από λίγο έως καθόλου.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε ότι η οικονομική πολιτική της Δικτατορίας μοιραζόταν τους ίδιους στόχους, τα ίδια εργαλεία και (πολλούς από) τους ίδιους ανθρώπους με τις προηγούμενες κυβερνήσεις. Ο όποιος διαφοράς, ήταν διαφορές έμφασης, όχι ριζικές τομές. Αξίζει να αφιερώσουμε λίγες γραμμές σε ορισμένες από αυτές τις διαφορές, ιδίως όσες προβάλλονται προς επίρρωση της αντίληψης ότι το δικτατορικό καθεστώς αποτέλεσε σημείο καμπής στην οικονομία. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζουν συνήθως οι επισημάνσεις ότι η χούντα χορήγησε άφθονες πιστώσεις στον τουρισμό και τις κατασκευές, ότι προσπάθησε να προσεταιριστεί τους εφοπλιστές για να επιστρέψουν στην χώρα και, γενικότερα, ότι προσέφερε διάφορα προνόμια στους μεγαλοεπιχειρηματίες και προσπάθησε να προσελκύσει το ξένο κεφάλαιο.

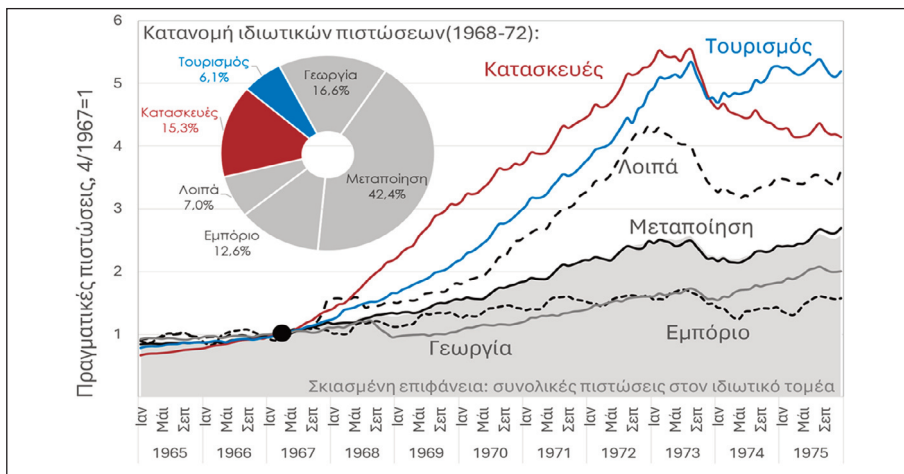
35. Μακαρέζος, *Η Οικονομία ...*, 84.

36. Βλ. Μελετόπουλος, *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών*, 451· D. H. Close, *Greece Since 1945: Politics, Economy and Society* (London: Pearson Education, 2002), 120· Η. Νικολόπουλος, «Οικονομία και πολιτική την περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας (1967- 1974)», στο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Οικονομία και Πολιτική στην Σύγχρονη Ελλάδα* (Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2011), 654.

Διάγραμμα 11

Πιστωτική επέκταση κατά κλάδο, 1965-75

(Πραγματικές τραπεζικές πιστώσεις Απριλίου 1967 = 1)

Πηγή: Kakridis (2021).

Πράγματι – οι παραπάνω επισημάνσεις είναι ακριβείς. Αλλά πόσες από αυτές σηματοδοτούν μία ουσιαστική τομή με το παρελθόν; Όλες οι προηγούμενες δημοκρατικές κυβερνήσεις είχαν προσπαθήσει να προσελκύσουν τους εφοπλιστές· η επιτυχία της Δικτατορίας οφειλόταν κυρίως στην διεθνή συγκυρία, δηλαδή στις εξελίξεις στις ναυλαγορές και την πίεση που δέχονταν οι «σημαίες ευκαιρίας», παρά στην ίδια την πολιτική της.³⁷

Όλες οι προηγούμενες κυβερνήσεις είχαν προσπαθήσει να προσελκύσουν το ξένο κεφάλαιο – και όλες είχαν κατηγορηθεί για ενδοτική συμπεριφορά. Χώρια που παρά τις πανηγυρικές ανακοινώσεις για μεγάλες επενδύσεις από την Litton, την MacDonald, τις βιομηχανικές επενδύσεις του Ωνάση στα Μέγαρα και άλλα έργα που ποτέ δεν έγιναν, η πραγμα-

37. G. Harlaftis, *Greek Shipowners and Greece, 1945-1975: From Separate Development to Mutual Interdependence* (London and Atlantic Heights, NJ: Athlone Press, 1993), 142- 156.

τική εισροή ξένων κεφαλαίων *μειώθηκε*, μετά το 1967, ενώ οι επενδύσεις βάσει του νόμου 2687/53 ουδέποτε ξεπέρασαν το 0,5% του ΑΕΠ.³⁸ Τα ποσά αυτά δεν δικαιολογούν ούτε τις διθυραμβικές αναγγελίες του καθεστώτος, ούτε τις αιτιάσεις περί διείσδυσης του ξένου ιμπεριαλισμού στην οικονομία.

Όσο για τις πιστώσεις σε κατασκευές και τουρισμό, αυτές πράγματι γνώρισαν εντυπωσιακή αύξηση (Διάγραμμα 11). Εντούτοις, ακόμα και στο απόγειό τους, τα δάνεια αυτά αντιπροσώπευαν μόλις το 20% του συνόλου· η βιομηχανία εξακολουθούσε να αντλεί το διπλάσιο! Χώρια που όλες οι προηγούμενες κυβερνήσεις είχαν χρησιμοποιήσει τις κατασκευές για να τονώσουν την οικονομία, σε κρίσιμες στιγμές οικονομικής επιβράδυνσης. Το ίδιο έκανε και η χούντα, το 1967. Το ενδιαφέρον στην περίπτωση του απριλιανού καθεστώτος, είναι ότι δεν σταμάτησε να χρησιμοποιεί το τονωτικό μετά την αποκατάσταση των ρυθμών μεγέθυνσης, τα επόμενα χρόνια.

3. Από την οικονομική πολιτική στην πολιτική οικονομία

Η τελευταία παρατήρηση μας φέρνει στην πολιτική οικονομία του καθεστώτος και την επιθυμία του να αντλήσει πολιτική νομιμοποίηση από την μεγέθυνση της οικονομίας. Η βασική ιδέα διατυπώνεται εύγλωττα από τον ίδιο τον Παπαδόπουλο, που σε συνέντευξη τύπου, τον Μάιο του 1967, όπου εξηγεί πως

«βασική πρόθεσις της Κυβερνήσεως είναι η εξασφάλις των κατά το δυνατόν καλυτέρων συνθηκών διαβιώσεως του λαού, υπό την προϋπόθεσιν ότι θα υπάρχουν τα απαιτούμενα αγαθά, [...] Ήθηστικό αρκούδι δεν χορεύει, όπως ακριβώς λέγει και η λαϊκή παροιμία. Πιστεύομεν ότι

38. N. J. Kalogerakos, «Foreign Investment under the Greek Military Regime: The American Experience», στο Othon Anastasakis & Katerina Lagos (επιμ.), *The Greek Military Dictatorship, 1967-1974: Revisiting a Troubled Past* (New York & Oxford: Berghahn, 2021), 103-139.

*ο άνθρωπος ο οποίος δεν έχει λύσει τα προβλήματα του βιοπορισμού του, είναι ανήσυχος. Και η ανησυχία δεν μας χρειάζεται την περίοδο αυτήν. Δεν έχουμε την διάθεσιν να δεχθώμεν ούτε τας αντανakλαστικάς αντιδράσεις, που κάμνει το συμπαθητικόν του ναρκωμένου ασθενούς».*³⁹

Κατ' επέκταση, σε σύγκριση με τους δημοκρατικούς προκατόχους τους, οι κυβερνήσεις της Δικτατορίας ήταν διατεθειμένες να ακολουθήσουν μια πιο επιθετική επεκτατική πολιτική, από πλευράς συνολικής ζήτησης, για να επιταχύνουν τους ρυθμούς μεγέθυνσης. Το βασικό εργαλείο, σε αυτή την κατεύθυνση ήταν οι πιστώσεις του ιδιωτικού τομέα. Εκεί, η διαφορά με το παρελθόν ήταν ξεκάθαρη: το 1972, ο συνολικός ιδιωτικός δανεισμός ήταν 60% του ΑΕΠ –20 μονάδες παραπάνω από ό,τι το 1967– μαρτυρώντας μια σημαντική επέκταση της συνολικής ζήτησης. Στο βαθμό που ο δανεισμός τροφοδοτούσε την αύξηση των καταθέσεων, τις οποίες οι εμπορικές τράπεζες μετέτρεπαν σε νέες πιστώσεις, η διαδικασία ήταν επίσης ανατροφοδοτούμενη. Ταυτόχρονα, όμως, ήταν και επικίνδυνη: σε μία οικονομία που «έτρεχε» ήδη με υψηλές ταχύτητες, ο κίνδυνος μακροοικονομικού εκτροχιασμού αυξανόταν. Σε εμπιστευτικό υπόμνημα προς τον Μαρκεζίνη, το 1973, ο οικονομολόγος του καθεστώτος, Κωνσταντίνος Θάνος εξηγούσε πως από το 1970 «επικράτησε πνεύμα επικινδύνου ευφορίας» και χαλάρωση.⁴⁰ Σε αυτό συνέβαλαν, θα προσθέταμε, οι έριδες μεταξύ διαφορετικών ηγετικών ομάδων εντός του καθεστώτος, όπως η σύγκρουση μεταξύ Παπαδόπουλου και Μακαρέζου, το 1970-71, ή οι τριβές που προκάλεσε η μετέπειτα εμπλοκή του Μαρκεζίνη στην διαχείριση της οικονομίας.

Σε κάθε περίπτωση, η υπερβολική πιστωτική επέκταση άρχισε να δη-

39. Γ. Παπαδόπουλος, *Το Πιστεύω μας*, τόμ. Α', Αθήναι: Γενική Διεύθυνσις Τύπου, 1968, 22.

40. Αναφέρεται στο Σ. Β. Μαρκεζίνης, *Αναμνήσεις: 1972-74*, [τόμ. Ζ'] (Αθήνα: Εκδόσεις Σπ. Β. Μαρκεζίνη, 1979), 342. Πρβλ. Υφυπουργός Κυβερνητικής Πολιτικής προς Α.Ε. κ. Πρωθυπουργόν, «Εισηγήσεις επί της Βραχυχρονίου Κυβερνητικής Πολιτικής, εν τω Πλαισώ του Προγράμματος Κυβερνητικής Δράσεως 1972», 20/9/71, Αρχείο Ν. Μακαρέζου, Φ 7/Β, έγγρ. 38.

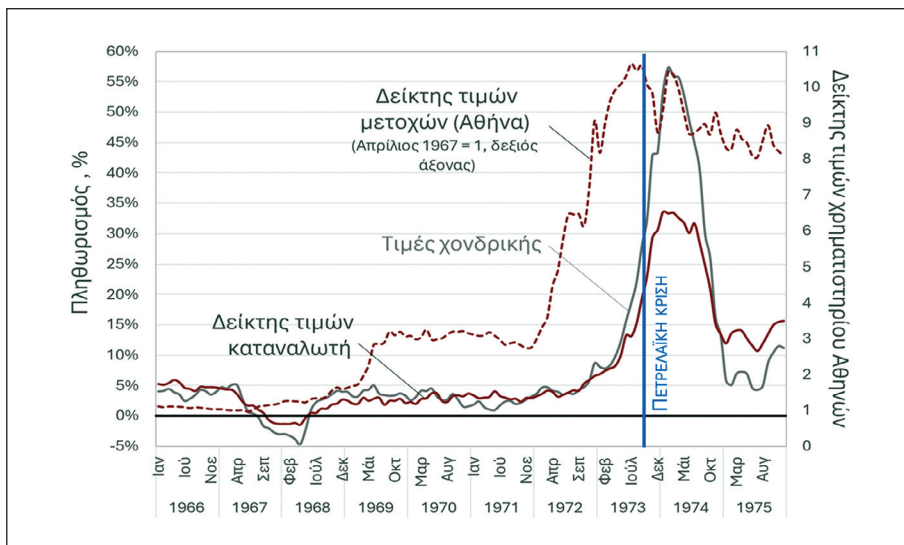
μιουργεί πιέσεις στην οικονομία. Αυτές εκδηλώθηκαν καταρχάς στο εξωτερικό ισοζύγιο. Παρά τις καμπάνιες για την προτίμηση των ελληνικών προϊόντων, οι εισαγωγές αυξάνονταν με γοργούς ρυθμούς, διευρύνοντας το εμπορικό έλλειμμα και τις συναλλαγματικές υποχρεώσεις της χώρας. Οι εξαγωγές δεν αρκούσαν για να τις καλύψουν, η ΕΟΚ είχε παγώσει τα μακροχρόνια δάνεια προς την Ελλάδα, ενώ οι βραχυχρόνιες πιστώσεις συνοδεύονταν από υψηλότερα επιτόκια. Η μόνη πραγματική εναλλακτική ήταν τα μεταναστευτικά εμβάσματα, ο τουρισμός, η ναυτιλία και οι ξένες επενδύσεις. Εδώ έγκειται και η εξήγηση για πολλά από τα φαινόμενα που περιγράψαμε παραπάνω.

Η ενίσχυση του τουρισμού, πέραν της προπαγανδιστικής του αξίας, προσέφερε συνάλλαγμα. Το ίδιο και το φλερτ με τους εφοπλιστές και τους ξένους επενδυτές. Τι κι αν τα επενδυτικά σχέδια είχαν αδυναμίες ή ήταν αδικαιολόγητα αισιόδοξα; Σημασία είχε να μπει συνάλλαγμα στην χώρα, ανακουφίζοντας το εξωτερικό ισοζύγιο. Έτσι ερμηνεύεται και η παράδοση επιλογή της υποτίμησης, το 1973, σε μία συγκυρία που η ελληνική οικονομία δεν αντιμετώπιζε κανένα ζήτημα ανταγωνιστικότητας. Έτσι ερμηνεύονται επίσης πολλές από τις πτυχές της πολιτικής στον τομέα των κατασκευών, που είχαν ως στόχο την προσέλκυση των αποταμιεύσεων των Ελλήνων μεταναστών.⁴¹

Υπό αυτό το πρίσμα, πολλές από τις –υποτιθέμενες– ανορθολογικές ή σκανδαλώδεις επιλογές καθεστώτος, ήταν λιγότερο ανορθολογικές ή σκανδαλώδεις. Ή τουλάχιστον, εντάσσονταν σε ένα μοντέλο μακροοικονομικής διαχείρισης. Επρόκειτο άραγε για ένα βιώσιμο μοντέλο; Η απάντηση δεν είναι εύκολη, γιατί τα δεδομένα άλλαξαν απότομα το 1973-74. Η προσωπική μου εκτίμηση, ωστόσο, είναι ότι η οικονομία, ούτως ή άλλως, όδευε σε ύφεση. Οι πληθωριστικές πιέσεις είχαν αρχίσει συσσωρεύονταν ήδη πριν την πετρελαϊκή κρίση, ενώ η υψηλή ρευστότητα είχε προκαλέσει «φούσκες» στο χρηματιστήριο και τις τιμές των ακινήτων (Διάγραμμα 12). Το 1973, το οικονομικό επιτελείο πάτησε φρένο, μειώνοντας τις πιστώσεις και τις δημόσιες δαπάνες. Η επιβρά-

41. Βλ. Α. Kakridis, «Economic policy under the Greek dictatorship», ό.π.

Διάγραμμα 12
Σταδιακός εκτροχιασμός: πληθωριστικές πιέσεις & φούσκες

Πηγή: Kakridis (2021).

δυνση ήταν αναπόφευκτη. Η πετρελαϊκή κρίση και η εισβολή στην Κύπρο απλά την μετέτρεψαν σε βαθιά ύφεση.

Γενικότερα, γνωρίζουμε ότι την δεκαετία του 1970, παράγοντες όπως η αλλαγή στο κόστος της ενέργειας, η ραγδαία άνοδος νέων οικονομικών δυνάμεων, η εξάντληση των μεταπολεμικών περιθωρίων εκτατικής ανάπτυξης και η κατάρρευση του συστήματος του Bretton Woods προκάλεσαν σημαντικές μεταβολές στους διεθνείς «κανόνες του παιχνιδιού». Σε αυτό το νέο περιβάλλον, μία οικονομία όπως η Ελλάδα είχε ανάγκη από νέες ιδέες, νέες πολιτικές και μια νέα «αναπτυξιακή συναίνεση»· αυτά σίγουρα ήταν πράγματα που η Δικτατορία δεν ήταν ούτε πρόθυμη, ούτε ικανή να προσφέρει.

4. Συμπεράσματα

Αναλαμβάνοντας την εξουσία, οι συνταγματάρχες υποσχέθηκαν ταχύτερη οικονομική μεγέθυνση, επειδή θα επέβαλαν τις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις, παρακάμπτοντας τις μικροπολιτικές αγκυλώσεις των παραδοσιακών κομμάτων. Αυτή είναι άλλωστε η σημασία της δήλωσης του Παπαδόπουλου, ότι «*άλμα με κοινοβούλιον δεν πραγματοποιείται*».⁴²

Με την παρούσα εισήγηση θέλησα να επιχειρηματολογήσω ότι το «άλμα» της Δικτατορίας έμοιαζε περισσότερο με ένα μικρό σκίρτημα προς την ίδια κατεύθυνση που είχαν ακολουθήσει και οι προηγούμενες, δημοκρατικές κυβερνήσεις. Ότι αξιοποίησε το ίδιο προσωπικό και τα ίδια εργαλεία, για να πετύχει λίγο-πολύ τους ίδιους στόχους. Και ότι ήταν πρόθυμη να πατήσει περισσότερο «γκάζι», από πλευράς συνολικής ζήτησης στην οικονομία, επειδή πίστευε ότι τυχόν επιβράδυνση θα έθετε σε κίνδυνο την πολιτική επιβίωση του ίδιου του καθεστώτος. Γιατί το «αρκούδι θα έμενε νηστικό».

Υπό αυτή την έννοια, η χούντα δεν ήταν τόσο υπεράνω πολιτικών υπολογισμών, όσο νόμιζε ή ισχυριζόταν. Άλλωστε, ήταν μάλλον απρόθυμη να «σπάσει αυγά»: η ριζική μεταρρύθμιση του ασφαλιστικού, την οποία προετοίμαζε ο Λουκάς Πάτρας, ναυάγησε όταν αντέδρασαν οι τραπεζικοί υπάλληλοι και άλλες ομάδες εργαζομένων.⁴³ Ομάδες τις οποίες

42. Βλ. το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Το Βήμα*, 7 Σεπτεμβρίου 1969. Προφανώς, η διατύπωση παραπέμπει στην ανάλογη ρήση για την απροθυμία της φύσης να πραγματοποιήσει άλματα (*natura non facit saltus*), η οποία απαντάται σε κείμενα του Leibniz και του Δαρβίνου· λιγότερο προφανής είναι ο τρόπος που η ρήση έφτασε στα χείλη του Παπαδόπουλου, του οποίου το ενδιαφέρον για την φυσική φιλοσοφία ήταν μάλλον πεπερασμένο.

43. Γ. Π. Κάρτερ, «*Τα Καύσιμα Ετελείωσαν...*»: Από την Πολιτικοποίηση Παπαδόπουλου στην «Μεταπολίτευση» Καραμανλή (Αθήνα: Εκδόσεις Πελασγός, 2011), 94· πρβλ. Δ. Α. Σωτηρόπουλος, «Ο Μπουρλοτιέρης Κομμουνιστής και ο Πένης και Νήστις Εργάτης: Η Κοινωνική Πολιτική της Δικτατορίας», στο Γ. Αθανασάτου, Ά. Ρήγος και Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία, 1967-1974: Πολιτικές Πρακτικές – Ιδεολογικός Λόγος – Αντίσταση* (Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1999), 115-131.

το καθεστώς επεδίωξε να κατευνάσει – όπως ακριβώς έκαναν και οι δημοκρατικοί προκάτοχοί του.

Αυτό δεν είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ή πρωτότυπο. Οι πολιτικοί επιστήμονες μας θυμίζουν ότι οποιοδήποτε καθεστώς, ακόμα και μία Δικτατορία, χρειάζεται την υποστήριξη ενός συνασπισμού ομάδων, για να εξασφαλίσει την πολιτική του επιβίωση.⁴⁴ Αυτό που είναι ενδιαφέρον και ξεφεύγει από την πεπατημένη, ωστόσο, είναι ότι ο «υποστηρικτικός συνασπισμός» της Δικτατορίας ήταν σαφώς μεγαλύτερος από τον στενό κύκλο των εφοπλιστών και των μεγαλοεπιχειρηματιών, τον οποίο προβάλλει συνήθως η ιστοριογραφία.

Στο πεδίο της οικονομίας, τουλάχιστον, είναι σαφές ότι το καθεστώς προσπάθησε να προσεταιριστεί πολύ ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού. Το προσωπικό αρχείο του Μακαρέζου περιέχει δεκάδες εκκλήσεις από κοινοτάρχες, κληρικούς και απλούς πολίτες που προσπάθησαν να παρακάμψουν τα επίσημα κανάλια για να χρηματοδοτήσουν συγκεκριμένα έργα· στο περιθώριο κάθε επιστολής, γραμμένες με το χέρι, σημειώνονται οι παρεμβάσεις που είχαν γίνει σε κάθε περίπτωση.

Ο κατακερματισμός του καθεστώτος πρόσθετε ένα επιπλέον επίπεδο πολυπλοκότητας στο φαινόμενο, καθώς κάθε μέλος της ηγετικής τριανδρίας δρούσε ανεξάρτητα και προσπαθούσε να σφυρηλατήσει συμμαχίες με διαφορετικές ομάδες συμφερόντων. Σε κάθε περίπτωση, ο ισχυρισμός ότι η Δικτατορία κατέληξε να ευνοεί αποκλειστικά και μόνο την οικονομική ολιγαρχία, προκαλώντας διεύρυνση των –ομολογουμένως ήδη υψηλών– επιπέδων ανισότητας οφείλει να αντιμετωπίζεται με επιφύλαξη, τουλάχιστον έως ότου προχωρήσει η σχετική έρευνα.

Το ίδιο ισχύει και για μία σειρά από άλλες υποθέσεις εργασίες, πολλές από τις οποίες είναι αρκετά εύλογες. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζει η μελέτη των μακροχρόνιων επιπτώσεων του καθεστώτος, σε θέματα όπως η επι-

44. Βλ. B. B. de Mesquita, A. Smith, R. M. Siverson, και J. D. Morrow, *The Logic of Political Survival* (Cambridge, MA and London: MIT Press, 2003), 7 καθώς και G. Egorov, K. Sonin, «The Political Economics of Non-Democracy», *Journal of Economic Literature* (2024, υπό έκδοση).

στοσύνη στους θεσμούς, η εκπαίδευση και η αξιοπιστία της δημόσιας διοίκησης. Η αξιοποίηση των νέων αρχειακών δεδομένων και η ιχνηλάτηση των μακροχρόνιων οικονομικών επιδράσεων ορισμένων από τις επιλογές πολιτικής του καθεστώτος, αποτελούν δύο από τις πλέον γόνιμες και ενδιαφέρουσες κατευθύνσεις, στις οποίες μπορεί να στραφεί η έρευνα στα επόμενα χρόνια.⁴⁵

45. Στα νεότερα αρχεία που δόθηκαν στην έρευνα συγκαταλέγεται το Αρχείο της Νομισματικής Πολιτικής στην Τράπεζα της Ελλάδος, καθώς και το Αρχείο Μακαρέζου, το οποίο βρίσκεται. Ενδεικτική της χρήσης νέων τεχνικών για τον εντοπισμό των επιπτώσεων της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1967 στο ανθρώπινο κεφάλαιο, την γονιμότητα και τις έμφυλες σχέσεις είναι η έρευνα των Ν. Giannakopoulos και Ι. Laliotis, «Dictatorships and Education: Unraveling the effects of reduced compulsory years of schooling in Greece» (Working Paper, 2024).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Φραγκίσκος Κουτεντάκης

Κατανομή εισοδήματος, από την εποχή της Δικτατορίας έως την κρίση, 1967-2017⁴⁶

Θα ξεκινήσω με κάποιες μεθοδολογικές διευκρινίσεις ως προς το βασικό μέγεθος που μετράμε. Τα εισοδηματικά μερίδια δεν είναι ταυτόσημη έννοια με την ανισότητα, όπως ας πούμε ο δείκτης Gini, αλλά τα ποσοστά του εθνικού εισοδήματος που καταλήγουν σε κάποια ποσοστά του πληθυσμού. Η μεθοδολογία είναι δεδομένη, ξεκίνησε από τον Simon Kuznets στην δεκαετία του 1950 και την επανέφερε πρόσφατα ο Thomas Piketty. Υπολογίζει το ποσοστό του συνολικού εισοδήματος που καταλήγει στο πλουσιότερο 10% του πληθυσμού και μετά, εντός αυτού του πλουσιότερου 10%, γίνεται διάκριση ανάμεσα στο ανώτερο 1%, στο ενδιάμεσο 2%-5% και στο κατώτερο 6%-10%.

Τα στοιχεία προέρχονται από τις φορολογικές δηλώσεις και τους εθνικούς λογαριασμούς. Στοιχεία φορολογικών δηλώσεων υπάρχουν για

46. Κατ' αρχάς να ευχαριστήσω τους διοργανωτές για την τιμητική πρόσκληση σε μια συζήτηση που νομίζω δεν έχει γίνει στο βαθμό που θα έπρεπε για την αποτίμηση της Δικτατορίας. Η εργασία δεν είναι ακριβώς καινούργια, έχει γραφτεί και δημοσιευτεί το 2022 σε συνεργασία με τον Κώστα Χρύση και δεν αφορά αποκλειστικά την Δικτατορία. Σε αντίθεση με τους προηγούμενους ομιλητές, η οπτική ξεκινάει από την Δικτατορία και δεν την συγκρίνει με το παρελθόν, αλλά με τις επόμενες περιόδους.

την Ελλάδα από το 1955 και δίνουν αναλυτικές πληροφορίες για τα δηλωθέντα εισοδήματα ενώ οι αποκλειστικά ατομικές δηλώσεις εισοδήματος ξεκίνησαν το 1967. Σε αυτά στηριζόμαστε για να υπολογίσουμε το εισόδημα –σε απόλυτους όρους– για επιμέρους ομάδες του πληθυσμού. Η εκτίμηση για τα συγκεκριμένα ποσοστά του πληθυσμού (το πλουσιότερο 10%, 5% και 1%) γίνεται με interpolation υποθέτοντας ότι τα υψηλά εισοδήματα ακολουθούν την κατανομή Pareto.

Τα στοιχεία των εθνικών λογαριασμών χρησιμεύουν για τον υπολογισμό του συνολικού εθνικού εισοδήματος και την μετατροπή των απόλυτων εισοδημάτων (από τις φορολογικές δηλώσεις) σε ποσοστά. Απαιτείται, δηλαδή, ένας παρονομαστής γιατί το συνολικό εισόδημα δεν είναι ίσο με το δηλωθέν εισόδημα. Τον υπολογίζουμε από τα στοιχεία εισοδήματος του τομέα των νοικοκυριών των Εθνικών Λογαριασμών (S.14 με το σύστημα ESA).

Τα εισοδηματικά μερίδια έχουν υπολογιστεί με βάση τα στοιχεία των φορολογικών δηλώσεων φυσικών προσώπων σε συνδυασμό με το συνολικό εισόδημα από τους εθνικούς λογαριασμούς. Τα πρώτα προέρχονται από τρεις διαφορετικές πηγές, ανάλογα με τη χρονολογία. Συγκεκριμένα, από το 1967 έως και το 2002 από τη βιβλιοθήκη της ΕΛΣΤΑΤ από το 2003 μέχρι το 2011 από το Υπουργείο Οικονομικών και από το 2012 και μετά από την ΑΑΔΕ. Τα στοιχεία των εθνικών λογαριασμών προέρχονται επίσης από διαφορετικές πηγές: Από το 1995 και μετά παρέχονται από τη Eurostat και αφορούν τον τομέα των νοικοκυριών (S.14), από το 1988 μέχρι το 1994 από την ΕΛΣΤΑΤ και πριν το 1988 έχουν κατασκευαστεί με extrapolation (υποθέτοντας πως το εισόδημα των νοικοκυριών είναι σταθερό ποσοστό του ΑΕΠ). Η μεθοδολογία περιγράφεται αναλυτικά στο Koutentakakis & Chrissis (2022).

Για να περάσουμε στην ουσία, το ζητούμενο της έρευνάς μας ήταν να εξετάσουμε αν η εξέλιξη των εισοδηματικών μεριδίων σε ένα διάστημα 50 περίπου χρόνων παρουσιάζει κάποια συστηματική σχέση με τα πολιτικά καθεστώτα και τους πολιτικούς μετασχηματισμούς που βίωσε η Ελλάδα.

Για να διακρίνουμε τα πολιτικά καθεστώτα κάναμε μια περιοδολόγηση που, αναπόφευκτα, έχει κάποια στοιχεία αυθαιρεσίας. Οι περίοδοι είναι

- (α) η επταετία της Δικτατορίας (1967-74),
- (β) η πρώτη επταετία αποκατάστασης της δημοκρατίας (1974-81),
- (γ) τα χρόνια της διακυβέρνησής του ΠΑΣΟΚ (1981-89),
- (δ) η περίοδος σταθεροποίησης (1989-2001),
- (ε) η περίοδος της ένταξης στην ευρωζώνη (2001-08), και
- (στ) η περίοδος της κρίσης (2008-17).

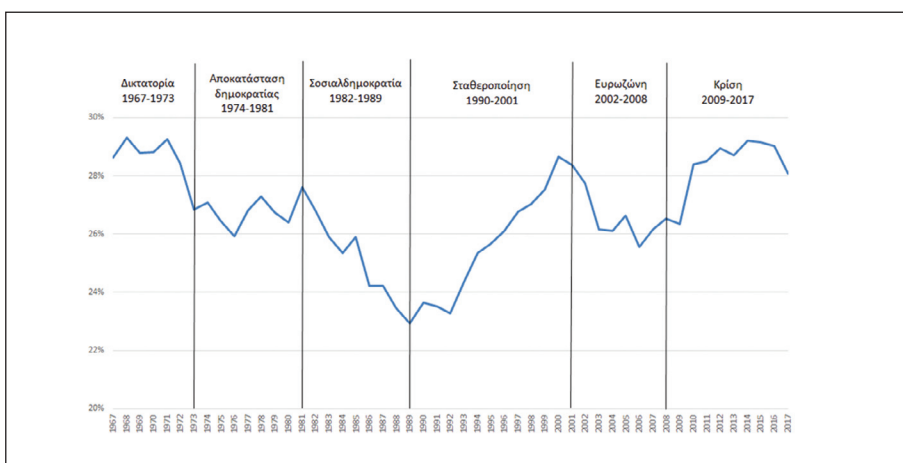
Οι στατιστικοί έλεγχοι που κάναμε έδειξαν ότι, πράγματι, σε αυτές τις περιόδους υπήρξαν στατιστικά σημαντικές μεταβολές στις χρονολογικές σειρές των εισοδηματικών μεριδίων. Το σημαντικό ερώτημα για την σημερινή συζήτηση είναι η Δικτατορία, οπότε θα εστιάσω σε αυτή την περίοδο με συνοπτικές μόνο αναφορές στις υπόλοιπες.

Θα ξεκινήσω, με κάτι που αποτελεί λίγο πολύ κοινό τόπο για την ελληνική οικονομία της μεταπολίτευσης: Ότι η κατάρρευση της Δικτατορίας απελευθέρωσε ένα γενικευμένο αίτημα για αναδιανομή του εισοδήματος. Το ερώτημα που αφορά την δική μας εργασία είναι αν αυτό το γενικευμένο αίτημα έφερε τελικά αναδιανομή.

Αρχικά θα δείξω το Διάγραμμα 13, που παρουσιάζει την εξέλιξη του εισοδηματικού μεριδίου του πλουσιότερου 10% στην χώρα μας.

Διάγραμμα 13

Εξέλιξη του εισοδηματικού μεριδίου του πλουσιότερου 10% στην Ελλάδα

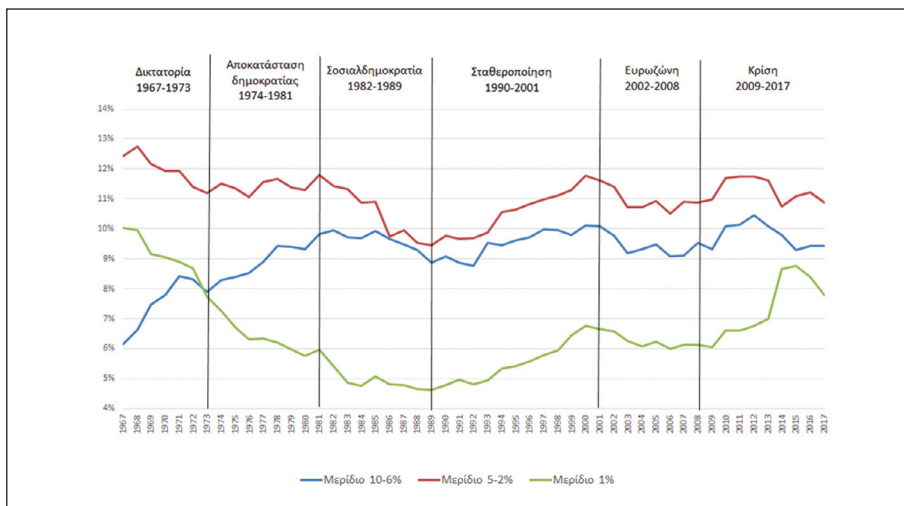
Στα πρώτα χρόνια της Δικτατορίας το μερίδιο βρίσκονταν κοντά στο 29% που σημαίνει ότι το πλουσιότερο 10% του πληθυσμού συγκέντρωνε το 29% του εθνικού εισοδήματος, με άλλα λόγια είχε σχεδόν τριπλάσιο εισόδημα από το μέσο. Από το 1971 και μετά φαίνεται μια πτώση η οποία ίσως δεν πολύ αξιόπιστη καθώς τα στοιχεία της περιόδου δεν είναι τόσο ακριβή όσο τα πιο πρόσφατα. Ωστόσο, αυτό που φαίνεται αξιόπιστο και ιδιαίτερα κρίσιμο, είναι ότι η πτώση της Δικτατορίας δεν έφερε κάποια αξιοσημείωτη αναδιανομή εισοδήματος σε βάρος του πλουσιότερου 10%.

Όπως βλέπουμε, στην περίοδο της αποκατάστασης της δημοκρατίας, εκτός από κάποιες μικρές διακυμάνσεις στην περιοχή του 26%-27% δεν υπήρξε κάποια συστηματική μείωση. Συνεπώς, η πρώτη περίοδος της μεταπολίτευσης δεν προκάλεσε σημαντική αναδιανομή εισοδήματος μεταξύ του πλουσιότερου 10% και του υπόλοιπου 90%.

Εκεί που βλέπουμε σημαντική αναδιανομή εισοδήματος είναι στην περίοδο της σοσιαλδημοκρατίας του ΠΑΣΟΚ. Από το 1981 μέχρι το 1989 έχουμε μία εντυπωσιακή μείωση του μεριδίου του πλουσιότερου 10% που θα πέσει κοντά στο ιστορικό χαμηλό του 23%. Σε όλη την περίοδο που καταγράψαμε δεν έχουμε άλλη μείωση τέτοιας κλίμακας. Από εκεί και μετά, στην περίοδο σταθεροποίησης, το μερίδιο θα ανακάμψει και θα αποκαταστήσει όλες τις απώλειες της περιόδου της σοσιαλδημοκρατίας, ιδιαίτερα από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 μέχρι και την ένταξη στην ευρωζώνη. Στα πρώτα χρόνια εντός της ευρωζώνης το μερίδιο του 10% παρουσιάζει μια κάμψη, η οποία επίσης δεν είναι ιδιαίτερα αξιόπιστη καθώς συντελείται απότομα. Τέλος, στην περίοδο της κρίσης μετά το 2009, βλέπουμε πάλι μια μικρή αύξηση του μεριδίου του πλουσιότερου 10%.

Ας επιστρέψουμε όμως στην περίοδο της αποκατάστασης της δημοκρατίας, άλλωστε αυτό είναι το θέμα της συζήτησης. Είδαμε ότι δεν σημειώθηκε κάποια σημαντική αναδιανομή εισοδήματος για το πλουσιότερο 10%. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπήρξε κανενός είδους αναδιανομή. Αντίθετα, όπως θα δείξω, η πτώση της Δικτατορίας έφερε σημαντική αναδιανομή εντός του πλουσιότερου 10%, υπέρ των σχετικά χαμηλών κλιμακίων και σε βάρος των υψηλών.

Διάγραμμα 14
Τα αναλυτικά εισοδηματικά μερίδια

Για να το δούμε αυτό, θα αναλύσουμε το πλουσιότερο 10% στα επιμέρους πληθυσμιακά μερίδια που το συνθέτουν. Αυτό βλέπουμε στο Διάγραμμα 14 όπου παρουσιάζονται τα αναλυτικά εισοδηματικά μερίδια του ανώτερου 1%, του ενδιάμεσου 2%-5% και του κατώτερου 6%-10%.

Η εικόνα που προκύπτει είναι εντελώς διαφορετική από εκείνη του προηγούμενου διαγράμματος και παρουσιάζει, κατά την γνώμη μου, ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Τόσο στην διάρκεια της Δικτατορίας όσο και στα πρώτα χρόνια μετά την πτώση της και την αποκατάσταση της δημοκρατίας, βλέπουμε μια σημαντική αναδιανομή από το ανώτερο 1% προς το κατώτερο 10-6%.

Συγκεκριμένα, το 1967 το ανώτερο 1% κατείχε περίπου το 10% του συνολικού εισοδήματος και μέχρι το 1980 είχε πέσει κοντά στο 6%, χάνοντας σχεδόν 4 ποσοστιαίες μονάδες εθνικού εισοδήματος. Στην ίδια περίοδο, το κατώτερο 6%-10% ακολούθησε την αντίστροφη πορεία και το μερίδιο του αυξήθηκε από περίπου 6% το 1967 σε κάτι λιγότερο από 10% το 1980. Φαίνεται, λοιπόν, ότι το μερίδιο που έχασαν τα ανώτερα στρώματα το κέρδισαν τα κατώτερα. Όσον αφορά το ενδιάμεσο στρώμα

του 2%-5%, η εξέλιξή του μοιάζει λίγο πολύ με εκείνη του συνολικού 10%. Μικρή πτώση στην διάρκεια της Δικτατορίας και σταθεροποίηση στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης.

Επομένως, το προηγούμενο συμπέρασμα ότι η μεταπολίτευση δεν προκάλεσε σημαντική αναδιανομή για το πλουσιότερο 10%, αποκρύπτει την αναδιανομή που συντελέστηκε εντός του πλουσιότερου 10%. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη ότι το πλουσιότερο 10% δεν περιλαμβάνει μόνο πολύ υψηλά εισοδήματα (σήμερα, για παράδειγμα, το κατώφλι είναι γύρω στα 25.000-30.000 ευρώ) φαίνεται ότι η αποκατάσταση της δημοκρατίας ευνόησε εισοδηματικά εκείνους που θα χαρακτηρίζονταν ως μεσαία τάξη. Παραμένει ωστόσο η διαπίστωση ότι η αναδιανομή μετά την πτώση της Δικτατορίας αφορούσε μόνο αυτούς. Το μερίδιο του υπόλοιπου 90% του πληθυσμού έμεινε σχεδόν αμετάβλητο.

Να αναφέρω συμπληρωματικά ότι παρόμοιες τάσεις εντός του 10% συνεχίστηκαν και στην δεκαετία του 1980. Από το 1990 και μετά όλα τα στρώματα του πλουσιότερου 10% ακολουθούν περίπου την ίδια πορεία, δεν υπάρχουν άλλες αναδιανομές μεταξύ τους.

Όπως είπα στην αρχή, το ερώτημα της έρευνας ήταν κατά πόσο οι αλλαγές πολιτικών καθεστώτων μεταβάλλουν τις εισοδηματικές κατανομές και ειδικότερα να υψηλά εισοδηματικά μερίδια. Θα προσπαθήσω να δώσω κάποιες ερμηνείες, ή τουλάχιστον εικασίες, για τους λόγους που συνέβη ή δεν συνέβη αυτό.

Η πρώτη διαπίστωση που πρέπει να εξηγηθεί είναι η πτώση του μεριδίου του 10% στην διάρκεια της Δικτατορίας. Μια πιθανή εξήγηση είναι ότι οι δικτατορίες ακολουθούν διαφορετικές πρακτικές αναδιανομής και στηρίζονται περισσότερο σε μεταβιβάσεις και λιγότερο σε δημόσια αγαθά, όπως έχουν εξετάσει οι Kammass & Sarantides (2019). Αν είναι έτσι, δεν θα πρέπει να μας προκαλεί έκπληξη η μείωση του εισοδηματικού μεριδίου του πλουσιότερου 10% στην διάρκεια της Δικτατορίας. Οι μεταβιβάσεις αυξάνουν τα χαμηλά εισοδήματα, οι κοινωνικές υπηρεσίες όχι. Αν μια κυβέρνηση δώσει γενικευμένη πρόσβαση, για παράδειγμα, στην δημόσια υγεία, αυτό δεν θα φανεί στην κατανομή του εισοδήματος γιατί δεν είναι εισόδημα που μετράμε. Αντίθετα, αν δώσει κοινωνικά επιδόματα σε μετρητά αυτό θα φανεί στο εισόδημα. Πέρα από αυτή την γενική ερμηνεία,

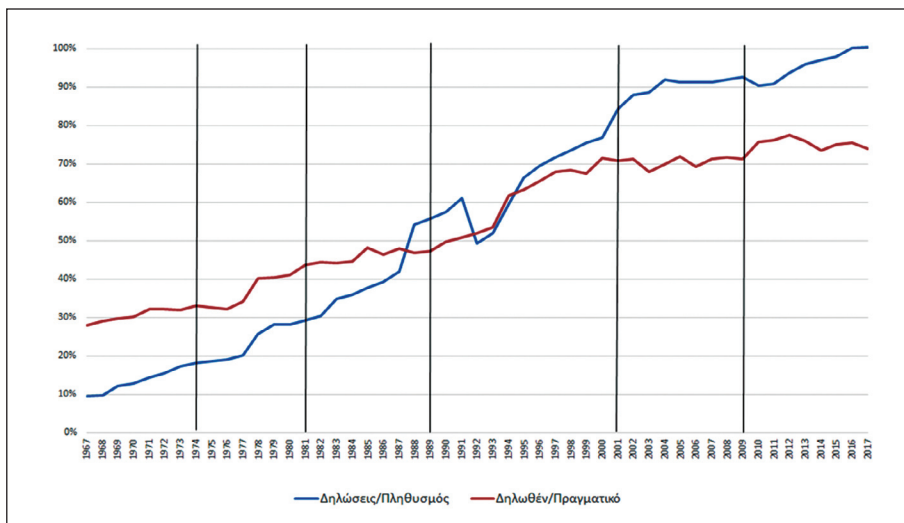
στην ίδια κατεύθυνση μείωσης του εισοδηματικού μεριδίου λειτούργησαν τόσο η αύξηση του πληθωρισμού στα τελευταία χρόνια της Δικτατορίας –που ανέφεραν και οι προηγούμενοι ομιλητές– όσο και οι προσπάθειες φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος.

Η δεύτερη διαπίστωση είναι η στασιμότητα του μεριδίου του πλουσιότερου 10% μετά την πτώση της Δικτατορίας. Γιατί δεν είδαμε την πίεση για αναδιανομή να εκδηλώνεται με μια αντίστοιχη μείωση του εισοδηματικού μεριδίου του 10%; Μια πιθανή εξήγηση μπορεί να είναι ότι το καθεστώς δεν άλλαξε τόσο πολύ όσο νομίζουμε. Η κατανομή πολιτικής ισχύος, αυτό που οι Acemoglu & Robinson (2006) ονομάζουν *de facto political power*, ίσως να μην μεταβλήθηκε τόσο γρήγορα στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης και να χρειάστηκε να φτάσουμε στην περίοδο του ΠΑΣΟΚ για να αλλάξουν ριζικά οι συσχετισμοί κοινωνικής και πολιτικής ισχύος. Από το 1981 και μετά έγιναν εκτεταμένες αυξήσεις μισθών και προσλήψεις στο δημόσιο, ενώ ενισχύθηκαν σημαντικά τα εργατικά συνδικάτα. Τέτοιοι μετασχηματισμοί μπορούν να εξηγήσουν, τουλάχιστον εν μέρει, τις μεταβολές στην κατανομή των εισοδημάτων που είδαμε στην δεκαετία του 1980.

Ένα τελευταίο σημείο που θα ήθελα να θίξω –και να προλάβω εύλογα ερωτήματα– είναι η αξιοπιστία των φορολογικών στοιχείων. Το Διάγραμμα 15 δείχνει την εξέλιξη του αριθμού των ατομικών φορολογικών δηλώσεων σαν ποσοστό του ενήλικου πληθυσμού καθώς και των δηλωθέντων εισοδημάτων σαν ποσοστό των πραγματικών (για την ακρίβεια, εκείνων που προκύπτουν από τους εθνικούς λογαριασμούς).

Το 1967 υπέβαλλε φορολογική δήλωση μόλις το 10% του ενήλικου πληθυσμού και το 2017 έφτασε στο 100%. Στην ίδια περίοδο, το σύνολο των δηλωθέντων εισοδημάτων ξεκίνησε από 30% περίπου του εισοδήματος των εθνικών λογαριασμών και έφτασε στο 75%. Το σημείο που έχει σημασία είναι πως η μακροχρόνια βελτίωση της φορολογικής συμμόρφωσης προήλθε πρωτίστως από την αύξηση του πληθυσμού που υποβάλλει δήλωση και δευτερευόντως από το ύψος του εισοδήματος που δηλώνει ο καθένας. Με άλλα λόγια, όσοι εισέρχονταν σταδιακά στο φορολογικό σύστημα είχαν εισόδημα κάτω από το μέσο, συνεπώς δεν ανήκαν στο πλουσιότερο 10% αλλά στο φτωχότερο 90%. Έτσι τα υψηλά εισοδήματα που μετράμε

Διάγραμμα 15
Ατομικές φορολογικές δηλώσεις & δηλωθέντα εισοδήματα

δεν φαίνεται να επηρεάστηκαν σημαντικά από την βελτίωση της φορολογικής συμμόρφωσης.

Μια πρόσθετη επισημάνση για τα φορολογικά στοιχεία των εισοδημάτων είναι ότι μέχρι το 2013 λείπει ένα σημαντικό κομμάτι, τα εισοδήματα κινητών αξιών, δηλαδή μερίσματα και τόκοι, τα οποία δεν δηλώνονταν λόγω της απευθείας παρακράτησης στην πηγή. Αυτό άλλαξε το 2014, κάτι που εξηγεί και την απότομη αύξηση του μεριδίου του πλουσιότερου 1% εκείνη την χρονιά (βλ. Διάγραμμα 14). Λαμβάνοντας υπόψη αυτό το στοιχείο, μπορούμε να πούμε ότι τα εισοδηματικά μερίδια που υπολογίσαμε ίσως και να υποτιμούν τα πραγματικά, ή να θεωρηθούν το κάτω τους όριο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΜΕΡΟΣ Ι

Συντονιστής: Ευχαριστούμε και τους τρεις ομιλητές. Έχουμε περίπου δέκα λεπτά για συζήτηση, θα μαζέψουμε τρεις με τέσσερις ερωτήσεις και στην συνέχεια θα δώσουμε το λόγο σε κάθε έναν από τους ομιλητές να απαντήσει και να κλείσει την συζήτηση. Ο κ. Θωμάς Μούτος έχει το λόγο.

Θ. ΜΟΥΤΟΣ: Να ξεκινήσω από την τελευταία παρουσίαση. Ίσως να έχει ενδιαφέρον, επειδή είχαμε αλλαγή της δομής της οικονομίας και ξέρουμε για παράδειγμα ότι η φοροδιαφυγή είναι πολύ μεγαλύτερη στις υπηρεσίες από ό,τι για παράδειγμα στην μεταποίηση, αυτές οι αλλαγές της δομής της οικονομίας, μπορεί να επηρεάζουν τα ποσοστά.

Κι ένα άλλο πράγμα που ίσως θα έχει ενδιαφέρον, είναι να εξαιρεθούν από τις φορολογικές δηλώσεις τα στοιχεία των απασχολουμένων στον δημόσιο τομέα, επειδή εκεί υποθέτουμε ότι είναι λίγο πολύ πραγματικές οι φορολογικές δηλώσεις. Οπότε να δούμε, όσον αφορά τον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας πώς άλλαξε η ανισότητα όσον αφορά τα πιο πάνω εισοδήματα, τα υψηλά εισοδήματα.

Τώρα πηγαίνοντας στις δυο πρώτες παρουσιάσεις –και παρόλο που φαντάζομαι κανείς μας δεν θα ήθελε να πει ότι η Δικτατορία είχε καλύτερες οικονομικές επιδόσεις όσον αφορά την εξέλιξη του ΑΕΠ από ό,τι οι προηγούμενες κυβερνήσεις– θα είχε ενδιαφέρον να κοιτούσε κανείς τι γινόταν στην παγκόσμια οικονομία στις δύο περιόδους.

Δηλαδή όχι μόνο να κοιτάξει αν η παγκόσμια οικονομία είχε επέκταση, είχε μεγέθυνση, την ίδια στις δύο περιόδους αλλά να κοιτάξει και σε σχέση με τους εμπορικούς εταίρους της χώρας. Αν, για παράδειγμα, οι εμπορικοί εταίροι της χώρας σταθμισμένοι με το ποσοστό των εξαγωγών της χώρας είχαν μεγαλύτερη ή μικρότερη μεγέθυνση στις δυο περιό-

δους τότε οι ίδιες επιδόσεις, για παράδειγμα, της Δικτατορίας μπορεί να σημαίνουν είτε πολύ χειρότερες είτε πολύ καλύτερες, αν η ζήτηση από τον υπόλοιπο κόσμο ήταν αντίστοιχα πολύ μεγαλύτερη ή πολύ μικρότερη. Ευχαριστώ.

Συντονιστής: Ευχαριστούμε κ. Μούτο. Ο κ. Πλάτων Τήνιος.

ΠΛ. ΤΗΝΙΟΣ: Εγώ θα θέσω το μέγα ερώτημα, ποιο ήταν το κόστος ευκαιρίας της Δικτατορίας. Εμείς οι οικονομολόγοι σκεφτόμαστε τι ήταν αυτό. Η ιστορική απάντηση που ακούσαμε είναι ότι δεν είχε κανένα κόστος γιατί βασικά συνέχισε αυτά που γίνονταν και πριν. Όμως, αναφέρθηκε το όνομα του Λουκά Πάτρα (υπουργός Κοινωνικών Υπηρεσιών το 1968), που νομίζω ήταν και το κλειδί της όλης ιστορίας.

Η αίσθηση η δικιά μου που ασχολούμαι με Κοινωνική Πολιτική είναι ότι υπήρχαν μια σειρά πράγματα που είχαν αναβληθεί όχι από το 1964 αλλά από το 1934, τα οποία ήταν έτοιμα να γίνουν. Και συγκεκριμένα η μητέρα του Γιάννου Παπαντωνίου ως στέλεχος του ΙΚΑ είχε ασχοληθεί και υπήρχε έτοιμη μια μεταρρύθμιση, χονδρικά αυτή που εισηγήθηκε ο Λουκάς Πάτρας, η οποία ξέρουμε ότι δεν είχε επιτύχει.

Και αναρωτιέμαι μήπως το ίδιο πράγμα ισχύει και γενικότερα, μήπως τελικά το κόστος ευκαιρίας της Δικτατορίας, είναι ότι ήταν ακριβώς αυτή η συνέχεια διότι αν οι οικονομολόγοι, οι οποίοι δεν είχαν αφήσει άλλους στο πόδι τους, αλλά ήταν οι ίδιοι εκεί και ήταν σε θέση να ερμηνεύσουν τις αλλαγές των καιρών, αν θα είχε αλλάξει η χώρα δρόμο.

Αυτό βεβαίως, είναι μια ερώτηση που δεν αναμένει απαντήσεις από κανένα ιστορικό, αλλά νομίζω ότι υπάρχουν μη-ιστορικοί στο πάνελ.

Συντονιστής: Ο κ. Σπύρος Σκούρας έχει το λόγο.

ΣΠ. ΣΚΟΥΡΑΣ: Προς τον κ. Αλογοσκούφη η πρώτη μου ερώτηση: Δεδομένης της σημασίας που ξέρουμε ότι έχουν οι προσδοκίες στην μακροοικονομική, υπάρχει κάτι που μπορούμε να πούμε για το τι πίστευε ο κόσμος και πως αυτό επηρέασε καθόλου τα μεγέθη;

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον μου για αυτή την ερώτηση προέρχεται από

μελέτη της πορείας του Χρηματιστηρίου που εκεί μοιάζει να αντανakλώ-
νται πολύ θετικές προσδοκίες εις μακρόν. Αναρωτιέμαι αν υπάρχει κά-
ποια άλλη πηγή που μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε για το ίδιο
φαινόμενο.

Και προς τον κ. Κουτεντάκη, αναρωτιέμαι αν –εκτός από τις ποσο-
τώσεις– μπορούμε να δούμε και το επίπεδο των εισοδημάτων, από το
οποίο ίσως μπορούμε να συνάγουμε κάτι για το αν η φοροδιαφυγή μετα-
βάλλεται στα υψηλά εισοδήματα με ένα τρόπο που επηρεάζεται από το
πολιτικό περιβάλλον, πράγμα το οποίο δεν θα ήταν καθόλου περιέργο.

Συντονιστής: Και η τελευταία ερώτηση για το πρώτο μέρος, από τον
κ. Στέλιο Λογοθέτη.

ΣΤ. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ: Θα απευθυνθώ στον κ. Κακριδή και στον κ. Αλογο-
σκούφη: Με εντυπωσίασαν αυτά που ειπώθηκαν για το «γκάζωμα» και
την πιστωτική πολιτική της Δικτατορίας. Και θα ήθελα να ρωτήσω αν
έχει γίνει μια δειγματοληπτική έρευνα για το τι είδους πιστώσεις έδωσε η
Δικτατορία, τι προοπτική έδωσαν οι πιστώσεις αυτές στην οικονομία,
γιατί υπήρχε η αίσθηση στην κοινή γνώμη ότι πρόκειται περί θαλασσο-
δανείων. Άλλωστε είδαμε πλήθος κουφάρια στον τουριστικό χώρο, τα
οποία διατηρήθηκαν μέχρι τις μέρες μας, κουφάρια σε διάφορα σημεία
της Ελλάδας από τέτοιες πιστώσεις.

Δεύτερον, είπατε για επενδύσεις οι οποίες δεν έδωσαν τόση ώθηση
στην ανάπτυξη. Πολύ σωστά. Τι είδους επενδύσεις ήταν αυτές και πώς
γίνονταν; Βέβαια ίσως οι ερωτήσεις μου θα απαντηθούν από άλλους ει-
σηγητές, όμως θα ήθελα να ήξερα μήπως πρέπει να συνεχιστεί αυτή η
έρευνα.

Παραεμπιπτόντως θεωρώ ότι η σημερινή διοργάνωση είναι πολύτιμη
και πιστεύω ότι είναι ένα πρώτο βήμα και ότι πρέπει να έχει μια συνέχεια
και ένα δεύτερο βήμα. Πιστεύω ότι πρέπει να γίνει σε βάθος αποτίμηση
και των πιστώσεων και το πώς δίνονταν τα δάνεια και τι επιπτώσεις είχε
στο πιστωτικό σύστημα της χώρας και σε σύγκριση με το πώς δίνονταν
τα δάνεια στην μεταπολίτευση, και αυτό είναι ένα θέμα. Και τι είδους
επενδύσεις είχαν γίνει, με ποιο αποτέλεσμα.

Συντονιστής: Ευχαριστούμε πολύ. Θα ξεκινήσουμε αντίστροφα, θα ξεκινήσει ο κ. Κουτεντάκης, μετά ο κ. Κακριδής και τελευταίος ο κ. Αλογοσκούφης.

ΦΡ. ΚΟΥΤΕΝΤΑΚΗΣ: Νομίζω είναι δύο ερωτήσεις που απευθύνονται σε μένα, που έχουν το εξής κοινό: Αν μπορούμε να υπολογίσουμε τέτοιες εισοδηματικές κατανομές σε επιμέρους κατηγορίες, κλάδους, επίπεδα εισοδήματος κτλ.

Εδώ το πρόβλημα είναι ότι το εξής. Για να δείξω τις διακρίσεις, το εισόδημα που βάζουμε στον παρονομαστή είναι το συνολικό εισόδημα ώστε να δούμε τι ποσοστό έχει η μία ή η άλλη κατηγορία.

Αυτό δεν έχει διακρίσεις ούτε ανά κλάδο, ούτε τίποτα, η μοναδική διάκριση που έχει είναι αν μιλάμε για κέρδη, δηλαδή μιλάμε για αυτό που λέμε Gross Operating Surplus και mixed income, δηλαδή αν μιλάμε για εισόδημα που έχει επιχειρηματική δραστηριότητα, αυτό-απασχόληση κτλ. ή αν μιλάμε για εισόδημα από μισθωτή εργασία. Η βασική διάκριση είναι αυτή.

Από εκεί και πέρα υπάρχουν τα εισοδήματα από ενοίκια από το 2014 και μετά, από πιστωτικούς Οργανισμούς υπάρχουν και από πριν στα φορολογικά, τόκους και μερίσματα. Αυτές οι διακρίσεις μόνο.

Άρα λοιπόν δεν μπορούμε εμείς να σπάσουμε τον παρονομαστή σε κάποιο κομμάτι για να το συγκρίνουμε με το αντίστοιχο φορολογικό κομμάτι. Τα φορολογικά μπορούμε να τα χωρίσουμε. Έχει πολύ περισσότερες δυνατότητες, δηλαδή να δει κανείς ανά πηγή εισοδήματος, ανά φύλο, ανά κλιμάκιο και ούτω καθεξής, αλλά δυστυχώς τα υπόλοιπα δεν μπορούμε να τα μετρήσουμε.

Αυτό σημαίνει ότι το εισόδημα που υπολογίζει τον παρονομαστή είναι πάντα συνολικό. Αυτό που μπορούμε να μετρήσουμε και ειδικά στο κομμάτι της της φοροδιαφυγής είναι να δει κανείς να συγκρίνει, για παράδειγμα, αν υποθέσουμε ότι τα έχει διακρίνει με τον ίδιο τρόπο, το εισόδημα από εργασία με όλο το υπόλοιπο εισόδημα. Γιατί δεν είναι μία κατηγορία.

Εκεί μπορεί να δει, για παράδειγμα, την φοροδιαφυγή. Αλλά είναι κάτι που δεν χρειάζεται κανείς τα στοιχεία, μπορεί να το υποψιαστεί εξαρχής

ότι το δηλωθέν εισόδημα από εργασία είναι πολύ πιο κοντά στο εισόδημα των εθνικών λογαριασμών από ό,τι, για παράδειγμα, το εισόδημα από επιχειρηματική δραστηριότητα. Δεν ανακαλύπτουμε προφανώς την Αμερική ότι το ποσοστό φοροδιαφυγής των ελεύθερων επαγγελματιών είναι πολύ μεγαλύτερο από το ποσοστό φοροδιαφυγής των μισθωτών. Νομίζω ότι παραβιάζουμε ανοικτές πόρτες άμα το πω αυτό. Δεν έχω κάτι άλλο, ευχαριστώ.

Α. ΚΑΚΡΙΔΗΣ: Εδώ δεν θα αντισταθώ στον πειρασμό να κάνω αυτό που κάνουν συνήθως οι οικονομικοί ιστορικοί στους οικονομολόγους, να πω κάτι για τα στοιχεία.

Η διαφορά δεν είναι θέμα μόνο φορολογικής συμμόρφωσης, έχουμε διαφορά καθεστώτος. Ο λόγος που μόνο 10% κάνουν δήλωση στην αρχή της περιόδου είναι διότι ελάχιστοι ήταν υποχρεωμένοι από τον νόμο να κάνουν φορολογική δήλωση. Ένας ανώτατος δικαστικός ενδεχομένως που θα έπρεπε να είναι, αν είχε μόνο αυτή ως πηγή εισοδήματος, δεν έκανε δήλωση.

Άρα εγώ θα ήμουν επιφυλακτικός για την χρήση των φορολογικών δηλώσεων ώσπου να αλλάξει και να είναι καθολική υποχρέωση. Αυτό είναι το ένα.

Και το δεύτερο ενδιαφέρον που θα ήθελα να ρωτήσω είναι το εξής: Από το 1974 και μετά έχουμε στοιχεία των προϋπολογισμών των εθνικών οικογενειακών προϋπολογισμών (ΕΟΠ), που δίνουν πολύ αναλυτικά στοιχεία πάλι για την ανισότητα. Θα είχε ενδιαφέρον να δει κανείς και αυτά.

ΦΡ. ΚΟΥΤΕΝΤΑΚΗΣ: Έχουν γίνει τέτοιες εργασίες.⁴⁷

Α. ΚΑΚΡΙΔΗΣ: Το έχει κάνει ο Πάνος Τσακλόγου, το έχει κάνει ο Μάνος Ματσαγγάνης. Δεν το λέω για διαφορετικό, θα ήθελα να δω την

47. Η τοποθέτηση γίνεται εκτός μικροφώνου και αποδίδεται με ευθύνη του επιμελητή.

σύγκριση, τι δείχνουν σε σχέση με αυτό. Γιατί νομίζω είναι πιο ενδιαφέρον από το αν αυξάνονται οι δηλώσεις.

Νομίζω είναι πολύ σωστές όλες οι παρατηρήσεις, όντως χρειαζόμαστε περισσότερες εργασίες και για το θέμα της μεταρρύθμισης Λουκά Πάτρα σχετικά με το Ασφαλιστικό εάν ναυάγησε και γιατί, όπως και για το θέμα αν ενδεχομένως δόθηκαν θαλασσοδάνεια. Αυτό με φέρνει κοντά σε ένα πράγμα το οποίο επεσήμεινα: Ότι έχεις ένα καθεστώς το οποίο ενώ ισχυρίζεται ότι «εγώ είμαι υπεράνω πολιτικών συγκρούσεων, δεν δίνω σημασία, δεν είμαι διεφθαρμένος», συμπεριφέρεται σε πολύ μεγάλο βαθμό με τον ίδιο τρόπο και φαίνεται να ωθείται από τους ίδιους υπολογισμούς όπως και τα δημοκρατικά καθεστώτα πριν και μετά.

ΣΥΝΕΔΡΟΣ: Είναι και το χάρισμα των αγροτικών δανείων.⁴⁸

Α. ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ: Το θέμα των δανείων των αγροτών επίσης. Για να είμαστε δίκαιοι, και αυτό πάλι δείχνει την συνέχεια, όλα σχεδόν τα δάνεια τα οποία χαρίζονται ήταν μη εξυπηρετούμενα, είχαν σταματήσει ήδη να πληρώνονται, ήταν δηλαδή πάλι η αναγνώριση μιας υφιστάμενης κατάστασης και έγινε την χρονιά εκείνη, ακριβώς επειδή εκείνη την χρονιά αλλάζει ο τρόπος επιδότησης των αγροτικών προϊόντων και έχεις μια σημαντική δυσφορία στον αγροτικό πληθυσμό εξαιτίας αυτού και σου λέει «ας βγω να πω για τα δάνεια».

Το κυριότερο είναι ότι σίγουρα υπάρχει περιθώριο για περαιτέρω έρευνα δεν ξέρω σε ποιο βαθμό θα μπορέσουμε να διαπιστώσουμε ουσιαστική διαφορά που να οφείλεται στο ίδιο το καθεστώς λόγω της φύσης του ή απλά σε διαφορετικές συγκυρίες. Κι έχει ενδιαφέρον πώς ορίζουμε το θέμα. Εννοούμε «τα οικονομικά της Δικτατορίας» ως περιόδου ή «τα οικονομικά της Δικτατορίας» που είναι διαφορετικά επειδή ήταν δικτατορία;

48. Η τοποθέτηση γίνεται εκτός μικροφώνου και αποδίδεται με ευθύνη του επιμελητή.

Γ. ΑΛΟΓΟΣΚΟΥΦΗΣ: Είχα σκοπό στο τέλος της παρουσίας μου να πω κάτι το οποίο ανέφερε στην ερώτησή του ο Πλάτων Τήνιος, είχαμε το ποίημα του Καβάφη – αυτό για τους βαρβάρους, στο οποίο οι Ρωμαίοι περίμεναν τους βαρβάρους, αλλά τελικά οι βάρβαροι δεν ήρθαν.

Στην περίπτωση της Δικτατορίας, οι βάρβαροι ήρθαν και το ερώτημα, το πραγματικά ενδιαφέρον ιστορικά, είναι πως θα ήταν σήμερα η Ελλάδα αν δεν είχε μεσολαβήσει η Δικτατορία. Εγώ πιστεύω, πολλά από αυτά που έγιναν μετά την μεταπολίτευση θα είχαν συμβεί νωρίτερα.

Δηλαδή αν είχε βγει η Ένωση Κέντρου το 1967, η προσπάθεια αναδιανομής του εισοδήματος και του πλούτου και η συμμετοχή της μεσαίας τάξης στα πολιτικά δρώμενα και η κατάργηση του μετεμφυλιακού καθεστώτος και των διακρίσεων κτλ. Θα είχαν προχωρήσει όλα πολύ πιο γρήγορα, ενδεχομένως και πιο ομαλά.

Αυτό για μένα είναι το πολύ ενδιαφέρον ερώτημα. Άρα το μεγάλο κόστος που προκάλεσε η Δικτατορία είναι ότι συνέχισε, για να το πω έτσι σχηματικά, την οικονομική πολιτική της δεκαετίας του 1950 και των αρχών της δεκαετίας του 1960, σε μια εποχή που η Ελλάδα έπρεπε να έχει άλλες προτεραιότητες: Την αναδιανομή του εισοδήματος και την πολιτική φιλελευθεροποίηση.

Η Δικτατορία έκανε ένα βήμα πίσω, μας πήγε πίσω στην περίοδο αμέσως μετά τον εμφύλιο για 7 χρόνια, καταπίεσε τα ανθρώπινα δικαιώματα, το αν η οικονομία με βάση το παλιό υπόδειγμα εξακολούθησε να αναπτύσσεται για κάποια χρόνια είναι δευτερεύον, έτσι κι αλλιώς σε αδιέξοδο οδηγείτο. Και γιατί οδηγείτο σε αδιέξοδο; Διότι το μετεμφυλιακό οικονομικό θαύμα είχε βασιστεί σε μια πολιτική η οποία, την εποχή της Δικτατορίας, είχε αρχίσει να φτάνει στα όριά της.

Ακόμη και χωρίς την Δικτατορία μάλλον, θα είχαμε οικονομική επιβράδυνση στα τέλη της δεκαετίας του 1960. Ακόμη και χωρίς την Δικτατορία, ενδεχομένως θα είχαμε επιτάχυνση του πληθωρισμού αν συνεχίζαμε την ίδια νομισματική πολιτική διατηρώντας τη σύνδεση με το δολάριο όπως έκανε η Δικτατορία. Οι δυνατότητες ανάπτυξης, οι οποίες είχαν βασιστεί στις επενδύσεις παγίου κεφαλαίου και στην μετακίνηση του πληθυσμού από την ύπαιθρο στα αστικά κέντρα σιγά-σιγά εξαντλούσαν τις δυνατότητές τους και η νομισματική σταθερότητα εν-

δεχομένως θα δοκιμαζόταν έτσι κι αλλιώς από την κατάρρευση του συστήματος του Bretton Woods.

Υπήρχε το λεγόμενο «οικονομικό θαύμα», και η Δικτατορία επιχείρησε να το συνεχίσει. Αλλά θα σας δώσω ένα παράδειγμα. Η ανεργία επί Δικτατορίας, για την οποία δεν μίλησα, έπεσε εντυπωσιακά. Γιατί έπεσε όμως; Γιατί αυξήθηκε η ζήτηση εκείνα τα χρόνια εργαζομένων από την Γερμανία και οι Έλληνες πήγαν στην Γερμανία.

Δηλαδή αναπτυσσόταν η οικονομία, αναπτυσσόταν η απασχόληση, η ανεργία όμως άρχισε να πέφτει τόσο πολύ εκείνη την εποχή, γιατί είχαμε το δεύτερο κύμα μετανάστευσης προς την Γερμανία. Υπήρξε μία σειρά από αλλαγές που έγιναν εκείνη την εποχή, οι οποίες ήθελαν και αλλαγή πολιτικής. Η οποία όμως δεν έγινε.

Σε κάθε περίπτωση, η Δικτατορία έφερε το τέλος του μετεμφυλιακού οικονομικού θαύματος πιο απότομα από ό,τι θα γινόταν αλλιώς, γιατί εάν λειτουργούσε η δημοκρατία με τις βαλβίδες διαφυγής που είχε, θα είχαμε προχωρήσει στις απαιτούμενες προσαρμογές πολύ πιο γρήγορα και εύκολα. Ευχαριστώ.

ΜΕΡΟΣ II: Το Αναπτυξιακό Μοντέλο

Συντονιστής: ΒΑΣΙΛΗΣ ΣΑΡΑΝΤΙΔΗΣ

Καλώς ήρθατε στην δεύτερη συνεδρία της ημέρας, η οποία καταπιάνεται με το αναπτυξιακό μοντέλο.

Υπάρχουν τέσσερις παρουσιάσεις οι οποίες θα γίνουν από την κα. Ιωάννα Πεπελάση, που είναι η πρώτη παρουσίαση με τίτλο την στρεβλή εκβιομηχάνιση, την κα. Διακουλάκη για τις επιδόσεις και στρεβλώσεις του ενεργειακού τομέα, από τον κ. Καλογήρου για την βιομηχανική και τεχνολογική εξέλιξη στην επταετία 1967-1974, και τέλος τον κ. Νικολακάκη για τον τουρισμό και τις δημόσιες αναπτυξιακές πολιτικές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Ιωάννα-Σαπφώ Πεπελάση⁴⁹

Στρεβλή εκβιομηχάνιση: Δεδομένα και προβληματισμοί

1. Εισαγωγή

Έχει σημασία στην ιστορική ανάλυση η συγκυρία της γραφής, δηλαδή το από ποιο χρονικό σημείο κοιτάς το παρελθόν. Από το 2009 βιώνουμε μια σειρά αλληπάλληλων κρίσεων, και σήμερα βρισκόμαστε αντιμέτωποι με πολλαπλά πολιτικο-κοινωνικο-οικονομικά διλήμματα και προκλήσεις παγκόσμιας και τοπικής προέλευσης. Αυτή την στιγμή, όταν μιλάμε για όποια ανάπτυξη υπάρχει, να μην ξεχνάμε ότι είναι μία ανάπτυξη που ξεκινά μέσα από μια μακρά και επώδυνη πτώση. Το κατά κεφαλή ΑΕΠ (ΚΚΑΕΠ) σήμερα, παρά την άνοδό του από τα δύο χαμηλότερα σημεία των κρίσεων (2016 και 2021), βρίσκεται μόνο στα 2/3 του επιπέδου του 2008 (του ιστορικά υψηλότερου επιπέδου οικονομικής ευημερίας της Ελλάδας).⁵⁰

Επιπλέον, το μακροχρόνιο φαινόμενο της αποβιομηχάνισης συνεχίζει να υπάρχει, η οικονομική ανισότητα έχει διευρυνθεί, ενώ ένα ακόμα από

49. Ευχαριστώ την Αφαία Δημοπούλου για την ερευνητική της στήριξη.

50. <https://www.macrotrends.net/global-metrics/countries/GRC/greece/gdp-per-capita>.

τα ανησυχητικά φαινόμενα είναι οι ενδείξεις⁵¹ ότι το «επίπεδο δημοκρατίας βρίσκεται σε καθοδική τροχιά». Εν συντομία, η Ελλάδα σήμερα βιώνει ένα συνδυασμό κρίσης αξιών και επείγουσας ανάγκης να ξεπεραστούν δομικές και μακροχρόνιες παθογένειες.

Ωστόσο, συμμετέχει δυναμικά στην τέταρτη τεχνολογική επανάσταση και υπάρχει ελπίδα τα επόμενα χρόνια να ενισχυθεί η θέση της ως περιφερειακό κέντρο καινοτομίας. Κομβικό ρόλο σε αυτή την θετική εξέλιξη έπαιξε: (α) η ανάδειξη μέσα στην μεγάλη οικονομική κρίση νέου μοντέλου του επιχειρείν από κάποιες ήδη υπάρχουσες επιχειρήσεις, και, κυρίως (β) η γέννηση του οικοσυστήματος των νεοφυών επιχειρήσεων, το 2009, το οποίο και αναπτύσσεται δυναμικά, και λειτουργεί ως αναπτυξιακός μοχλός για την χώρα.

Το σύνθετο αυτό μωσαϊκό, περιβάλλον στο οποίο ζούμε αυτή την στιγμή, με επηρεάζει πολύ στο πώς θα ερμηνεύσω την περίοδο της Δικτατορίας. Ακόμα είμαι στην αρχή, η έρευνά μου για την Δικτατορία είναι σε εξέλιξη. Ωστόσο, είναι ήδη εμφανές για μένα ότι είναι σημαντικό το να υπάρξει ενδεδειγμένη πολυεπίπεδη μελέτη της Δικτατορίας για μια σειρά από λόγους: πρώτον, η Δικτατορία μας άφησε ως αποτύπωμα σημαντικά αρνητικά στοιχεία, κάποια από τα οποία επιβιώνουν ως σήμερα. Δεύτερον, το κόστος της Δικτατορίας δεν ήταν μόνο βραχυχρόνιο. Δεν αφορά μόνο την επταετία, είχε μακροχρόνιες επιπτώσεις, μερικές από τις οποίες δεν είναι εύκολα ορατές και στις οποίες θα αναφερθώ πιο κάτω.

Δεύτερον σήμερα, όπως ανέφερα, ξαναβιώνουμε μια τροχιά αποκλίσεων από την δημοκρατία και παράλληλα μια δύσκολη (αν όχι δυστο-

51. «Σύμφωνα με την ετήσια έκθεση του ερευνητικού ινστιτούτου του σουηδικού πανεπιστημίου που δόθηκε πρόσφατα στην δημοσιότητα, η Ελλάδα κινήθηκε το 2023 σε αρνητική τροχιά όσον αφορά το επίπεδο δημοκρατίας. Βάσει των επιμέρους δεικτών του ινστιτούτου η Ελλάδα κατατάσσεται για δεύτερη συνεχή χρονιά (2022 και 2023) στις 'κοινοβουλευτικές' και όχι στις 'φιλελεύθερες δημοκρατίες' του πλανήτη». <https://www.google.com/url?q=https://www.naf-temporiki.gr/politics/1611171/institoyto-v-dem-nea-ptosi-tis-elladas-sto-deiktidimokratias/&source=gmail&ust=1715111357426000&usg=AOvVaw01cz6WQzcE99D IH4apDAtQ>.

πική) οικονομική πραγματικότητα (που δεν συνδέονται όλες με την Δικτατορία άμεσα, αλλά είναι ανησυχητικές για την λειτουργία της δημοκρατίας και την κοινωνικο-οικονομική ευημερία. Συνεπώς, με βάση την προβληματική μου, ένα βασικό ερώτημα είναι ποια χρήσιμα διδάγματα μπορεί να μας προσφέρει για το σήμερα η μελέτη της βιομηχανίας στην διάρκεια της Δικτατορίας.

Επίσης, στόχος μου είναι να επαναπροσδιορίσω το πώς προσεγγίζουμε την εμπειρία της βιομηχανίας στην περίοδο της Δικτατορίας, δηλαδή να τονίσω την αναγκαιότητα να είναι πιο σφαιρική και η όποια ποσοτική και ποιοτική ανάλυση να συμπεριλάβει και το άυλο και μη μετρήσιμο στο σύνολό του κομμάτι του ανθρώπινου πόνου-θυσίας, αλλά και της ρήξης των άυλων πυλώνων του επιχειρείν.

2. Οικονομική ανάπτυξη και τάσεις στην βιομηχανία, στην μακρά διάρκεια

Εδώ, ας κάνουμε μια ιστορική αναδρομή, να τοποθετήσουμε την Δικτατορία στο ευρύτερο χρονικό πλαίσιο της οικονομικής πορείας από την ίδρυση του Νεοελληνικού κράτους. Δηλαδή, να θυμηθούμε από που ξεκινήσαμε και πώς πορευθήκαμε. Η Ελλάδα, όταν απελευθερώθηκε, ήταν μια φτωχή βαλκανική περιφέρεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ήταν αγροτικό και ζούσε σε διάσπαρτες μικρές κοινότητες στα όρια της φτώχειας, στα πλαίσια της οικονομίας της αυτοσυντήρησης/ιδιοκατανάλωσης, ενώ η οικονομία της αγοράς ήταν περιορισμένη σε έκταση, με λιγοστούς έμπορο-ναυτιλιακούς θύλακες. Η πρώτη τράπεζα είχε ιδρυθεί μόλις το 1828, με πρωτοβουλία του Ιωάννη Καποδίστρια, και δεν υπήρχε ίχνος βιομηχανίας στην επικράτεια.

Με την κατάκτηση της ανεξαρτησίας, η ελληνική ηγεσία πάσχιζε στο να αφήσει πίσω τα Οθωμανικά θεσμικά και συμπεριφορικά κατάλοιπα και να μετουσιωθεί σε μια κοινωνία «κατ' εικόνα» της σύγχρονης Δύσης. Στην μακρά διάρκεια, η Ελλάδα μετουσιώθηκε σε 'Δυτικοευρωπαϊκή' χώρα, με ένα υψηλό επίπεδο ευημερίας με ανώτατο σημείο το 2008, έτος

κατά το οποίο, με βάση το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ), την κατέταξε στην 29η θέση ανάμεσα σε 196 κράτη.⁵² Αυτό είναι ένα θαυμαστό επίτευγμα, αν αναλογισθούμε ότι στην Ελλάδα αντιστοιχεί το 0,13 % του παγκόσμιου πληθυσμού.

Οι αλλαγές στην Ελλάδα, σε αυτή την μακρά διάρκεια ήταν αναμφισβήτητα σημαντικές και η εξέλιξη της υπήρξε εμφανής σε πολλαπλά επίπεδα. Από το τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα, η Ελλάδα βίωσε σημαντική επέκταση και γεωγραφική και πληθυσμιακή, η οποία και συνοδεύτηκε με κάποια διαχρονική αύξηση του ΑΕΠ. Η περίοδος από το σημαντικό ορόσημο της Μικρασιατικής Καταστροφής και ως το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο χαρακτηρίστηκε από αύξηση στο κατά κεφαλή εισόδημα κατά 20% καθώς και επιτάχυνση σημαντικών κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών (το τελευταίο ήταν φαινόμενο που είχε αρχίσει να γίνεται πιο εμφανές στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα). Επίσης, όπως αναλύουμε παρακάτω, σε αυτή την περίοδο η Ελλάδα βίωσε την πρώτη φάση εκβιομηχάνισής της.⁵³

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, μεταξύ 1950 και 1973, η Ελλάδα βίωσε μία τόσο ταχεία οικονομική ανάπτυξη (7,7% αύξηση του ΑΕΠ ετησίως, κατά μέσο όρο), ώστε διεθνώς θεωρήθηκε ότι βίωνε ένα 'οικονομικό θαύμα', καθώς μόνο η Ιαπωνία ξεπερνούσε την επίδοσή της. Αυτή η χρονική περίοδος επίσης περιέκλειε και την δεύτερη φάση εκβιομηχάνισης της χώρας.⁵⁴

Η επόμενη, αλλά βραχύτερη, περίοδος ταχείας ανάπτυξης (χωρίς ανατροπή της αποβιομηχάνισης) ήταν από το 2000 ως και το 2007, οπότε και επιτεύχθηκε μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ 4,2%. Η επίδοση αυτή ήταν υψηλότερη από τον μέσο όρο της ευρωζώνης! Το 2008 δε, σημειώθηκε η υψηλότερη τιμή στο Κατά Κεφαλή ΑΕΠ (ΚΚΑΕΠ) της Ελ-

52. <https://www.macrotrends.net/global-metrics/countries/GRC/greece/gdp-per-capita>.

53. Louri & Pepelasis Minoglou (2002).

54. Φραγκιάδης (2007), Maddison (1995). The Greek-American Review (1999) writes on the origins of the «Greek Economic Miracle» and provides the longest and one of the most important papers.

λάδας, και μόλις το επόμενο έτος, το 2009, ξεκίνησε η δεκαετής και πλέον οικονομική καταρράκωσή της. Στο κατώτατο σημείο της κρίσης είχε συρρικνωθεί το ΑΕΠ κατά το ένα τρίτο. Όπως αναφέρθηκε και στην αρχή του κειμένου, παρά την όποια πρόσφατη πρόοδο, ακόμα και σήμερα το επίπεδο του ΚΚΑΕΠ είναι κατά πολύ χαμηλότερο από το ψηλό επίπεδο του 2008.⁵⁵

Ως προς την εκβιομηχάνιση ειδικότερα ποια υπήρξε η μακροχρόνια πορεία της Ελλάδας;

Ιστορικά, διεθνώς η συρρίκνωση της γεωργίας στον μακρύ 19ο αιώνα έφερε άνοδο της βιομηχανίας. Η Ελλάδα αποτελεί μία εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα. Την συρρίκνωση της γεωργίας ακολούθησε η μεγάλη αύξηση των υπηρεσιών. Δηλαδή η Ελλάδα έγινε χώρα υπηρεσιών πριν βιώσει την 'βιομηχανική της επανάσταση'.⁵⁶ Η εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα ήρθε αργά, και όπως ήδη ανέφερα σε δύο σύντομες φάσεις που ανακόπηκαν πρόωρα: η πρώτη φάση ήταν μεταξύ 1922 και 1938, στην διάρκεια του οποίου το ανώτατο σημείο του δευτερογενή τομέα έφθασε στο 8% του ΑΕΠ (1938).

Η ατυχής συγκυρία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφυλίου που ακολούθησε όχι απλά ανέκοψε απότομα την εκβιομηχάνιση, αλλά

55. Το 2023, το ΚΚΑΕΠ ήταν μόλις \$23.173. Υπήρξε όμως τα τελευταία χρόνια κάποια βελτίωση στην παγκόσμια θέση της Ελλάδας καθώς ενώ το 2015 ήταν 58η ανάμεσα σε 170 χώρες, το 2023 ήταν 44η ανάμεσα σε 194 χώρες.

56. Η συρρίκνωση του αγροτικού τομέα ως ποσοστό του ΑΕΠ που ξεκίνησε τον 19ο αιώνα οδήγησε σε αύξηση της συμμετοχής των υπηρεσιών στο ΑΕΠ και όχι της βιομηχανίας. Ενδεικτικά, μεταξύ 1867 και 1912, η μείωση της συμμετοχής της γεωργίας στο ΑΕΠ από 77% σε 53% συνοδεύθηκε αποκλειστικά από αύξηση των υπηρεσιών, καθώς σε αυτό το διάστημα η συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα έμεινε σταθερή στο 5% του ΑΕΠ (Louri & Pepelasis-Minoглу). Η Ελλάδα βίωσε δύο σύντομες φάσεις εντατικής εκβιομηχάνισης: η πρώτη ήταν τον Μεσοπόλεμο (1922-1938), όταν και στο ανώτατο σημείο εκβιομηχάνισης ο δευτερογενής τομέας έφθασε στο 8% του ΑΕΠ, (1938). Η δεύτερη ήταν μεταξύ 1951-1976: τα ανώτατα σημεία συμμετοχής της βιομηχανίας στο ΑΕΠ ήταν 23,3% (1971 και 1976). Η μεταποίηση έφθασε στο ανώτατο σημείο της σαν ποσοστό στο ΑΕΠ με 20,2% (1974).

οδήγησε σε μια χαμένη/ τραγική δεκαετία πολλαπλών καταστροφών σε ανθρώπινο (ψυχές) και υλικό κεφάλαιο. Η εκβιομηχάνιση ξεκινά πάλι 15 χρόνια μετά την έναρξη του μεταπολεμικού οικονομικού θαύματος, δηλ. μεταξύ 1965-1974. Το ανώτατο σημείο της ήταν το 1971 και 1976 με συμμετοχή της βιομηχανίας στο 23,3% του ΑΕΠ.

Και πάλι αυτή η δεύτερη φάση εκβιομηχάνισης ανακόπτεται 'πρόωρα', δηλαδή πριν ολοκληρωθεί από ένα συνδυασμό εξωγενούς συντελεστή (τις δύο διεθνείς πετρελαϊκές κρίσεις) και από εντεινόμενες παθογένειες στην βιομηχανία και την βιομηχανική πολιτική. Την δεύτερη φάση εκβιομηχάνισης ακολούθησε μια μακρά περίοδος αποβιομηχάνισης, από την οποία δεν έχουμε εξέλθει.

Αξιοσημείωτο είναι ότι, ακόμα και στην δεύτερη φάση εκβιομηχάνισης, τα προαναφερθέντα ανώτατα σημεία συμμετοχής της βιομηχανίας στο ΑΕΠ για τα δυτικά πρότυπα χαμηλά. Η αποβιομηχάνιση που έγινε εμφανής στις αρχές της δεκαετίας του 1980 ήταν ισχνή, αλλά όπως ήδη ανέφερα, συνεχίζεται και σήμερα. Ενδεικτικά, στις αρχές της δεκαετίας του 1980 η συμμετοχή της βιομηχανίας στο ΑΕΠ κυμαινόταν μεταξύ 23% και 22,6% του ΑΕΠ, ενώ στις αρχές της δεκαετίας του 1990 η διακύμανση ήταν μεταξύ 20,7% και 18,7% του ΑΕΠ.

Στην διάρκεια της δεκαετούς οικονομικής κρίσης που βίωσε η Ελλάδα, η αποβιομηχάνιση έγινε ακόμα πιο αισθητή, και έχει πλέον μειωθεί στο 10,7% του ΑΕΠ, αλλά υπάρχουν ελπίδες ότι σύντομα ίσως φθάσουμε στο 13% και 15%.⁵⁷ Να σημειωθεί εδώ ότι η αποβιομηχάνιση είναι ένα γενικότερο φαινόμενο στην Δύση μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η ελληνική περίπτωση 'έχει υπάρξει κακή', καθώς η αποβιομηχάνιση συνοδεύθηκε με μείωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας της χώρας.

Κλείνοντας, να υπογραμμισθεί ότι η Ελλάδα, παρά τις δύο φάσεις εκβιομηχάνισης, την οικονομική ανάπτυξή της και το υψηλό επίπεδο ευημερίας που πέτυχε στις αρχές του 21ου αιώνα, δεν υπήρξε ποτέ ώριμη καπιταλιστική οικονομία, με την έννοια ότι δεν έγινε ποτέ βαθιά βιομηχα-

57. Louri & Pepelasis-Minoglou (2001, 2002) και *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 31.3.2023.

νική χώρα. Το ανώτατο σημείο συμμετοχής της βιομηχανίας στο ΑΕΠ δεν ξεπέρασε ποτέ το 23,3% του ΑΕΠ (1972 και 1976), ενώ επίσης η μεταποίηση δεν ξεπέρασε ποτέ το 20% του ΑΕΠ, παρά μόνο οριακά (1973, 1974, 1976).

Επιπλέον ενδεικτικά, αξίζει να αναφερθεί ότι το ανώτατο σημείο απασχόλησης στην βιομηχανία, δεν ξεπέρασε ποτέ το 30% της συνολικής απασχόλησης (1981) που είναι χαμηλό για τα Δυτικο-ευρωπαϊκά δεδομένα. Για παράδειγμα, για την Γερμανία, το ανώτατο σημείο ήταν 48,5% (1970).⁵⁸ Εν κατακλείδι, για τα διεθνή ιστορικά πρότυπα, η οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας έχει υπάρξει δυσανάλογα υψηλή δεδομένης της ισχνής της εκβιομηχάνισης.

3. Επιχειρηματικότητα και βιομηχανία στην μακρά διάρκεια και την δικτατορία

Υπάρχουν δύο μεγάλοι σημαντικοί σταθμοί όσον αφορά την θεσμική εξέλιξη στο επιχειρείν. Ο πρώτος είναι η εισαγωγή του Ναπολεόντειου Κώδικα το 1821, στην αρχή της Επανάστασης. Αυτοί οι επαναστάτες που ήτανε μια μίξη χωρικών και αστών, γηγενών και Ελλήνων της διασποράς, έφεραν τον Ναπολεόντειο Εμπορικό Κώδικα του 1807 (ό,τι πιο σύγχρονο υπήρχε εκείνη την εποχή στην Ευρώπη) στην Ελλάδα, με μετάφραση που είχαν κάνει οι Κωνσταντινουπολίτες έμποροι και έδωσαν το στίγμα ότι «θέλουμε την Ελλάδα οικονομικά και επιχειρηματικά να είναι μια σύγχρονη χώρα».⁵⁹

Τί σχέση έχει ο Εμπορικός Κώδικας με την Ανώνυμη Εταιρεία; Είναι η πρώτη νομοθεσία στην ηπειρωτική Ευρώπη που βάζει βάσεις για την Ανώνυμη Εταιρεία, αν και κατά βάση ασχολείται με άλλες παλαιότερες μορφές εμπορο-επιχειρηματικής δράσης.⁶⁰

58. Το ανώτατο σημείο για την Ελλάδα επιτεύχθηκε το 1981, και για την Γερμανία το 1970, βλ. Louri and Pepelasis-Minoglou, 2002).

59. Πεπελάση (2021).

60. Η εδραίωση της ΑΕ ολοκληρώθηκε με τον Νόμο 2190, ο οποίος ίσχυε μέχρι το 2018, οπότε και αναμορφώθηκε με τον Νόμο 4548 σχετικά το δίκαιο περί ανωνύμων εταιριών, ακολουθώντας το σύγχρονο ευρωπαϊκό πρότυπο.

Ο επόμενος σημαντικός θεσμικός σταθμός στο επιχειρείν, πέρα από την εισαγωγή της Ανώνυμης Εταιρείας (ΑΕ), είναι το οικοσύστημα των νεοφυών επιχειρήσεων (startups), το οποίο γεννήθηκε το 2009, με την έναρξη της οικονομικής κρίσης. Η πρώτη σημαντική θεσμική εξέλιξη, η ΑΕ, εισήχθη από τα πάνω, δηλ. από την πεφωτισμένη Εθνοσυνέλευση. Επίσης συνδέεται με το μεγάλης κλίμακας επιχειρείν και την ιεραρχική μορφή οργάνωσης της επιχείρησης. Αντίθετα, ο δεύτερος σημαντικός θεσμικός σταθμός, το startup οικοσύστημα, γεννήθηκε από κάτω, από την βάση της κοινωνίας, ως λύση για την δημιουργική επιβίωση και επιχειρηματική επιτυχία μέσα στην κρίση και αφορά τις μικρής κλίμακας επιχειρηματικές δράσεις και άρα την οριζόντια οργανωσιακή διάταξη.

Τί κοινό έχουν αυτές οι δύο θεσμικοί σταθμοί, πέρα από το ότι γεννήθηκαν μέσα σε παραγμένες εποχές; Αν και είναι επικίνδυνη μια γενίκευση, είναι εμφανές ότι ένα κοινό χαρακτηριστικό τους είναι ότι είναι εξωστρεφείς, δηλαδή ότι ακόμα και αν δεν εξάγουν, έχουν στενές διασυνδέσεις με τις εξελίξεις στην παγκόσμια οικονομία και ότι ανάμεσα στους ιδρυτές τους είναι Έλληνες με διασυνδέσεις στο εξωτερικό ή Έλληνες της διασποράς (συμπεριλαμβανομένης της Ναυτιλίας). Ένα δεύτερο κοινό σημείο είναι ότι εισάγουν καινοτομίες στην παραγωγή και γενικότερα στην οικονομία.

Όσον αφορά την περίοδο της Δικτατορίας, οι μεν νεοφυείς επιχειρήσεις δεν έχουν ακόμα εμφανισθεί. Όσο για την ΑΕ, ναι μεν συνεχίζει να είναι μικρό κομμάτι του επιχειρείν (όπως και σήμερα) αλλά υπήρξαν σημαντικές νέες ΑΕ στην βιομηχανία, αρκετές από τις οποίες είχαν γεννηθεί ήδη στην άμεση προ-δικτατορική περίοδο.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα την ιδιαιτερότητα της σύνδεσης της Δικτατορίας με την βιομηχανία, θεωρώ αναγκαίο να στραφώ στις σημαντικότερες κατά την γνώμη μου άυλες σταθερές στην μακρά διάρκεια του ελληνικού επιχειρείν και της ελληνικής βιομηχανίας κατ' επέκταση.

Η πρώτη είναι ότι η οικογένεια και οι φίλοι (που συχνά είναι και συντοπίτες) είναι το σημαντικότερο κεφάλαιο του Έλληνα επιχειρηματία. Το επιχειρείν στηρίζεται σε ισχυρά δεσμά και δίκτυα εμπιστοσύνης και

αλληλεγγύης τα οποία και εξασφαλίζουν την έγκυρη άντληση και ανταλλαγή εγγυημένων πληροφοριών και όλοι γνωρίζουμε ότι το τελευταίο είναι ένας βασικός ουκ άνευ 'όρος' για την επιχειρηματική επιτυχία.

Η δεύτερη είναι ότι το ελληνικό επιχειρείν αγαπά κυρίως την μικρή κλίμακα. Όταν μεγαλώνει η επιχειρηματική εμβέλεια, συνήθως ο επιχειρηματίας προτιμά να δημιουργήσει πολλές μικρές (ακόμα και άτυπες ή και βραχύβιες) συνεργασίες με συγγενείς και φίλους, παρά να δημιουργήσει μία και μοναδική μεγάλη επιχείρηση με ιεραρχική δομή. Αυτό γίνεται διότι αυτή η στρατηγική του παρέχει μεγαλύτερη ευελιξία.

Να υπογραμμίσουμε εδώ ότι οι προαναφερθείσες σταθερές για να λειτουργήσουν βασίζονται και προϋποθέτουν την ελευθερία του ατόμου και ενισχύονται, όταν η δημοκρατία ευημερεί.

Η τρίτη σταθερά είναι ότι η σφαίρα του επιχειρείν έχει στενές διασυνδέσεις με την σφαίρα της πολιτικής εξουσίας. Τα όρια μεταξύ τους είναι συχνά δυσδιάκριτα. Με την Δικτατορία τα όρια μεταξύ της σφαίρας της όχι πολιτικής, αλλά πλέον στρατιωτικής, εξουσίας έγιναν πιο θολά.

Εδώ θέλω να επιχειρηματολογήσω ότι ο περιορισμός της ελευθερίας, η διάλυση οικογενειών και δικτύων εμπιστοσύνης που ήταν ο ακρογωνιαίος λίθος του επιχειρείν στην Ελλάδα, η διάλυση του πνευματικού, πολιτισμικού και ανθρώπινου κεφαλαίου που επέφερε η Δικτατορία ήταν ένα κρυμμένο κόστος το οποίο δεν έχει υπολογισθεί. Ίσως ήρθε η ώρα να ερευνηθεί. Πρόκειται για την εμφύτευση του αισθήματος του φόβου και την εμφάνιση του αποτρόπαιου φαινομένου του χαφιεδισμού. Η επιχειρηματικότητα δεν θέλει φόβο.

Οι παρεμβάσεις στην ελεύθερη μεταφορά γνώσης στην παιδεία, η αναγκαστική μετανάστευση πολλών, οι διωγμοί, οι εξορίες, η διάλυση οικογενειών, τα βασανιστήρια, όλα αυτά πλήγωσαν την επιχειρηματικότητα. Το επιχείρημα στο οποίο θέλω να καταλήξω, είναι ότι η ανάπτυξη 1967-74 θα ήταν ακόμα μεγαλύτερη αν δεν είχε υπάρξει η Δικτατορία. Σε τελική ανάλυση, περιορίστηκε η συμμετοχικότητα του λαού στην επιχειρηματικότητα, στην οικονομική ανάπτυξη και τα οφέλη τους.

Το θέμα που διερευνώ και αξίζει παραπέρα διερεύνησης είναι ακριβώς το πώς η Δικτατορία κλόνισε τους άυλους πυλώνες της ανάπτυξης του

επιχειρείν και κατ' επέκταση την βιομηχανία.⁶¹ Οι κανόνες του παιχνιδιού άλλαξαν και οι θεσμοί διερράγησαν, ανεστάλη η θεσμική εξέλιξη.⁶² Υπήρξε ανεργιά, πολιτική και σπασμωδικές παρεμβάσεις στην ομαλή λειτουργία των θεσμών. Για παράδειγμα, καταργήθηκε κάποια στιγμή η Νομισματική Επιτροπή και στην συνέχεια η ίδια η Δικτατορία την ανέστησε. Ο επιχειρηματίας γενικά ζούσε σε μια συνεχή ανασφάλεια και σε ένα ασταθές περιβάλλον.⁶³

Ορισμένες επιχειρήσεις άνθισαν. Για κάποιους μεγάλους ήταν *business as usual*. Και εδώ θέλω να πω ότι σ' όλο αυτό το οικοσύστημα το επιχειρηματικό των Ελλήνων, που υπήρχε και πριν την Δικτατορία, έχουμε μεγάλες φυσιογνωμίες σαν τον Πρόδρομο Μποδοσάκη, τον Αριστοτέλη Ωνάση και Αριστόβουλο Πετρετάκη που έδωσαν ή συνέχισαν να δίνουν μεγάλη ώθηση στο μεγάλο επιχειρείν και την μεγάλη βιομηχανία. Ήταν όμως στα αλήθεια 'business as usual' ή ήταν 'business as unusual'; Διότι φαίνεται να φουντώνει, στην διάρκεια της Δικτατορίας, το φαινόμενο της προσοδοθηρικής επιχειρηματικότητας (*rent-seeking*) και της αφανούς διαπλοκής. Να σημειώσω ότι τα θέματα αυτά χρειάζονται εξονυχιστική διερεύνηση.⁶⁴

Ας είμαστε λίγο *counter-factual*. Ποια θα ήταν άραγε η πορεία οικονομικής ανάπτυξης και εκβιομηχάνισης, αν δεν είχε παρεμβληθεί η Δικτατορία; Τέλος, ως προς το άυλο κόστος, θέλω να αναφερθώ πάλι στην διάσταση του ανθρώπινου πόνου και κόστους, όπως η ψυχολογική και οικονομική διάσταση των εξοριών, της, η από ανάγκη φυγής ανθρώπων από την χώρα, που δεν έχει υπολογισθεί. Αυτά όλα είναι ένα τεράστιο κόστος για την κοινωνία και την οικονομία. Και το κόστος αυτό δεν ήταν βραχύβιο.

61. Galor (2022).

62. Η θεσμική αλλαγή/πρόοδος είναι το κλειδί στην οικονομική ανάπτυξη, North (1982).

63. Τράπεζα της Ελλάδος (1978).

64. Παλαιότερα, από πηγή που δεν ήθελε να κατονομασθεί, πληροφορήθηκα ότι η δικτατορία φακέλωνε όχι μόνο απλούς πολίτες και πολιτικούς αλλά και μεγάλους επιχειρηματίες, για να μπορεί να τους εκβιάζει. Ίσως να είναι αλήθεια, να μην είναι μόνο κάποια φήμη ή εικασία.

4. Από τα ποσοτικά δεδομένα της βιομηχανίας επί δικτατορίας στο μεγάλο επιχειρείν

Ας περάσουμε όμως, στα ποσοτικά δεδομένα. Τί χρήσιμες πληροφορίες μπορούμε να αντλήσουμε; Η τάση για εκβιομηχάνιση προϋπήρχε. Βλέπουμε απλά μια επιτάχυνση μεταξύ '65 με '74, που είναι η καθαυτή περίοδος της δεύτερης ελληνικής βιομηχανικής επανάστασης. Αυτό που έχει ενδιαφέρον είναι ότι άλλαξε η διάρθρωση της μεταποίησης. Η μεταποίηση είναι η καρδιά της βιομηχανίας, δηλαδή πλέον μέσα στην χούντα επιταχύνθηκε η αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος, επιταχύνεται η αύξηση της βιομηχανίας μέσα στο ΑΕΠ και μέσα στην βιομηχανία, η μεταποίηση επιταχύνεται σαν ποσοστό μεγαλώνει. Και ο λόγος εξαγωγών προς εισαγωγές αυξάνει, όπως φαίνεται στον παρακάτω Πίνακα 4) Όλα αυτά έγιναν μέσα σε ένα κλίμα προστατευτισμού, όπως και πριν.

Πίνακας 4: Ο λόγος εξαγωγών προς εισαγωγές						
ΕΞΑΓΩΓΕΣ ΠΡΟΣ ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ						
	1960	1970	1975	1980	1990	1994
Είδος αγαθών						
Καταναλωτικά	1.2	1.00	0.65	1.07	0.72	0.83
Κεφαλαιουχικά	0.09	0.49	0.66	0.82	0.34	0.35
ΣΥΝΟΛΟ	0.29	0.32	0.35	0.67	0.33	0.38
Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (1961-1996), Ετήσιες Επετηρίδες, Αθήνα						

Εδώ να σταθούμε σε ένα ενδιαφέρον εύρημα: Τα χημικά μεταλλουργεία και η μηχανουργική, αυτά ανεβαίνουν σαν ποσοστό της μεταποίησης, που είναι ένα πολύ θετικό στοιχείο. Και αυτό που έχει ενδιαφέρον είναι ότι η βελτίωση των κλάδων αυτών των υψηλής αιχμής που ανέφερα, γίνεται το 1960 με 1966, δηλαδή προηγείται της χούντας και της εντατικοποίησης της εκβιομηχάνισης.

Επίσης, πριν την Δικτατορία, υπήρξε μια εξαετία υψηλής συμμετοχής του ξένου κεφαλαίου στις ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου στην μεταποίηση: ήταν το 50,5%. Αυτό έδωσε μεγάλη ώθηση. Επίσης πριν και στην διάρκεια της Δικτατορίας υπήρχε έντονος προστατευτισμός (Για την διαμόρφωση της βιομηχανικής πολιτικής και διαφοροποίηση με το παρελθόν, βλ. τον παρακάτω Πίνακα 5).

Επομένως, βλέπουμε ότι έχουμε έναν συνδυασμό πολιτικής υποκατάστασης των εισαγωγών και ανόδου στις βιομηχανικές εξαγωγές. Και βλέπουμε ότι ο λόγος των εξαγωγών προς τις εισαγωγές στα κεφαλαιουχικά αγαθά πραγματικά μεγάλωσε πολύ, μεταξύ 1965 και 1974.

Αυτή η εξέλιξη είναι πολύ σημαντική διαρθρωτική αλλαγή στις εξαγωγές. Όμως 'το πανηγύρι' δεν κράτησε πολύ, και μια από τις αιτίες, πέρα από την πετρελαϊκή κρίση, πέρα από τον μεγάλο πληθωρισμό, πέρα από την γενικότερη αναστάτωση που άρχισε να φαίνεται στο παγκόσμιο σύστημα, ήταν ότι μετά το 1971, η παραγωγικότητα της εργασίας έπαυσε να αυξάνεται. Δηλαδή είχε φθάσει στην κορυφή της.⁶⁵

Συνεπώς, αυτή η εκβιομηχάνιση-φούσκα, απατηλή και επιπόλαιη, δεν μπορούσε να κρατήσει για καιρό, καθώς δεν είχε την δυναμική να αντέξει. Και εδώ πρέπει να δούμε πιο διεξοδικά, γιατί σταμάτησε η άνοδος στην παραγωγικότητα της εργασίας.

Η εκβιομηχάνιση ήταν συνδεδεμένη όχι απλώς με αύξηση του ΑΕΠ και των δεικτών στην βιομηχανία, αλλά και με διαρθρωτικές μεταβολές, δεν ήταν όμως αρκετά βαθιά, ήταν ρηχή, ώστε να κρατήσει. Και παραμένει ανοικτό το ερώτημα: αν δεν είχε γίνει η Δικτατορία, και δεν είχε αποδιαρθρωθεί ο άυλος ιστός της ανάπτυξης και του επιχειρείν, πού θα ήταν η Ελλάδα; Η βιομηχανική πολιτική λίγο πολύ συνεχίζει τα των προηγούμενων.

Αυτό που ξεχωρίζει είναι η προσέλκυση των ξένων επενδύσεων, οι διαφοροί νόμοι που μπήκαν πριν και στην διάρκεια της Δικτατορίας, και οι μεγάλες τραπεζικές παροχές, τα εύκολα δάνεια προς τους επιχειρηματίες.

65. Louri και Pepelasis Minoglou (2001, 2002).

Πίνακας 5: Βιομηχανική Πολιτική στην Μακρά Διάρκεια	
A. 1880-1918	
Στόχος:	Αύξηση κρατικών εσόδων
Εργαλεία:	Δασμοί
B. Περίοδος Μεσοπολέμου	
Στόχος:	Δημιουργία μιας ελαφριάς βιομηχανίας, ώστε να μειωθεί το εμπορικό έλλειμμα και να καταπολεμηθεί η ανεργία
Εργαλεία:	Δασμοί Γενικές επιδοτήσεις Τραπεζικές πιστώσεις Δημόσιες συμβάσεις
Γ. Μεταπολεμική Περίοδος Β' Παγκοσμίου Πολέμου: Η εποχή της διεθνούς ολοκλήρωσης	
Φάση Πρώτη: 1953-1974	
Στόχος:	Υποκατάσταση των εισαγωγών και εκβιομηχάνιση με γνώμονα τις εξαγωγές
Εργαλεία:	Δημιουργία Υποδομών Χωρίς δασμολογικούς φραγμούς Δημοσιονομικές επιδοτήσεις Έλεγχος τιμών Ειδικές παραχωρήσεις με στόχο άμεσες ξένες επενδύσεις Τραπεζικές πιστώσεις
Μακροοικονομικό πλαίσιο:	Νομισματική και δημοσιονομική σταθερότητα σε ένα πλαίσιο ανοικτής οικονομίας
Φάση Δεύτερη: 1974-1990	
Στόχος:	Βιομηχανική αναδιάρθρωση και περιφερειακή ανάπτυξη
Εργαλεία:	Επενδυτικά κίνητρα Χωρίς δασμολογικούς φραγμούς Τραπεζικές πιστώσεις Εθνικοποίηση του τραπεζικού τομέα Δημόσιες Συμβάσεις Άμεση κρατική ιδιοκτησία βιομηχανιών
Μακροοικονομικό πλαίσιο:	Διαχείριση της ζήτησης σε πλαίσιο ανοικτής οικονομίας
Πηγή: Pepelasis-Minoglou (1999).	

Εδώ, βέβαια, θα πούμε ότι έκαναν πολλές εξαγγελίες που δεν τις υλοποίησαν, ήταν ένα χαοτικό πράγμα. Δεν μπορώ να πω, έγιναν κάποιες πολύ μεγάλες και αξιόλογες επενδύσεις, κάποιες ξεκίνησαν πριν την Δικτατορία, όπως η ESSO Paras, αλλά στην διάρκεια της Δικτατορίας η διαπλοκή μεταξύ της σφαίρας της πολιτικής και της οικονομίας μεγάλωσε και υπάρχουν τα σκάνδαλα τα οποία τα έχουν μελετήσει άλλοι και ελπίζω να τα μελετήσουν περισσότερο σε βάθος οι επόμενοι.

Ο ΣΕΒ διεκδικούσε στον βιομηχανικό κόσμο της χώρας ισότιμη σχέση έναντι του ξένου κεφαλαίου. Αυτό είναι πολύ σημαντικό. Έλεγε ο Δημήτρης Μαρινόπουλος, *«δεν επιθυμούμε να είμαστε αποικία των ξένων επενδυτών, αλλά συνεργάται των εντός του ελληνικού χώρου»*.⁶⁶ Εδώ θέλω να θέσω το ερώτημα αν αυτός ο στόχος έχει εκπληρωθεί μέχρι σήμερα. Είμαστε ισότιμοι εταίροι; Ή μήπως βαδίζουμε προς μια άλλου είδους κατάσταση; Επίσης, αυτό που βλέπουμε είναι ότι όσο προχωρούσε η επταετία, η Ελλάδα σταδιακά οδηγήθηκε σε απομόνωση από την διεθνή κοινότητα και έχασε την ευρωπαϊκή της προοπτική.

Βέβαια, ενώ η σύνδεση με την ΕΟΚ πάγωσε, οι εξαγωγές συνεχίζονταν. Είναι ιδιαίτερα περίπλοκο το πώς συνέβησαν τα πράγματα ακριβώς. Σύμφωνα με τον ΣΕΒ, τα μέλη του πίεζαν συνέχεια για διάφορα θέματα, αλλά η κυβέρνηση τους αγνοούσε. Ενδεικτικά, αυτό που κριτικάρεται στον τόμο για τα 100 χρόνια του ΣΕΒ και έχει ενδιαφέρον είναι πως, παρ' όλες τις διεθνείς αντιδράσεις ενάντια στην Δικτατορία, ο ΟΗΕ έκανε υπό την αιγίδα του στην Ελλάδα το πρώτο διεθνές Συμπόσιο Βιομηχανικής Ανάπτυξης, στο τέλος του 1967.

Από προσωπικότητες επιχειρηματικές, ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση του Στρατή Ανδρεάδη και το τι γράφει για την εμπειρία του με το καθεστώς. Ο Ανδρεάδης φυλακίστηκε, διότι τον κατηγορούσαν ότι βοηθούσε το ΚΚΕ και την ΕΔΑ. Τουλάχιστον του φέρονταν καλά, δεν πέρασε φρικτά. Πήγε και βρήκε τους αρχηγούς και τους λέει: *«εγώ, καμία σχέση. Αφήστε με να κάνω την δουλειά μου, ταΐζω κόσμο, είμαι δημιουργικός,*

66. Πανσεληνά και Μαυροειδή (2007).

γιατί με σταματάτε; Κάντε ό,τι θέλετε».⁶⁷ Όντως, ο Ανδρεάδης δεν πήγε άσχημα στην διάρκεια της Δικτατορίας. αυτό που νομίζω ότι συνέβη είναι ότι οι επιχειρηματίες διατείνονταν ότι έπρεπε πάνω από όλα να μην θιγεί το μότο *'business as usual'*. Όλοι οι επιχειρηματίες θέλουν να τα έχουν καλά με τις κυβερνήσεις – αν και κάποιοι δυσανασχετούσαν λιγότερο, άλλοι περισσότερο.

Κλείνοντας, ο Θανάσης Κανελλόπουλος, σε άρθρο του στον «Ελληνικό Ταχυδρόμο», το 1977, λέει λίγο πολύ τα ίδια πράγματα. Σημειώνει ότι η βραχυχρόνια οικονομική πολιτική της επταετίας αποδείχθηκε ανεργμάλιστα, απροσάρμοστη στις συγκυριακές εξελίξεις, ενώ η μακροχρόνια διέστρεψε την πολιτική οικονομική ανάπτυξης.

5. Σύντομος Επίλογος

Η Δικτατορία ήταν μία περίοδος χαμένων ευκαιριών καθώς, από το 1979 και μετά, το διεθνές κλίμα χειροτέρευσε τις συνθήκες για την ελληνική βιομηχανία (πετρελαϊκή κρίση, εκτόπιση της εγχώριας υφαντουργίας, λόγω του ανερχόμενου ανταγωνισμού από την Ασία, κλπ).

Αλλά το αρνητικό αποτύπωμα της Δικτατορίας ήταν μακροχρόνιο, καθώς ανακόπηκε η θεσμική εξέλιξη, υπέφερε ο άυλος πολιτισμός του επιχειρείν, περιορίστηκε ο εξευρωπαϊσμός και ανατράπηκε ο βηματισμός προς την συμμετοχική κοινωνία και οικονομία.

Το ερώτημα που προκύπτει είναι τί άραγε μπορούμε να μάθουμε από την μελέτη της περιόδου της Δικτατορίας, σχετικά με την πορεία μετά το διαρθρωτικό αδιέξοδο του 2009 και τις μεγάλες προκλήσεις του αύριο;

67. Ανδρεάδης, (2022).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Δανάη Διακουλάκη

Επιδόσεις και στρεβλώσεις του ενεργειακού τομέα
στην περίοδο της Δικτατορίας: Η περίπτωση της ΔΕΗ⁶⁸

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Οι μεταπολεμικές επιδιώξεις

Σημείο εκκίνησης της ανάλυσης μου είναι τα πρώτα χρόνια της μεταπολεμικής περιόδου, όταν οι κεντρικές επιδιώξεις που είχαν τεθεί για το ελληνικό ενεργειακό σύστημα στο πλαίσιο της ανασυγκρότησης της χώρας και του σχεδίου Μάρσαλ ήταν:

1. **Η ενίσχυση της ενεργειακής αυτοδυναμίας:** προπολεμικά το ενεργειακό σύστημα ήταν 100% εξαρτημένο από εισαγόμενο άνθρακα και πετρέλαιο. Πράγματι, μετά το 1950 αρχίζει η εντατική αξιοποίηση των

68. Ευχαριστώ πολύ τους διοργανωτές και ιδιαίτερα τον Νίκο Χριστοδουλάκη για την πρόσκληση του να συμμετέχω στην ημερίδα αυτή. Τον ευχαριστώ κυρίως γιατί αυτή η πρόσκληση αποτέλεσε ταυτόχρονα και πρόκληση διερεύνησης γεγονότων και θεσμών σε έναν παρελθόντα χρόνο, πίσω από τα τεχνολογικά και τα στατιστικά στοιχεία του ενεργειακού τομέα. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω από το βήμα αυτό το Ιστορικό Αρχείο της ΔΕΗ, την υπεύθυνη κυρία Μαυροειδή και τους συνεργάτες της, για την πρόσβαση που μου έδωσαν στις Εκθέσεις Πεπραγμένων εκείνης της περιόδου και άλλα πολύτιμα αρχειακά στοιχεία της επιχείρησης, χωρίς τα οποία δεν θα ήταν δυνατό να ολοκληρώσω με επάρκεια την έρευνα μου.

εγχώριων πηγών, δηλαδή του λιγνίτη και των υδατικών πόρων, με συνέπεια μέχρι το 1965, οι εγχώριες πηγές να φτάνουν στο 20% της πρωτογενούς ζήτησης και στο 70% της ηλεκτροπαραγωγής.

- 2. Ο εξηλεκτρισμός της χώρας:** η απουσία δικτύων και το πολύ χαμηλό ποσοστό του πληθυσμού που είχε πρόσβαση στον ηλεκτρισμό αποτελούσε κύριο χαρακτηριστικό της πορείας του ελληνικού ηλεκτρικού συστήματος από τη γέννηση του στα τέλη του 19ου αιώνα. Η δημιουργία της ΔΕΗ αποσκοπούσε να καλύψει αυτή την αδυναμία και πράγματι από το 1950 μέχρι το 1967, ο βαθμός εξηλεκτρισμού της χώρας ανέρχεται από 32% σε 80%.

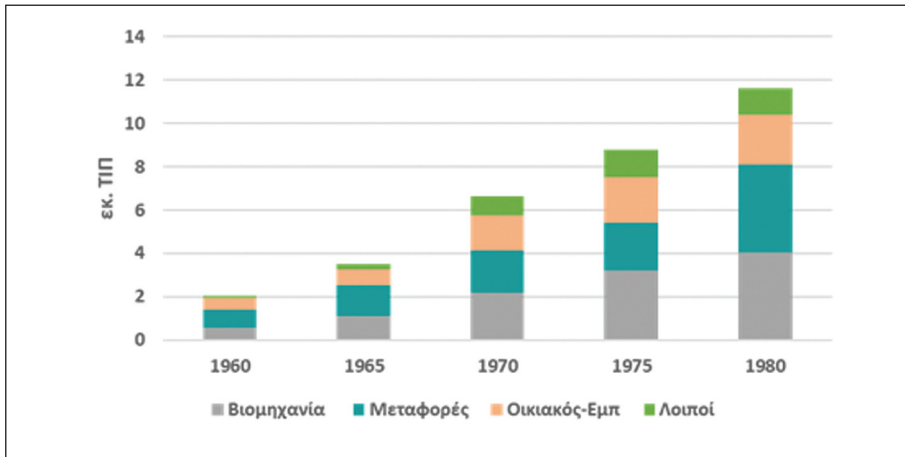
2. ΛΙΓΟ ΠΡΙΝ – ΛΙΓΟ ΜΕΤΑ: Η περίοδος 1960-1980

Πριν εστιάσουμε στα χρόνια της Δικτατορίας είναι χρήσιμο να εξετάσουμε την περίοδο 1960-1980, που περικλείει την επταετία, ώστε να εντοπίσουμε πιθανές ασυνέχειες στην εξέλιξη των ενεργειακών μεγεθών. Συγκεκριμένα, θα δούμε την εξέλιξη και κατανομή της ενεργειακής ζήτησης, την διάρθρωση της ενεργειακής προσφοράς και το ύψος της κατά κεφαλή κατανάλωσης της Ελλάδας σε σύγκριση με άλλες χώρες.

Στο Διάγραμμα 16 παρουσιάζεται η εξέλιξη της ζήτησης και η κατανομή της στους επιμέρους τομείς. Η συνολική ζήτηση αυξάνεται ταχύτατα στην διάρκεια της 20ετίας, με έναν μέσο ετήσιο ρυθμό της τάξης του 10%, με την μεγαλύτερη αύξηση να καταγράφεται στον τομέα της βιομηχανίας που από 27% το 1960, φθάνει στο 36% το 1980. Πράγματι, η προστιθέμενη αξία της μεταποίησης στην Ελλάδα, όλη την δεκαετία του 1960 και μέχρι την ενεργειακή κρίση, αυξάνεται με ρυθμούς διπλάσιους από τον μέσο όρο της ΕΟΚ.⁶⁹ Η ζήτηση του οικιακού τομέα παραμένει σταθερά γύρω στο 25%, ενώ οι μεταφορές αυξάνουν το μερίδιό τους μόνο μετά το 1975.

69. Σ. Λώλος και Λ. Παπαγιαννάκης. (1993), σσ. 23-25.

Διάγραμμα 16
Εξέλιξη και τομεακή κατανομή
της ενεργειακής ζήτησης στην Ελλάδα, 1960-80

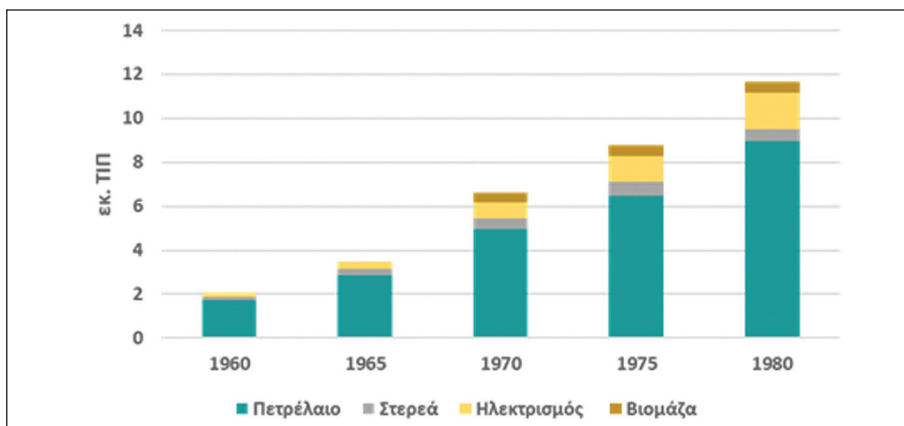
Πηγή: Energy Balances of OECD countries 1960-79, 1980-89⁷⁰.

Η ζήτηση αυτή, όπως φαίνεται και στο Διάγραμμα 17, καλύπτεται σταθερά από πετρέλαιο, το οποίο κυριαρχεί στο ενεργειακό ισοζύγιο με ποσοστό περίπου 80%, ενώ μέσα στην εικοσαετία διπλασιάζει το μερίδιο του και ο ηλεκτρισμός.

Όμως, παρά την ταχύτατη αυτή αύξηση της ζήτησης, η κατά κεφαλή κατανάλωση πρωτογενούς ενέργειας στην Ελλάδα παραμένει πολύ χαμηλή σε σύγκριση με άλλες ανεπτυγμένες χώρες. Όπως φαίνεται και στο Διάγραμμα 18, αν και επιτυγχάνεται σημαντική σύγκλιση των μεγεθών, στο τέλος της εικοσαετίας η κατά κεφαλή κατανάλωση ενέργειας της Ελλάδας παραμένει στο 60% της Ιταλίας, το 50% της Γαλλίας και το 40% της Γερμανίας.

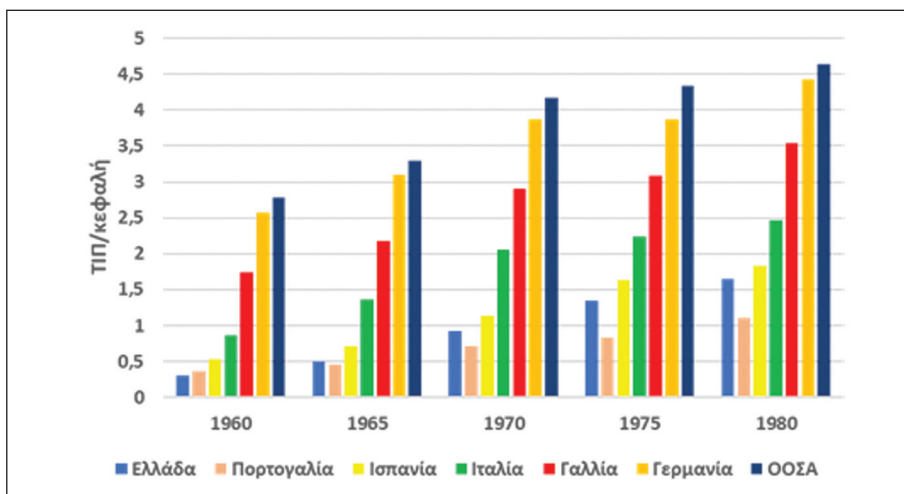
70. Επεξεργασία στοιχείων από Παράρτημα 2 του: Στάθης Τσοτσόρος, 1995.

Διάγραμμα 17
Εξέλιξη και σύνθεση
της τελικής ενεργειακής κατανάλωσης στην Ελλάδα 1960-80

Πηγή: Energy Balances of OECD countries 1960-79, 1980-89².

Διάγραμμα 18
Εξέλιξη της κατά κεφαλή ζήτησης πρωτογενούς
ενέργειας σε χώρες της Ευρώπης και στο σύνολο του ΟΟΣΑ, 1960-80

Πηγή: Energy Balances of OECD countries 1960-79, 1980-89².

Και από τα τρία αυτά διαγράμματα και εστιάζοντας στην περίοδο γύρω στο 1970, προκύπτει ότι η περίοδος της Δικτατορίας (1967-1974) συνιστά απλώς ένα σκαλοπάτι σε μια ομοιόμορφη πορεία εξέλιξης του ενεργειακού συστήματος, τόσο ως προς το ύψος και την κατανομή της ζήτησης όσο και στο επίπεδο της προσφοράς. Η παρατήρηση αυτή δίνει μία όψη των εξελίξεων, όπως προκύπτει από την μακροσκοπική καταγραφή των δεδομένων. Η εικόνα θα πρέπει όμως να συμπληρωθεί από την διερεύνηση των μεταβολών που επήλθαν στο επίπεδο των ενεργειακών επιχειρήσεων και ιδιαίτερα της ΔΕΗ.

3. ΕΝΕΡΓΕΙΑΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ: οι διασυνδέσεις με την Δικτατορία

Στη συνέχεια εξετάζουμε τις επιχειρήσεις που δεσπόζουν εκείνη την περίοδο στον ενεργειακό τομέα, καθώς και τους ανθρώπους που συνδέονται μ' αυτές τις επιχειρήσεις και επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τις εξελίξεις τόσο πριν, όσο και κατά την διάρκεια της Δικτατορίας.

Τα διυλιστήρια Ασπροπύργου αποτελούσαν την μεγαλύτερη ενεργειακή επιχείρηση μετά την ΔΕΗ. Κατασκευάστηκαν με ευθύνη και δαπάνη του Ελληνικού Δημοσίου στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '50 και άρχισαν να λειτουργούν το 1958 με εκμίσθωση της εκμετάλλευσης και λειτουργίας τους στον όμιλο Νιάρχου. Στην περίοδο της χούντας έληξε η αρχική δεκαετής σύμβαση και αρχικά ανανεώθηκε για ένα χρόνο με τους ίδιους όρους. Στην συνέχεια, εκδηλώνεται ένα επεισόδιο της πολύχρονης διαμάχης μεταξύ Ωνάση και Νιάρχου που αντανάκλα και την σύγκρουση μεταξύ των ισχυρών ανδρών της χούντας, Παπαδόπουλου και Μακαρέζου.

Σε πρώτη φάση επικρατεί η εταιρία ΩΜΕΓΑ του ομίλου Ωνάση, στην οποία παραχωρείται για ένα έτος η εκμετάλλευση των διυλιστηρίων χωρίς συμμετοχή στα κέρδη. Το 1971, υπερισχύει εκ νέου ο πόλος Νιάρχου-Μακαρέζου, ενώ ένα χρόνο αργότερα η επικράτηση του ομίλου Νιάρχου ολοκληρώνεται με την απόκτηση των 2/3 των μετοχών της νέας εταιρίας που συστήνεται με συμμετοχή του ελληνικού δημοσίου και επω-

νυμία «Ελληνικά Διυλιστήρια Ασπροπύργου» (ΕΛΔΑ). Το 1976, ως γνωστόν, το δημόσιο εξαγόρασε πλήρως τα ΕΛΔΑ.⁷¹

Το 2^ο διυλιστήριο που εγκαθίσταται στην χώρα είναι η ESSO-Pappas, ως αποτέλεσμα της επίμονης προσπάθειας του Ελληνοαμερικανού Τομ Πάππας, εκπροσώπου της ESSO, μίας από τις μεγαλύτερες πετρελαϊκές εταιρίες που προέκυψαν στις αρχές του 20ού αιώνα από τον αναγκαστικό διαμελισμό της Standard Oil λόγω της antitrust νομοθεσίας των ΗΠΑ. Το 1962 υπογράφηκε η αρχική σύμβαση για την δημιουργία διυλιστηρίου και βιομηχανικού συγκροτήματος στην Θεσσαλονίκη. Η άνοδος της Ένωσης Κέντρου στην εξουσία περιπλέκει αρχικά τα πράγματα και οι διαπραγματεύσεις με την κυβέρνηση Παπανδρέου καταλήγουν σε περιορισμό των προνομιακών όρων και αύξηση των αντισταθμιστικών οφελών, ενώ τα εγκαίνια του διυλιστηρίου γίνονται το 1966 με την κυβέρνηση των αποστατών. Τα διυλιστήρια αλλά και το συγκρότημα πετροχημικών της ESSO αλλάζουν αναμφισβήτητα το οικονομικό τοπίο στην Θεσσαλονίκη και δίνουν μεγάλη ώθηση στην βιομηχανική ανάπτυξη της περιοχής και της χώρας.

Να σημειώσουμε ότι ο ίδιος ο Τομ Πάππας είχε μόνο μία μετοχή στον όμιλο της ESSO. Είναι φανερό ότι την οικονομική και πολιτική δύναμη του δεν την αντλούσε από την άμεση συμμετοχή του στην επιχείρηση αλλά από το ρόλο του ως μεσάζοντα οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων. Στην διάρκεια της Δικτατορίας αναδεικνύεται ως πολύτιμος διαμεσολαβητής, αρχικά με την κυβέρνηση Τζόνσον αλλά κυρίως με την κυβέρνηση Νίξον πείθοντας και την χούντα να ενισχύσει οικονομικά την προεκλογική εκστρατεία του.⁷² Για τις υπηρεσίες του αμείβεται με την απόκτηση, το 1968, της αντιπροσωπείας της Coca-Cola και, λίγο αργότερα, με την απαλλαγή του από τις αντισταθμιστικές του υποχρεώσεις. Το 1974, ο Τομ Πάππας χάνει μέσα σε 10 μέρες τα στηρίγματα του τόσο στην Ελλάδα, όσο και στις ΗΠΑ, αφού στις 23 Ιουλίου πέφτει η χούντα και στις 3 Αυγούστου παραιτείται η κυβέρνηση Νίξον στον απόηχο του σκανδάλου του Watergate. Αποσύρεται από την Esso και εγκαταλείπει

71. ΕΛΔΑ, 1997.

72. Αλ. Παπαχελάς, (2021).

την Ελλάδα, ενώ το 1984 και η ESSO πουλάει στο ελληνικό δημόσιο το συγκρότημα που πλέον μετονομάζεται σε ΕΚΟ.

Υπάρχει όμως χώρος και για άλλα 1-2 διυλιστήρια στην χώρα και η διεκδίκηση τους δίνει και πάλι έδαφος στον ανταγωνισμό που αναπτύσσεται σε δύο επίπεδα: των ισχυρών του εφοπλιστικού κόσμου Λάτση, Βαρδινογιάννη, Ανδρεάδη και των στηριγμάτων τους μέσα στην χούντα. Κάποια σχέδια προχωρούν, με αναγκαστικές απαλλοτριώσεις εκτάσεων και διάφορες νομικές αυθαιρεσίες, όπως η ΠΕΤΡΟΛΑ που λειτουργεί με προσωρινή άδεια από το 1972 μέχρι το 1975 και τα διυλιστήρια του Βαρδινογιάννη στους Αγ. Θεοδώρους, που αρχικά παράγουν μόνο λιπαντικά, ενώ η επένδυση του Ανδρεάδη (ΣΤΡΑΝ) στην Πάχη Μεγάρων τελικά δεν πραγματοποιείται λόγω των έντονων λαϊκών κινητοποιήσεων. Πολλοί από μας θυμόμαστε τις αντιπροσωπείες των Μεγαρέων στις μέρες της εξέγερσης του Πολυτεχνείου.

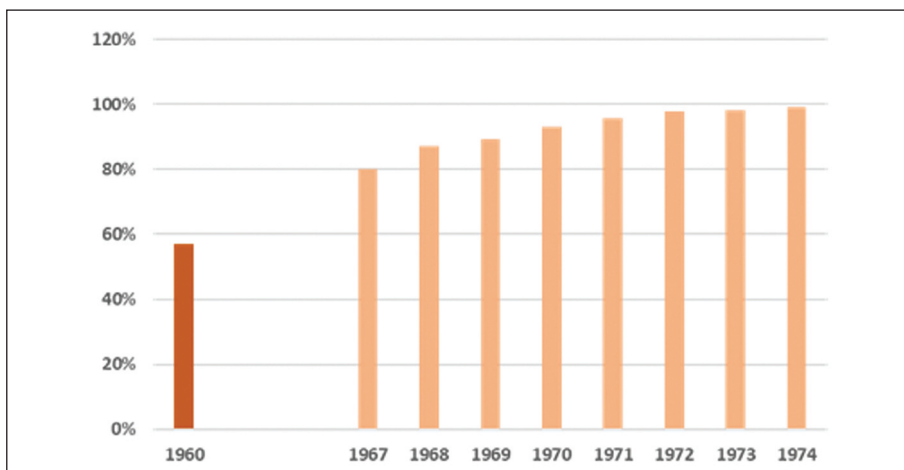
4. ΔΕΗ: συνεχίζοντας τον εξηλεκτρισμό της χώρας

Η ΔΕΗ ιδρύθηκε το 1950 ως «*δημοσία επιχείρηση που απολαμβάνει διοικητική και οικονομική αυτοτέλεια, αλλά λειτουργεί σύμφωνα με τους κανόνες της ιδιωτικής οικονομίας*». Η αρχική πρόβλεψη ήταν να λειτουργεί παράλληλα με το μεγάλο πλήθος των άλλων ιδιωτικών και δημοτικών ηλεκτρικών επιχειρήσεων που υπήρχαν διάσπαρτες στην χώρα εκείνη την εποχή, τις οποίες θα απορροφούσε μετά την λήξη της σύμβασης τους. Το σχήμα όμως της παράλληλης συμβίωσης δεν εξυπηρετούσε τον κυρίαρχο ιδρυτικό στόχο της ΔΕΗ που ήταν ο εξηλεκτρισμός της χώρας.

Έτσι, το 1956 η ΔΕΗ θεσμοθετείται ως ο μοναδικός φορέας ηλεκτρικής ενέργειας και αρχίζει η διαδικασία εξαγοράς των 415 επιχειρήσεων, η οποία εξελίσσεται ταχύτατα και με υποδειγματικές διαδικασίες. Το 1960 αποτελεί έτος ορόσημο, καθώς ολοκληρώνεται η εξαγορά της Ηλεκτρικής Εταιρείας Αθηνών-Πειραιώς (ΗΕΑΠ), της μεγαλύτερης ιδιωτικής ηλεκτρικής εταιρίας, αλλά και του 70% του συνόλου των επιχειρήσεων.⁷³ Επι-

73. Σπ. Βασιλακόπουλος, (1979).

Διάγραμμα 19
Εξέλιξη του ποσοστού εξηλεκτρισμού
στην Ελλάδα στην περίοδο της Δικτατορίας

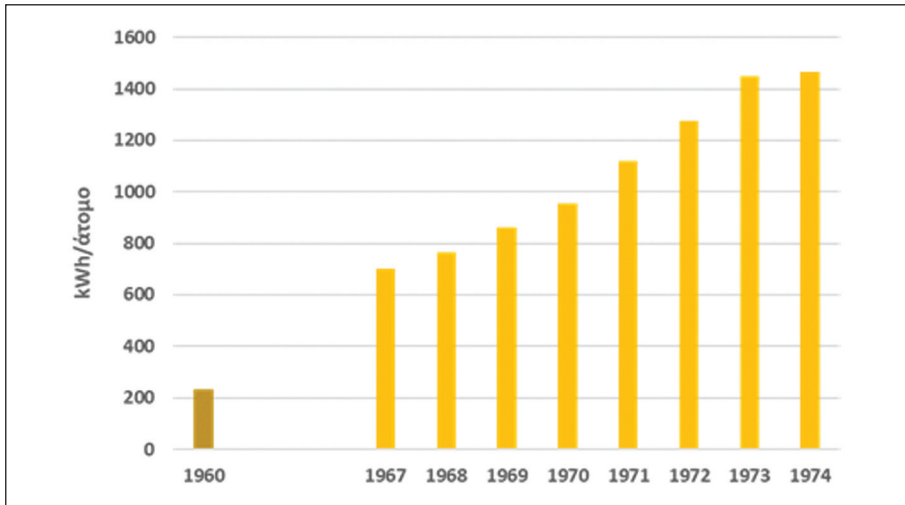

Πηγή: Ισολογισμός και Έκθεση Πεπραγμένων ΔΕΗ, έτη 1960, 1967-1974.

πλέον, το 1959, η ΔΕΗ εξαγοράζει το 90% των λιγνιτωρυχείων της ΛΙ-ΠΤΟΛ, το 1960 αρχίζει η λειτουργία της πρώτης γραμμής διασύνδεσης (με την Γιουγκοσλαβία), ενώ παράλληλα αναπτύσσονται τα δίκτυα μεταφοράς και διανομής και ανεβαίνει ταχύτατα το ποσοστό εξηλεκτρισμού της χώρας.

Η Δικτατορία κληρονομεί αυτή την θετική παρακαταθήκη της ΔΕΗ και συνεχίζει την ποσοτική της μεγέθυνση. Όπως φαίνεται και στα Διαγράμματα 4 και 5, το ποσοστό εξηλεκτρισμού από 80% το 1967, προσεγγίζει το 100% το 1974, ενώ και η κατά κεφαλή κατανάλωση ηλεκτρισμού υπερδιπλασιάζεται στην διάρκεια της επταετίας. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η αύξηση της κατανάλωσης του ηλεκτρισμού οφείλεται κυρίως στις μεγάλες βιομηχανικές επενδύσεις που έγιναν στην χώρα πριν από την Δικτατορία (Αλουμίνιο της Ελλάδος, Λάρκο, λιπάσματα, πετροχημικά ESSO κλπ). Συγκεκριμένα, οι μεγάλοι βιομηχανικοί καταναλωτές υψηλής τάσης απορροφούσαν το μεγαλύτερο ποσοστό του βιομηχανικού ρεύματος (50%-60%) που με την σειρά του αντιπροσώπευε το 60% της συνολικής κατανάλωσης ηλεκτρισμού.

Διάγραμμα 20
Εξέλιξη της κατά κεφαλή ζήτησης
ηλεκτρισμού στην Ελλάδα την περίοδο της Δικτατορίας

Πηγή: Ισολογισμός και Έκθεση Πεπραγμένων ΔΕΗ, έτη 1960, 1967-1974.

5. ΔΕΗ: στρατηγικές επιλογές της Δικτατορίας

Αυτό όμως που διαφοροποιεί την ΔΕΗ στην περίοδο της Δικτατορίας είναι η στρατηγική που χαράσσει ως προς το ενεργειακό μίγμα που θα καλύψει τις ανάγκες της εγχώριας ηλεκτροπαραγωγής. Η στρατηγική αυτή αποτυπώνεται με σαφήνεια, στο 5ετές πρόγραμμα της ΔΕΗ (1968-1972),⁷⁴ που καταθέτει άμεσα και το οποίο ανατρέπει εκ βάθρων το προηγούμενο δεκαετές πρόγραμμα (1965-1974) και τον προγραμματισμό έργων που είχε καταστρωθεί.⁷⁵ Ειδικότερα, το νέο Πρόγραμμα 1968-72 και όλες οι ετήσιες αναθεωρήσεις που ακολουθούν θέτουν ως αιχμή την εντατική προώθηση των πετρελαϊκών σταθμών, αναιρώντας την εθνική

74. ΔΕΗ, 1968.

75. ΔΕΗ, 1966.

Ο προγραμματισμός αυτός υλοποιείται με επιτυχία, με αποτέλεσμα μέσα σε 6 χρόνια (1967-73), να υπερδιπλασιάζεται η εγκατεστημένη ισχύς στο σύνολο του συστήματος –διασυνδεδεμένο και αυτόνομο– και οι πετρελαϊκοί σταθμοί να συμμετέχουν με 38% επί της ισχύος και 50% επί της ηλεκτροπαραγωγής (έναντι 27% και 38%, αντίστοιχα, το 1967).

Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Έκθεση Πεπραγμένων του 1967 υπογραμμίζεται και εκεί η ανάγκη ενίσχυσης του μεριδίου του πετρελαίου ως της πιο οικονομικά συμφέρουσας λύσης και σημειώνεται:

«Εφ' όσον το κράτος προτιμά ετέραν λύσιν, δια λόγους εξοικονομήσεως συναλλάγματος, προωθήσεως της περιφερειακής αναπτύξεως κλπ. Θα καταβάλῃ υπό μορφήν επιδοτήσεως εις την ΔΕΗ την εντεύθεν προκαλούμενην επιβάρυνσιν».

Τα επιχειρήματα που προβλήθηκαν στο Ενεργειακό Πρόγραμμα 1968-72⁶ για να δικαιολογήσουν αυτή τη στροφή προς το πετρέλαιο είναι ανεδαφικά και αποκαλυπτικά της χαμηλής βαρύτητας που αποδίδει η νέα διοίκηση της ΔΕΗ στην ενεργειακή αυτοδυναμία της χώρας:

1. Το εις στερεά καύσιμα εγχώριον δυναμικό της χώρας είναι περιορισμένον, ενώ δεν έχει πλήρως διερευνηθεί ώστε να διατίθενται τα απαραίτητα τεχνικο-οικονομικά δεδομένα,
2. Η αξιοποιήσις του υδραυλικού δυναμικού μόνον μετά την πάροδον 5ετίας θα μεταφρασθεί σε έργα,
3. Διά των μονάδων πετρελαίου επιτυγχάνεται παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας υπό το μικρότερον δυνατόν κόστος,
4. Η αύξουσα συμμετοχή των μονάδων πετρελαίου δεν θα διατηρηθεί επί μακρόν... καθώς οι πυρηνικοί σταθμοί θα παίξουν μελλοντικώς σημαντικό ρόλον.

Το τελευταίο επιχείρημα είναι ενδεικτικό μίας δεύτερης στρατηγικής επιλογής της ΔΕΗ που αφορά στην υιοθέτηση της πυρηνικής ενέργειας και για πρώτη φορά συμπεριλαμβάνεται στο ενεργειακό της πρόγραμμα. Στην κατεύθυνση αυτή αποκαθιστά έγκαιρα διασυνδέσεις με το διεθνές

πυρηνικό λόμπι. Ήδη από το Δεκέμβριο του 1967 υπογράφεται σύμβαση με κοινοπραξία της Γαλλικής εταιρίας Bonnard Gardel με την Ελβετική ElectroWatt για την παροχή υπηρεσιών με στόχο την εγκατάσταση πυρηνικής μονάδας στην χώρα (επιλογή τεχνολογίας, επιλογή θέσης, βοήθεια επί θεμάτων νομοθεσίας κλπ) έναντι αμοιβής ύψους 450 χιλ. CHF.⁷⁶ Η ίδια κοινοπραξία προβλέπεται ότι θα αναλάβει και το επόμενο πενταετές πρόγραμμα της ΔΕΗ,⁷⁷ υποδηλώνοντας την επί της ουσίας απεμπόληση της εθνικής ανεξαρτησίας στον ενεργειακό σχεδιασμό. Η επιδίωξη για εγκατάσταση πυρηνικού σταθμού δεν ευοδώνεται τελικά και παρά το γεγονός ότι εξακολουθεί να παραμένει ασαφώς στον προγραμματισμό της ΔΕΗ και μετά την Δικτατορία, αποσύρεται οριστικά το 1992.

Εκτός από το πετρέλαιο που κυριαρχεί στην επενδυτική δραστηριότητα της ΔΕΗ στην περίοδο της Δικτατορίας, στην περίπτωση του λιγνίτη η επιχείρηση στρέφει επιλεκτικά το ενδιαφέρον της στα κοιτάσματα της Μεγαλόπολης, παρά τα χαμηλά ποιοτικά τους χαρακτηριστικά. Συγκεκριμένα, για πρώτη φορά σε παγκόσμιο επίπεδο γίνεται εκμετάλλευση τόσο φτωχού λιγνίτη για παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας. Αν και οι μελέτες έχουν ξεκινήσει ήδη στις αρχές της 10ετίας του 1960, οι τελικές συμβάσεις καθυστερούν, ακριβώς λόγω του προβληματισμού για την χαμηλή θερμιδική ικανότητα του καυσίμου και συνολικά για την απόδοση της επένδυσης.

Η νέα διοίκηση της ΔΕΗ υπογράφει κατά προτεραιότητα τις σχετικές συμβάσεις στα τέλη του 1967 και οι δύο μονάδες Ι και ΙΙ συνολικής ισχύος 240 MW, τίθενται σε λειτουργία το 1970. Η ιδιαιτερότητα αυτής της επενδυτικής επιλογής δεν αφορά όμως μόνο την ποιότητα του κοιτάσματος. Σύμφωνα με τις εκθέσεις πεπραγμένων της ΔΕΗ εκείνης της πε-

76. ΔΕΗ, 1968.

77. Αναφέρεται στην εισαγωγή του 5ετούς Ενεργειακού Προγράμματος της ΔΕΗ 1968-1972: «Το Πρόγραμμα της περιόδου 1973-1980, ως γνωστόν, πρόκειται να αποτελέσει το αντικείμενο ιδιαίτερας μελέτης εκπονηθησόμενης υπό των τεχνικών συμβούλων της ΔΕΗ, Bonnard-Gardel και Electrowatt, εν συνεργασία μετά της Διευθύνσεως Προγραμματισμού, εν τω πλαίσιω εξετάσεως του θέματος της εντάξεως πυρηνικών μονάδων εις το διασυνδεδεμένον Σύστημα».

ριόδου, οι δαπάνες μέχρι την έναρξη λειτουργίας των 2 μονάδων ήταν 2,2 δισ. δρχ. και συνεχίζονται και τα επόμενα χρόνια με συνέπεια μέχρι το 1974 η συνολική αξία των εγκαταστάσεων του σταθμού Μεγαλόπολης να έχει φθάσει στα 4,3 δισ. δρχ, χωρίς να ληφθούν υπόψη οι επίσης υπέρογκες δαπάνες (2,3 δισ. δρχ) για την ανάπτυξη του λιγνιτωρυχείου. Συγκριτικά η κατασκευή του σταθμού της Πτολεμαΐδας το 1973 με μεγαλύτερη ισχύ (300 MW) και υψηλότερη απόδοση, κόστισε 50% λιγότερο.

Η προσπάθεια εκμετάλλευσης της τύρφης των Φιλίππων, ενός καυσίμου με ακόμη μικρότερη θερμιδική ικανότητα από το λιγνίτη Μεγαλόπολης, αποτελεί μία ακόμη «παράδοξη» επενδυτική απόφαση. Η αξιοποίηση του κοιτάσματος προϋπέθετε την απαλλοτρίωση μίας εύφορης έκτασης που είχε προκύψει από εγγειοβελτιωτικά έργα για την απόδοση γης σε πρόσφυγες μετά την Μικρασιατική καταστροφή. Το 1968 υπογράφεται σύμβαση με Γερμανική εταιρία για την εκπόνηση μελέτης σκοπιμότητας. Πριν ακόμη παραδοθεί η έκθεση, υπογράφεται σύμβαση με την Σοβιετική Energomachexport για οριστική μελέτη και εγκατάσταση σταθμού 375 MW. Τα χρόνια που ακολουθούν οι μελέτες συνεχίζονται, καθώς και οι προσπάθειες για την απαλλοτρίωση των αναγκαίων εκτάσεων που φέρνουν την ΔΕΗ αντιμέτωπη με όλη την τοπική κοινωνία. Το οριστικό τέλος έρχεται το 1974, με την μεταπολίτευση, όταν ο Κ. Καραμανλής επιστρέφει τα μηχανήματα που έχουν μόλις εκφορτωθεί στο λιμάνι της Καβάλας και τα στέλνει πίσω στην Σοβιετική Ένωση.

Πέρα από τις υπέρογκες επενδυτικές δαπάνες, η διοίκηση της ΔΕΗ επιδεικνύει και μία υπέρμετρη γενναιοδωρία προς την κυβέρνηση καθώς το 1970, το ΔΣ εγκρίνει έκτακτη χορηγία ύψους 150 εκ. δρχ. προς ενίσχυση των Ενόπλων Δυνάμεων για να καλλιεργήσει την εύνοια του στρατιωτικού καθεστώτος.

6. ΔΕΗ: το τέλος της ευφορίας

Η περίοδος της ευφορίας και των αλόγιστων δαπανών ανακόπτεται εν μέρει, λόγω των νέων συνθηκών που διαμορφώνονται στην παγκόσμια

αγορά στην δεκαετία του '70. Η κατάργηση της συμφωνίας Bretton Woods και των σταθερών ισοτιμιών έναντι του δολαρίου σηματοδοτεί τον πρώτο ισχυρό κραδασμό, καθώς οι οικονομίες εισέρχονται σε περίοδο κυμαινόμενων ισοτιμιών και οικονομικής αστάθειας και ειδικά στην περίπτωση της ΔΕΗ συνεπάγεται σημαντική συναλλαγματική επιβάρυνση. Η αντίδραση της ελληνικής κυβέρνησης δημιουργεί ακόμη μεγαλύτερα προβλήματα στην ΔΕΗ. Ειδικότερα, η φορολογική εξομοίωση της ΔΕΗ με άλλα ΝΠΙΔ, η άρση φορολογικών απαλλαγών για δασμούς σε καύσιμα, εξοπλισμό και λοιπές εισαγόμενες εισροές, και τέλος, η εξαίρεση της ΔΕΗ από ευεργετικές διατάξεις των νόμων περί κινήτρων στο πλαίσιο περιφερειακής ανάπτυξης, υποσκάπτουν σταδιακά την οικονομική ευρωστία της επιχείρησης.

Ακολούθησε η πρώτη ενεργειακή κρίση που σηματοδότησε το τέλος της εποχής της φθηνής και άφθονης ενέργειας. Η αύξηση του ειδικού βάρους του πετρελαίου στο ενεργειακό ισοζύγιο της ΔΕΗ που έχει επιφέρει η νέα στρατηγική της επιχείρησης συνεπάγεται και σοβαρότερη οικονομική επίπτωση.

Από την άλλη μεριά η διοίκηση της ΔΕΗ, επαναπαύθηκε στην βεβαιότητα που δημιουργούσαν τα δεδομένα μίας οικονομικά υγιούς επιχείρησης, όπως καταγράφονταν και στους ισολογισμούς της μέχρι το 1967. Ασκώντας μία άφρονα επενδυτική πολιτική και μία σπάταλη οικονομική διαχείριση, υπέσκαψε σταδιακά τα θεμέλια της επιχείρησης, ενώ η στενή πρόσδεση της ηλεκτροπαραγωγής με το πετρέλαιο την κατέστησε περισσότερο ευάλωτη στους κλυδωνισμούς της αγοράς κατά την ενεργειακή κρίση. Παράλληλα, δεν είχε αναπτύξει μηχανισμούς αντίδρασης και προσαρμογής στις συνθήκες της αγοράς. Ειδικότερα, δεν άσκησε έγκαιρα κάποια τιμολογιακή πολιτική και εξακολούθησε να εφαρμόζει τα τιμολόγια του παρέλαβε και που ουσιαστικά χρονολογούνταν από την εποχή που διοικούσε την επιχείρηση η EBASCO, με μικρές αναπροσαρμογές μετά την απορρόφηση της ΗΕΑΠ, το 1960. Είναι χαρακτηριστικό, ότι το πρώτο νέο τιμολόγιο ηλεκτρικής ενέργειας εκδίδεται τον Ιανουάριο του 1974 και αφορά στους οικιακούς καταναλωτές.⁷⁸

78. Στάθης Τσοτσορός, 1995.

7. ΔΕΗ: χρηματοοικονομικοί δείκτες

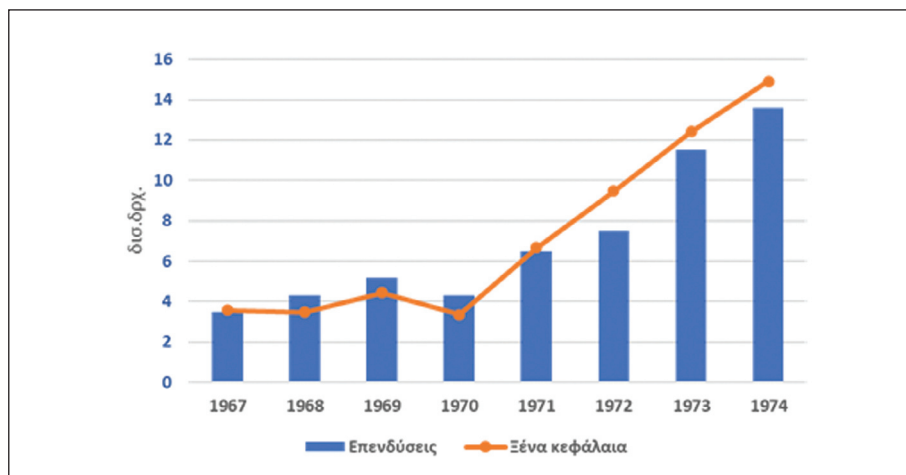
Ήταν κατά συνέπεια αναπόφευκτη η σταδιακή επιδείνωση της οικονομικής θέσης της επιχείρησης, ιδιαίτερα μετά το 1971. Στον Πίνακα 7 παρουσιάζεται η εξέλιξη βασικών χρηματο-οικονομικών δεικτών της επιχείρησης, όπως υπολογίζονται από τους ισολογισμούς της περιόδου 1964-1974. Παρατηρείται ότι οι τιμές των δεικτών παραμένουν στα επίπεδα που είχαν και πριν τη Δικτατορία μέχρι το 1970, για να ακολουθήσει μία σημαντική πτώση στα επόμενα έτη.

Ειδικότερα προκύπτει ότι η επιχείρηση αυξάνει και διατηρεί σταθερά σε όλη τη διάρκεια της επταετίας μία πολύ υψηλή παγιοποίηση, καθώς ο δείκτης Καθαρά Πάγια/Ενεργητικό κυμαίνεται γύρω στο 86%. Παράλληλα όμως, αυξάνεται η εξάρτηση της επιχείρησης από ξένα κεφάλαια με τον σχετικό δείκτη να ανέρχεται στα τελευταία χρόνια της επταετίας κατά περίπου 20% (59% → 78%). Είναι χαρακτηριστικό ότι όπως φαίνεται και στο Διάγραμμα 21, το ετήσιο ύψος επενδύσεων εξελίσσεται σχεδόν παράλληλα με το ετήσιο ύψος εισροής ξένων κεφαλαίων. Η κεφαλαιακή διάρθρωση της επιχείρησης επηρεάζει αρνητικά και τη δυνατότητα αυτοχρηματοδότησης της επιχείρησης, καθώς ο δείκτης σύνολο ιδίων/επενδύσεις μετά το 1973 πέφτει κάτω από τη μονάδα. Αντίστοιχη επιδείνωση εμφανίζει και η ρευστότητα της επιχείρησης που επίσης μειώνεται κάτω της μονάδας.

Το δυσμενές οικονομικό περιβάλλον και η αποσταθεροποίηση της κεφαλαιακής δομής της επιχείρησης αποτυπώνεται και στην κερδοφορία της ΔΕΗ. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 22 το συνολικό προϊόν εκμετάλλευσης παρουσιάζει σημαντική πτώση μετά το 1971, πτώση που προέρχεται κυρίως από τον τομέα παραγωγής, δηλαδή από τις άμεσες πωλήσεις ηλεκτρισμού στους καταναλωτές υψηλής τάσης που απολαμβάνουν ευνοϊκά τιμολόγια. Σημειώνεται ότι το καθαρό κέρδος της επιχείρησης που μέχρι το 1970 ταυτίζεται με το συνολικό προϊόν εκμετάλλευσης, στην περίοδο 1971-73 ενισχύεται λόγω ειδικής κρατικής ενίσχυσης με στόχο την αναπλήρωση των απωλειών από τους καταναλωτές υψηλής τάσης.

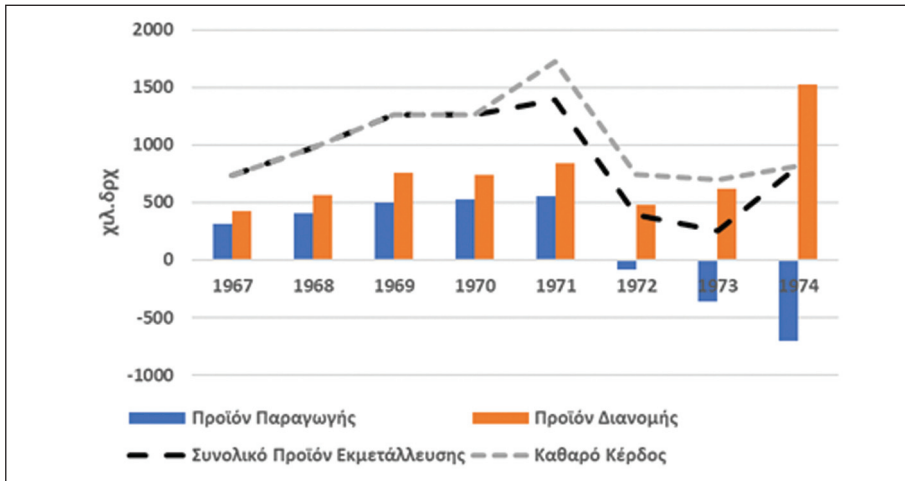
Πίνακας 7. Εξέλιξη χρηματοοικονομικών δεικτών της ΔΕΗ 1964-1974				
	ΚΑΘΑΡΑ ΠΑΓΙΑ/ ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟ	ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΙΣ/ ΠΑΘΗΤΙΚΟ	ΣΥΝΟΛΟ ΙΔΙΩΝ/ ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ	ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ/ ΒΡΑΧΥΠΡΟΘΕ- ΣΜΕΣ
1964	76%	54%	2,9	1,24
1965	80%	55%	2,6	1,37
1966	79%	58%	6,1	1,08
1967	86%	56%	3,4	1,41
1968	86%	58%	3,1	1,35
1969	87%	60%	2,6	1,30
1970	86%	59%	5,1	1,17
1971	86%	66%	2,7	1,19
1972	85%	70%	1,7	1,00
1973	86%	74%	0,9	0,99
1974	86%	78%	0,7	0,95
Πηγή: Ισολογισμός και Έκθεση Πεπραγμένων ΔΕΗ, έτη 1964-1974				

Διάγραμμα 21
Ετήσιο ύψος επενδύσεων
και δανειακών υποχρεώσεων της ΔΕΗ, 1967-1974

Πηγή: Ισολογισμός και Έκθεση Πεπραγμένων ΔΕΗ, έτη 1964-1974.

Διάγραμμα 22
Ύψος αποτελεσμάτων εκμετάλλευσης
και καθαρού κέρδους της ΔΕΗ, 1967-1974

Πηγή: Ισολογισμός και Έκθεση Πεπραγμένων ΔΕΗ, έτη 1964-1974.

8. ΣΥΝΟΨΗ

Η περίοδος της Δικτατορίας ήρθε μία χρονική στιγμή που η Ελλάδα επιχειρεί να κλείσει τις μετεμφυλιακές πληγές της και περνάει σε φάση ταχύρρυθμης ανάπτυξης. Στην επταετία 1960-67 το ΑΕΠ αυξάνεται με μέσο ετήσιο ρυθμό 6%, η βιομηχανία επεκτείνεται και δημιουργούνται πολλές μεγάλες βιομηχανικές μονάδες, ενώ η κοινωνία αυξάνει την ζήτηση αγαθών επιδιώκοντας να αναπληρώσει τις στερήσεις του παρελθόντος. Η ενέργεια αποτέλεσε βασικό μοχλό αυτής της αναπτυξιακής πορείας, καθώς αποτελεί απαραίτητο παραγωγικό συντελεστή ενώ ενισχύεται το ειδικό της βάρος στο σύνολο των αναγκών των νοικοκυριών. Οι μεγάλες επενδύσεις στο χώρο των διυλιστηρίων έχουν ήδη συντελεστεί, έχει προωθηθεί ο εξηλεκτρισμός της χώρας καθώς και η ηλεκτρική της διασύνδεση. Άλλωστε, εκείνη την εποχή η ενεργειακή κατανάλωση αποτελούσε έναν ασφαλή και ευρέως χρησιμοποιούμενο δείκτη ανάπτυξης.

Η Δικτατορία παραλαμβάνει αυτή την παρακαταθήκη και συνεχίζει

τις θετικές επιδόσεις του ελληνικού ενεργειακού συστήματος, στην βάση του δόγματος της φθηνής και άφθονης ενέργειας που ήταν διεθνώς κυρίαρχη εκείνη την εποχή και εξυπηρετούσε το φιλολαϊκό προφίλ που πρόβαλε η χούντα. Ταυτόχρονα όμως φροντίζει να εξυπηρετεί τις δικές της ιδιοτελείς επιδιώξεις μέσα από ένα πλέγμα σχέσεων με οικονομικούς παράγοντες και μεγιστάνες της εποχής που αναλαμβάνουν μέσα από διαβλητές διαδικασίες την διαχείριση κρίσιμων κρίκων της ενεργειακής αλυσίδας και ιδιαίτερα του πετρελαϊκού κυκλώματος. Πράγματι στην περίοδο της Δικτατορίας, το πετρέλαιο αυξάνει σημαντικά το ειδικό του βάρος στο ενεργειακό σύστημα της χώρας. Στους τομείς της τελικής κατανάλωσης η κατανάλωση πετρελαίου υπερδιπλασιάστηκε, όμως η ποσοστιαία συμμετοχή του παραμένει περίπου σταθερή, καθώς η αύξηση αυτή απλώς παρακολούθησε την γενική ανοδική τάση της ζήτησης.

Στον τομέα της ηλεκτροπαραγωγής όμως, η στροφή προς το πετρέλαιο γίνεται άμεσα και απροκάλυπτα. Το Ενεργειακό Πρόγραμμα της ΔΕΗ (1968-72) που δημοσιεύεται τον Ιανουάριο του 1968, λίγους μήνες μετά την άνοδο της χούντας, δεν ανατρέπει απλώς το ισχύον δεκαετές Πρόγραμμα (1965-74), αλλά ουσιαστικά εγκαταλείπει τον βασικό πυλώνα στον οποίο στηρίχθηκε μεταπολεμικά το ηλεκτρικό σύστημα της χώρας για την ενίσχυση της ενεργειακής αυτοδυναμίας της χώρας. Έτσι, κατά την επταετία το πετρέλαιο καταλαμβάνει κυρίαρχη θέση στο ηλεκτρικό ισοζύγιο εκτοπίζοντας τους εγχώριους ενεργειακούς πόρους λιγνίτη και νερό και καθιστώντας την ΔΕΗ πιο ευάλωτη στις επιπτώσεις της πρώτης ενεργειακής κρίσης. Παράλληλα, επενδυτικές επιλογές άστοχες, δαπανηρές και καθοδηγούμενες από εγχώρια και διεθνή κέντρα συμφερόντων επιβαρύνουν υπέρμετρα τον προϋπολογισμό της επιχείρησης και σε συνδυασμό με αδιαφανείς διαχειριστικές πρακτικές υποσκάπτουν την οικονομική της ευρωστία.

Και αν στην μεταπολίτευση η ΔΕΗ μπήκε πάλι σε τροχιά ενίσχυσης της ενεργειακής αυτοδυναμίας της, στον διαχειριστικό τομέα η κληρονομιά που παρέλαβε από την Δικτατορία προσέλαβε μόνιμα χαρακτηριστικά και ήταν δύσκολα ανατάξιμη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Γιάννης Καλογήρου⁷⁹

Βιομηχανική και τεχνολογική εξέλιξη την επταετία 1967-1974: Απομυθοποίηση της βιομηχανικής και αναπτυξιακής πολιτικής της δικτατορίας

1. Εισαγωγή

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται η συνοπτική μελέτη της βιομηχανικής και τεχνολογικής εξέλιξης και ευρύτερα της αναπτυξιακής διαδρομής της ελληνικής οικονομίας στην εποχή της στρατιωτικής Δικτατορίας στην χώρα μας (1967-1974). Οι βιομηχανικές και αναπτυξιακές επιδόσεις της περιόδου της Δικτατορίας συγκρίνονται και αξιολογούνται καταρχάς με ό,τι προηγήθηκε στην Ελλάδα στην σύντομη (1960-1966), αλλά ιδιαίτερα δημιουργική και ελπιδοφόρα δεκαετία του 1960 σε τρία επίπεδα: τόσο σε ποσοτικό όσο και σε ποιοτικό επίπεδο, σε μακρο-οικονομικό αλλά και διαρθρωτικό επίπεδο, με βραχυχρόνια ή/ και μακροχρόνια προοπτική.

79. Θέλω να συγχαρώ τους θεσμικούς διοργανωτές του Συνεδρίου, το Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και την Βουλή των Ελλήνων και ασφαλώς τον Νίκο Χριστοδουλάκη, που είχε και την ιδέα και την πρωτοβουλία για ένα Συνέδριο για την οικονομική πολιτική της στρατιωτικής δικτατορίας και τις επιπτώσεις της στην οικονομική πορεία της χώρας. Θέλω, επίσης, να ευχαριστήσω τον

Στην συνέχεια, με βάση τα πραγματικά δεδομένα για τα πεπραγμένα της Δικτατορίας, εξετάζονται:

α) ο μύθος του «οικονομικού θαύματος» και των «νοικοκυρεμένων οικονομικών» της δικτατορίας, που αποδεικνύεται εν τέλει «ένα ψαθυρό κατασκεύασμα» σύμφωνα και με τον χαρακτηρισμό του Νίκου Χριστοδουλάκη, και

β) οι συνέπειες στην οικονομική πορεία της χώρας που επηρέασαν πτυχές της μετέπειτα διαδρομής της ελληνικής οικονομίας και γενικότερα του ελληνικού παραγωγικού μοντέλου. Οι επιπτώσεις αυτές αφορούν:

- i. κρίσιμες χρονικές υστερήσεις (time-lags) στην υιοθέτηση δημοσίων πολιτικών αλλά και επιχειρηματικών πρακτικών που συνδέονταν με το κυρίαρχο ή «ορθόδοξο» σοσιαλδημοκρατικού προσανατολισμού υπόδειγμα στην Δυτική Ευρώπη στους τομείς της βιομηχανίας, της τεχνολογίας και της ανάπτυξης,
- ii. το διαφυγόν όφελος ιδιαίτερα λόγω της οργανικής αποκοπής της χώρας από τις ευρωπαϊκές και ευρύτερα τις διεθνείς εξελίξεις
- iii. τις αρνητικές συνέπειες στην κοινωνία, το φυσικό και οικιστικό περιβάλλον και το μέλλον της χώρας.

Στην συζήτηση που αφορούσε την μακροοικονομική πορεία της χώρας, οι τρεις εισηγητές παρουσίασαν ενδιαφέρουσες και χρήσιμες προσεγγί-

Νίκο Χριστοδουλάκη για την τιμητική πρόσκλησή του να συμμετέχω σε ένα Συνέδριο, που η μακρά απόστασή του, των 50 χρόνων, από την κατάρρευση της στρατιωτικής δικτατορίας, επιτρέπει στους διακεκριμένους εισηγητές και τις διακεκριμένες εισηγήτριες του Συνεδρίου να διερευνήσουν και να παρουσιάσουν μια από τις λιγότερο έως σήμερα μελετημένες πτυχές των πεπραγμένων του δικτατορικού καθεστώτος, με βάση μια τεκμηριωμένη και ψύχραιμη θεώρηση από διαφορετικές οπτικές, που επιτρέπουν να διευκρινισθεί και να αποσαφηνισθεί τι πραγματικά συνέβη και τι αποτελεί τον μύθο του καθεστώτος και των νοσταλγών του, που επανήλθε στην αρχή της δεκαετίας 2009-2019, της αποκαλούμενης δεκαετίας της οικονομικής κρίσης και των Μνημονίων.

σεις και αναλύσεις για τις μακροοικονομικές ανισορροπίες, τα χαρακτηριστικά της οικονομικής πολιτικής της Δικτατορίας και την κατανομή εισοδήματος στην μακρά περίοδο 1967-2017. Ο Γιώργος Αλογοσκούφης συνόψισε ότι οι τρεις κυριότερες μακροοικονομικές επιπτώσεις της οικονομικής πολιτικής της Δικτατορίας ήταν η μείωση του μέσου ποσοστού οικονομικής μεγέθυνσης, η άνοδος του πληθωρισμού που έφτασε σε εκρηκτικά επίπεδα και η επιδείνωση του εξωτερικού ισοζυγίου. Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και η άνοδος του δημοσίου χρέους.

Ας εστιάσουμε τώρα στην ανάδειξη των κινητήριων δυνάμεων της βιομηχανικής και τεχνολογικής εξέλιξης.

2. Ο μύθος του «οικονομικού θαύματος» της απριλιανής δικτατορίας και η αποκαθήλωσή του

2.1. Η αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής στην διάρκεια της Δικτατορίας –που επικαλούνταν οι δικτάτορες και το οικονομικό επιτελείο τους ως ένδειξη της επιτυχίας της πολιτικής τους για την βιομηχανική ανάπτυξη– στην πραγματικότητα προερχόταν από τις μεγάλες ξένες σύγχρονες πρωτοποριακές βιομηχανικές μονάδες που είχαν εγκατασταθεί στην χώρα μας πριν από την Δικτατορία, αλλά και από την κατάργηση των δασμών για τα ελληνικά βιομηχανικά προϊόντα στις χώρες της ΕΟΚ, σύμφωνα με τους όρους της Συμφωνίας Σύνδεσης Ελλάδας-ΕΟΚ του 1961.

Η κρίσιμη μάζα μεγάλων ιδιωτικών βιομηχανικών επενδύσεων που οδήγησαν στην δημιουργία πρώτης γραμμής παραγωγικών μονάδων (και μάλιστα σε προωθημένους για την εποχή τους κλάδους) έγινε στην περίοδο που προηγήθηκε της Δικτατορίας και κυρίως στο διάστημα 1962-1966. Αυτό που αγνοείται επίσης πολλές φορές είναι το ιδιαίτερα ευνοϊκό περιβάλλον στο οποίο κινήθηκε η πολιτική της Δικτατορίας. Δηλαδή η αναπτυξιακή τροχιά της ελληνικής οικονομίας με πυρήνα την εκβιομηχάνιση, είχε ξεκινήσει ήδη από τα μέσα του 1950 και ήταν στην κορύφωση της, στις αρχές της δεκαετίας του 1960 και λίγο πριν από την Δικτατορία.

Η τροχιά αυτή είχε στο επίκεντρό της μια σημαντική κρίσιμη μάζα βιομηχανικών επενδύσεων. Καμία τέτοια επένδυση αντίστοιχη της ποιότητας και του μεγέθους τους δεν έγινε στην περίοδο της δικτατορίας. Τότε το δικτατορικό καθεστώς είχε στραφεί στο εσωτερικό χρηματοδοτώντας, χωρίς προαπαιτούμενα, φτηνές και ρηχές επενδύσεις, πολύ χαμηλής έντασης γνώσης, σε αμφιβόλου βιωσιμότητας και επιδραστικότητας εγχειρήματα, για να κερδίσει βραχυπρόθεσμα την κοινωνική ανοχή που ήθελε. Δεν ξέρω καμία μεγάλη τεχνολογικά σύγχρονη επιχείρηση, που να έγινε τότε και να δημιούργησε δυναμική στον χώρο της. Αντίθετα, όλες οι μεγάλες επενδύσεις (και μάλιστα σε νέους για την εποχή και τη χώρα κλάδους) έγιναν στην προηγούμενη φάση, από το 1960-1962 μέχρι το 1966. Επίσης, προδικτατορικά ήρθαν και θυγατρικές των πολυεθνικών, καθώς λόγω της σταδιακής κατάργησης των δασμών, η στρατηγική επιλογή των πολυεθνικών ήταν να χτίζουν παραγωγικές μονάδες στην περιφέρεια και στη Νότια Ευρώπη.

2.2. Όμως πρέπει να επισημανθεί, ότι οι πρωτοποριακές (σε κλίμακα και πολυπλοκότητα) για την χώρα μας παραγωγικές μονάδες, κατασκευάζονται και λειτουργούν μετά από ένα εύλογο χρονικό διάστημα από την οριστικοποίηση της απόφασης για την σχετική επένδυση και την έναρξη των σχετικών εργασιών έως την δοκιμαστική λειτουργία των μονάδων. Τούτων δοθέντων, πολλές από τις σημαντικές βιομηχανικές επενδύσεις της περιόδου που προηγήθηκε της Δικτατορίας, άρχισαν να αποδίδουν καρπούς στην διάρκεια της Δικτατορίας και να συμβάλλουν με τα προϊόντά τους στην αύξηση της αξίας και στην βελτίωση της διάρθρωσης των ελληνικών εξαγωγών υπέρ των βιομηχανικών προϊόντων. Για παράδειγμα η ανάπτυξη των εξαγωγών των βιομηχανικών προϊόντων προήλθε κατά μεγάλο μέρος από τις εξαγωγές αλουμίνας και αλουμινίου, σιδηρονικελίου, σιδηροφύλλων και αντικροτικών που οφείλονται σε επενδύσεις της περιόδου προ του 1967. Η Δικτατορία επιχείρησε να οικειοποιηθεί τα αναπτυξιακά επιτεύγματα, που οι προηγούμενες κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις συνέβαλαν με την πολιτική τους να πραγματοποιηθούν.

Εξάλλου, τέτοιου τύπου εμβληματικές παραγωγικές επενδύσεις δεν

έγιναν στην περίοδο 1967-1974 παρά τις προσπάθειες της Δικτατορίας να προσελκύσει ξένα επενδυτικά κεφάλαια στην χώρα. Επιπροσθέτως, το πάγωμα της συμφωνίας σύνδεσης με την ΕΟΚ δεν επέτρεψε στην ελληνική βιομηχανία να αξιοποιήσει την δυνατότητα της χρηματοδότησής της από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων. Στο πλαίσιο αυτό, η επίπτωση για την ελληνική βιομηχανική παραγωγή ήταν, ότι δεν υλοποιήθηκε κάποιο μεγάλο εμβληματικό βιομηχανικό έργο που να μπορούσε να συγκριθεί με εκείνα της προδικτατορικής περιόδου.

2.3. Η δικτατορία, προκειμένου να αντισταθμίσει το έλλειμμα σε εμβληματικές μεγάλες επενδύσεις (συγκρινόμενη με την προδικτατορική περίοδο) –που τις είχε ανάγκη για να στηρίζει το μυθολογικό αφήγημά της– προέβη σε διθυραμβικές ανακοινώσεις για μεγάλες επενδύσεις από την Litton και την MacDonald, οι δύο πιο χτυπητές περιπτώσεις «μεγάλων έργων» που αν και εξαγγέλθηκαν τον πρώτο καιρό της δικτατορίας, έμειναν στα λόγια αφού ουδέποτε υλοποιήθηκαν.

2.4. Η αδυναμία και ανικανότητα του οικονομικού επιτελείου της Δικτατορίας να προσελκύσει και κυρίως να συντονίσει την πραγματοποίηση σημαντικών παραγωγικών επενδύσεων με αποτέλεσμα να ανακοπεί η επενδυτική ροή τους μετά το 1967. Έτσι, η οικονομία εξελίσσεται επωφελούμενη από το παραγωγικό δυναμικό που είχε δημιουργηθεί στην προηγούμενη προδικτατορική περίοδο, χωρίς να προωθούνται νέες ποιοτικές παραγωγικές και διαρθρωτικές επενδυτικές πρωτοβουλίες για την κατασκευή μεγάλων και τεχνολογικά σύγχρονων βιομηχανικών και αγροτικών μονάδων, που θα αύξαναν την παραγωγικότητα και την ανταγωνιστικότητα της ελληνικής παραγωγής στην εγχώρια και την ευρωπαϊκή αγορά. Αντ' αυτών υπήρξαν μεγαλόστομες εξαγγελίες για μεγάλες βιομηχανικές επενδύσεις και υποδομές, που όμως ναυάγησαν. Ακολουθούν τρία χαρακτηριστικά παραδείγματα:

- i. Η σύμβαση με την Litton Industries αφορούσε ένα επενδυτικό πακέτο στην δυτική Πελοπόννησο και την Κρήτη, που είχε απορριφθεί από τις προδικτατορικές κυβερνήσεις, αλλά υπεγράφη τις

πρώτες εβδομάδες μετά το απριλιανό πραξικόπημα και τελικώς κατέληξε σε φιάσκο.

- ii. Η δεύτερη περίπτωση ήταν η ανάθεση στον Robert MacDonald, (έναν δαιμόνιο πλην πτωχεύσαντα Αμερικανό επιχειρηματία) να αναζητήσει επενδυτικά κεφάλαια για την χρηματοδότηση της κατασκευής της «Εγνατίας Οδού». Τελικώς, ο MacDonald απέδρασε με 4,8 εκατομμύρια δολάρια σε ρευστό κι άλλα 33,4 εκατομμύρια δολάρια σε ομόλογα του ελληνικού Δημοσίου.
- iii. Στην πορεία, στις αρχές της δεκαετίας του 1970, αναδείχθηκε μια τρίτη περίπτωση που περιγράφει στην εισήγησή της η Δανάη Διακουλάκη και αφορούσε τις ενεργειακές επιχειρήσεις στον κλάδο του πετρελαίου και τις διασυνδέσεις τους με την Δικτατορία. Στην διαδικασία για την διεκδίκηση της κατασκευής και της λειτουργίας των διυλιστηρίων εμπλέκονταν ο Νιάρχος, η εταιρεία ΩΜΕΓΑ του ομίλου ΩΝΑΣΗ, ο Λάτσης, ο Βαρδινογιάννης, ο Ανδρεάδης με την ΣΤΡΑΝ. Το δικτατορικό καθεστώς υποσχέθηκε ότι θα δημιουργηθεί ένα ενεργειακό hub από τον Ανδρεάδη (ΣΤΡΑΝ) στην Πάχη Μεγάρων, που τελικά δεν πραγματοποιήθηκε στην συνέχεια των έντονων λαϊκών κινητοποιήσεων των Μεγαρέων.

2.5. Ενδιαφέρον παρουσιάζει για το θέμα των εμβληματικών βιομηχανικών επενδύσεων η δημόσια αντιπαράθεση από τις στήλες της εφημερίδας «Βραδυνή» (25 Νοεμβρίου και 4 Δεκεμβρίου 1971, και 9 Φεβρουαρίου 1972) μεταξύ του υπουργού συντονισμού της Χούντας Νικολάου Μακαρέζου και του Παναγή Παπαληγούρα υπουργού συντονισμού στην κυβέρνηση Καραμανλή της περιόδου 1961-1963, (Ψαλιδόπουλος, 2023).

2.6. Σημαντικό ρόλο έπαιξε στην περίοδο που εξετάζουμε και το ευνοϊκό διεθνές μεταπολεμικό πλαίσιο (1945-1975) με την μεταπολεμική οικονομική άνθηση, ιδίως όταν το συγκρίνουμε με την περίοδο που ακολούθησε –ας πούμε την περίοδο 1975-1990. Η χρυσή μεταπολεμική τριακονταετία ήταν η περίοδος της αδιάλειπτης αναπτυξιακής πορείας –χωρίς διακοπές και ρήγματα από το 1945 έως το 1975– που επικρατούσε στην Δύση, στην Ευρώπη, και την Ανατολική Ασία και η οποία άρχισε να ρηγματώ-

νεται και να δείχνει τα όριά της, ήδη από το 1975. Ένα νέο περιβάλλον άρχισε τότε σιγά-σιγά να διαμορφώνεται – στην συνέχεια των πετρελαϊκών κρίσεων του 1973-74 (που συνοδεύτηκαν από απότομο τετραπλασιασμό των τιμών του πετρελαίου) και της μικρότερης του 1978-79 που ακολούθησε, όσο και των αλλαγών στον καταμερισμό εργασίας με την είσοδο των αναδυόμενων οικονομιών της Ασίας, που μετασχημάτισαν το σκηνικό της παγκόσμιας οικονομίας.

2.7. Μια επίσης θετική διάσταση του διεθνούς οικονομικού περιβάλλοντος ήταν η στρατηγική των πολυεθνικών επιχειρήσεων να εγκαθιστούν θυγατρικές εταιρείες με παραγωγικές μονάδες, σε χώρες της ευρωπαϊκής και μεσογειακής περιφέρειας. Στα καθ' ημάς, έτσι έγινε η είσοδος των πολυεθνικών στην ελληνική αγορά και στην κάλυψη αναγκών μεγάλων προμηθευτών του δημοσίου (ΔΕΗ, ΟΤΕ κ.α.), αλλά και στην παραγωγή και διάθεση καταναλωτικών προϊόντων.

Μια αρνητική επίπτωση από την λειτουργία των θυγατρικών, ήταν η διαμόρφωση των τιμών μεταβίβασης (transfer pricing) μεταξύ της μητρικής εταιρείας και των θυγατρικών της με υπερκοστολογήσεις των εισαγωγών και υποκοστολογήσεις των εξαγωγών τους (συνήθης πολιτική τιμών που εφαρμόζαν οι πολυεθνικές σε παγκόσμια κλίμακα στις συναλλαγές τους με τις θυγατρικές τους).

3. Η αποκοπή της Ελλάδος από την Ευρώπη και τις διεθνείς εξελίξεις

Σε μια πολύ δημιουργική περίοδο σε πολλούς τομείς, το γεγονός αυτό ήταν από τις σημαντικότερες αρνητικές επιπτώσεις της Δικτατορίας. Χάθηκε τότε η διεθνής επικοινωνία που είχε υφανθεί, κυρίως όμως ανακόπηκε το κλίμα ανάταξης που υπήρχε στην δεκαετία του 1960 – που ήταν μια πολύ δημιουργική περίοδος στις τέχνες (μουσική, κινηματογράφος, θέατρο), στην έρευνα, την τεχνολογία, την επικοινωνία, αλλά και στις κοινωνικές επιστήμες (στην συνέχεια του Μάη του 1968).

Με την Δικτατορία το κλίμα αυτό πάγωσε, και συμμερίζομαι αυτό που είπε η Ιωάννα Πεπελάση για ορισμένους επιχειρηματίες που πραγματικά

ήθελαν να κάνουν πράγματα και έκαναν πράγματα, στην πορεία βρέθηκαν εκκρεμείς.

Στο παράδειγμα των προβληματικών λ.χ. η περιπέτειά τους δεν οφείλεται μόνο στην μη αποτελεσματική διαχείριση του προβλήματος το 1982, το 1983 ή το 1985 και αργότερα στις αρχές της δεκαετίας του 1990 κτλ., αλλά και στο γεγονός ότι πολλές από τις ελληνικές επιχειρήσεις που είχαν γίνει προδικτατορικά και συνέχιζαν να λειτουργούν με τις αρχικές παραδοχές της αγοράς και του κλάδου τους της περιόδου ίδρυσής τους δεν ανέπτυξαν κάποια στρατηγική προσαρμογής στις νέες διεθνείς εξελίξεις, δηλαδή σε μια νέα τροχιά που ερχόταν και η οποία συνεχίστηκε και για πολλές δεκαετίες (Καλογήρου, 1993).

Ας αναλογιστούμε σχετικά, την δυναμική που διαμόρφωσε η μεταπολιτευτική ένταξη της Ελλάδας αρχικά στην ΕΟΚ και στην συνέχεια στην ευρωζώνη.

Ο αντιστασιακός και οξυδερκής αναλυτής Καθηγητής Διονύσης Καραγιωργας υποστήριξε μεταξύ άλλων σε αναλυτικό άρθρο του υπό τον τίτλο: «Οι οικονομικές συνέπειες της στρατιωτικής Δικτατορίας»⁸⁰ ότι

«η ευθύνη της δικτατορίας για την καθυστέρηση της βιομηχανικής ανάπτυξης και της αναγκαίας προετοιμασίας για την προσαρμογή των ελληνικών επιχειρήσεων και φορέων, λόγω της απομόνωσής τους από την Ευρώπη, ήταν τεράστια και θα είχε οδυνηρές συνέπειες για την οικονομική μοίρα της χώρας».

Αλλά και η βασική συνιστώσα της κριτικής του Παπαληγούρα προς την οικονομική πολιτική της δικτατορίας είναι η σχέση της με την Ευρώπη. Στο σημείο αυτό, ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναδρομή σε πρώιμες θέσεις

80. Το άρθρο δημοσιεύθηκε αρχικά στο πρώτο τεύχος του περιοδικού «ΑΝΤΙ» στις 7 Σεπτεμβρίου 1974 για να περιληφθεί στον τόμο υπό τον τίτλο «Μελέτες πάνω στην σύγχρονη ελληνική οικονομία (Επιλογή άρθρων που δημοσιεύτηκαν στο «Οικονομικό Ταχυδρόμο», το «Αντί», το «Βήμα» και την «Καθημερινή») με επιμελητή τον Σπήλιο Παπασπηλιόπουλο, που εκδόθηκε από τις εκδόσεις Παπαζήση το 1978.

του Ανδρέα Παπανδρέου στην δεκαετία του 1960, μετά την επάνοδό του το 1962 στην Ελλάδα, (βλ. Ιωαννίδης κ.ά., 2006). Υποστήριζε, λοιπόν, το 1964 ότι

«η απόφασις να συνδεθώμεν με την Ευρωπαϊκή Κοινήν Αγοράν αποτελεί επιλογήν γραμμής πορείας διά την χώραν».

Και συνέχιζε:

«Την κοινήν γνώμην δεν απησχόλησεν επαρκώς η άλλη όψις της συνδέσεως με την Ευρωπαϊκήν Κοινήν Αγοράν, ότι δηλαδή η Ελλάς θα αποτελέσει ισότιμον μέλος της Κοινότητας των Δημοκρατιών της Δύσεως. Και ότι, επομένως, θα κληθεί να εκσυγχρονίσει όχι μόνον την οικονομίαν της, αλλά επίσης και την κρατικήν της οργάνωσιν και την κοινωνικήν της διάρθρωσιν. Πρώτιστόν χαρακτηριστικόν των χωρών της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας είναι ότι είναι Δημοκρατίαι. Η θεμελίωσις και η προώθησις των δημοκρατικών θεσμών εις την Ελλάδα, επομένως, πρέπει να καταστεί κοινή επιδίωξις δι' όλους τους Έλληνας».

Ένα άλλο παράδειγμα έχει να κάνει με ένα μεγάλο συνέδριο που οργάνωσε η Σχολή Χημικών Μηχανικών και Μεταλλειολόγων του ΕΜΠ τον Ιανουάριο του 1967. Το θέμα ήταν η αναζήτηση εκείνης της πολιτικής, που θα βοηθούσε την ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας και παραγωγής τα επόμενα χρόνια. Οι σύνεδροι ήταν πολύ αξιόλογοι από τον ακαδημαϊκό και επιχειρηματικό κόσμο από την Ελλάδα και τον διεθνή χώρο, ενώ παράλληλα υπήρχε ένα εκθετήριο 40 νέων επιχειρήσεων. Το συνέδριο κατέληξε σε ένα πολύ ενδιαφέρον πόρισμα που δεν αφορούσε «μόνο την τότε κυβέρνηση» (των «αποστατών») αλλά χάρασσε μια μακροπρόθεσμη στρατηγική – που όμως ανακόπηκε από την Χούντα.⁸¹

81. Δύο ενδιαφέρουσες παρενθέσεις επί του θέματος: Σε εκείνο το συνέδριο είχε επισημανθεί (η πολύ σύγχρονη αντίληψη) ότι η ανάπτυξη της βιομηχανίας δεν μπορεί να προχωρήσει χωρίς βιομηχανική έρευνα. Και δεύτερον, οι παρεμβά-

Τότε εξάλλου παρουσιάστηκε το νεοσύστατο Ίδρυμα Βιομηχανικών Ερευνών και ο Καθηγητής Καλογεράς ανέπτυξε τον άξονα προγραμματισμού του Ινστιτούτου, ο οποίος όμως δεν υλοποιήθηκε.

4. Το παραγωγικό μοντέλο της δικτατορίας

Στο αναπτυξιακό μοντέλο της Δικτατορίας έγινε στροφή στις επιλογές και τις προτεραιότητες προς την «εύκολη και φθηνή ανάπτυξη» (οικοδομή, τουρισμός, εμπορο-μεσιτικές δραστηριότητες κ.α.).

Ένα ζήτημα, που το έθεσε σήμερα και ο Στέλιος Λογοθέτης, έχει να κάνει με την ποιότητα των επενδύσεων. Σε ορισμένους κλάδους, εμφατικούς για τις προτεραιότητες της Χούντας, άνθισε η διαφθορά – που δεν περιορίστηκε στον προσεταιρισμό κάποιων ποσών, αλλά επεκτάθηκε και στην «αξιοποίηση» των χρημάτων της αποταμίευσης, που κατευθύνθηκαν σε πολύ λανθασμένους προσανατολισμούς.

Για την ποσοτική διάσταση και τις επιδόσεις της οικονομίας στις περιόδους 1950-73, 1955-75, 1960-66, 1967-71, 1973-74, ακούστηκαν ήδη πολλά για τις μακροοικονομικές ανισορροπίες στην Ελλάδα στην διάρκεια της Δικτατορίας, ιδιαίτερα μάλιστα υπήρξε μεγάλο ενδιαφέρον για την εκρηκτική άνοδο του πληθωρισμού.

Έχει όμως πολύ μεγάλη σημασία να δει κάποιος τι γίνεται στην διάρθρωση της οικονομίας, αφενός στο ευρύτερο κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον και αφετέρου στον διεθνή περίγυρο. Διότι αναμφίβολα, το μοντέλο της οικονομίας επηρεάστηκε τότε από το κλίμα της ανελευθερίας, της επιλεκτικής προώθησης ατόμων και της προώθησης πρωτοβουλιών συμβατών με το εν γένει κλίμα.

Το παραγωγικό μοντέλο στην διάρκεια της Δικτατορίας ήταν κατά βάση προσανατολισμένο στην μεγέθυνση της οικονομίας μέσω επενδύσεων, ενώ από ορισμένους σοβαρούς εισηγητές θεωρείται ότι η Δικτα-

σεις του αείμνηστου καθηγητή Άγγελου Καλογερά, ήταν απολύτως συμβατές με τις ανάλογες συζητήσεις που γίνονταν στον ΟΟΣΑ και τους διεθνείς οργανισμούς.

τορία αναγκάστηκε να συνεχίσει την προδικτατορική διαδρομή με όρους προγράμματος, στόχων, μέσων πολιτικής αλλά και κάποιων προσώπων. Το πρόβλημα σε μια τέτοια στρατηγική δεν είναι απλά ο επενδυτικός ρυθμός αλλά και η ποιότητα και η κατεύθυνση των επενδύσεων (σε ποιους κλάδους και τομείς), με ποια ένταση γνώσης, το τεχνολογικό επίπεδο και περιεχόμενο και οι θέσεις και οι ικανότητες του ανθρώπινου δυναμικού. Και εκεί ο δρόμος της Δικτατορίας διαφοροποιείται επί τα χείρω με σαφήνεια από την προδικτατορική οικονομική πολιτική της «βραχείας δεκαετίας του 1960».

Με άλλα λόγια στην Δικτατορία σημειώθηκε μια στροφή στην εύκολη και φθηνή ανάπτυξη, ιδιαίτερα στον τουρισμό – με επιπτώσεις μακροχρόνιες, καταρχάς στην αισθητική του περιβάλλοντος. Η απόδοση εξάλλου στον τουρισμό, του χαρακτηρισμού της «βαριάς βιομηχανίας» (που ξεκίνησε τότε και συνεχίζεται ως τις μέρες μας) είναι αδόκιμος – οι δύο δραστηριότητες έχουν τελείως διαφορετικούς παίκτες, προτεραιότητες, οργάνωσης της λειτουργίας. Η εμφατική επίσης εξαγγελία της ανάπτυξης του τουρισμού, οδήγησε στην μονοκαλλιέργεια – ενός τύπου τουρισμού, φθηνού και μαζικού, χωρίς θεματικούς προσανατολισμούς.

5. Τα δομικά χαρακτηριστικά του μεταπολιτευτικού υποδείγματος οικονομικής και αναπτυξιακής πολιτικής

Τρία είναι τα κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα του μεταπολιτευτικού υποδείγματος που εν πολλοίς ανάγονται στην αντιμετώπιση προβλημάτων που δημιουργήθηκαν στην διάρκεια της Δικτατορίας:

Πρώτον, αναπτύσσονται εύλογες και ισχυρές κοινωνικές πιέσεις για αναδιανομή του εισοδήματος και του πλούτου, που για πρώτη φορά στην ιστορία του νεότερου ελληνικού κράτους μπορούν να εκδηλωθούν τόσο ελεύθερα και ανεμπόδιστα. Η χρόνια καταπίεση/συμπίεση των κοινωνικών αιτημάτων, που στην διάρκεια της Δικτατορίας διογκώθηκαν εξαιτίας των αρνητικών επιδράσεων της διεθνούς κρίσης και της καταστροφικής πολιτικής της Δικτατορίας, δίνει μια δυναμική ορμή στην μεταπολιτευτική εκδήλωσή τους. Χαρακτηριστικά, «η πολιτική των τε-

λευταίων τεσσάρων ετών του δικτατορικού καθεστώτος (που είχε επιτείνει τις ήδη μεγάλες ανισότητες), έκανε το αίτημα για αναδιανομή ακόμη επιτακτικότερο» (Ιορδάνογλου, 2003, σ. 73).

Δεύτερον, σημειώνεται –λόγω της κατάρρευσης της Δικτατορίας, αλλά και του κυρίαρχου ιδεολογικού κλίματος που διευκόλυνε την εγκαθίδρυσή της– μια ισχυρή μετατόπιση του ιδεολογικού και πολιτικού εκκρεμούς σχηματικά προς τα αριστερά και κυρίως προς την κρατούσα δυτικοευρωπαϊκή μεταπολεμική συναίνεση στο πεδίο της οικονομικής πολιτικής. Διαμορφώνεται έτσι ένα μονιμότερο χαρακτηριστικό γνώρισμα της μεταπολεμικής οικονομικής πολιτικής.

Τρίτον, αναδεικνύεται μια χρονική υστέρηση σε συστατικά στοιχεία του υποδείγματος – στην άσκησης αναπτυξιακής πολιτικής και ειδικότερα σε ό,τι αφορά τον κοινωνικό και αναπτυξιακό ρόλο του κράτους στην οικονομία, σε σύγκριση με το αντίστοιχο κυρίαρχο δυτικοευρωπαϊκό υπόδειγμα και τις διάφορες παραλλαγές του (Caloghirou, Ioannides & Lyberaki, 1995). Στο πλαίσιο της μακροχρόνιας αυτής τάσης, υιοθετούνται (ετεροχρονισμένα στην μεταπολιτευτική περίοδο) πολιτικές που είχαν ασκηθεί –και μάλιστα με επιτυχία σε άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες– σε προηγούμενες, όμως, χρονικές φάσεις (ιδίως στις δεκαετίες του 1950 και 1960).

6. Μεγέθυνση και ανάπτυξη δεν ταυτίζονται

Στην συζήτηση που γίνεται γενικότερα στον ελληνικό χώρο, απουσιάζει μια κρίσιμη εννοιολογική διάκριση, αυτή της διαφοράς μεταξύ οικονομικής μεγέθυνσης και οικονομικής ανάπτυξης. Το κενό αυτό γίνεται σημαντικότερο επειδή αναφερόμαστε στην οικονομία μιας περιόδου δικτατορικής και καταπιεστικής διακυβέρνησης. Η οικονομική μεγέθυνση στην οποία αναφερόμαστε είναι προφανώς περισσότερο ένα πολύ χρήσιμο και αναγκαίο να χρησιμοποιηθεί ποσοτικό μέγεθος, που προσεγγίζεται με διάφορες μακροοικονομικές μεταβλητές, ενώ η οικονομική ανάπτυξη είναι μια ευρύτερη έννοια η οποία φτάνει μέχρι και το θέμα των ελευθεριών, των δυνατοτήτων. Ο κάτοχος του βραβείου Νόμπελ στις

οικονομικές επιστήμες Amartya Sen (1999) μίλησε για την «ανάπτυξη ως ελευθερία» (Development as Freedom) λέγοντας ότι η ανάπτυξη μπορεί να γίνει αντιληπτή ως «*μια διεργασία επέκτασης/διεύρυνσης των πραγματικών (των ουσιωδών) ελευθεριών που απολαμβάνουν οι άνθρωποι*».

Η έμφαση στις ανθρώπινες ελευθερίες και δυνατότητες έρχεται σε αντιπαράθεση με στενότερες αντιλήψεις της ανάπτυξης που την ταυτίζουν με:

- την μεγέθυνση του ακαθάριστου εγχωρίου προϊόντος,
- την αύξηση των ατομικών (ή οικογενειακών) εισοδημάτων,
- την εκβιομηχάνιση,
- την τεχνολογική πρόοδο,
- τον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας

Στο πλαίσιο αυτό ο Sen συνέβαλλε στην διαμόρφωση και την συμπληρωματική υιοθέτηση από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 του Δείκτη Ανθρώπινης Ανάπτυξης (Human Development Indicator) που περιλαμβάνει και άλλες μεταβλητές όπως ο Δείκτης Ανθρώπινης Ευημερίας κ.ά. με την συμπερίληψη του επιπέδου εκπαίδευσης και του προσδόκιμου ζωής.

Με άλλα λόγια, το περιεχόμενο της ανάπτυξης δεν περιορίζεται σε οικονομικούς στόχους ή σε θεσμούς, αλλά επεκτείνεται και στην κινητοποίηση συγκεκριμένων ομάδων, που μπορούν να εμπλακούν και να στηρίξουν μια νέα αναπτυξιακή προοπτική. Το όνειρο του κάθε φοιτητή Πολυτεχνείου στην μεταπολίτευση, δεν ήταν πιά η δημιουργία ενός μικρού τεχνικού γραφείου, αλλά η αναζήτηση ενός χρήσιμου προσωπικού ρόλου και μια σταδιοδρομία στην βιομηχανία και την ευρύτερη εθνική οικονομία.

Ο εκλιπών Sumantra Ghoshal, γκουρού-Καθηγητής του Management, είχε εμπλουτίσει κι άλλο το περιεχόμενο της ανάπτυξης – είχε αναφερθεί στην διάσταση της επικοινωνίας. Χαρακτηριστικά, είχε εξομολογηθεί ότι κατά την μετάβασή του από την Αγγλία (όπου δίδασκε στο London Business School) στην Ινδία τον απασχολούσε το πώς θα απευθυνθεί στους συμπατριώτες του με μια μεταφορά που την αποκά-

λεσε «the smell of the place» – δηλαδή «η οσμή του τόπου». Επίσης, είχε παρατηρήσει τις πολλαπλές διαστάσεις των συνθηκών εργασίας. Οι συνθήκες εργασίας δεν διέφεραν από την Γαλλία μόνο στην οργάνωση και την τεχνολογική συμβολή, αλλά και στο ...κλιματολογικό επίπεδο. «Όταν πάω στην πόλη των γονιών μου» είχε πει, «πέφτω κατευθείαν και κοιμάμαι διότι έχει τόση ζέστη και υγρασία, που δεν μπορώ να σκεφτώ και να κάνω τίποτε άλλο. Ενώ στο Φοντενεμπλό (όπου και η έδρα του INSEAD της περίφημης Σχολής Διοίκησης Επιχειρήσεων) σκάω από ενέργεια».

7. Και μία εναλλακτική διερεύνηση

Το αντιπαραθετικό επιχείρημα (counter-factual argument) που έχει ακουστεί είναι αν τελικά αποφεύγαμε το πραξικόπημα της χούντας και γίνονταν οι προκηρυχθείσες εκλογές της 28ης Μαΐου του 1967, τι θα μπορούσε τότε να είχε προκύψει;

Μία προφανής απάντηση είναι ότι αν μπορούσε το πολιτικό σύστημα να αποφύγει το πραξικόπημα, ίσως θα είχε επιτευχθεί μια δημιουργική και προωθητική οικονομική, κοινωνική και αναπτυξιακή δυναμική η οποία δυστυχώς με την Δικτατορία ανακόπηκε.

Αντίθετα, ο μύθος που κατασκευάστηκε από την ηγεσία των συνταγματαρχών, ήταν ότι η «επανάστασή» τους απέτρεψε μια κυβερνητική αστάθεια. Ωστόσο είναι απαραίτητο να επισημανθούν τα εξής:

1. Η μυστική δημοσκόπηση που έγινε πριν τις εκλογές της 28ης Μαΐου 1967 και το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου και παρέμεινε άγνωστη μέχρι και την πτώση της δικτατορίας, έδειχνε ότι το αποτέλεσμα των εκλογών θα ήταν συντριπτική νίκη της Ένωσης Κέντρου και επομένως δυνατότητα σχηματισμού βιώσιμης ισχυρής αυτοδύναμης κοινοβουλευτικής κυβέρνησης του Κέντρου και της Κεντροαριστεράς Επιπλέον, περίπου το 40% από όσους είχαν ερωτηθεί προέβλεπαν ότι ο διάδοχος του Γεωργίου Παπανδρέου θα ήταν ο γιος του Ανδρέας Παπανδρέου, (Δερτιλής, 2018).

2. Εξάλλου, φαίνεται ότι και οι ηγέτες των δύο μεγάλων κομμάτων (Γ. Παπανδρέου και Π. Κανελλόπουλος) είχαν συμφωνήσει να σχηματίσουν συμμαχική κυβέρνηση σε περίπτωση που οι εκλογές δεν θα οδηγούσαν σε αυτοδύναμη κυβέρνηση. Άλλωστε, ενδεικτική των προθέσεων τους, ήταν η συμφωνία τους για την προσφυγή στις κάλπες στις 28 Μαΐου.
3. Ο στόχος της χούντας να αποτραπεί ο κομμουνιστικός κίνδυνος αποδείχθηκε από τις μετέπειτα εξελίξεις ότι ήταν εντελώς προσχηματικός. Αντίθετα, η ΕΔΑ είχε ήδη παρουσιάσει από τις 16 Φεβρουαρίου του 1966 τα *πέντε σημεία* για την δημοκρατική διέξοδο και συνεννόηση.

Το πρώτο σημείο του «πενταλόγου» ήταν η πρόταση προς τα άλλα πολιτικά κόμματα για την καταδίκη κάθε απειλής κατά των κοινοβουλευτικών θεσμών, κάθε ανοιχτής ή συγκεκαλυμμένης Δικτατορίας και της δημιουργίας αποφασιστικών φραγμών για την πρόληψη και την εξουδετέρωση αυτού του κινδύνου. Το δεύτερο σημείο ήταν η προκήρυξη άμεσα εκλογών ως του μόνου δρόμου για την δημοκρατική διέξοδο και την αποκατάσταση της ομαλότητας. Το τρίτο σημείο αναφέρεται στις εγγυήσεις για την διεξαγωγή ελεύθερων εκλογών με την ουδετεροποίηση και μη ανάμιξη των οργάνων του κρατικού μηχανισμού. Το τέταρτο σημείο αναφέρεται στο καθεστωτικό ζήτημα. Η ΕΔΑ αν και διατηρεί την πάγια προγραμματική της θέση υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας, προτείνει να συμφωνηθεί από όλον τον πολιτικό κόσμο και να διακηρυχθεί ότι δεν τίθεται πολιτειακό ζήτημα. Το πέμπτο και ιδιαίτερα σημαντικό σημείο –όπως δυστυχώς αποδείχθηκε– ήταν να αφεθεί ήσυχος ο Στρατός και να είναι ο στρατός της Δημοκρατίας.

Καταληκτικά, η περίοδος της Δικτατορίας υπήρξε μια παρένθεση με δυσμενείς επιπτώσεις στην οικονομική ιστορία της χώρας. Η Ελλάδα έμεινε εκτός κρίσιμων ευρωπαϊκών διεργασιών που άνθιζαν εκείνη την περίοδο, υιοθέτησε μια στρεβλή νοοτροπία (που ψήγματά της φτάνουν ως τις μέρες μας), δεν επέτρεψε την προσαρμογή της βιομηχανίας στις τεχνολογικές συνθήκες της εποχής, έβαλε φρένο στην δημιουργικότητα

των Ελλήνων. Η «Ελλάς των Ελλήνων Χριστιανών» υπήρξε συνοπτικά, το ιστορικό δείγμα ενός στόμφου που αναζητούσε την συνθηματολογία στα αναδρομικά πρότυπα και δεν άφηνε το παραμικρό περιθώριο χάραξης μιας εθνικής στρατηγικής για το μέλλον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

Μιχάλης Νικολακάκης

«Έθνος ξενοδόχων»: Τουρισμός και δημόσιες αναπτυξιακές πολιτικές την περίοδο της ελληνικής στρατιωτικής Δικτατορίας 1967-1974

*Ο τουρισμός δεν άφησε πλέον ούτε των
χωρικών τις τελευταίες εσχάτιες του
τόπου να αγνοή τα αγαθά των προ-
ηγμένων λαών διά την ικανοποίησιν πο-
λιτισμένης στάθμης αναγκών του
ατόμου. Ούτω, σήμερον, όλοι γνωρίζουν
πολλά άλλα και όλοι θέλουν πολλά. Και
με την βασικήν αδυναμίαν την οποίαν
έχει το άτομον να μετρήση πάντοτε και
να προσαρμόση τας απαιτήσεις προς το
δυνατόν, έχομεν μίαν αναρχίαν εις την
σκέψιν αλλά και την κοινωνικήν δράσιν
των ατόμων.⁸²*

1. Εισαγωγή⁸³

Στην έκθεση του διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας του 1966 διαβά-
ζουμε την παρατήρηση ότι η μείωση του ρυθμού αύξησης της τουριστι-

82. Γ. Παπαδόπουλος (1972) σσ. 139-140.

83. Ο χαρακτηρισμός του τίτλου προέρχεται από το άρθρο «Τουρισμός: Η μόνη
λύση για την Ελλάδα;», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τχ. 1027, σσ. 9-10.

κής κίνησης της χώρας μας δημιουργούσε «...σκέψεις για την αποτελεσματικότητα της ασκηθείσης τουριστικής πολιτικής...».⁸⁴ Το σχόλιο αυτό γινόταν υπό την σκιά μιας μείωσης του ρυθμού αύξησης των εισερχομένων επισκεπτών της χώρας που από το 25,7% το 1965 έπεφτε στο 17,8% το 1965. Από την οπτική του σημερινού αναγνώστη της έκθεσης είναι εύλογο να αναρωτηθούμε πως είναι δυνατόν μια τέτοια αλματώδης γιγάντωση της ζήτησης για τουριστικές υπηρεσίες να νοείται εκείνη την εποχή ως κρίση.

Πάνω από όλα όμως το σχόλιο αυτό ακούγεται σε εμάς σήμερα ως προμήνυμα της γιγάντωσης του τουριστικού ρεύματος προς την Ελλάδα που συντελείται κατά την διάρκεια της επταετούς στρατιωτικής Δικτατορίας κατά την οποία, πραγματοποιείται, όπως θα δούμε παρακάτω, μια στροφή στην τουριστική πολιτική της χώρας.

Σε ό,τι ακολουθεί θα προσπαθήσουμε να δώσουμε απαντήσεις στα παρακάτω ερωτήματα γύρω από την ανάπτυξη του τουρισμού κατά την διάρκεια της Χούντας που πιθανά να μπορούν να ερμηνεύσουν το πλαίσιο εντός του οποίου η παραπάνω «κρίση» εκδηλωνόταν. Ποια προβλήματα και ποιοι προβληματισμοί σχετικά με την ανάπτυξη του ελληνικού τουρισμού υπήρχαν την περίοδο ακριβώς πριν από την εκδήλωση του πραξικοπήματος; Με ποιο τρόπο η υπαρκτή πολιτική της επταετίας, ρητά αναπτυξιακή ή παρεπόμενο άλλων παρεμβάσεων, συνειδητά ή άδηλα, έδωσε απαντήσεις σε αυτή την υποτιθέμενη κρίση; Και ποια ήταν τα κοινωνικά υποκείμενα που ενεπλάκησαν σε αυτή την οικονομική και κοινωνική μεταβολή που επιταχύνθηκε την περίοδο της επταετίας; Το ξένο κεφάλαιο, όπως υπέθεταν οι κοινωνικοί επιστήμονες κατά τα πρώτα μεταδικτατορικά χρόνια, ο εγχώριος ιδιωτικός τομέας, το κράτος ή μήπως οι μικρομεσαίες οικογενειακές επιχειρήσεις σε μια στιγμή, κατά τον γνωστό ορισμό του Βέρνερ Ζόμπарт, «εκδημοκρατισμού της επιχειρηματικότητας»;⁸⁵ Πριν το κάνουμε όμως αυτό πρέπει να πούμε δύο λόγια για την ασκούμενη περί του τουρισμού πολιτική που προηγείται της επιβολής της στρατιωτικής Δικτατορίας.

84. Τράπεζα της Ελλάδας (1967), σ. 54.

85. Sombart, Werner, (1902-1927).

2. Δημόσιες πολιτικές περί τουρισμού πριν την εκδήλωση της στρατιωτικής Δικτατορίας

Ο μεταπολεμικός ελληνικός τουρισμός τροchioδρομείται την περίοδο του σχεδίου Μάρσαλ.⁸⁶ Τότε αποτυπώνονται για πρώτη φορά οι προοπτικές του τομέα και περιγράφεται ένας στοιχειώδης προσανατολισμός σε σχέση με την αναδυόμενη ζήτηση του προϊόντος και τα μεταφορικά μέσα που θα ήταν απαραίτητα για την ανάπτυξή του. Τα έργα υποδομής όμως που απαιτούνταν για να καταστεί η ανάπτυξη του εφικτή, η έκταση και ο χαρακτήρας τους, δεν επέτρεπαν την υλοποίηση αυτού του σχεδίου.

Παρά ταύτα το ελληνικό δημόσιο προσανατολίζεται τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια σε τρία πεδία για την ανάπτυξη του εισερχόμενου από το εξωτερικό τουρισμού.

Πρώτον, στην απόπειρα προσέλκυσης ξένων επενδύσεων, αρχικά μέσα από τον αναπτυξιακό νόμο του '53.⁸⁷ Δεύτερον στην προσέλκυση επισκεπτών μέσα από την υποτίμηση της δραχμής που πραγματοποιείται από τον Σπύρο Μαρκεζίνη επί της θητείας του ως Υπουργός Συντονισμού.⁸⁸ Και, τρίτον, στην ανάπτυξη μια κρατικής αλυσίδας ξενοδοχείων, τα γνωστά σε εμάς Ξενία, και στην εν γένει κινητοποίηση του δημόσιου τομέα για την πραγματοποίηση επενδύσεων υποδομών φιλοξενίας στην χώρα, με βασικό όχημα τον ΕΟΤ⁸⁹ που επανιδρύεται το 1950.

Το πλάνο για την κατασκευή της αλυσίδας ξενοδοχείων Ξενία ήταν εμπνευσμένο από την αντίστοιχη Ισπανική αλυσίδα Paradores⁹⁰ και στηριζόταν στην οικονομική αντίληψη ότι η δημιουργία περίοπτων υποδομών φιλοξενίας θα ήταν ικανή προϋπόθεση για την κινητοποίησή

86. Για γενικές εισαγωγές στην ιστορία του ελληνικού τουρισμού βλ.: Α.Φ. Βλάχος (2016), Μ. Νικολακάκης (2017), Μ. Δρίτσα (2019).

87. Γ. Σταθάκης (2004), σ. 309.

88. Π. Καζάκος (2006), σσ. 165-167.

89. Φ.Ε.Κ. 235, 29 Οκτωβρίου 1950, Α.Ν. 1565, «Περί συστάσεως Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού».

90. Β. Κολώνας (2014), σ. 64.

ιδιωτικών κεφαλαίων, «ανοίγοντας» περιοχές της χώρας στην τουριστική τους εκμετάλλευση. Το σχέδιο αρθρώθηκε γύρω από την παραδοχή ότι βασικός πόλος έλξης της Ελλάδας για τους ξένους επισκέπτες ήταν η Αθήνα και οι οδικά προσβάσιμες από την πρωτεύουσα περιοχές οι οποίες διέθεταν επισκέψιμους αρχαιολογικούς χώρους (Δελφοί, Μυκήνες κ.λπ.), η Κέρκυρα εξαιτίας της εγγύτητάς της με την Ιταλία, και η Ρόδος που διέθετε ήδη μια σύγχρονη παραθεριστική ξενοδοχειακή υποδομή κληρονομημένη από την Ιταλική διοίκηση.

Ταυτόχρονα, ο τουριστικός σχεδιασμός στηριζόταν επίσης στην υπόθεση ότι η διέλευση των επισκεπτών στην χώρα θα πραγματοποιούνταν κυρίως διά θαλάσσης στα μεγάλα λιμάνια, της Πάτρας⁹¹ και της Ηγουμενίτσας, που την δεκαετία του '50 βρίσκονταν υπό κατασκευή δημιουργώντας την δημόσια συζήτηση περί των «πυλών εισόδου» της χώρας που επιβιώνει ως σήμερα στην δημόσια σφαίρα.

Το «υπαρκτό» αυτό σχέδιο τουριστικής ανάπτυξης που υλοποιήθηκε, αν και μυθοποιήθηκε από την κοινότητα των Ελλήνων επιστημόνων του χώρου, στην πραγματικότητα δεν ανταποκρινόταν στις δυνατότητες επέκτασης του κλάδου. Τα Ξενία ως υποδομές ήταν προσανατολισμένα σε επισκέπτες υψηλών εισοδημάτων και η επίδρασή τους στις επιμέρους τοπικές κοινωνίες προκάλεσε μια έντονη κερδοσκοπική πίεση στην αγορά γης,⁹² για την αντιμετώπιση της οποίας ο ΕΟΤ καταλήγει να ασκήσει ενεργητική πολιτική αποθεματοποίησης γης περίξ των δημόσιων υποδομών φιλοξενίας και σταδιακά προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος.⁹³

Την ίδια όμως περίοδο οι μεσογειακές ακτές συγκλονίζονταν από τα αποτελέσματα του νέου μεταπολεμικού κοινωνικού συμβολαίου των χωρών της δυτικής Ευρώπης. Η επέκταση των πληρωμένων διακοπών στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, η αλματώδης αύξηση των εισοδη-

91. Στις 30 Νοεμβρίου του 1956 εγκαινιάστηκε το λιμάνι της Πάτρας. Σχετικά βλ.: «Τα εγκαίνια των έργων λιμένος Πατρών», *Βιομηχανική Επιθεώρηση*, τχ. 267, σσ. 27-28.

92. Γ. Ζαχαράτος (2010), σ. 97.

93. Ε.Ο.Τ. (1965), σ. 105.

μάτων και, φυσικά, η επέκταση της χρήσης τόσο του αυτοκινήτου όσο και των αεροπορικών μεταφορών οδηγούσε σε πρωτόγνωρη αύξηση της ζήτησης για υπηρεσίες φιλοξενίας σε όλη την Μεσόγειο. Μόνο στην Ισπανία οι εισερχόμενοι τουρίστες διογκώθηκαν από 6 σε 25 εκατομμύρια από το 1960 μέχρι το 1975.⁹⁴

Η Ελλάδα την δεκαετία του 1960 επηρεάζεται από αυτό το κύμα αλλά η αύξηση των εισερχόμενων τουριστών δεν ακολουθεί τις φαντασιώσεις του κρατικού σχεδιασμού. Οι τουρίστες καταφθάνουν, με σκαραβαίους και μίνι-βαν από τα Γιουγκοσλαβικά σύνορα,⁹⁵ με αεροπλάνα στην Αθήνα αναζητώντας πρόσβαση στα ελληνικά χαρτογράφητα νησιά, δεν έρχονται όμως όπως τους περιμέναμε. Από την οπτική του τουριστικού σχεδιασμού η χώρα αντιμετώπιζε δύο μείζονες ελλείψεις. Πρώτον, την αδυναμία της εγχώριας μεταφορικής υποδομής και θεσμικής οργάνωσης να εξυπηρετήσει το νέο μοντέλο μετακινήσεων που στηρίζονταν στις πτήσεις τσάρτερ απευθείας από τις χώρες αποστολής. Και, δεύτερον, την αδυναμία διόγκωσης του πλήθους των υποδομών φιλοξενίας κατά τον ρυθμό επέκτασης της ζήτησης. Άρα η «κρίση» με την οποία εκκινήσαμε την αφήγησή μας ήταν υπαρκτή και αφορούσε την προσφορά τουριστικών κλινών στην χώρα μας.

Για την αντιμετώπιση του προβλήματος αυτού κατά την προδικτατορική περίοδο προκρίνονταν ποικίλες στρατηγικές με διαφορετικό βαθμό ωρίμανσης η κάθε μία. Π.χ. κύκλοι της Τράπεζας της Ελλάδας θεωρούσαν ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '40 ότι η ανάπτυξη μεικτών επιχειρήσεων, με ελληνικά και ξένα κεφάλαια, ήταν η απάντηση στην συγκρότηση της ξενοδοχειακής υποδομής της χώρας,⁹⁶ συχνά με πρόφαση την προστασία από τον «αφελληνισμό» της ξενοδοχειακής υποδομής.⁹⁷ Και φυσικά η ίδια η συγκρότηση της ΕΤΒΑ το 1964, αποτέλεσμα της παρέμβασης της Παγκόσμιας Τράπεζας, αποσκοπούσε, μεταξύ άλλων, στην ενοποίηση των διαφορετικών διάσπαρτων χρηματοδοτικών ταμείων σε

94. O. Löfgren (1999), σ. 174.

95. M. Nikolakakis (2015), σσ. 5-17.

96. M. Ψαλιδόπουλος (2014), σ. 225

97. Γ. Πατρονικόλα (1964), σσ. 34-37.

έναν ενοποιημένο φορέα με το απαραίτητο μέγεθος και θεσμικό βάθος ώστε να στραφεί ο κλάδος της φιλοξενίας στην εξυπηρέτηση των απαιτήσεων του παραθεριστικού τουρισμού.⁹⁸

3. Θραύσματα πολιτικής στις υποδομές μεταφορών

Μπορεί λοιπόν κατά την στιγμή εκδήλωσης του πραξικοπήματος βασική μέριμνα της ηγεσίας του καθεστώτος να ήταν πώς ο τουρισμός θα συνδράμει στην αποκατάσταση της διεθνούς εικόνας του καθεστώτος και στην διασκέδαση των αρνητικών εντυπώσεων από την κατάργηση των δημοκρατικών ελευθεριών στην χώρα,⁹⁹ τα ερωτήματα όμως του κλάδου παρέμεναν τα ίδια. Την περίοδο εγκαθίδρυσης της στρατιωτικής Δικτατορίας οι κυρίαρχες ιδέες για τον τουρισμό, που επικρατούσαν στις εγχώριες τεχνοκρατικές ελίτ, στρέφονταν στην επίλυση του ζητήματος της ικανοποίησης της ζήτησης επαρκών καταλυμάτων, η απουσία των οποίων οδηγούσε στην εμπλοκή νέων κοινωνικών υποκειμένων στο τουριστικό κύκλωμα που βρίσκονταν στα όρια της επίσημης οικονομίας, ενοικιαζόμενα δωμάτια, καφενεία που μετατρέπονταν σε ταβέρνες, μη-αδειοδοτημένοι τουριστικοί οδηγοί κ.ο.κ.¹⁰⁰

Η Έκθεση του διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας για το 1967, ευθυγραμμισμένη πλήρως με την ρητορική της Δικτατορίας, παρουσιάζει την προσέγκυση ξένων επενδύσεων ως βασική απάντηση του νέου καθεστώτος στο έλλειμα ξενοδοχειακών κλινών¹⁰¹ που θα επιτυγχάνονταν μέσα από την «...απαλλαγή της οικονομίας από υπερβολικούς ελέγχους και... [την]...απελευθέρωσ[η] των δυνάμεων του ελεύθερου ανταγωνισμού...».¹⁰²

98. Χ.Π. Φωκά (2009), σ. 52.

99. Βλ. π.χ.: Γ. Παπαδόπουλος (1972). *Το πιστεύω μας*, τόμ. Γ', σ. 32· (1972), τόμ. Β', σ. 82.

100. Μ. Νικολακάκης (2017), *ό.π.*, σσ. 91-119.

101. Τράπεζα της Ελλάδας (1968), σσ. 19, 28.

102. Τράπεζα της Ελλάδας (1968), *ό.π.*, σ. 24.

Ταυτόχρονα όμως, τόσο στο πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως 1968-1972¹⁰³ όσο και στις δηλώσεις διαφορετικών στελεχών του καθεστώτος συναντά κανείς την μέριμνα, διακηρυκτικά τουλάχιστον, για την άρση των περιφερειακών ανισοτήτων της χώρας, πολιτική που εκ των πραγμάτων έβαζε τον τουρισμό στο επίκεντρο του αναπτυξιακού ενδιαφέροντος του νέου καθεστώτος. Ενδεικτικές είναι οι παρακάτω δηλώσεις του Ν. Μακαρέζου:¹⁰⁴

«Η περιφερειακή ανάπτυξις της Χώρας είναι η πλέον χαρακτηριστική καινοτομία του Επαναστατικού μας προηγράμματος Δημοσίων επενδύσεων, η οποία απεικονίζεται εις εν ολοκληρωμένον ειδικόν πρόγραμμα, καταρτισθέν με γνώμονα την αποκέντρωσιν της επενδυτικής δραστηριότητος του δημοσίου τομέως. Διά της προωθήσεως της αποκεντρώσεως επιτυγχάνεται καλύτερα ιεράρχησις και αξιολόγησις των υπό εκτέλεσιν τοπικών και περιφερειακών έργων, επιτάχυνσις του ρυθμού εκτελέσεως τούτων, ως εκ της αμέσου παρακολουθήσεως της κατασκευής των υπό των περιφερειακών οργάνων και, εν τέλει, μία ενεργότερα συμβολή εις την αύξησιν της αποδόσεως των επενδυόμενων κεφαλαίων.»

Αν θα έπρεπε ωστόσο να εστιάσουμε σε μία όψη της ασκούμενης αναπτυξιακής πολιτικής που συνιστά και την ουσιαστικότερη τομή ως προς το υπό διαμόρφωση τοπίο γύρω από την εμπλοκή της Ελλάδας στο διεθνές τουριστικό κύκλωμα αυτή θα ήταν η σταδιακή απελευθέρωση των πτήσεων τσάρτερ. Όπως σημειώνει και ο γνωστός σουηδός ιστορικός του τουρισμού Orvar Löfgren:

Η ισχυρότερη ομογενοποιητική αρχή του τουρισμού στην Μεσόγειο και η μονάδα πάνω στην οποία χτίζεται σχεδόν το σύνολο της οικονομίας των διακοπών είναι η εβδομάδα μιας πτήσης τσάρτερ. Τα οικονομικά

103. Υπουργείο Συντονισμού (1968), σ. 41.

104. Υπηρεσία δημοσίων σχέσεων υπουργείου κυβερνητικής πολιτικής (1972). 1967-1972, 5 χρόνια οικονομικής προόδου, Αθήνα, σ. 27.

των εναέριων μεταφορών δομούν τις πτήσεις τσάρτερ γύρω από την ιδέα της πλήρους κράτησης κάθε ναυλωμένης πτήσης [Μ.τ.Σ.]...¹⁰⁵

Η απελευθέρωση των ναυλωμένων πτήσεων εκκινεί ήδη από τον Αύγουστο του 1967,¹⁰⁶ σταδιακά διευρύνεται και ολοκληρώνεται με την τροποποίηση της σύμβασης μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου και της Ολυμπιακής Αεροπορίας το 1973.¹⁰⁷

Η προαναφερθείσα σταδιακή επέκταση της ζήτησης για υπηρεσίες μεταφοράς ταυτιζόταν με την πρόθεση του καθεστώτος να επεκτείνει τις ίδιες τις υποδομές αερομεταφορών της χώρας, με το πενταετές του 68-72 να θέτει εξαρχής ως στόχο την αεροπορική σύνδεση όλων των περιφερειών με το εξωτερικό.¹⁰⁸ Η πολιτική της επέκτασης των υποδομών μεταφοράς, ως όχημα για την άρση των περιφερειακών ανισοτήτων, εξυπηρετούσε φυσικά και ένα πολιτικό σκεπτικό νομιμοποίησης του καθεστώτος στην επαρχία.

Ο σημερινός αναγνώστης των τομίδιών του *Το πιστεύω μου* εντυπωσιάζεται από το πόσο συχνά ο Παπαδόπουλος έκρινε σκόπιμο να περιγράφει τα χιλιόμετρα ασφαλοστρωμένων δρόμων, τα νέα λιμάνια και αεροδρόμια κ.ο.κ.¹⁰⁹ Ακόμα όμως και η περιβόητη Μ.Ο.Μ.Α. (Μεικτές Ομάδες Μηχανημάτων Ανασυγκρότησης), που σύμφωνα με τον προπαγανδιστικό μηχανισμό του καθεστώτος «...η τεράστια συμβολή εις την εκτέλεσιν εκατοντάδων παντοίων έργων οικονομικής και κοινωνικής υποδομής εις την ύπαιθρον είναι πασίγνωστος εις ολόκληρον τον Ελληνικό Λάον...»,¹¹⁰ δεν ήταν καινοτομία της ίδιας της Χούντας.

105. Ο. Löfgren (1999), *ό.π.*, σ. 186.

106. «Αι πτήσεις ‘τσάρτερσε’ από Η.Π.Α.», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τχ. 695 (1967), σ. 1104.

107. Φ.Ε.Κ. 279, Διάταγμα 386, *Περί κυρώσεως της από της 3 Οκτωβρίου 1973 Συμβάσεως μεταξύ Ελληνικού Δημοσίου και της Αωννύμου Εταιρείας «ΟΛΥΜΠΙΑΚΗ ΑΕΡΟΠΟΡΙΑ»*, σ. 2725.

108. Υπουργείο Συντονισμού (1968), *ό.π.*, σ. 47.

109. Ενδεικτικά μόνο: Γ. Παπαδόπουλος (1972), *Το πιστεύω μας*, τόμ. Ζ', σ. 38.»

110. Υπηρεσία δημοσίων σχέσεων υπουργείου κυβερνητικής πολιτικής (χχ.), *Η Επανάσταση της 21ης Απριλίου οικοδομεί την νέαν Ελλάδα*, σσ. 84-85

Ιδρυμένη ως ΣΥΚΕΑ το 1957, το 1967 ήδη διαθέτει τον μεγαλύτερο και αρτιότερο μηχανολογικό εξοπλισμό της χώρας. Η καινοτομία του στρατιωτικού καθεστώτος έγκειται στην χρήση των μονάδων αυτών για την εξυπηρέτηση πολιτικών και συνάμα τουριστικών σκοπών, κάνοντας, ωστόσο, κατά βάση έργα επαρχιακής και κοινοτικής οδοποιίας.¹¹¹

4. Το «χουντικό» καθεστώς της χρηματοδότησης του κλάδου της φιλοξενίας

Πράγματι, λοιπόν, το καθεστώς της στρατιωτικής Δικτατορίας εξ αρχής κινητοποιείται στην κατεύθυνση της επέκτασης των υποδομών μεταφοράς και κυρίως των υποδομών φιλοξενίας της χώρας.

Μόνο το 1967 οι διαθέσιμες κλίνες αυξάνονται κατά 9% ήτοι 5.012 κλίνες, ενώ στην έκθεση του διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας το 1968 αναφέρεται ότι σε έναν χρόνο είχαν δοθεί άδειες για την ανέγερση 369 ξενοδοχείων δυναμικότητας 58.000 κλινών.¹¹² Η πρώτη απόφαση για την διεύρυνση της τραπεζικής χρηματοδότησης στον κλάδο λαμβάνεται έναν μόνο μήνα μετά την εγκαθίδρυση του νέου καθεστώτος, τον Μάιο του 1967, με την διάθεση 150 εκατομμυρίων δραχμών μέσω ΕΤΒΑ, 100 εκατομμυρίων δραχμών μέσω του Ταμείου Παρακαταθηκών και 50 εκατομμυρίων δραχμών μέσω της Εθνικής Κτηματικής Τράπεζας.¹¹³

Η μέριμνα περί της περιφερειακής ανάπτυξης αποτυπώνεται στην δέσμευση να διατεθεί μόνο το 1/3 εξ αυτών των κεφαλαίων στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας και στην 12ετή για τις περιπτώσεις επαρχιακών ξενοδοχείων διάρκεια των τοκοχρεωλυτικών αυτών δανείων έναντι της 15ετούς διάρκειας για τα αντίστοιχα της πρωτεύουσας.¹¹⁴ Τέλος, λίγους

111. Σ.Α. Παπαζαφειροπούλου, (2015), σσ. 255-256, 268.

112. Τράπεζα της Ελλάδας (1969), σ. 21.

113. «Διευρύνονται τα πιστοδοτικά μέτρα δια τας ξενοδοχειακάς επιχειρήσεις», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τχ. 684, σ. 724.

114. Φ.Ε.Κ. 86, 29 Μαΐου 1967, Απόφαση, *Περί χρηματοδότησεως ξενοδοχειακών*

μήνες μετά, τον Οκτώβριο του 1967 οι τουριστικές επενδύσεις εξομειώνονται με τις βιομηχανικές επιχειρήσεις εντασσόμενες στο εν ισχύ καθεστώς κρατικών ενισχύσεων με κεφάλαια απευθείας από τον προϋπολογισμό του Υπουργείου Συντονισμού και συνολική κάλυψη έως και 60% της συνολικής επένδυσης.¹¹⁵

Αν όμως τα παραπάνω αποτελούσαν εργαλεία για την επέκταση του εγχώριου ιδιωτικού τομέα, ο διακηρυγμένος στόχος της διεύρυνσης των ΑΞΕ στον κλάδο της φιλοξενίας κυριαρχούσε στον δημόσιο λόγο που παρήγαγε το καθεστώς για την ασκούμενη τουριστική πολιτική. Και σε αυτό το επίπεδο τα επιτεύγματα έμοιαζαν λιγότερο εντυπωσιακά καθώς ούτε θεαματική υπήρξε η αύξηση των ΑΞΕ ούτε περίοπτες περιπτώσεις που απασχολούσαν τον τύπο, όπως αυτή της εταιρείας Litton, φαινόταν να καρποφορούν,¹¹⁶ και μάλιστα παρά τα νέα εργαλεία που δημιουργούσε το δημόσιο για την προσέλκυσή τους, όπως η απόφαση για την δυνατότητα διάθεσης της αποθεματοποιημένης δημόσιας γης υπό τον ΕΟΤ σε μεγάλα έργα τουριστικής ανάπτυξης του ιδιωτικού τομέα.¹¹⁷ Υπό αυτή την έννοια, η υπαρκτή πολιτική της επταετίας σε ένα πρώτο στάδιο αποτυπώνει την μέριμνα για τον σχηματισμό ενός εγχώριου ξενοδοχειακού κεφαλαίου. Σε αυτό κατατείνει και ο Αναγκαστικός Νόμος 543/ 1968 που παρέχει αφειδώς διευκολύνσεις σε όλο το φάσμα του κόστους των ξενοδοχειακών επιχειρήσεων, από τα τιμολόγια της ΔΕΗ και του ΟΤΕ μέχρι και την εισαγωγή ξενοδοχειακού εξοπλισμού.¹¹⁸

επιχειρήσεων υπό των εμπορικών τραπεζών και των τραπεζών επενδύσεων, σ. 369.

115. Φ.Ε.Κ. 173, 9 Οκτωβρίου 1967, Α.Ν. 147, *Περί συμπληρώσεως της περί κινήτρων δια βιομηχανικές επενδύσεις κείμενης νομοθεσίας*, σ. 1161.

116. «Litton: Ένας μεγάλος οργανισμός τώρα (πού αλλού;) και εις την Ελλάδα», *Βιομηχανική Επιθεώρηση*, τχ. 393, σσ. 19-23.

117. Φ.Ε.Κ. 33, 14 Φεβρουαρίου 1968, Συντακτική πράξη, *Περί παραχωρήσεως ακινήτων του Δημοσίου Ν.Π.Δ.Δ. και προς εκτέλεσιν έργων τουριστικής αναπτύξεως*, σ. 203.

118. Φ.Ε.Κ. 204, 14 Σεπτεμβρίου 1968, Α.Ν. 543, *Περί παροχής απαλλαγών και εκπτώσεων εις ξενοδοχειακές επιχειρήσεις*, σ. 1429.

Ενδιαφέρον, τέλος, ως προς την ενίσχυση του εγχώριου ξενοδοχειακού κεφαλαίου έχει και ο νόμος «Περί μέτρων ενισχύσεως της Τουριστικής αναπτύξεως» του 1972, ο οποίος αποτελεί το πρώτο κανονιστικό πλαίσιο της χώρας μας που θυμίζει τους αναπτυξιακούς νόμους της μεταπολίτευσης, μέσα από τον χωρισμό της χώρας σε τρεις διαφορετικές ζώνες και τον προσδιορισμό διαφορετικών ποσοστών ενισχύσεων ανάλογα με την εικαζόμενη τουριστική ανάπτυξη σε κάθε μια από αυτές.¹¹⁹

Και πράγματι τα μέτρα αυτά έφερναν γρήγορα και άμεσα αποτελέσματα. Μόνο το 1968 η χρηματοδότηση του κλάδου είχε επεκταθεί από τα 767 εκατομμύρια δραχμές στα 1.246.¹²⁰ Συνολικά, η αύξηση των πιστώσεων στον τομέα του τουρισμού την περίοδο 1967-1973 εξαπλασιάζεται,¹²¹ ενώ ετησίως η αύξησή τους κατά την περίοδο της επταετίας ήταν 39,1% το 1968, 33% το 1969, 42,6% το 1970, 29,7% το 1971, 38,4% το 1972 και 28,5% το 1973.¹²²

Οι αλλαγές όμως στην χρηματοδότηση των ξενοδοχειακών καταλυμάτων δεν ήταν μόνο ποσοτικές. Ήταν πάνω από όλα ποιοτικές. Όπως αναφέρει η Έκθεση του διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας του 1968 με την πολιτική της στρατιωτικής Δικτατορίας «...απεδόθη εις τας τράπεζας πλήρης σχεδόν ελευθερία δια την χρηματοδότησιν των παραγωγικών και επενδυτικών αναγκών των βασικών τομέων της οικονομίας».¹²³ Το οποίο επισήμως σήμαινε την κατάργηση των ποσοτικών περιορισμών στην χρηματοδότηση συγκεκριμένων κλάδων, δηλαδή του τουρισμού και του κατασκευαστικού τομέα, την κατάργηση της υποχρέωσης προσκόμισης τιμολογίων στις τράπεζες κατά την προεξόφληση γραμματειών, και, στον αντίποδα, την θεσμοθέτηση κρατικής εγγύησης των τραπεζικών δανείων στο ύψος του 30% της αξίας του έργου, συμπεριλαμβανομέ-

119. Φ.Ε.Κ. 232, 24 Δεκεμβρίου 1972, Ν.Δ. 1313, *Περί μέτρων ενισχύσεως της Τουριστικής αναπτύξεως*, σ. 1994.

120. Τράπεζα της Ελλάδας (1970), σ. 65.

121. Π. Καζακος (2006), *ό.π.*, σ. 276.

122. Σ. Ριζάς (2008), σ. 449.

123. Τράπεζα της Ελλάδας (1969), *ό.π.*, σ. 18.

νης και της αξίας του συχνά ιδιόκτητου ή υπερεκτιμημένου οικοπέδου.¹²⁴ Όπως επισημαίνει ο Γεράσιμος Ζαχαράτος «με την έκδοση του ΑΝΕ 1509/14.09.1968 παύουν να ισχύουν τα τραπεζικά κριτήρια επενδυτικής αξιολόγησης και για την έγκριση του δανείου απαιτείτο μόνο η σύμφωνη γνώμη του ΕΟΤ μετά την κατάθεση για έγκριση ενός τυπικού προϋπολογισμού της δαπάνης του έργου».¹²⁵

Οι μεταβολές αυτές φυσικά συνεπάγονταν και διαφοροποίηση στον τρόπο εποπτείας του τραπεζικού συστήματος από την Τράπεζα της Ελλάδος, κατά την περίοδο όπου πρόεδρος του ΔΣ της ήταν ο Δημήτρης Γαλάνης (και τους τελευταίους 5 μήνες ο Κωνσταντίνος Παπαγιάννης), που, όπως σημειώνει ο Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, μετακινήθηκε από έναν ποιοτικό έλεγχο των πρακτικών δανειοδότησης των πιστωτικών ιδρυμάτων σε έναν ποσοτικό έλεγχο του όγκου των πιστώσεων.¹²⁶ Ενδεικτικό του κλίματος γενικευμένης χαλάρωσης στο καθεστώς χρηματοδότησης των ξενοδοχείων αποτελεί ότι χρειάστηκε η εκδήλωση της πληθωριστικής κρίσης του 1972 για να θεσμοθετηθούν εκ νέου όρια μεταξύ ιδίων κεφαλαίων και του ύψους του δανείου στην πολιτική των ελληνικών τραπεζών.¹²⁷

Οι παραπάνω παρεμβάσεις επιχειρούν να υπερβούν την δυσκολία κινητοποίησης του εγχώριου ιδιωτικού τομέα, που συναντούσε ο ελληνικός τουρισμός στα προηγούμενα βήματά του, μέσα από την κρατική παραγωγή μίας «τάξης ξενοδόχων», διά της παροχής, και συχνά αποκλειστικά, δημόσιου χρήματος για ιδιωτικούς σκοπούς. Είναι ενδιαφέρον πως οι αρθρογράφοι της εποχής όπως ο Φραγκόπουλος στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* σχολίαζαν το γεγονός ότι μια από τις έμμεσες συνέπειες της χρηματοδοτικής αυτής πολιτικής ήταν και η:

...έλλειψη ενδιαφέροντος για την εισαγωγή ξένων κεφαλαίων για τουριστικές επενδύσεις που άλλωστε προσφέρονται στην διεθνή χρηματαγορά με

124. Τράπεζα της Ελλάδας (1969), *ό.π.*, σ. 106.

125. Γ. Ζαχαράτος (2010), *ό.π.*, σ. 151.

126. Μ. Ψαλιδόπουλος, *ό.π.*, σ. 251.

127. Τράπεζα της Ελλάδας (1973), σ. 21.

όρους ασυγκρίτως επαχθέστερους από εκείνους του εσωτερικού. Με τον τρόπο αυτό όμως το ίδιο το Κράτος παρεμβάλλει προσκόμματα στην πολιτική προσελύσεως ξένων κεφαλαίων που είναι τόσο απαραίτητοι για την ισοσκέλιση του ισοζυγίου πληρωμών.¹²⁸

Η πολιτική αυτή φυσικά δεν αφορούσε μόνο τις μεγάλες ξενοδοχειακές μονάδες. Παράλληλα με την διόγκωση της μέσης τουριστικής μονάδας και την χρηματοδότηση μιας νέας «τάξης ξενοδόχων», προχωράει και η χρηματοδότηση των ενοικιαζόμενων δωματίων από την Αγροτική Τράπεζα,¹²⁹ τον ΕΟΤ και προς το τέλος της Δικτατορίας από το σύνολο του τραπεζικού συστήματος.¹³⁰

Όλα αυτά φυσικά αφορούν τις καταγεγραμμένες μορφές της χρηματοδότησης του κλάδου. Γιατί δίπλα σε αυτές, μέσα κυρίως από προφορικές μαρτυρίες της εποχής, μαθαίνουμε σήμερα και για τον κυκλώνα των άτυπων μορφών χρηματοδότησης για τις οποίες συχνά δεν έχουμε καταγεγραμμένα στοιχεία. Για παράδειγμα, σε νεότερες κοινωνιολογικές μελέτες που διεξάγονται με ποιοτικές μεθόδους έρευνας υπάρχουν περιγραφές των πρακτικών των διεθνών ταξιδιωτικών γραφείων, τα οποία, υπό την πίεση της αναγκαιότητας κάλυψης της ζήτησης, χρηματοδοτούσαν συχνά, μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1970, την αστραπιαία κατασκευή νέων μονάδων με προκαταβολή για την δέσμευση των νέων κλινών για δύο ή και τρία χρόνια.¹³¹

Άλλωστε, η γενικότερη κατεύθυνση που σκιαγραφείται παραπάνω επιβεβαιώνεται και από πλήθος εθνογραφικών, ιστορικών ή κοινωνιολογικών ερευνών στις τοπικές κοινωνίες, οι οποίες καταγράφουν είτε τις

128. Θ.Δ. Φραγκόπουλου, «Πλαίσια μίας ορθής πιστοδοτικής πολιτικής», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τχ. 918, σ. 16.

129. «Στεγαστικά δάνεια σε αγρότες για δημιουργία τουριστικών δωματίων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τχ. 936, σ. 30.

130. Φ.Ε.Κ. 144, 16 Ιουλίου 1973, Απόφαση, *Περί τροποποιήσεως των διατάξεων της υπ' αριθ. 1574/1/22.8.1970 αποφάσεως της Νομισματικής Επιτροπής περί ειδικών δι' επιχειρήσεις εξάγουσας βιομηχανικά, βιοτεχνικά και μεταλλευτικά προϊόντα*, σ. 1321.

131. Κ. Φαγογένης (2023), σ. 429.

προσδοκίες των τοπικών ελίτ να μεταπηδήσουν από παραδοσιακές αγροτικές δραστηριότητες στον τουρισμό¹³² είτε αποτυπώνουν αυτή την μετάβαση την δεκαετία του 1970.¹³³

5. Μια κάποια πολιτική και για τον ΕΟΤ και για τον χώρο

Τι συνέβαινε όμως με την καθαυτή τουριστική πολιτική και τον ΕΟΤ την ίδια περίοδο; Καταρχάς όχι και πολλά πέρα από την άμεση αναδιάταξη όλων των θέσεων του κρατικού μηχανισμού και των εκλεγμένων ηγεσιών συλλογικών φορέων εκπροσώπησης όπως π.χ. με τον διορισμό ενός αντισυνταγματάρχη πυροβολικού στην θέση του διευθυντή του ξενοδοχειακού επιμελητηρίου τον Αύγουστο του 1970.¹³⁴

Το ίδιο όμως συνέβη και με τις δημόσιες τουριστικές υποδομές. «Το 1966 ο ΕΟΤ είχε υπό τον έλεγχό του 168 επιχειρηματικές μονάδες, από λουτροπόλεις, μέχρι πλαζ και αναψυκτήρια. Από αυτές 116 ήταν νοικιασμένες σε ιδιώτες και 52 λειτουργούσαν δι' αυτεπιστασίας».¹³⁵ Τα ενοικιαστήρια αυτά ακυρώνονται¹³⁶ όλα ενώ η νέα διοίκηση του ΕΟΤ προσπαθεί να αξιοποιήσει την αποθεματοποιημένη γη της, όπως στην περίπτωση της περιοχής Μικρό Καβούρι Βουλιαγμένης,¹³⁷ με πενιχρά όμως αποτελέσματα.

Σε αυτή την αλλαγή πολιτικής εντάσσεται και η υπαγωγή του ΕΟΤ

132. Σ. Δημανόπουλος (2023).

133. Σ. Παπαδάκη-Τζεδάκη (1999), σ. 30.

134. Φ.Ε.Κ. 167, 17 Αυγούστου 1970, Πρ. Υπ. Συμβ., *Περί διορισμού Διευθυντού του Ξενοδοχειακού επιμελητηρίου της Ελλάδος*, σσ. 1387-1388.

135. Γ. Κάραλη, «Η χρηματοδότηση των ξενοδοχειακών εγκαταστάσεων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τχ. 918, σ. 51.

136. Φ.Ε.Κ. 241, 30 Δεκεμβρίου 1967, Α.Ν. 242, *Περί καταγγελίας η αναμορφώσεως των υπό του Ε.Ο.Τ. συνομολογηθισών συμβάσεων παραχωρήσεως προς εκμετάλλευσιν Τουριστικών ή άλλων εγκαταστάσεων*, σ. 1540.

137. Φ.Ε.Κ. 122, 20 Ιουλίου 1972, Σύμβαση, *Περί πωλήσεως και τουριστικής αξιοποιήσεως περιοχής εις Μικρόν Καβούρι Βουλιαγμένης*, σ. 939.

στο Υπουργείου Συντονισμού, η οποία νομιμοποιείται, σύμφωνα με ένα προπαγανδιστικό φυλλάδιο της Χούντας, καθώς πλέον ο ΕΟΤ

*«...κατέστη καθαρώς επιτελικόν όργανον, απηλλαγμένον από επιχειρηματικές δραστηριότητας...».*¹³⁸

Η επενδυτική δραστηριότητα του οργανισμού στρέφεται ποσοτικά όσο και ποιοτικά από την καθαυτή παραγωγή υποδομών φιλοξενίας στην παραγωγή τουριστικών υποδομών, όπως τουριστικές μαρίνες,¹³⁹ οργανωμένες πλαζ και οργανωμένων κάμπινγκ.¹⁴⁰

Και πάλι όμως οι σημαντικές αλλαγές δεν είναι τόσο ποσοτικές όσο ποιοτικές. Είναι οι λειτουργίες που αποκτά ο ΕΟΤ κατά την διάρκεια της στρατιωτικής Δικτατορίας που είναι καινοφανείς. Και αυτό γιατί ο ΕΟΤ όχι μόνο λειτουργούσε υπό συνθήκες, ως χρηματοδοτικός οργανισμός, ιδιαιτέρως σε περιπτώσεις μικρομεσαίων επιχειρήσεων και ενοικιαζόμενων δωματίων,¹⁴¹ αλλά επιπλέον με το Ν.Δ. 1199, που εκδίδεται τον Ιούλιο του 1972, δύναται να υποκαθιστά πλήρως και την ίδια την Πολεοδομία.¹⁴²

Οι παρεμβάσεις αυτές λαμβάνουν μεγαλύτερη σημασία υπό το πρίσμα της εξέλιξης της ιστορίας της χωροταξικής και πολεοδομικής νομοθεσίας στην Ελλάδα. Ο ΕΟΤ προδικτατορικά αποτελούσε κύτταρο ωρίμανσης του αιτήματος της επιστημονικής κοινότητας της χώρας μας για χωροταξική οργάνωση. Όπως αναφέρει ο Πασχάλης Σαμαρίνης:

Ο ΕΟΤ μεταξύ 1959 και 1966 αναθέτει σε ιδιωτικά γραφεία τρεις μελέτες τουριστικής αναπτύξεως (για τις ακτές του Σαρωνικού, την Χίο και την

138. Υπηρεσία δημοσίων σχέσεων υπουργείου κυβερνητικής πολιτικής (χχ.), *Η Επανάσταση της 21ης Απριλίου οικοδομεί την νέαν Ελλάδα*, σ. 71.

139. Βλάχη (2008), σσ. 307-313.

140. Γ. Κάραλη, «Διεύρυνση της τουριστικής πολιτικής», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τχ. 853, σ. 11.

141. Τράπεζα της Ελλάδας (1968), *ό.π.*, σσ. 94-95.

142. Φ.Ε.Κ. 114, 10 Ιουλίου 1972, Ν.Δ. 1199, *Περί εγκρίσεως μελετών τουριστικών εγκαταστάσεων κατά παρέκκλιση από των ισχύοντων κανόνων δομής*, σ. 871.

περιοχή των Αγράφων), ενώ οι τεχνικές του υπηρεσίες του εκπονούν μία σειρά τεχνοοικονομικών μελετών τουριστική ανάπτυξης ευρύτερων περιοχών, παράκτιων οικισμών, ακτών και λουτροπόλεων.¹⁴³

Οι μέριμνες χωρικής οργάνωσης του κλάδου, διακρίνονται επίσης σε πολλά κείμενα/τεκμήρια δημόσιου σχεδιασμού κατά την διάρκεια της στρατιωτικής Δικτατορίας, όπως π.χ. στο εμβληματικό *Σχέδιον Προτύπου Μακροχρόνιου Αναπτύξεως Της Ελλάδος* του 1972¹⁴⁴ ή και στο 5ετές του 1968-1972. Στην πραγματικότητα όμως η υλοποίηση ενός τέτοιου σχεδιασμού ανεστάλη εξαιτίας της «πραγματικής» πολιτικής των Συνταγματαρχών.

Η χαλάρωση των πολεοδομικών κανόνων και η αύξηση των ελάχιστων ορίων στο ύψος των οικοδομών που αποτυπώνονται στον Αναγκαστικό Νόμο 395/68, με την αύξηση του συντελεστή δόμησης υπό συνθήκες από 20% έως 25%, επηρεάζει άμεσα την μορφή του τουριστικού δομημένου περιβάλλοντος,¹⁴⁵ παρακινώντας σε ένα πρώτο στάδιο την εκδήλωση έντονου επενδυτικού ενδιαφέροντος στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας ιδιαίτερα περίξ του Χίλτον και της Αμερικάνικης Πρεσβείας.¹⁴⁶

Ενόσω αυτά συμβαίνουν στον αστικό χώρο, στην ύπαιθρο και σε πολλές παραθαλάσσιες και νησιωτικές περιοχές της χώρας ο μετασχηματισμός είναι πραγματικά θεαματικός. Η εισαγωγής της εποχικότητας της τουριστικής κίνησης στο τοπίο του ελληνικού νησιού δεν αποτελεί την μοναδική αιτία αυτής της εξέλιξης.¹⁴⁷ Όπως σχολιάζει ο Βασίλη Κολώνας, η δεκαετία του 1970 σηματοδοτεί μια αλλαγή παραδείγματος με χαρακτηριστικές όψεις την αύξηση της μέσης δυναμικότητας των ξενοδοχειακών μονάδων, την αντιστροφή μιας τάσης κατακερματισμού των όγκων των νέων ξενοδοχείων που αποτυπώνεται την δεκαετία του 1960 και την

143. Π. Σαμαρίνης (2014), σ. 100.

144. ΚΕΠΕ (1972), σσ. 12-13.

145. Π. Σαμαρίνης (2014), *ό.π.*, σ. 240.

146. *Ό.π.*, σ. 160.

147. T.S. Terkenly (2005), σ. 224.

επιβολή των ενιαίων όγκων και των μονοblock ξενοδοχείων.¹⁴⁸ Στην ίδια κατεύθυνση, στο ζήτημα του παραθαλάσσιου τοπίου και της προστασίας των ακτών, ο Αναγκαστικός Νόμος 522/1968 παρέχει στους οικοδομούντες τουριστικά καταλύματα δικαιώματα επί των ακτών καθιστώντας έτσι μεγάλες παράκτιες περιοχές δυνάμει απροσπéλαστες στο κοινό.¹⁴⁹

Στον βαθμό όμως που αυτή η αποικιοποίηση της ακτής από τον κλάδο της φιλοξενίας δεν υλοποιείται από το ξένο κεφάλαιο όπως συμβαίνει σε όμορες χώρες όπως η Ισπανία,¹⁵⁰ η Τουρκία,¹⁵¹ κ.ο.κ, θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε την υπόθεση, παραφράζοντας τον Δημήτρη Χαραλάμπη, ότι η μορφή του παραγόμενου τουριστικού χώρου την περίοδο της στρατιωτικής Δικτατορίας δεν ήταν μόνο μια επιλογή των βέλτιστων τεχνικών μέσων και της βέλτιστης μορφής από την οπτική της επερχόμενης τουριστικής εκμετάλλευσης των ελληνικών ακτών αλλά μια «...αντικειμενοποιημένη εικόνα του τρόπου με τον οποίο πραγματοποιήθηκε και επιτεύχθηκε η κοινωνική ενσωμάτωση, και η αναπαραγωγή των κοινωνικών συμμαχιών...»¹⁵² τις οποίες ευελπιστούσε να οικοδομήσει το νέο καθεστώς.

Το μοντέλο τουριστικής ανάπτυξης που επιλέχθηκε συνάντησε τα όριά του την περίοδο της ίδιας της στρατιωτικής Δικτατορίας. Από το 1971 και μετά η πετρελαϊκή κρίση σταδιακά επηρεάζει τις οικονομικές επιδόσεις της χώρας και ο πληθωρισμός εκτινάσσεται. Ο δείκτης τιμών καταναλωτή ακολούθησε ανοδική πορεία: το 1971 στο 3%, το 1972 στο 4,3%, το 1973 στο 15,5% και το 1974 στο 26,9%.¹⁵³ Ο τρόπος και ο χαρακτήρας της παροχής δανείων από τον τραπεζικό τομέα προς τον τουριστικό τομέα σίγουρα δεν βοήθησε στην συγκράτησή του.

148. Β. Κολώνας (2014), *ό.π.*, σσ. 80-81.

149. Μ. Χαϊδου-Adams, «Να προστατευθούν οι ελληνικές ακτές», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τχ. 959, σ. 19.

150. Ενδεικτικά για την ιστορία της ανάπτυξης του τουρισμού στην Ισπανία βλ.: S.D. Pack (2006).

151. Ενδεικτικά για την ιστορία της μεταπολεμικής ανάπτυξης του τουρισμού στην Τουρκία, βλ.: B. Adalet (2018).

152. Δ. Χαραλάμπης (1989).

153. Π. Καζακος (2006), *ό.π.*, σ. 287.

Ωστόσο, η έκθεση του διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας του 1972 αποτυπώνει την πρόθεση της κυβέρνησης να διατηρήσει αμείωτο τον ρυθμό της επενδυτικής δραστηριότητας καταφεύγοντας στον εξωτερικό δανεισμό.¹⁵⁴ Οι νεότευκτες ξενοδοχειακές μονάδες σύντομα αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην αποπληρωμή των δανείων τους, ενώ η κυοφορούμενη κρίση του κλάδου της φιλοξενίας παίρνει διαστάσεις στην δημόσια σφαίρα όταν, λίγους μήνες πριν από την εισβολή στην Κύπρο, πτωχεύει η αεροπορική εταιρεία Οράιζον¹⁵⁵ με αποτέλεσμα ένα μπαράζ πλειστηριασμών ξενοδοχείων κατά την πρώτη περίοδο που ακολούθησε την αλλαγή του καθεστώτος.¹⁵⁶

6. Αντί συμπερασμάτων

Στην πρώτη έκθεση του διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας του 1974 υπογραμμίζονταν οι αντιφάσεις της παραπάνω πολιτικής:

*Πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψιν ότι ο κρατικός προϋπολογισμός βαρύνεται με την κληρονομιά της περιόδου της Δικτατορίας, η οποία χαρακτηρίζεται από απρογραμματίστον δόγκωσιν των δημοσίων δαπανών, καταναλωτικών και επενδυτικών, προς κατευθύνσεις χαμηλής παραγωγικότητας. [...] Αντιθέτως, ενισχύθη υπερμέτρως η τάσις προς υποκατάστασιν εισαγωγών, δια της δημιουργίας υψηλού κόστους και συγχρόνως συναλλαγατοβόρων βιομηχανιών, αι οποίαι έχουν μικράν ή ενίοτε ασήμαντον εγχωρίως προστιθέμενην αξίαν και στηρίζονται, εν πολλοίς, εις ειδικάς παροχάς και επιδοτήσεις. Σημειούται ότι η προσφυγή εις υπέρμετρον δανεισμόν συντελεί εις αύξησιν των δανειακών υποχρεώσεων της χώρας ...*¹⁵⁷

154. Τράπεζα της Ελλάδας (1973), ό.π., σ. 104.

155. Μ. Ρούσσης, «Τι σημαίνει και πως αντιμετωπίζεται η χρεωκοπία της 'Οράϊζον Χόλλυνταις», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τχ. 1037, σ. 29.

156. «Ανοίγουμε το φάκελο 'τουρισμός' της περιόδου της επταετίας 1967-74», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τχ. 1068, σσ. 3-4.

157. Τράπεζα της Ελλάδας (1975), σσ. 21, 25-26.

Ταυτόχρονα η έκθεση στηλίτευε το γεγονός ότι η πολιτική της επιδότησης του επιτοκίου δανεισμού συνέβαλε στην υπέρμετρη διεύρυνση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών,¹⁵⁸ ενώ ταυτόχρονα επισήμαινε ότι η σύνδεση της δραχμής με το δολάριο ήταν σκόπιμη όσο το τελευταίο ήταν σταθερό νόμισμα. Από την στιγμή όμως που το δολάριο, μετά το 1971, κατέστη κυμαινόμενο η σύνδεση αυτή οδήγησε σε ένα τεράστιο άνοιγμα του εγχώριου πληθωρισμού.¹⁵⁹

Για το θέμα που μας απασχολεί εδώ η έκθεση κατάληγε:

*Εις τον τομέα του τουρισμού ουδείς προγραμματισμός υπήρξε, κατά την επιλογήν των επενδύσεων ηγνοήθησαν ακόμη και στοιχειώδη οικονομικά και τραπεζικά κριτήρια. Επιπλέον, το σύστημα των κρατικών εγγυήσεων μεταβιβάζει τους επιχειρηματικούς κινδύνους εις το κοινωνικόν σύνολον...*¹⁶⁰

Για τους ίδιους τους ξενοδόχους της χώρας η έκθεση σημείωνε ότι με δεδομένο τον τρόπο συγκρότησης του ξενοδοχειακού κεφαλαίου της χώρας «...δεν είναι ανεξήγητος η χαμηλή στάθμη της επιχειρηματικότητας».¹⁶¹ Τέλος, για το ίδιο το μοντέλο χρηματοδότησης του κλάδου αποδοκιμαζόταν η μη-αξιοποίηση της ΕΤΒΑ βάση του καταστατικού της σκοπού, δηλαδή για επενδύσεις εκεί όπου ο ιδιωτικός τομέας και οι ιδιωτικές τράπεζες δεν έδειχναν ενδιαφέρον,¹⁶² καταδεικνύοντας έτσι αυτό για το οποίο οι εφημερίδες της εποχής βοούσαν,¹⁶³ δηλαδή την χρήση της τράπεζας ως εργαλείου ευνοιοκρατίας και οικονομικής ενίσχυσης φίλα προσκείμενων στο καθεστώς επιχειρηματιών, ως επί το πλείστον ξενοδόχων.

158. Ό.π., σ. 29.

159. Ό.π., σσ. 30-32.

160. Ό.π., σ. 32.

161. Ό.π., σ. 33.

162. Ό.π., σ. 37.

163. «Ανοίγουμε το φάκελο 'τουρισμός της περιόδου της επταετίας 1967-74», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τχ. 1068.

Επιτρέψτε μου όμως εδώ να επιστρέψω στα αρχικά μου ερωτήματα. Στο γνωστό του έργο *Der moderne Kapitalismus* (*Ο Σύγχρονος Καπιταλισμός*) ο Sombart (1902-1927) έκανε λόγο για τον τρόπο με τον οποίο η διάδοση της γνώσης σχετικά με το επιχειρείν και η επέκταση του τραπεζικού δανεισμού οδηγούσε σε μια συνθήκη εκδημοκρατισμού της επιχειρηματικότητας.¹⁶⁴ Ήταν λοιπόν η στρατιωτική Δικτατορία μια στιγμή μαζικοποίησης της ενασχόλησης με το τουριστικό επιχειρείν εν μέσω συνθηκών συρρίκνωσης των συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων και των δημοκρατικών ελευθεριών; Πρόκειται δηλαδή για μια στιγμή διάχυσης της τεχνογνωσίας ως προς την λειτουργία των υπηρεσιών και υποδομών φιλοξενίας, εστίασης κ.ο.κ. καθώς και μεταφοράς γνώσης από το εξωτερικό μέσα από την συνδιαλλαγή μιας εγχώριας υπό διαμόρφωση οικονομικής ελίτ με τους διεθνείς οικονομικούς δρώντες, όπως τα αναδυόμενα διεθνή ταξιδιωτικά πρακτορεία;

Στην περίπτωση μας θα λέγαμε ότι κάτι τέτοιο δεν ισχύει. Η περίοδος που προηγείται της στρατιωτικής Δικτατορίας αποτελεί πράγματι μια στιγμή κατά την οποία νέα κοινωνικά υποκείμενα εμπλέκονται στην τουριστική οικονομία «από τα κάτω» μέσα από τις διαδικασίες εκχρηματισμού που ενεργοποιεί η, άλλοτε οργανωμένη και άλλοτε αυθόρμητη, τουριστική περιήγηση. Η περιγραφή της εν Ελλάδι μεταπολεμικής τουριστικής ανάπτυξης που είχε κάνει ο Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσης αντηχεί τα παραπάνω:

Η μικροκοινωνική και μικροοικονομική πραγματικότητα του ελληνικού τουρισμού είναι σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ του εμπορικού χειρισμού των προσδοκιών των τουριστών και των επιχειρησιακών προτύπων εκμετάλλευσης των διαφοροποιημένων και χαλαρά διασυνδεδεμένων προσφιλών τόπων αναψυχής. Η δυναμική αυτών των αλληλοσυνδέσεων υπονομεύει την μακροδυναμική της τουριστικής βιομηχανίας και κυρίως την σχέση μεταξύ τουριστικών λειτουργιών και οικονομικών λειτουργιών του κράτους. Μπορούμε εδώ

164. Κ. Τριτζίλα (2004), σσ. 85-87.

να παρατηρήσουμε ριζωματικά φαινόμενα υπό την έννοια Deleuze και Guattari. Η κοινωνική πραγματικότητα απορρίπτει τις ρίζες της σε σχέδια ελεγχόμενου εκμοντερνισμού και έτσι η εξέλιξη των ριζωμάτων που την τροφοδοτούν καθίσταται ανεξέλεγκτη.¹⁶⁵

Η περίοδος όμως της στρατιωτικής Δικτατορίας δίνει μορφή σε αυτή την σχέση, στην διάχυσης δηλαδή του επιχειρείν από τους διεθνικούς οικονομικούς δρώντες προς τις τοπικές εγχώριες ελίτ, την κανοναρχεί και εμπλέκει πλέον με θεσμικό τρόπο διευρυμένα κοινωνικά στρώματα ακριβώς επειδή αποτελεί την στιγμή όπου ο τραπεζικός δανεισμός ή η κρατική επιδότηση καθίστανται τα βασικά εργαλεία εισόδου στην υπό διαμόρφωση νέα αγορά. Και με τον τρόπο αυτό δεν εντάσσει απλώς τα υποκείμενα αυτά σε νέα οικονομικά δίκτυα αλλά διαμορφώνει και μηχανισμούς συναίνεσης προς το καθεστώς όπως και νέες μορφές συνδιαλλαγής των τοπικών οικονομικών δρώντων με το κράτος.

Για να το διατυπώσουμε εκ νέου, παραφράζοντας αυτή την φορά τα λόγια του Κωνσταντίνου Τσουκαλά, είναι ακριβώς στις συνθήκες της στρατιωτικής Δικτατορίας στις οποίες η δυνατότητα επένδυσης στον τουριστικό κλάδο αποτελεί «...μία πολιτική επιλεκτικής οικονομικής εξασφάλισης, που υλοποιείται ακριβώς μέσω της δυνατότητας του κράτους να διανέμει πόρους με ‘αυθαίρετα’ (δηλαδή εξω-αγοραία) κριτήρια».¹⁶⁶

Η Ελλάδα βέβαια δεν είναι η μόνη χώρα όπου ο τουρισμός, υπό τον μανδύα μιας υποτιθέμενης αναπτυξιακής πολιτικής, επιτελεί παράλληλα και πολιτικές λειτουργίες, ούτε είναι η μόνη στην οποία μια οπισθοδρόμηση στις δημοκρατικές ελευθερίες συνδυάζεται με την εμπέδωση των δομών της τουριστικής οικονομίας.¹⁶⁷ Αν όμως έπρεπε να αναζητήσουμε εθνικές ιδιαιτερότητες στην επίδραση που είχε ο τουρισμός στην ελληνική κοινωνία και οικονομία αυτές ίσως να μπορούσαν να ψηλαφηθούν στον τρόπο με τον οποίο η τουριστική ανάπτυξη την περίοδο της στρα-

165. Α.Α. Κύρτης (2014), σ. 135.

166. Κ. Τσουκαλάς (2005), σ. 94.

167. Ενδεικτικά μόνο βλ.: L. K. Richter (1996).

τιωτικής Δικτατορίας διαμορφώνει σε έναν ορισμένο βαθμό την δομή του πολιτικού ανταγωνισμού και τις σχέσεις των περιφερειών της χώρας με το κεντρικό κράτος και κατά την διάρκεια της Μεταπολίτευσης.

Το καθεστώς, με όλους τους τρόπους που γνωρίζουμε, καταρρέει αλλά θα μπορούσε κανείς να διατυπώσει το ερώτημα κατά πόσο η στρατιωτική Δικτατορία κληροδοτεί την «δημοκρατία» με έναν δεδομένο τρόπο σύνδεσης των τοπικών οικονομικών δικτύων με το εκάστοτε κέντρο της πολιτικής εξουσίας, αμφισβητώντας έτσι παράλληλα και παγιωμένες αντιλήψεις για την καταγωγή των πελατειακών σχέσεων στην σύγχρονη Ελλάδα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9: ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΜΕΡΟΣ II

Συντονιστής: Ευχαριστούμε. Μπορούμε να αφιερώσουμε 15 λεπτά για ερωτήσεις, τρεις-τέσσερις ερωτήσεις. Ποιος θα ήθελε να ξεκινήσει με την πρώτη ερώτηση;

Ν. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΗΣ: Θα ήθελα εγώ να κάνω μια ερώτηση. Εδώ ακούσαμε από όλες τις εισηγήσεις αλλά κυρίως από την εισήγηση του κ. Νικολακάκη και της κας Διακουλάκη το πόσο κόστος υπέστη το περιβάλλον από δύο μορφές ανάπτυξης οι οποίες ήταν κακοσχεδιασμένες, είχαν λάθος προβλέψεις, αγνοούσαν τις διεθνείς εξελίξεις, και τελικά επιβάρυναν την χώρα όχι μόνο εκείνη την περίοδο, αλλά για πάρα πολλά επόμενα χρόνια

Αυτό είναι μια περιοχή την οποία –πρέπει να σας εξομολογηθώ– θα ήθελα πολύ να εξετάσουμε αυτοτελώς, αλλά είναι ελάχιστοι αυτοί οι οποίοι έχουν ασχοληθεί με αυτήν την περιβαλλοντική κληρονομιά της Δικτατορίας, είτε κατασκευαστικώς είτε αισθητικώς είτε από άποψη ενεργειακής καταπόνησης κτλ. Αυτό ελπίζω να γίνει κάποια στιγμή στο μέλλον.

Η ερώτηση τώρα που θέλω να απευθύνω είναι η εξής: Κατά την κρίση σας, έστω και πρόχειρα πόσο ανήκεστη είναι αυτή η βλάβη, την οποία υπέστη το περιβάλλον της χώρας είτε το οικιστικό και το τουριστικό είτε το ενεργειακό και το μηχανικό; Δηλαδή εσείς νομίζετε ότι με κάποιες πολιτικές, αυτό θα μπορούσε να αναταχθεί;

Συντονιστής: Ευχαριστούμε πολύ κ. Χριστοδουλάκη. Δεύτερη ερώτηση που απευθύνεται στους ομιλητές;

Θ. ΜΟΥΤΟΣ: Αναφερθήκατε κάποια στιγμή, κάποιος ανέφερε, νομίζω

ο ΣΕΒ, οι βιομήχανοι της εποχής, ότι δεν θα ήθελαν να είναι κατά κάποιο τρόπο, οι παρακατιανοί έναντι των ξένων επενδυτών και ότι ήθελαν οι ξένοι επενδυτές να συνεργαστούν μεταξύ τους. Αυτό που εννοούσαν ήταν ότι θα ήθελαν να υπάρχουν joint ventures; Δηλαδή να συμμετέχουν και αυτοί με τους άλλους;

ΣΤ. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΣ: Μια επισήμανση και δύο ερωτήσεις βασικά έχω. Η μία είναι για την κα Πεπελάση. Είπατε ότι το 1821 με τον Ναπολεόντειο Κώδικα, τέλος πάντων και την ερμηνεία, την μετάφρασή του στα ελληνικά, εισήχθη ο θεσμός της ΑΕ.

Παρ' όλα αυτά, βλέπουμε ότι η εκβιομηχάνιση της χώρας γίνεται έναν αιώνα μετά, στις πρώτες δεκαετίες του 1900. Το λέω λίγο προβοκατόρικα σαν επισήμανση γιατί υπάρχει μια αντίληψη που προσπαθεί να γίνει κυρίαρχη, ότι ήμασταν τρομερά φιλελεύθερο κράτος κατά τα χρόνια της επανάστασης. Αν ίσχυε, δηλαδή αν πράγματι είχε αντίκρουσμα αυτή η θεσμική εξέλιξη, η εκβιομηχάνιση θα είχε έρθει πολύ νωρίτερα. Η ερώτησή μου είναι αν έπαιξε κάποιο ρόλο η αστυφιλία, η συγκέντρωση των πληθυσμών στις πόλεις την δεκαετία του 1960 στην εκβιομηχάνιση.

Και η δεύτερη ερώτηση αφορά τον κ. Νικολακάκη. Μιλήσατε για μια αντιστροφή του ρόλου του ΕΟΤ, δηλαδή με την υπαγωγή του στο Υπουργείο Συντονισμού. Επειδή δεν το γνωρίζω, θα ήθελα να ρωτήσω, με το που ξεκινάει ο κλυδωνισμός της δημοκρατίας στην αρχή της δεκαετίας του 1960, δηλαδή με τις εκλογές το 1961, σχηματικά να το πάρουμε γιατί δεν είναι κυριολεκτικά, ποιος είναι ο ρόλος του ΕΟΤ, πριν την χούντα πριν την Δικτατορία των συνταγματαρχών;

Συντονιστής: Πάμε με την σειρά που έγιναν οι ερωτήσεις, ξεκινώντας από την παρέμβαση του κ. Χριστοδουλάκη. Ποιοι θα ήθελα να παρέμβουν;

Δ. ΔΙΑΚΟΥΛΑΚΗ: Μπορώ να παρέμβω ίσως εγώ. Η ερώτηση δεν είναι εύκολο να απαντηθεί για πολλούς λόγους. Σε ό,τι αφορά τον ενεργειακό τομέα, οι πραγματικά αναντίστρεπτες και σοβαρές περιβαλλοντικές επιπτώσεις είναι οι πλανητικές, και ως προς το κλίμα η ζημιά που έγινε επί

Δικτατορίας δεν ήταν μεγαλύτερη σε σύγκριση με προγενέστερες και μεταγενέστερες περιόδους. Και αυτό γιατί ο λιγνίτης που περιορίστηκε στην διάρκεια της Δικτατορίας «επιβαρύνει» το περιβάλλον σε τοπικό, περιφερειακό και πλανητικό επίπεδο περισσότερο από ό,τι το πετρέλαιο. Αυτό δεν σημαίνει ότι είχε μια περιβαλλοντική πολιτική η Δικτατορία. Και σίγουρα υπήρχε πολύ σοβαρή περιβαλλοντική επιβάρυνση από τη λειτουργία των ενεργειακών μονάδων και τα ελλιπή μέτρα προστασίας, από την αποψίλωση της εύφορης πεδιάδας των Φιλίππων κτλ. Αυτά είναι σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό αναστρέψιμα. Το σίγουρο είναι, ότι η Δικτατορία δεν είχε καμία φιλο-περιβαλλοντική πολιτική, όπως δεν είχαν όμως, ούτε οι προηγούμενες ούτε οι επόμενες δημοκρατικές κυβερνήσεις.

Μ. ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗΣ: Λοιπόν, περιβάλλον, τουρισμός και στρατιωτική Δικτατορία. Ας ξεκινήσουμε από το ζήτημα του περιβάλλοντος όπου συναντάμε μία κινητοποίηση, μίας ας πούμε ελίτ των γραμμάτων, η οποία είναι εν εξελίξει την περίοδο προς το τέλος της στρατιωτικής Δικτατορίας. Το περιβάλλον αποτελεί, κατά την άποψή μου και σύμφωνα με τα ερευνητικά μου δεδομένα, ένα πεδίο δοκιμασίας επιστημόνων που προσπαθούσαν στην περίοδο των βημάτων εκδημοκρατισμού από το 1972 και μετά να ασκήσουν κριτική σε ένα πεδίο που δεν είναι υπερβολικά ευαίσθητο για το καθεστώς.

Άρα υπάρχει ένας λόγος περί του περιβάλλοντος κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής Δικτατορίας, υπάρχει και μια συγκυρία με την έκδοση μιας έκθεσης η οποία είχε πάρει το όνομα στον Τύπο η έκθεση της Υποεπιτροπής Ρυπάνσεων του 1972, και ανάλογη κριτική ασκούν και διάφορες Οργανώσεις επιστημόνων κυρίως του χώρου όπως Αρχιτέκτονες, οι οποίοι με διάφορες ευκαιρίες προσπαθούσαν να πουν ότι μάλλον «τα έχει κάνει μαντάρα» η χούντα σε αυτό το ζήτημα. Και αυτό γίνεται μέσα στην Δικτατορία.

Πάμε τώρα στην κληρονομιά της διαχείρισης του περιβάλλοντος από την στρατιωτική δικτατορία. Έχουμε δύο βασικές παρακαταθήκες σε σχέση με τον τουρισμό. Το πρώτο είναι το Σύνταγμα. Η δική μου εκτίμηση είναι ότι, επειδή σε αυτή την διαδικασία κριτικής προς το στρα-

τιωτική Δικτατορία την περίοδο πριν από την πτώση της εντάσσονται και δικαστικοί κύκλοι έχουμε σήμερα τεκμήρια και για δικαστικούς που μιλάνε επικριτικά για την διαχείριση του περιβάλλοντος από την χούντα.

Και, από πολλές απόψεις, τα χαρακτηριστικά, το ίχνος της αυτής της μέριμνας προστασίας του περιβάλλοντος, δηλαδή της κριτικής για τα πεπραγμένα της χούντας, αποτυπώνονται και στο Σύνταγμά μας που έχει ένα ισχυρό στοιχείο περιβαλλοντικής προστασίας, ισχυρότερο από τον κανόνα προς τον οποίο κινούνταν οι δικαστικοί εκείνης της εποχής, δηλαδή αυτό των Φιλελεύθερων Δημοκρατιών της Δυτικής Ευρώπης. Άρα, μια κληρονομιά είναι ότι έχουμε ένα πολύ φιλο-περιβαλλοντικό Σύνταγμα.

Μια δεύτερη όμως κληρονομιά η οποία νομίζω ότι δεν σχετίζεται με τον ενεργειακό κλάδο, αλλά σχετίζεται με τον τουριστικό κλάδο, είναι ότι όντως, έχετε ένα δίκιο, ότι για δικαστικούς και δημοσιονομικούς λόγους, η πραγματικότητα της καταστροφής των ακτών την περίοδο της στρατιωτικής Δικτατορίας παραμένει άσβεστη.

Δηλαδή ακόμα και σήμερα η κυβέρνηση και η προηγούμενη κυβέρνηση και περίπου όλες οι κυβερνήσεις που έχουν περάσει, δεν μπορούν να αγνοήσουν το ζήτημα ότι η καταπάτηση των ακτών είναι αντισυνταγματική, το ΣτΕ ποτέ δεν πρόκειται να υποχωρήσει από αυτό το κεκτημένο και να πει «οκέι, να τις ξεχάσουμε όλες τις προηγούμενες καταπάτησεις στις ακτές». Ταυτόχρονα, το Ελληνικό Δημόσιο δεν μπορεί να πράξει τα δέοντα για πολιτικούς λόγους, καθώς καμία κυβέρνηση δεν μπορεί να πάει να ισοπεδώσει γύρω στα 1.000 ξενοδοχεία σε όλη την χώρα, αλλά δεν μπορεί ούτε δημοσιονομικά να το κάνει, επειδή το κόστος ενός τέτοιου έργου κατεδάφισης ξενοδοχείων δεν πρόκειται να το σηκώσει κανείς.

Έτσι το δικαστικό σύστημα δεν πρόκειται να κάνει ποτέ πίσω από αυτό που θεωρεί ότι είναι το περιβαλλοντικό κεκτημένο της χώρας και να υποχωρήσουν απέναντι στην κληρονομιά ανάλογων πρακτικών κατά το παρελθόν - όπως έχει συμβεί π.χ. με τις αυθαίρετες κατοικίες όπου με κάθε καινούριο νόμο επεκτείνεται με τον ένα ή τον άλλον τρόπο η ανοχή του ΣτΕ.

Άρα θεωρώ ότι η περίοδος που συζητάμε μάς έχει δώσει κάτι καλό,

την συνταγματική παρακαταθήκη, αλλά μας έχει κληρονομήσει και κάτι εξαιρετικά αρνητικό καθώς όλες αυτές οι παραβιάσεις της γραμμής του αιγιαλού και της ακτογραμμής αποτελούν ένα πρόβλημα η επίλυση του οποίου είναι σχεδόν αδύνατη. Το πρόβλημα αυτό είναι σήμερα και είναι σχεδόν αδύνατο να επιλυθεί. Προσωπικά το διαβάζω και ως μια σύγκρουση μεταξύ του δικαστικού συστήματος και των πολιτικών που έχει οδηγήσει και τις Κτηματικές Υπηρεσίες του Δημοσίου στην πραγματικότητα να είναι οργανωμένες με τέτοιο τρόπο ώστε να μην μπορεί επιλυθεί αυτό το θέμα ποτέ.

Συντονιστής: Ευχαριστούμε πολύ. Η κυρία Πεπελάση.

Ι. ΠΕΠΕΛΑΣΗ: Ευχαριστώ για τις ερωτήσεις. Πρώτα για το τι εννοούσα για την συνεργασία ντόπιων επιχειρηματιών με τους ξένους επενδυτές, ήταν ότι την επεδίωκαν ώστε να έχουν και αυτοί φοροαπαλλαγές και άλλα πράγματα πιο ευνοϊκά.

Τώρα, στην επόμενη ερώτηση, άλλοτε υιοθετείται νομικά ένας θεσμός και άλλοτε αγκαλιάζεται από την κοινωνία, από επιχειρηματίες. Η εμπέδωση της Ανώνυμης Εταιρείας, πήρε πάνω από 100 χρόνια. Ήδη και σήμερα η Ανώνυμη Εταιρεία δεν είναι η πιο συνηθισμένη μορφή του επιχειρείν. Βέβαια, η εκβιομηχάνιση και η Ανώνυμη Εταιρεία συνδέονται, αλλά υπήρχαν χίλιοι άλλοι λόγοι για τους οποίους η εκβιομηχάνιση δεν προχώρησε πιο γρήγορα.

Τέλος για την ερώτηση που έθεσε ο κ. Χριστοδουλάκης, πιστεύω ότι έγιναν πρακτικές μέσες στην χούντα που μετά έμειναν. Δηλαδή αν κοιτάμε την διαφθορά, νομίζω ότι στην περίοδο της χούντας πρέπει να ήταν σημαντική. Η διαπλοκή κράτους και επιχειρηματιών συνεχίστηκε.

Γ. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ: Για το θέμα της επίπτωσης στο περιβάλλον και στο οικιστικό περιβάλλον παίζει μεγάλο ρόλο, ανεξάρτητα και από τον τουρισμό, η καταστροφή σχεδόν όλων των αστικών συγκροτημάτων που υπήρχαν σε όλα σχεδόν τα νησιά της Ελλάδας.

Αυτό είναι ένα βασικό πράγμα κι εκεί είναι βέβαια θέμα μιας ευρύτερης συζήτησης, δεν ξέρω αν θα υπάρξει σε αυτό το συνέδριο για την Πολεο-

δομία και τι γίνεται. Αλλά ιστορικά κτίρια πραγματικά μεγάλης σημασίας καταρρέουν διότι κανείς δεν θέλει να επέμβει και επίσης παραμένουν τα αυθαίρετα τα οποία είναι πραγματικά ντροπή. Και βγαίνουν επανειλημμένες δικαστικές αποφάσεις, σε τοπικό τουλάχιστον επίπεδο. Λέω ένα παράδειγμα, στην Σύρο, που είναι μια περιοχή που έχει αρκετά καλά παλιά κτίρια και πολλά έχουν ανακαινιστεί.

Αυτό μπορεί να γίνει με μια έννοια, αλλά βεβαίως καταλαβαίνω το πλαίσιο που βάζετε ότι ποιος θα πάρει το ρίσκο να το κάνει αυτό το πράγμα. Αλλά τουλάχιστον με το να γράφεται, κάτι μπορεί να φέρει κι αυτό.

Μ. ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗΣ: Για την ερώτησή σας για τον ΕΟΤ: ο ΕΟΤ ιδρύεται στις αρχές της δεκαετίας του 1950, με την καθοδήγηση των Αμερικανικών Υπηρεσιών και υπερβαίνει τις προηγούμενες θεσμικές ρυθμίσεις που υπήρχαν, Ανώτατο Συμβούλιο Τουρισμού και άλλους τέτοιους προηγούμενους θεσμούς. Εξυπηρετούσε την εξής λειτουργική λογική: Παίρνουμε όλες τις αρμοδιότητες από τα άλλα Υπουργεία και τις βάζουμε ακριβώς κάτω από τον Πρωθυπουργό. Από εκεί ξεκινάμε ένα Project η λογική του οποίου λέει ότι, επειδή ο ιδιωτικός τομέας δεν ενδιαφέρεται για τις επενδύσεις στον τουρισμό αλλά η χώρα έχει προοπτικές, τις επενδύσεις θα τις κάνει το κράτος με το «μαστίγιο» του Πρωθυπουργού.

Άρα ο ΕΟΤ, όταν ξεκινάει να λειτουργεί την δεκαετία του 1950, είναι βασικά ένας επενδυτικός φορέας κάτω από τον πρωθυπουργό ώστε να μπορέσει να επιλύσει και όλα τα δυσεπίλυτα ιδιοκτησιακά ή άλλα ζητήματα που προέκυπταν κατά την εκτέλεση των έργων. Ταυτόχρονα, ο οργανισμός έχει και την προβολή της χώρας στο εξωτερικό και άλλες συναφείς αρμοδιότητες. Αυτός ο φορέας, όταν ξεκινά δεν έχει το σύνολο της αδειοδοτικής αρμοδιότητας για τα νέα ξενοδοχεία, ούτε είναι χρηματοδοτικός φορέας για τον ιδιωτικό τομέα.

Όταν ξεκινά η ιστορία του μεταπολεμικού ΕΟΤ, και παρότι οι αρχιτεκτονικές στη χώρα μας κοιτάζουν με θαυμασμό τα παραδείγματα αυτής της γενιάς ως βέλτιστες πρακτικές αξιοποίησης του δημόσιου χώρου, στην πραγματικότητα συμβαίνει το ακριβώς ανάποδο: Εγκαθίσταται το νέο ΞΕΝΙΑ σε ένα νησί και στη συνέχεια «γίνεται της μουρλής», αλλά όχι από συναφείς επενδύσεις, αλλά από το speculation πάνω στην γη.

Ο ΕΟΤ λοιπόν, ολίγον τι συνειδητά, ολίγον τι επειδή αντιδρά σε κάτι πραγματικό, ξεκινάει μια πολύ έντονα φιλο-περιβαλλοντική πολιτική, ξεκινάει δηλαδή επειδή διαβλέπουν οι άνθρωποί του το ενδεχόμενο χωροταξικής, πολεοδομικής και περιβαλλοντικής υποβάθμισης εκεί που βάλαμε τα λεφτά του Δημοσίου, ασκεί μια πολιτική αποθεματοποίησης της γης όπου πηγαίνει και δεσμεύοντας εκτάσεις για να τις ανάπλαση και να διατηρηθεί ο χαρακτήρας τους ως κοιτίδες πρασίνου για να βάλει ένα φρένο σε αυτή τη διαδικασία χωροταξικής και περιβαλλοντικής υποβάθμισης.

Πολλοί θα έχετε πολλά παραδείγματα, εγώ που είμαι Χανιώτης γνωρίζω π.χ. ότι στην έκταση των Αγίων Αποστόλων, ακριβώς δυτικά της πόλης, έχει διατηρηθεί ένα δάσος και ακριβώς μετά τους Αγίους Αποστόλους, παραλιακά στο νομό Χανίων είναι ένα συμπαγές μέτωπο από ξενοδοχεία. Αλλά κάπου έχει διατηρηθεί μια κοιτίδα πρασίνου.

Αυτή η λογική αλλάζει την περίοδο της στρατιωτικής Δικτατορίας, όταν έχει ξεκινήσει όλο αυτό το ρουσφετολογικό που περιγράψανε πολλοί ομιλητές για τον τουρισμό και προσπάθησα να το υπογραμμίσω και εγώ, ο ΕΟΤ εντάσσεται δυναμικά σε αυτές τις διαδικασίες πολιτικών ανταλλαγμάτων.

Για να το πω λίγο με έναν «εξυπνακισμό», ο ΕΟΤ λειτουργεί ως *one-stop-shop before it was cool*. Αυτό που έτσι κι αλλιώς γινόταν επειδή έπαιρνε ο «χουνταίος» τηλέφωνο τον Διοικητή της Πολεοδομίας και μετά έπαιρνε ο ίδιος «χουνταίος» τηλέφωνο τον Διοικητή της Τράπεζας για να δώσει το δάνειο, προς το τέλος της περιόδου που συζητάμε, και υπό την πίεση να επιταχυνθεί ο ρυθμός των επενδύσεων λένε, γίνεται όλο αποκλειστικά και μόνο μέσα από την διαμεσολάβηση του τοπικού ΕΟΤ.

Συντονιστής: Ευχαριστούμε πολύ τους ομιλητές ευχαριστούμε εσάς για την παρούσα και τις ενδιαφέρουσες ερωτήσεις. Ακολουθεί ελαφρύ γεύμα και είναι ελαφρύ γιατί υπάρχει και συνέχεια, οπότε πρέπει να είμαστε προσεκτικοί.

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ

Διεθνείς θεσμοί, Απένταξη και Απομόνωση

Συντονιστής: ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΚΑΜΜΑΣ

Μπορούμε να ξεκινήσουμε την τρίτη συνεδρία, που είναι οι «Διεθνείς Θεσμοί, Απένταξη και Απομόνωση» με τρεις εξαιρετικούς ομιλητές. Θα μας μιλήσουν για τις γεωπολιτικές εξελίξεις και το πώς οι διεθνείς σχέσεις του δικτατορικού καθεστώτος επηρέασαν και τον τομέα της οικονομίας.

Πρώτη στην σειρά είναι οι κα Λαζαρέτου. Η κα Λαζαρέτου είναι οικονομολόγος, δουλεύει στην Διεύθυνση Μελετών και Ερευνών της Τράπεζας της Ελλάδος, και το θέμα θα είναι «Η κατάρρευση του Bretton Woods και η έξοδος της Ελλάδας».

Η δεύτερη ομιλία, ο κύριος Ριζάς. Είναι Διευθυντής Ερευνών στο Κέντρο Έρευνας, Ιστορίας, Νεότερου Ελληνισμού στην Ακαδημία Αθηνών. Το θέμα της παρουσίας του είναι «Η αναστολή της Συμφωνίας Σύνδεσης και η ευρωπαϊκή προοπτική της Ελλάδας στην διάρκεια της Δικτατορίας». Κατά κάποιο τρόπο σχετίζεται με το κομμάτι της αναστολής της συμφωνίας και η τρίτη παρουσίαση του κ. Κλάψη, ο οποίος είναι Αναπληρωτής Καθηγητής Διπλωματίας και Διεθνούς Οργάνωσης στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και θα μας μιλήσει για τις παρενέργειες αναστολής της συμφωνίας σύνδεσης και το άνοιγμα που έκανε ως αντιστάθμιση η Δικτατορία προς τα κράτη του Ανατολικού Συνασπισμού και του Τρίτου Κόσμου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

Σοφία Λαζαρέτου¹⁶⁸

Η εμπειρία της Ελλάδας στην εποχή του Μεγάλου Πληθωρισμού. Ομοιότητες και διαφορές του «χθες» με το «σήμερα»

1. Εισαγωγή

Οι βασικές πτυχές της οικονομικής πολιτικής που ασκήθηκε στην Ελλάδα, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια της Δικτατορίας, δεν άλλαξαν σημαντικά. Εξακολουθούσαν να συντηρούν το μεταπολεμικό παραγωγικό υπόδειγμα, το οποίο όμως δεν ανταποκρινόταν, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, στις συντελούμενες αλλαγές του διεθνούς οικονομικού συστήματος. Πράγματι, κατά το τέλος της δεκαετίας ο ρυθμός οικονομικής ανάπτυξης άρχισε να βαίνει μειούμενος ενώ η καθοδική πορεία της οικονομίας εντάθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1970.

168. Ευχαριστίες οφείλω στους συμμετέχοντες στην ημερίδα του ΟΠΑ και της Βουλής των Ελλήνων *50 χρόνια Μετά: Τα Οικονομικά της Δικτατορίας*, για τα σχόλιά τους και την εποικοδομητική συζήτηση. Ιδιαίτερα θέλω να ευχαριστήσω τον Νίκο Χριστοδουλάκη για την πρόσκληση και για μια γόνιμη ανταλλαγή απόψεων. Οι απόψεις που παρουσιάζονται δεν απηχούν σε καμία περίπτωση τις απόψεις της Τράπεζας της Ελλάδος. Φέρω ολόκληρη την ευθύνη για τυχόν λάθη ή παραλείψεις.

Κατά τα χρόνια της Δικτατορίας, η εσωστρέφεια, ο λαϊκισμός, η χειραγώγηση και η αποδυνάμωση όλων των ανεξάρτητων θεσμών, η περιφρόνηση των διεθνών κανόνων και περιορισμών της λειτουργίας της παγκόσμιας οικονομίας, αλλά κυρίως η αδυναμία αντίληψης των μεταβολών στο διεθνές σκηνικό και των συνεπειών τους οδήγησαν πρώτον, στην εσφαλμένη επιλογή εφαρμογής έντονα επεκτατικών πολιτικών αδιαφορώντας για το κόστος του πληθωρισμού και την απώλεια προϊόντος και δεύτερον, στην παντελώς λανθασμένη αντίδραση ενόψει των μεγάλων γεωπολιτικών και νομισματικών διαταραχών με παγκόσμιο αντίκτυπο που έλαβαν χώρα την περίοδο αυτή.

Η Δικτατορία των συνταγματαρχών ήταν ένα ακροδεξιό, απολυταρχικό και λαϊκίστικο μόρφωμα με κύρια χαρακτηριστικά τον εκφοβισμό, την βία, την καταστολή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την κατάλυση κάθε δημοκρατικού και συνταγματικού θεσμού, την κοινωνική και οικονομική ανελευθερία, με αποτέλεσμα, μετά από μια κατ' επίφαση βραχύχρονη ευημερία, τα λάθη πολιτικής να οδηγήσουν την ελληνική οικονομία σε πορεία ταχείας απόκλισης από τις ευρωπαϊκές οικονομίες, η οποία διήρκεσε μέχρι και την αυγή της νέας χιλιετίας.¹⁶⁹

Δικαιολογημένα μπορούμε να χαρακτηρίσουμε την δεκαετία του 1970 ως μια «χαμένη δεκαετία»¹⁷⁰ για την ελληνική οικονομία όχι μόνο εξαιτίας

169. Ο λαϊκισμός που χαρακτηρίζει κάθε ανελεύθερη διακυβέρνηση, είτε αριστερόστροφη είτε δεξιόστροφη, απολυταρχική ή εκλεγμένη, βασίζεται στον εσφαλμένο διαχωρισμό της κοινωνίας σε δύο ομάδες, την κοινωνική και οικονομική ελίτ που κατά τους λαϊκιστές εκμεταλλεύονται τους θεσμούς προς όφελός τους, και τους «πραγματικά» (real, true) πολίτες των οποίων τα συμφέροντα δεν εκπροσωπούνται από τις ελίτ με αποτέλεσμα να βρίσκονται σε δυσμενέστερη θέση. Βλ. Mudde (2004, 2007), Eichengreen (2018) και Guriev and Papaioannou (2022). Μέσω επομένως της ξενοφοβίας και της συνωμοσιολογίας, το πρόταγμα των λαϊκιστών είναι ο περιορισμός της δύναμης της ελίτ με την κατάργηση των συνταγματικών θεσμών και με δυσμενείς συνέπειες για την κατανομή των πόρων σε παραγωγικές χρήσεις

170. Ο όρος «χαμένη δεκαετία» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά για τις υπερχρεωμένες οικονομίες της Λατινικής Αμερικής την δεκαετία του 1980. Αναφέρεται συνήθως σε αναπτυσσόμενες χώρες με προβλήματα οικονομικής στασιμότητας και υψηλού δημόσιου χρέους. Βλ. Chinn and Frieden (2011).

των μεγάλων διεθνών διαταραχών από την πλευρά της συνολικής προσφοράς προϊόντος που συνέβησαν την περίοδο αυτή, αλλά και της πλήρους αποτυχίας της οικονομικής πολιτικής της Δικτατορίας να διαχειρισθεί τις συνέπειες των διαταραχών αυτών στην εγχώρια οικονομία.

Σκοπός της παρούσας ανάλυσης είναι η εξέταση του τρόπου αντίδρασης των υπευθύνων της νομισματικής πολιτικής από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980 ενόψει των μεγάλων γεωπολιτικών γεγονότων και νομισματικών διαταραχών της περιόδου. Ειδικότερα, αξιολογείται το είδος, ο χρόνος και η ένταση της αντίδρασης, εντοπίζονται αστοχίες και σφάλματα πολιτικής καθώς και περιγράφονται οι συνέπειες των σφαλμάτων αυτών σε βασικά μακροοικονομικά μεγέθη όπως είναι ο πληθωρισμός και ο ρυθμός οικονομικής ανάπτυξης.

Κύρια ερωτήματα που θα μας απασχολήσουν και θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε είναι:

- (α) ποια ήταν η εξέλιξη της πληθωριστικής διαδικασίας και ποιες οι διαφορές με το τρέχον πληθωριστικό επεισόδιο,
- (β) πώς ο γεωπολιτικός κίνδυνος επηρεάζει τον πληθωρισμό,
- (γ) πού οφειλόταν το φαινόμενο του στασιμοπληθωρισμού της δεκαετίας του 1970 και
- (δ) γιατί ήταν λανθασμένη η αντίδραση των νομισματικών αρχών της Δικτατορίας στην αντιμετώπιση του πληθωρισμού και ποιες οι συνέπειες για την πορεία της ελληνικής οικονομίας.

Η διάρθρωση του ανάλυσης έχει ως εξής. Το τμήμα 2 παρουσιάζει τα βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του πληθωρισμού της δεκαετίας του 1970. Το τμήμα 3 περιγράφει το κυρίαρχο δόγμα της οικονομικής πολιτικής της Δικτατορίας με έμφαση την πιστωτική και νομισματική πολιτική. Το τμήμα 4 παρουσιάζει την εμπειρία της Ελλάδας στην μακρά περίοδο του Μεγάλου Πληθωρισμού. Τέλος, το τμήμα 5 κλείνει με ορισμένες διαπιστώσεις.

2. Η εξέλιξη της πληθωριστικής διαδικασίας στον κόσμο και στην Ελλάδα

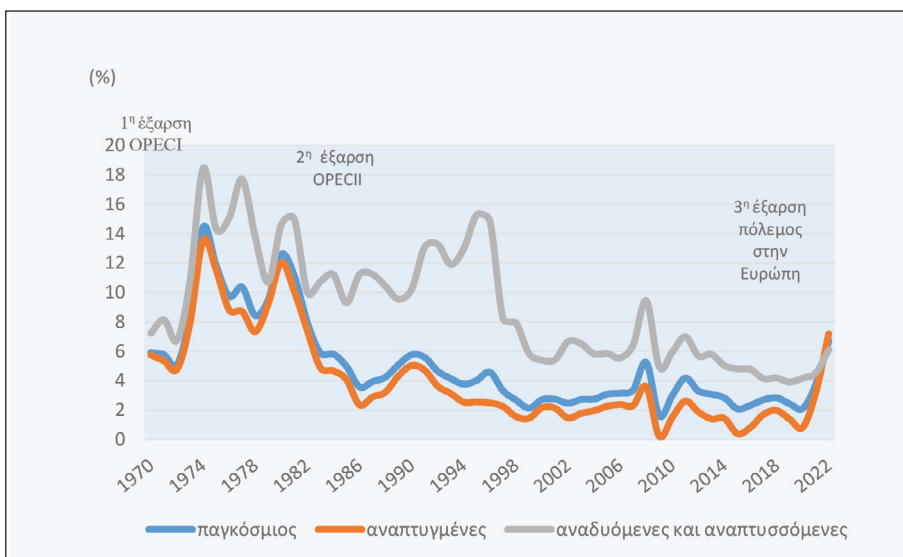
Η δεκαετία του 1970 χαρακτηρίστηκε ως η δεκαετία του Μεγάλου Πληθωρισμού για την παγκόσμια οικονομία (βλ. Blinder and Rudd 2010, Nelson 2022, Ha *et al.* 2022a, 2022b και IMF 2023a). Το Διάγραμμα 23 απεικονίζει την εξέλιξη του παγκόσμιου πληθωρισμού και του πληθωρισμού των ανεπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών αντίστοιχα, στην περίοδο 1970-2022. Δύο μεγάλες και απότομες εξάρσεις πληθωρισμού σημειώθηκαν την δεκαετία του 1970, η πρώτη το 1973 και η δεύτερη το 1979-80. Συνδέθηκαν με οξείες γεωπολιτικές εντάσεις,¹⁷¹ οι οποίες προκάλεσαν διαταραχή στην συνολική προσφορά προϊόντος με διάσπαση των εφοδιαστικών αλυσίδων που οδήγησε σε απότομες αυξήσεις των τιμών της ενέργειας, των τροφίμων και των διεθνών εμπορευμάτων επιφέροντας απότομη αύξηση του γενικού (headline) πληθωρισμού, ενώ η βαθμιαία προσαρμογή των πληθωριστικών προσδοκιών οδήγησε σε αύξηση και του πυρήνα (core) του πληθωρισμού.

Όπως εύκολα φαίνεται στο Διάγραμμα 23, τα δύο αυτά επεισόδια της πληθωριστικής έξαρσης χαρακτηρίζονται από συμμετρία στην εκδήλωσή τους: μετά την απότομη άνοδο λόγω της αρχικής διαταραχής επέρχεται πτώση που, ωστόσο, στην περίπτωση του πρώτου επεισοδίου γρήγορα ακυρώνεται, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, με αποτέλεσμα ο πληθωρισμός να καταστεί μόνιμος. Πράγματι, αμέσως μετά το πρώτο επεισόδιο το 1973-74, ακολούθησε έντονος αποπληθωρισμός που γρήγορα όμως ακυρώθηκε από την επεκτατική νομισματική πολιτική που εφάρμοσαν οι μεγάλες κεντρικές τράπεζες, με αποτέλεσμα η δεύτερη γεωπολι-

171. Η οξεία γεωπολιτική αστάθεια της δεκαετίας του 1970 λόγω του αραβοϊσραηλινού πολέμου τον Οκτώβριο του 1973 και της θρησκευτικής επανάστασης στο Ιράν το 1979-80 σε συνδυασμό με την εξάρτηση των ανεπτυγμένων χωρών από το πετρέλαιο και την ελεγχόμενη παραγωγή των πετρελαιοπαραγωγών χωρών, διατάραξαν την συνολική προσφορά. Προκάλεσαν αύξηση της τιμής της ενέργειας κατά 4 και 2 φορές αντίστοιχα, των τιμών των τροφίμων κατά 2 φορές και του παγκόσμιου γενικού πληθωρισμού κατά 3 και 1,5 φορές αντίστοιχα, σε σχέση με την περίοδο πριν την κρίση.

τική ένταση το 1979-80 να προκαλέσει δυσανάλογα μεγάλη αύξηση του πληθωρισμού.

Διάγραμμα 23
Πληθωριστικές διαταραχές, 1970-2022

Πηγή: Ha *et al.* (2021).

Σημειώσεις: εναρμονισμένος γενικός (HCPI) πληθωρισμός, σταθμισμένος με το ΑΕΠ κάθε χώρας.

Και αυτό γιατί η αρχική εξωγενής διαταραχή επέφερε πρωτογενείς υφεσιακές επιδράσεις στους παράγοντες της ζήτησης με μείωση της αγοραστικής δύναμης των καταναλωτών, ανακόπτοντας την αρχική ανοδική πορεία των τιμών. Επέφερε όμως και δευτερογενείς επιδράσεις στον πυρήνα του πληθωρισμού εξαιτίας της διευκολυντικής νομισματικής πολιτικής.¹⁷² Τελικό αποτέλεσμα ήταν η αύξηση της ανεργίας και η οικονομική στασιμότητα.¹⁷³

172. Βλ. Bruno and Sachs (1985), Nordhaus (2007), Blanchard and Gali (2007) και Bernanke *et al.* (2004).

173. Ωστόσο, το δυνητικό προϊόν των ανεπτυγμένων χωρών είχε ήδη αρχίσει να

Η διευκολυντική πολιτική μπορεί να δικαιολογηθεί από δύο παράγοντες: πρώτον, την υπερεκτίμηση του ρυθμού αύξησης της συνολικής παραγωγικότητας και κατ' επέκταση του δυνητικού προϊόντος (Orphanides 2003) και δεύτερον, την κατάρρευση του διεθνούς νομισματικού συστήματος του Bretton Woods τον Αύγουστο του 1971 και την μεταστροφή στις κυμαινόμενες ισοτιμίες. Με την κατάρρευση του νομισματικού συστήματος των σταθερών ισοτιμιών που κυριάρχησε διεθνώς στις δύο πρώτες δεκαετίες της μεταπολεμικής περιόδου, όλοι οι περιορισμοί πολιτικής, δημοσιονομικοί και νομισματικοί, ήρθαν και οι χώρες ακολούθησαν αυτόνομη συναλλαγματική πολιτική με ανταγωνιστικές υποτιμήσεις των εθνικών τους νομισμάτων.

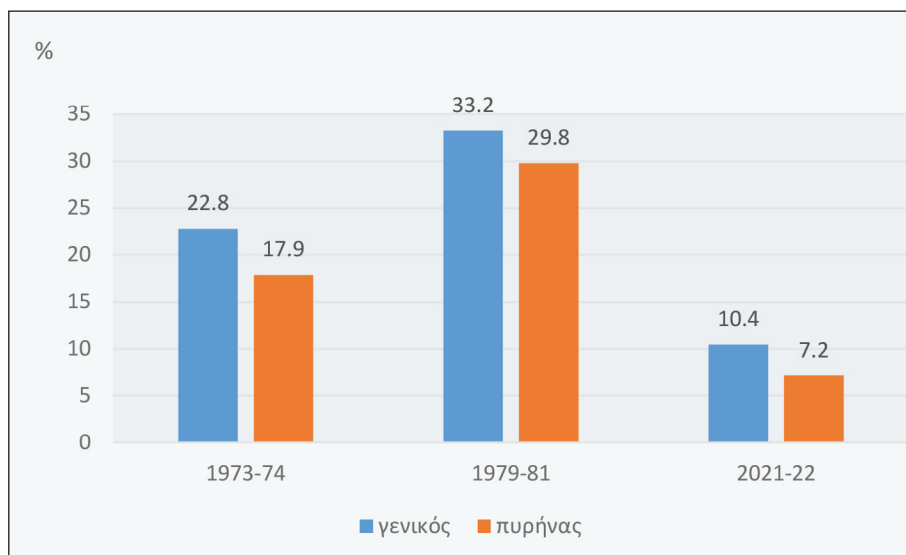
Παράλληλα, οι μεγάλες κεντρικές τράπεζες χαρακτηρίζονταν από έλλειψη συντονισμού στις παρεμβάσεις τους. Την δεκαετία του 1970 επικρατούσε ευρέως η άποψη ότι ο πληθωρισμός δεν αποτελεί νομισματικό φαινόμενο. Άμεση συνέπεια της άποψης αυτής ήταν η εκτίμηση ότι μια ελεγχόμενη άνοδος του πληθωρισμού μέσω επεκτατικής νομισματικής πολιτικής με σταθερές τις πληθωριστικές προσδοκίες θα μπορούσε να επιφέρει αύξηση της απασχόλησης. Με άλλα λόγια, οι νομισματικές αρχές της εποχής εκείνης θεωρούσαν ότι σε διαταραχές από την πλευρά της συνολικής προσφοράς, ο περιορισμός της συνολικής ενεργού ζήτησης ήταν αναποτελεσματικό μέτρο για τον έλεγχο του πληθωρισμού κόστους αφού μείωνε την απασχόληση. Κατέφυγαν, επομένως, σε μη νομισματικά εργαλεία, όπως είναι τα διοικητικά μέτρα για τον έλεγχο ή το πάγωμα τιμών, μισθών και ενοικίων. Το τελικό αποτέλεσμα όμως δεν ήταν το επιδιωκόμενο: η παγκόσμια οικονομία υπέφερε ταυτόχρονα από υψηλή ανεργία και υψηλό πληθωρισμό (Romer 2017, Nelson and Nikolov 2004).

μειώνεται πολύ πριν την κατάρρευση του Bretton Woods το 1971 και την πετρελαϊκή κρίση το 1973 λόγω της μείωσης της παραγωγικότητας της εργασίας και των φθινουσών αποδόσεων του φυσικού κεφαλαίου. Συνεπώς, το παραγωγικό κενό ήταν θετικό δηλώνοντας ότι η οικονομία τουλάχιστον των ανεπτυγμένων χωρών ήταν ήδη σε υπερθέρμανση. Το ίδιο ίσχυε και για την ελληνική οικονομία από τα δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960, όπως θα δούμε παρακάτω.

Πράγματι, όπως φαίνεται από το Διάγραμμα 23, μόνο μετά τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και παρά τον πόλεμο Ιράν-Ιράκ, ο πληθωρισμός των ανεπτυγμένων χωρών υποχωρεί όταν η νομισματική πολιτική των μεγάλων κεντρικών τραπεζών μεταστρέφεται σε περιοριστική. Χαρακτηριστικό της μεταστροφής αυτής είναι το γεγονός ότι στην δεύτερη πετρελαϊκή κρίση και καθώς η νομισματική πολιτική αντιδρά με αύξηση των επιτοκίων, ο πυρήνας του πληθωρισμού γίνεται λιγότερος ευαίσθητος στην αρχική πληθωριστική διαταραχή (βλ. Διάγραμμα 24), με αποτέλεσμα η μετάδοση (pass through) των πληθωριστικών πιέσεων στον πυρήνα του πληθωρισμού να είναι βραδύτερη. Με τον τρόπο αυτό, αποφεύχθηκε το ενδεχόμενο ο πληθωρισμός να καταστεί μόνιμος (persistent).

Διάγραμμα 24

Ο πυρήνας παγκόσμιου πληθωρισμού έχει γίνει λιγότερο ευαίσθητος σε μία πληθωριστική διαταραχή

Πηγή: Υπολογισμοί με βάση τα στοιχεία από Ha *et al.* (2021).

Σημειώσεις: σωρευτικός παγκόσμιος πληθωρισμός σταθμισμένος με το ΑΕΠ της κάθε χώρας, μέσα ετήσια επίπεδα.

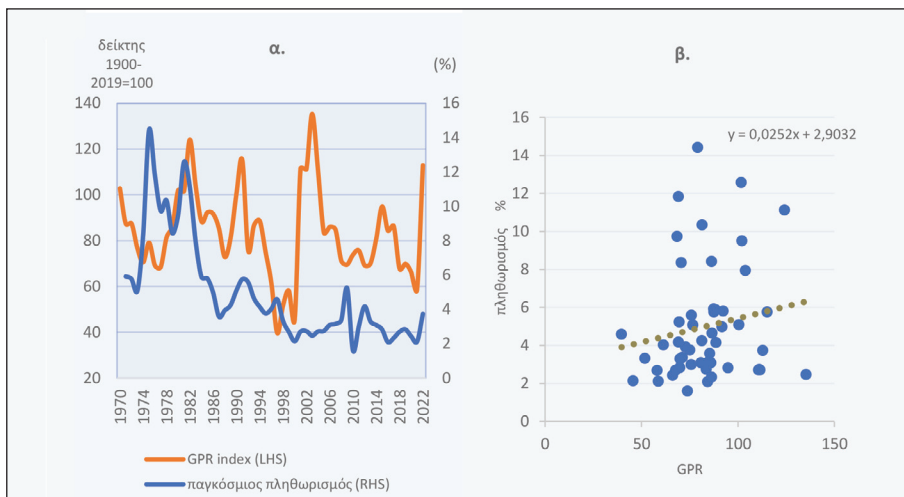
Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από το διάγραμμα, το ίδιο συνέβη και στο τρέχον, τρίτο μεγάλο πληθωριστικό επεισόδιο, το οποίο επίσης συνδέθηκε με οξεία γεωπολιτική κρίση τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Μέση Ανατολή, τερματίζοντας έτσι μια περίοδο δύο δεκαετιών χαμηλού και σταθερού πληθωρισμού. Ωστόσο, η επικρατούσα σήμερα άποψη είναι ότι ο πληθωρισμός είναι κατά βάση νομισματικό φαινόμενο και οι πληθωριστικές προσδοκίες δεν παραμένουν σταθερές αλλά διαδραματίζουν πρωτεύοντα ρόλο στην εξέλιξη της πληθωριστικής διαδικασίας (βλ. IMF 2023b). Υπό αυτές τις παραδοχές, οι κεντρικές τράπεζες σήμερα δεν επάνελαβαν τα λάθη του παρελθόντος. Αντίθετα, αντέδρασαν συντονισμένα με διαδοχικές αυξήσεις των βασικών επιτοκίων τους ώστε ο πληθωρισμός κόστους να μην εξελιχθεί σε πληθωρισμό ζήτησης και να καταστεί μονιμότερος.¹⁷⁴

2.1. Γεωπολιτικές εντάσεις και πληθωρισμός

Και τα τρία μεγάλα πληθωριστικά επεισόδια που γνώρισε η παγκόσμια οικονομία τα τελευταία 50 χρόνια, το 1973-74, το 1979-80 και το 2022-23, συνδέθηκαν τουλάχιστον στην αρχική τους φάση με την εκδήλωση διεθνών γεωπολιτικών κρίσεων. Προκύπτει επομένως αβίαστα το ερώτημα εάν και πώς ο γεωπολιτικός κίνδυνος επηρεάζει τον πληθωρισμό. Το Διάγραμμα 25α απεικονίζει το δείκτη παγκόσμιου γεωπολιτικού κινδύνου (GPR) και τον παγκόσμιο γενικό πληθωρισμό για την περίοδο 1970-2022.

174. Για έναν απολογισμό των πολιτικών αντίδρασης των κεντρικών τραπεζών στο τρέχον επεισόδιο του πληθωρισμού, βλ. English *et al.* (2024).

Διάγραμμα 25
Πληθωρισμός και γεωπολιτικός κίνδυνος 1970-2022

Πηγές: Για τον παγκόσμιο πληθωρισμό, βλ. Ha *et al.* (2021). Για το δείκτη γεωπολιτικού κινδύνου, βλ. Caldara and Iacoviello (2022), <https://www.matteoia-coviello.com/gpr.htm>.

Σημειώσεις: γενικός παγκόσμιος (HCPI) πληθωρισμός σταθμισμένος με το ΑΕΠ κάθε χώρας, GPR= δείκτης παγκόσμιου γεωπολιτικού κινδύνου. Ο δείκτης GPR αποτυπώνει πράξεις ή απειλές βίας, όπως στρατιωτικές συρράξεις, πόλεμοι και τρομοκρατικές ενέργειες. Δεν αποτυπώνει οικονομικά ή πολιτικά γεγονότα. Αποτελεί επομένως ένα μέτρο εξωγενούς γεωπολιτικής αβεβαιότητας. Ο δείκτης έχει κατασκευασθεί μετρώντας τον αριθμό των λέξεων σε άρθρα δέκα κορυφαίων αγγλόφωνων εφημερίδων που συζητούν γεωπολιτικά γεγονότα μέσω μιας αυτοματοποιημένης αναζήτησης κειμένων στα ηλεκτρονικά τους αρχεία. Ορίζεται ως ο λόγος του συνολικού αριθμού άρθρων που σχετίζονται με δυσμενή γεωπολιτικά γεγονότα σε κάθε εφημερίδα για κάθε μήνα, διαιρούμενος με το συνολικό αριθμό των δημοσιευμένων άρθρων.

Από μια απλή επισκόπηση της διαχρονικής εξέλιξης των δύο μεγεθών, γίνεται φανερό ότι τα έτη εκτίναξης του πληθωρισμού συμπίπτουν με τα έτη κορύφωσης του γεωπολιτικού κινδύνου. Εξάλλου, η σχηματική παρουσίαση των δύο χρονολογικών σειρών δηλώνει ότι η συσχέτιση μεταξύ τους είναι θετική και στατιστικά σημαντική (βλ. Διάγραμμα 25β). Αυτό

σημαίνει ότι μια έξαρση του γεωπολιτικού κινδύνου συνδέεται, *ceteris paribus*, με πληθωριστική έξαρση.

Με άλλα λόγια, οι πληθωριστικές επιδράσεις μιας γεωπολιτικής αντιπαραθέσης επιφέροντας αύξηση των διεθνών τιμών των εμπορευμάτων, των αμυντικών δαπανών των εμπλεκόμενων χωρών και του δημόσιου χρέους, αντισταθμίζουν εν μέρει το αποτέλεσμα της αντιπληθωριστικής πολιτικής μέσω της άσκησης περιοριστικής νομισματικής πολιτικής με αύξηση των επιτοκίων.¹⁷⁵

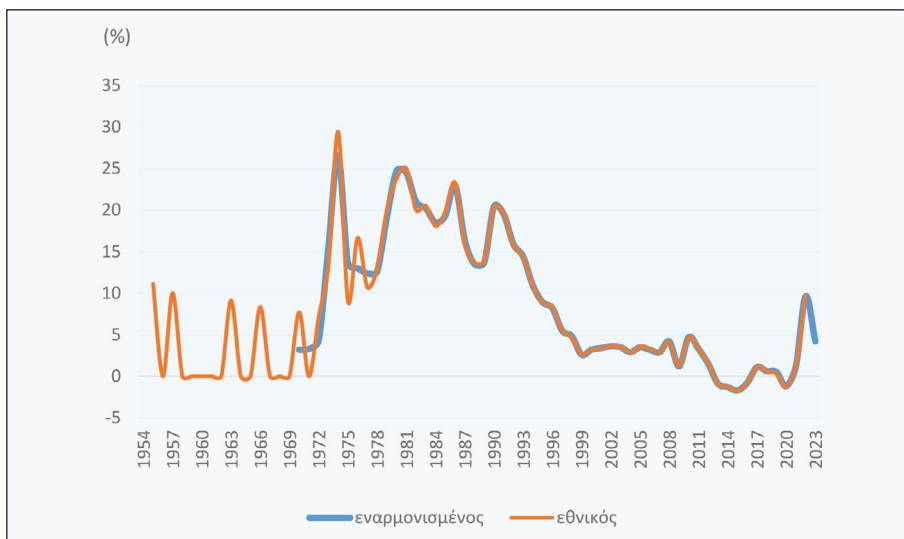
2.2. Ο πληθωρισμός στην Ελλάδα

Η εξέλιξη της πληθωριστικής διαδικασίας στην Ελλάδα¹⁷⁶ απεικονίζεται στο Διάγραμμα 26. Κατά την διάρκεια της εύρυθμης λειτουργίας του διεθνούς νομισματικού συστήματος του Bretton Woods μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1960, ο πληθωρισμός στην Ελλάδα ήταν χαμηλός και σταθερός. Με εξαίρεση τα έτη οξείας πολιτικής αστάθειας όπως το 1963 και το 1966, ο ετήσιος πληθωρισμός, μεταξύ των ετών 1954 και 1969, ήταν κατά μέσο όρο 2,5%. Κατά συνέπεια, την παραμονή της Δικτατορίας, η νομισματική σταθερότητα ήταν ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας.

175. Για μια αιτιώδη σχέση, βλ. Caldara *et al.* (2023).

176. Για μια ανάλυση των τυπικών χαρακτηριστικών του πληθωρισμού στην Ελλάδα κατά την περίοδο του Bretton Woods και του συστήματος των κυμαινόμενων ισοτιμιών, βλ. Kalyvitis and Lazaretou (1997) και Gibson and Lazaretou (2001). Για τις επιδράσεις του πληθωρισμού στα μακροοικονομικά μεγέθη κατά την τελευταία εικοσαετία βλ. Lazaretou and Palaiodimos (2023).

Διάγραμμα 26
Πληθωρισμός στην Ελλάδα

Πηγές: Για τον εθνικό δείκτη τιμών καταναλωτή (2020=100), βλ. Τράπεζα Ελλάδος. Για τον εναρμονισμένο γενικό δείκτη (HCPI), βλ. Eurostat.

Η εικόνα αυτή αλλάζει δραματικά με την σταδιακή αναζωπύρωση των πληθωριστικών πιέσεων πολύ πριν την κατάρρευση του Bretton Woods το 1971. Με το ξέσπασμα μάλιστα της πρώτης πετρελαϊκής κρίσης το 1973, οι πληθωριστικές προσδοκίες αποσταθεροποιήθηκαν πλήρως. Σε συνδυασμό με την λανθασμένη διαχείριση της πληθωριστικής διαταραχής από τις νομισματικές αρχές της Δικτατορίας, ο πληθωρισμός γρήγορα σκαρφάλωσε σε διψήφια ποσοστά και παρέμεινε σε αυτά τα πολύ υψηλά επίπεδα για σχεδόν δύο δεκαετίες, τροφοδοτούμενος τόσο από την δεύτερη πετρελαϊκή κρίση το 1979-80 όσο και από την έντονα επεκτατική πολιτική που ασκήθηκε την περίοδο αυτή.

Σε γενικές γραμμές, ο πληθωρισμός στην Ελλάδα προσομοιάζει με την εξέλιξη του πληθωρισμού στις αναπτυσσόμενες χώρες (βλ. Διάγραμμα 23). Ειδικότερα, εμφανίζει μετά την αρχική εξωγενή διαταραχή αποκλί-
νουσα πορεία από την πορεία που καταγράφει ο πληθωρισμός στις ανα-

πτυγμένες οικονομίες, είναι μέχρι και τέσσερις φορές υψηλότερος από το μέσο ευρωπαϊκό όρο και χαρακτηρίζεται από μονιμότητα.

Τα τυπικά χαρακτηριστικά της πληθωριστικής διαδικασίας παρουσιάζονται στον Πίνακα 8. Κατά την διάρκεια της συμμετοχής της δραχμής στο Bretton Woods, ο συντελεστής αυτοσυσχέτισης λάμβανε τιμές όχι στατιστικά σημαντικά διαφορετικές από το μηδέν, δηλώνοντας με αυτόν τον τρόπο ότι ο πληθωρισμός δεν ανατροφοδοτούνταν ή με άλλα λόγια, οι πληθωριστικές προσδοκίες παρέμεναν σταθερές (anchored).

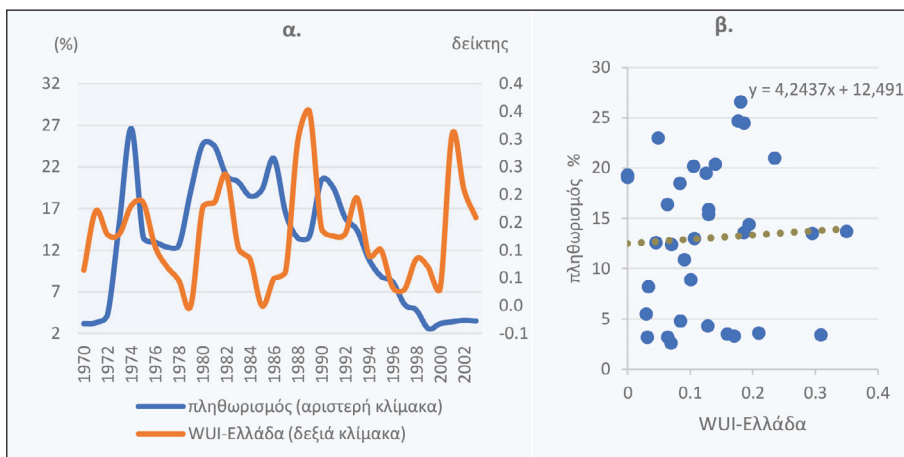
Πίνακας 8: Η πληθωριστική διαδικασία στην Ελλάδα, 1959-2003					
Περίοδος δείγματος	μ	σ	ρ	Μέγιστη	Ελάχιστη
Bretton Woods 1959Q1-1972Q4	2.382	4.162	0.374 (1.356)	11.761	-5.914
Πληθωρισμός 1975Q1-1990Q4	16.878	5.530	0.706 (4.239)	31.465	6.236
Αποπληθωρισμός 1991Q1-2003Q2	7.212	5.138	0.781 (11.165)	19.994	-1.795
Πηγή: Τράπεζα Ελλάδος. Σημειώσεις: εκτιμήσεις ενός αυτοπαλίνδρομου σχήματος τετάρτου βαθμού με τριμηνιαία στοιχεία σε ετήσια βάση (AR4) για το δείκτη τιμών καταναλωτή (εθνικός δείκτης). μ είναι η εκτίμηση της μέσης τιμής του πληθωρισμού, σ είναι η εκτίμηση της τυπικής απόκλισης των απρόβλεπτων μεταβολών του πληθωρισμού και ρ η εκτίμηση του συντελεστή αυτοσυσχέτισης. Τιμές της παραμέτρου ρ κοντά στην μονάδα δηλώνουν μονιμότητα (persistence). Στις παρενθέσεις εμφανίζονται οι τιμές των <i>t-statistics</i>. Ο διαχωρισμός της περιόδου του δείγματος σε υποπεριόδους έγινε με κριτήριο τον τύπο του συναλλαγματικού καθεστώτος της δραχμής. Η περίοδος 1973Q1-1974Q4 έχει εξαιρεθεί αφού είτε η ισοτιμία δραχμής/δολαρίου παρέμενε σταθερή είτε η δραχμή κυμαινόταν ελεύθερα.					

Αντίθετα, σε όλη την δεκαετία του 1970 και του 1980, ο συντελεστής αυτοσυσχέτισης λάμβανε τιμές στατιστικά σημαντικά ίσες με την μονάδα, δηλώνοντας ότι οι προσδοκίες των οικονομικών μονάδων για την μελλοντική πορεία του πληθωρισμού καθορίζονταν σχεδόν αποκλειστικά από την ιστορική πορεία του, με συνέπεια την διαρκή ανατροφοδότησή του. Σε αυτό, βέβαια, όπως θα δούμε στην επόμενη παράγραφο, συντέλεσε σε μεγάλο βαθμό η πληθωριστική πολιτική της κυβέρνησης. Πράγματι, ενώ ο πληθωρισμός στα χρόνια του Bretton Woods σε μέσα ετήσια επίπεδα ήταν κοντά στο 2%, στην πληθωριστική περίοδο των δύο επόμενων δεκαετιών ήταν σχεδόν 17%, περισσότερο δηλαδή από οκτώ φορές υψηλότερος, φτάνοντας μάλιστα και το 30%.

Εξαιρετικά ενδιαφέρον έχει η εικόνα που εμφανίζεται στο Διάγραμμα 27 μεταξύ του εγχώριου πληθωρισμού και ενός δείκτη αβεβαιότητας για την ελληνική οικονομία. Ο δείκτης αβεβαιότητας (Ahir *et al.* 2022) που απεικονίζεται στα δύο διαγράμματα, καταγράφει όλα τα μεγάλα εθνικά, πολιτικά και οικονομικά γεγονότα που έλαβαν χώρα στην Ελλάδα και επηρέασαν τον πληθωρισμό. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 27α, τα έτη πληθωριστικής έξαρσης συνδυάζονται με έτη οξείας πολιτικής ή οικονομικής αβεβαιότητας. Εξάλλου, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 27β, η σχέση συσχέτισης μεταξύ πληθωρισμού και αβεβαιότητας είναι, *ceteris paribus*, θετική και στατιστικά σημαντική.

Συμπερασματικά, η δεκαετία του 1970 στην Ελλάδα χαρακτηρίστηκε από ένα επίμονο πληθωριστικό περιβάλλον που προκάλεσε αναπτυξιακή εμπλοκή, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, και διήρκησε πολλά χρόνια. Μπορεί η αρχική πληθωριστική διαταραχή να οφειλόταν σε εξωγενείς παράγοντες, τα δραματικά εθνικά και πολιτικά γεγονότα που έλαβαν χώρα την περίοδο αυτή με ευθύνη της κυβέρνησης της Δικτατορίας, αλλά και τα λάθη και οι αστοχίες της οικονομικής πολιτικής όξυναν την αβεβαιότητα με βαριές συνέπειες για την αναπτυξιακή πορεία της χώρας.

Διάγραμμα 27
Αβεβαιότητα και πληθωρισμός στην Ελλάδα (1970-2003)

Πηγές: European Economy και Ahir *et al.* (2022).

Σημειώσεις: γενικός εναρμονισμένος πληθωρισμός (HICP). Σημαντικά εγχώρια πολιτικά και οικονομικά γεγονότα έλαβαν χώρα που προκάλεσαν μεγάλη αβεβαιότητα: εξέγερση Πολυτεχνείου (1973), εισβολή των Τούρκων στην Κύπρο και πολιτειακή αλλαγή με πτώση της Δικτατορίας (1974), πολιτική αλλαγή και αβεβαιότητα όσον αφορά την νέα οικονομική πορεία της χώρας (1981), πολιτική αστάθεια και κίνδυνος χρεωκοπίας του κράτους (1989), κρίση χρηματιστηρίου (2000). Ο δείκτης World Uncertainty Index-Greece (WUI-Greece) έχει κατασκευασθεί αριθμώντας την συχνότητα εμφάνισης της λέξης «αβεβαιότητα» και τα παράγωγά της στις περιοδικές εκθέσεις του Economist Intelligence Unit για την Ελλάδα. Όσο μεγαλύτερη είναι η τιμή του δείκτη, τόσο μεγαλύτερη είναι η αβεβαιότητα. Ο δείκτης κανονικοποιήθηκε με το συνολικό αριθμό λέξεων με αναφορά στην Ελλάδα και λαμβάνει τιμές στην κλίμακα από 0 μέχρι 1 πολλαπλασιάζοντας με το 1000.

3. Η νομισματική και πιστωτική πολιτική της Δικτατορίας

Εγείρεται ευθύς το ερώτημα: ποια ήταν τα μοιραία λάθη πολιτικής;

Ας δούμε αναλυτικά τα μεγάλα διεθνή γεγονότα που προκάλεσαν σημαντικές εξωγενείς διαταραχές στον πληθωρισμό και μετέβαλαν το διεθνές οικονομικό σκηνικό.

3.1. Το διεθνές σκηνικό

Η κατάρρευση του διεθνούς νομισματικού συστήματος του Bretton Woods¹⁷⁷ ξεκίνησε πολύ πριν από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 καθώς οι μεγάλες στρατιωτικές δαπάνες των ΗΠΑ ενόψει του πολέμου του Βιετνάμ ασκούσαν υποτιμητικές πιέσεις στο δολάριο με αποτέλεσμα τα κυρίαρχα ευρωπαϊκά νομίσματα να δέχονται ανατιμητικές πιέσεις με αρνητικές επιπτώσεις στην ανταγωνιστικότητά τους. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 οι διεθνείς απαιτήσεις σε δολάρια ως το κυρίαρχο διεθνές αποθεματικό μέσο άρχισαν να υπερβαίνουν την αξία του αποθέματος χρυσού των ΗΠΑ, καθιστώντας τες αδύναμες να ανταλλάσσουν τα δολάρια σε χρυσό στην καθορισθείσα σταθερή ισοτιμία των 35 δολαρίων την ουγκιά χρυσού. Παράλληλα, το έλλειμμα του ισοζυγίου εξωτερικών πληρωμών των ΗΠΑ μετά το 1965 διευρύνθηκε ακόμη περισσότερο με αποτέλεσμα να αυξηθεί η διεθνής ζήτηση δολαρίων.

Ενόψει της επικείμενης υποτίμησης του δολαρίου ως προς το χρυσό, οι κεντρικές τράπεζες μαζί απαίτησαν την μετατροπή των συναλλαγματικών τους αποθεμάτων από δολάρια σε χρυσό καθιστώντας αδύνατη την διατήρηση των σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών. Εν τω μεταξύ, το Νοέμβριο του 1967 η στερλίνα υποτιμήθηκε έναντι του δολαρίου κατά 14% παρά τις αθρόες πωλήσεις δολαρίων και χρυσού από την Τράπεζα της Αγγλίας σε μια προσπάθεια στήριξης του νομίσματος, εγκαταλείποντας έτσι ουσιαστικά το Bretton Woods.

Δύο χρόνια αργότερα, τον Αύγουστο του 1969, το γαλλικό φράγκο ακολούθησε την στερλίνα στην έξοδό της από τις σταθερές ισοτιμίες και υποτιμήθηκε κατά 11% ως προς το δολάριο. Παράλληλα, το 1968 καθιερώθηκαν δύο αγορές χρυσού. Η απόκλιση των δημοσιονομικών και νομισματικών πολιτικών των κυριότερων αναπτυγμένων οικονομιών και οι μεγάλες νομισματικές επεκτάσεις στις ΗΠΑ λόγω της χρηματοδότησης της επέκτασης του κοινωνικού κράτους αλλά κυρίως της κλιμάκωσης

177. Για έναν απολογισμό του τρόπου λειτουργίας του Bretton Woods, βλ. Subacchi and Vines (2023).

του πολέμου του Βιετνάμ, ήταν οι βασικότεροι λόγοι ανόδου του πληθωρισμού και κατάρρευσης του συστήματος.

Οι κερδοσκοπικές επιθέσεις στο δολάριο ήταν έντονες, επιφέροντας τον Αύγουστο του 1971 ουσιαστικά την αναστολή της υπόσχεσης των ΗΠΑ εξαργύρωσης του δολαρίου σε χρυσό. Το Δεκέμβριο του 1971 έγινε η τελευταία προσπάθεια διάσωσης του καθεστώτος των σταθερών ισοτιμιών. Συμφωνήθηκε να υποτιμηθεί το δολάριο έναντι του χρυσού κατά 8% (από 35 σε 38 δολάρια την ουγκιά) και κατά 11% ως προς τα άλλα νομίσματα, με αποτέλεσμα να ανατιμηθεί το γιεν και το ελβετικό φράγκο καθώς και τα κυρίαρχα ευρωπαϊκά νομίσματα.

Ωστόσο, η συμφωνία αυτή, γνωστή ως Σμιθσόνεια Συμφωνία, δεν μπόρεσε να λειτουργήσει και κατέρρευσε σε δεκαπέντε μήνες αφού η αρχή του τέλους είχε ήδη σημειωθεί νωρίτερα, τον Αύγουστο του 1971, με την αναστολή της μετατρεψιμότητας του δολαρίου από τις νομισματικές αρχές των ΗΠΑ. Υπό το βάρος των κερδοσκοπιών πιέσεων και του αυξανόμενου πληθωρισμού, το Φεβρουάριο του 1973 το δολάριο υποτιμήθηκε εκ νέου κατά 10% ως προς το χρυσό. Στο μεταξύ, οι έξι χώρες της ΕΟΚ είχαν υιοθετήσει την πολιτική του περιορισμού των διακυμάνσεων μεταξύ των ισοτιμιών των νομισμάτων τους, το λεγόμενο «φίδι στο τούνελ».

Στην παραμονή του πολέμου του Γιόμ-Κιπούρ και της πρώτης πετρελαϊκής κρίσης τον Οκτώβριο του 1973, όλος ο γνωστός κόσμος είχε εγκαταλείψει την σύνδεση με το δολάριο και είχε μεταστραφεί στις ελεύθερα κυμαινόμενες ισοτιμίες. Ο νέος νομισματικός θεσμός της ελεύθερης διακύμανσης των συναλλαγματικών ισοτιμιών επέτρεψε την αυτονομία στην άσκηση της συναλλαγματικής πολιτικής αφού ο προσδιορισμός της συναλλαγματικής ισοτιμίας αποτέλεσε ευθύνη των εθνικών νομισματικών αρχών.

Με άλλα λόγια, με την αποδέσμευση των νομισμάτων από ένα κοινό μέτρο (*numeraire*) προσδιορισμού της αξίας όλων των υπόλοιπων νομισμάτων, δεν απαιτούνταν πλέον ρητά διατυπωμένοι κανόνες συμπεριφοράς των κεντρικών τραπεζών και των κυβερνήσεων ώστε να εξασφαλίζεται ο συντονισμός των εθνικών πολιτικών. Η συνεργασία ήταν χαλαρή και άτυπη. Πολλές χώρες χρησιμοποίησαν την συναλλαγματική ισοτιμία σε ανταγωνιστικές υποτιμήσεις προκειμένου να εκμεταλλευθούν εμπορικά πλεονεκτήματα. Αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων ήταν οι μεγάλες συναλ-

λαγματικές διακυμάνσεις, η ενίσχυση της αβεβαιότητας και του συναλλαγματικού κινδύνου με την εμφάνιση κερδοσκοπικών πιέσεων στα νομίσματα και μεγάλων ανισορροπιών στα ισοζύγια εξωτερικών πληρωμών.

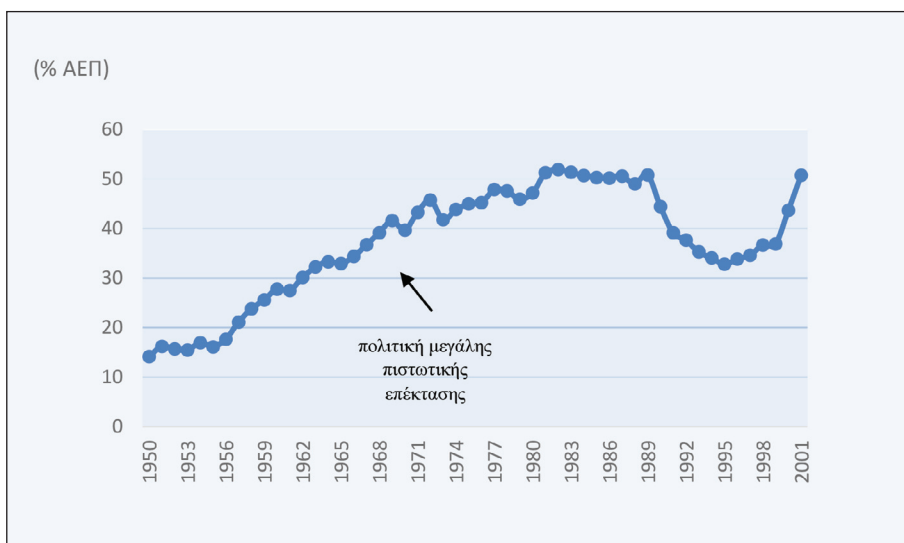
3.2. Η αντίδραση των ελληνικών αρχών: λάθη και αστοχίες

Στην εμφάνιση των εξωγενών διαταραχών, οι ελληνικές αρχές είτε δεν αντέδρασαν είτε αντέδρασαν σπασμωδικά και εσφαλμένα, με αποτέλεσμα την παντελή αδυναμία ελέγχου των πληθωριστικών προσδοκιών και του πληθωρισμού (βλ. Πίνακα 9). Αδυνατούσαν να αντιληφθούν το νέο διεθνές νομισματικό σκηνικό όπως αυτό άρχισε να διαμορφώνεται μετά τις μεγάλες εξωγενείς διαταραχές, και την έκταση των συνεπειών τους για την ελληνική οικονομία.

Πίνακας 9: Αντίδραση στις εξωγενείς διαταραχές	
Εξωγενή γεγονότα Νοέμβριος 1967: η στερλίνα υποτιμάται έναντι του δολαρίου κατά 14% και εγκαταλείπει το Bretton Woods Αύγουστος 1969: το γαλλικό φράγκο υποτιμάται κατά 11% και εγκαταλείπει το Bretton Woods Αύγουστος 1971: κατάρρευση του Bretton Woods Δεκέμβριος 1971: Σμισθόνεια Συμφωνία: το δολάριο υποτιμάται κατά 8% έναντι του χρυσού και 11% ως προς όλα τα άλλα νομίσματα Φεβρουάριος 1973: νέα υποτίμηση του δολαρίου κατά 10% ως προς το χρυσό, στροφή στις ελεύθερα κυμαινόμενες ισοτιμίες. Οκτώβριος 1973: διεθνής γεωπολιτική διαταραχή, ο πόλεμος Γιόμ Κιπούρ, ΟPEC I	Λάθη και αστοχίες 1ο λάθος 1966-67: αλλαγή κατεύθυνσης της οικονομικής πολιτικής σε επεκτατική, μεγάλη πιστωτική επέκταση 2ο λάθος 1968-73: συνεχής πιστωτική επέκταση, υπερθέρμανση της οικονομίας 3ο λάθος 1970: διατήρηση της σύνδεσης με το δολάριο, η δραχμή υποτιμάται έντονα ως προς όλα τα άλλα νομίσματα, υψηλός εισαγόμενος πληθωρισμός 4ο λάθος 1973: η δραχμή αποδεσμεύεται από το δολάριο και ανατιμάται κατά 10% 5ο λάθος 1974: επαναφορά της σύνδεσης δραχμής/δολαρίου στην αρχική ισοτιμία 30:1

Ειδικότερα, από το 1966, ένα έτος πριν το στρατιωτικό πραξικόπημα και εν μέσω γενικευμένης πολιτικής αστάθειας και τάσης επιβράδυνσης της οικονομίας, η κατεύθυνση της οικονομικής πολιτικής άλλαξε από περιοριστική σε έντονα επεκτατική με κύριο χαρακτηριστικό την μεγάλη πιστωτική επέκταση (βλ. Διάγραμμα 28), σε μια προσπάθεια διατήρησης των υψηλών ρυθμών ανάπτυξης της προηγούμενης δεκαετίας. Ο ρυθμός όμως αύξησης του δυνητικού προϊόντος έβαινε μειούμενος, με αποτέλεσμα η οικονομία να εμφανίζει σημάδια υπερθέρμανσης.

Διάγραμμα 28
Η πιστωτική επέκταση στην Ελλάδα (1950-2001)

Πηγή: Δικοί μας υπολογισμοί με βάση τα στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος.

Σημειώσεις: τραπεζικά δάνεια προς επιχειρήσεις και νοικοκυριά. Κινητός μέσος όρος πέντε ετών, ετήσια στοιχεία, τέλος έτους.

Σε όλη την μεταπολεμική περίοδο, το ελληνικό πιστωτικό σύστημα ήταν ανελεύθερο. Η κατανομή των τραπεζικών πιστώσεων στην οικονομία καθοριζόταν με αποφάσεις της Νομισματικής Επιτροπής¹⁷⁸ σε διοικητικά ορισμένα επιτόκια. Άμεση συνέπεια του πολύπλοκου πιστωτικού συστήματος ήταν η ανεπαρκής ανάπτυξη της αγοράς χρήματος και κεφαλαίου. Οι εμπορικές τράπεζες αποδέχτηκαν τον παθητικό ρόλο της αποδοχής των ιδιωτικών αποταμιεύσεων και της διοχέτευσής τους σε υποχρεωτικές χρηματοδοτήσεις υπό όρους όμως και προϋποθέσεις που αυστηρά καθόριζε η Νομισματική Επιτροπή και όχι με βάση αυστηρά τραπεζικά κριτήρια.

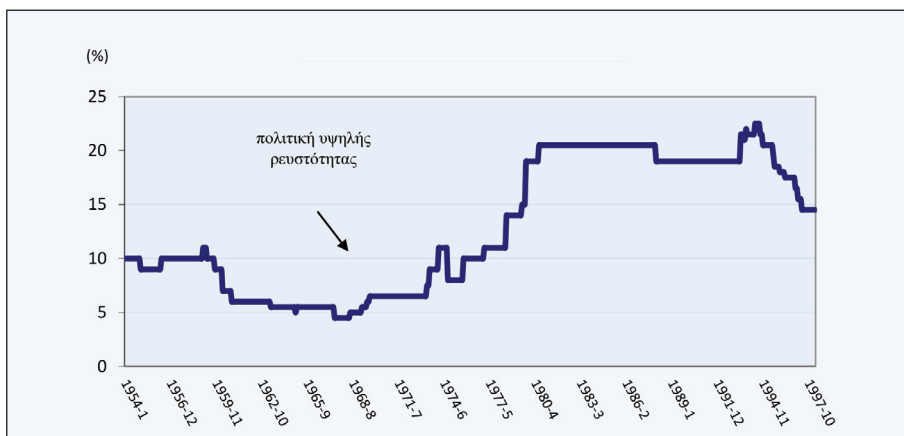
Ο ασφυκτικός έλεγχος των εμπορικών τραπεζών είχε ως στόχο την ανάπτυξη της βιομηχανίας και των εξαγωγών μέσω φθηνής χρηματοδότησης σε βάρος όμως άλλων τομέων της οικονομίας με εμφανή συγκριτικά πλεονεκτήματα όπως ο πρωτογενής τομέας και η μεταποίηση του καθώς και οι υπηρεσίες. Παράλληλα, οδήγησε στην ανάπτυξη ανορθόδοξων διαμεσολαβητικών μηχανισμών για την χρηματοδότηση άλλων τομέων της οικονομίας που δεν είχαν πρόσβαση στις τραπεζικές πιστώσεις, όπως ο θεσμός της πώλησης επί πιστώσει και ο θεσμός της αντιπαροχής.

Σε αυτό το πλαίσιο λειτουργίας της οικονομίας, η πετρελαϊκή κρίση του 1973-74 προκάλεσε απότομη άνοδο του κόστους παραγωγής της βιομηχανίας, η οποία ήταν εξαρτημένη σχεδόν αποκλειστικά από το πετρέλαιο. Σε συνδυασμό μάλιστα με την συνεχή μεγάλη πιστωτική επέκταση σε όλα τα χρόνια της Δικτατορίας, ο εγχώριος πληθωρισμός εκτοξεύθηκε σε ποσοστά μεγαλύτερα του 25%. Παράλληλα, η αδικαιολόγητη εμμονή των νομισματικών αρχών να διατηρήσουν σταθερή την

178. Η Νομισματική Επιτροπή ιδρύθηκε με νόμο το 1946 στο πλαίσιο της μεταπολεμικής νομισματικής ανασυγκρότησης. Βαθμιαία εξελίχθηκε σε ένα πανίσχυρο όργανο άσκησης πιστωτικής, νομισματικής και συναλλαγματικής πολιτικής. Καταργήθηκε το 1982 με το νόμο 1266 και όλες οι αρμοδιότητές της ασκούνται πλέον από την Τράπεζα της Ελλάδος εντός του θεσμικού πλαισίου του καθεστώτος των κυμαινόμενων ισοτιμιών μέχρι και το τέλος της χιλιετίας, και από το 2002 του ευρω-συστήματος.

ισοτιμία της δραχμής ως προς το δολάριο όταν το τελευταίο αντιμετώπιζε σφοδρές υποτιμητικές πιέσεις και κερδοσκοπικές επιθέσεις, οδήγησε σε υψηλό εισαγόμενο πληθωρισμό που τροφοδότησε τις πληθωριστικές προσδοκίες και μονιμοποίησε την παρουσία διψήφιων ποσοστών πληθωρισμού.

Διάγραμμα 29α
Προεξοφλητικό επιτόκιο, 1954-1998

Πηγή: Τράπεζα Ελλάδος.

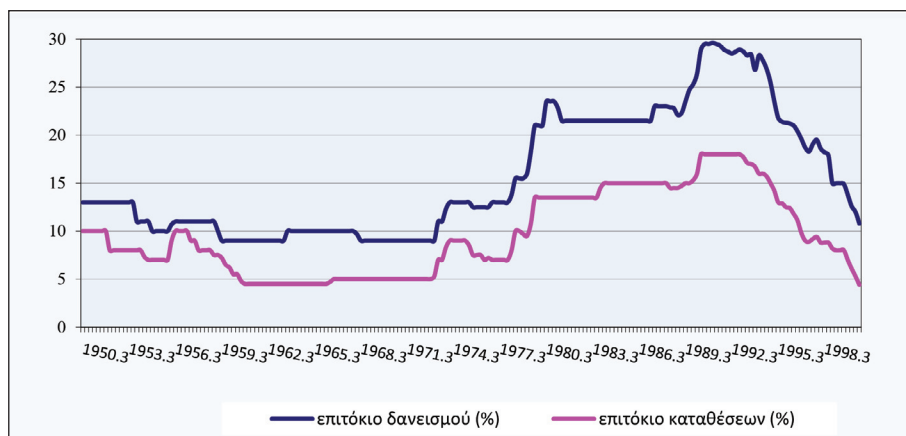
Σημειώσεις: προεξοφλητικό επιτόκιο συναλλαγματικών και εμπορικών γραμμάτων στην Τράπεζα της Ελλάδος. Μηνιαία στοιχεία, τέλος περιόδου. Το Μάρτιο του 1998 το προεξοφλητικό επιτόκιο έπαυσε να υφίσταται όταν καταργήθηκε ο τρόπος αυτός αναχρηματοδότησης αφού δεν υπήρχε αντίστοιχος στο πλαίσιο του ευρώστηματος.

Η Τράπεζα της Ελλάδος προχώρησε από τον Ιούνιο του 1968 σε διαδοχικές αυξήσεις του προεξοφλητικού της επιτοκίου (βλ. Διάγραμμα 29α), από 4,5% το Μάιο του 1968 σε 5,0% τον Ιούνιο, 5,5% το Μάρτιο του 1969, 6% και 6,5% τον Ιούλιο και Σεπτέμβριο του ίδιου έτους αντίστοιχα, με σκοπό τον έλεγχο της υπερθέρμανσης της οικονομίας. Ωστόσο, από το μήνα αυτό και έως τον Απρίλιο του 1973 και παρά την μεγάλη εξωγενή πληθωριστική διαταραχή εξαιτίας της υποτιμητικής πορείας του δολαρίου και της δραχμής και ως εκ τούτου των έντονων πληθωριστικών πιέ-

σεων, το προεξοφλητικό επιτόκιο παρέμενε αμετάβλητο. Το επόμενο μήνα, αυξήθηκε σε 7,5% ενώ νέα μεγάλη αύξηση σημείωσε τον Ιούλιο σε 9% και σε 11% το Φεβρουάριο του 1974.

Παρόλα αυτά, οι προσπάθειες περιορισμού των συνθηκών υπερβολικής ρευστότητας και του πληθωρισμού μέσω των αυξήσεων του επιτοκίου ήταν τελείως αναποτελεσματικές αφού την ίδια ώρα η πιστωτική επέκταση συνεχιζόταν αλλά και εξαιτίας του σφικτού ελέγχου του πιστωτικού συστήματος καθώς τα διοικητικά καθοριζόμενα επιτόκια δανεισμού παρέμεναν σε χαμηλά επίπεδα και ως εκ τούτου δεν επέτρεπαν την μετάδοση της νομισματικής πολιτικής στην οικονομία (βλ. Διάγραμμα 29β).

Διάγραμμα 29β
Τραπεζικά επιτόκια, 1950-2000

Πηγή: Τράπεζα Ελλάδος.

Σημειώσεις: Βραχυπρόθεσμο επιτόκιο τραπεζικού δανεισμού των ιδιωτικών επιχειρήσεων και επιτόκιο τραπεζικών καταθέσεων ταμειυτηρίου. Τριμηνιαία στοιχεία, μέσος όρος τριμήνου.

Ο έλεγχος του πληθωρισμού περιορίστηκε στην λήψη αυστηρών διοικητικών μέτρων όπως έλεγχοι τιμών, πάγωμα μισθών και ενοικίων, χωρίς όπως επιτυχία. Αντιθέτως, εμφανίστηκαν φαινόμενα απόκρυψης αγαθών και άνθησης της «μαύρης αγοράς» με συνέπεια την εκ νέου άνοδο των τιμών.

Η συναλλαγματική πολιτική της Δικτατορίας ήταν εξίσου εσφαλμένη και συνέβαλε στην μονιμοποίηση του πληθωρισμού. Παρά τις προειδοποιήσεις του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου σε σχετική έκθεσή του που δημοσιοποιήθηκε το Μάιο του 1970 για τους κινδύνους που διέτρεχε η ελληνική οικονομία από την υπερβολική ρευστότητα, τον υψηλό πληθωρισμό και την συναλλαγματική αστάθεια ενόψει και της κατάρρευσης του Bretton Woods, η κυβέρνηση των συνταγματαρχών διατήρησε εσφαλμένα την σύνδεση της δραχμής με το δολάριο ενώ γενίκευσε τους ελέγχους των τιμών.

Η δραχμή παρέμεινε σταθερή ως προς το δολάριο. Στην ουσία όμως αυτό σήμαινε υποτίμησή της κατά 6,5-8%, όση περίπου ήταν η υποτίμηση του δολαρίου έναντι ενός σταθμικού μέσου των υπόλοιπων νομισμάτων. Η Ελλάδα, δηλαδή διατηρούσε σταθερή την δραχμή ως προς το δολάριο, ακολουθώντας το στις υποτιμήσεις του, όταν την ίδια στιγμή οι άλλες ευρωπαϊκές χώρες-εμπορικοί εταίροι της Ελλάδας είχαν αποδεσμευθεί από το δολάριο και προσπαθούσαν να περιορίσουν τις συναλλαγματικές διακυμάνσεις των νομισμάτων τους. Ακολουθώντας την πορεία υποτίμησης του δολαρίου, η δραχμή υποτιμήθηκε έντονα ως προς όλα τα άλλα νομίσματα που είχαν ήδη εγκαταλείψει το δολάριο και κυμαίνονταν ελεύθερα με βάση ένα καλάθι νομισμάτων εμπορικών εταίρων.

Αποτέλεσμα ήταν ο υψηλός εισαγόμενος πληθωρισμός που έγινε ακόμη υψηλότερος με την απότομη άνοδο των διεθνών τιμών πετρελαίου. Πράγματι, ο εγχώριος πληθωρισμός ήταν το άθροισμα του ρυθμού ονομαστικής υποτίμησης της δραχμής και του εισαγόμενου πληθωρισμού. Σε γενικές γραμμές, μπορούμε να πούμε ότι η περίοδος αυτή σηματοδοτεί για την δραχμή την απαρχή αυτού που ονομάστηκε αργότερα «καθεστώς διολίσθησης».

Τον Οκτώβριο του 1973 η δραχμή αποδεσμεύτηκε τελικώς από το δολάριο με αποτέλεσμα την ανατίμησή της που όμως δεν ήταν αξιόπιστη σε ένα περιβάλλον έντονου πληθωρισμού και μεγάλης ανισορροπίας στον εξωτερικό τομέα. Αντί όμως η δραχμή να μεταβεί στο σύστημα κυμαινόμενων ισοτιμιών, τον Ιανουάριο του 1974 σε μια απέλπιδα προσπάθεια συγκράτησης του πληθωρισμού που είχε ήδη ξεπεράσει το 30% σε μηνιαία ετήσια επίπεδα, η κυβέρνηση αποφάσισε την επαναφορά της σταθε-

ρής ισοτιμίας με το δολάριο στην αρχική τιμή (30:1), τιμή που όμως ίσχυε στην περίοδο του Bretton Woods.

Ο κόσμος στο μεταξύ είχε αλλάξει. Το σύστημα των σταθερών ισοτιμιών του Bretton Woods είχε καταρρεύσει, το δολάριο είχε ήδη υποτιμηθεί και αναστείλει την σχέση του με το χρυσό και οι κυβερνήσεις των περισσότερων χωρών υιοθετώντας τις κυμαινόμενες ισοτιμίες προσπαθούσαν μέσω μιας περισσότερο αυτόνομης συναλλαγματικής πολιτικής να υπερασπιστούν την διεθνή ανταγωνιστικότητά τους. Αντίθετα, την ίδια ώρα η ελληνική οικονομία βάδιζε στο δρόμο του υψηλού πληθωρισμού και της ύφεσης.¹⁷⁹

4. Πληθωριστικό περιβάλλον και αναπτυξιακή εμπλοκή

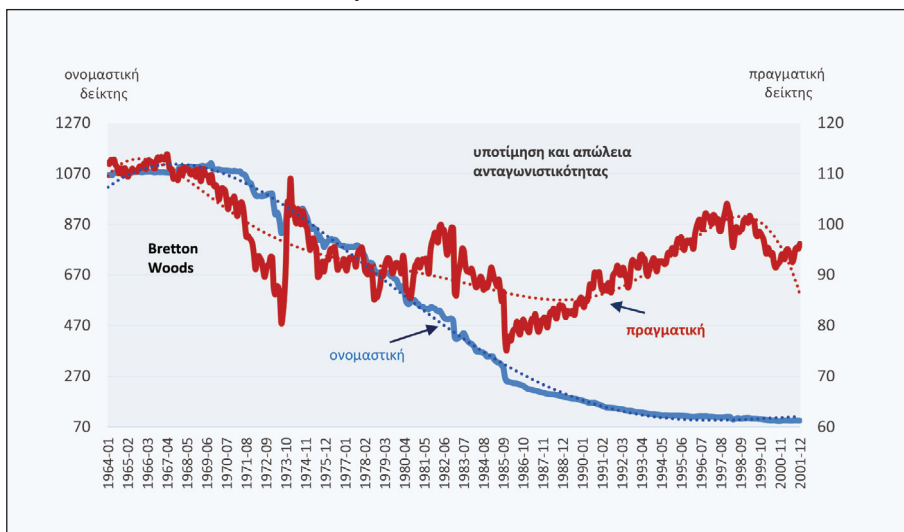
Οι αρνητικές επιδράσεις στα βασικά μακροοικονομικά μεγέθη δεν ήταν το αποτέλεσμα μόνο της εσφαλμένης διαχείρισης από την Δικτατορία των μεγάλων εξωγενών διαταραχών αλλά και της άσκησης έντονα επεκτατικής πολιτικής για δικούς της εσωτερικούς λόγους, η οποία όμως βρισκόταν σε πλήρη αντίθεση με την αντίστοιχη πολιτική διαχείρισης των διεθνών κλυδωνισμών από τις μεγάλες χώρες. Η έλλειψη ευθυγράμμισης οφειλόταν στην πλήρη απομόνωση της χώρας από την διεθνή σκηνή και την παντελή έλλειψη αντίληψης των αλλαγών στο διεθνές οικονομικό σύστημα.

Οι συνέπειες ήταν βαρύτατες. Παγιώθηκε ένας υψηλός πληθωρισμός που τροφοδοτούνταν από τον ταχύ ρυθμό υποτίμησης της συναλλαγμα-

179. Μόνο το Μάρτιο του 1975, μετά την πτώση της στρατιωτικής δικτατορίας και την αποκατάσταση του δημοκρατικού κοινοβουλευτικού συστήματος, η δραχμή αποδεσμεύτηκε οριστικά από τις διακυμάνσεις του δολαρίου. Ο καθορισμός της συναλλαγματικής ισοτιμίας από την Τράπεζα της Ελλάδος γινόταν με βάση ένα καλάθι νομισμάτων χωρών εμπορικών εταίρων της χώρας. Ουσιαστικά, η δραχμή μετέβη στο καθεστώς των κυμαινόμενων ισοτιμιών. Επιπλέον, σαφείς ποσοτικοί στόχοι για τον πληθωρισμό και το ρυθμό αύξησης της ποσότητας χρήματος άρχισαν να διατυπώνονται, αν και ουδέποτε επιτεύχθηκαν.

τικής ισοτιμίας της δραχμής και την πλήρη αποσταθεροποίηση των πληθωριστικών προσδοκιών. Αναπόφευκτο αποτέλεσμα ήταν η συνεχής διολίσθηση της δραχμής που έθεσε σε κίνηση ένα φαύλο κύκλο πληθωρισμού-υποτίμησης-πληθωρισμού και τροφοδότησε μια μακρά πορεία ονομαστικής υποτίμησης της δραχμής και μεγάλης απώλειας ανταγωνιστικότητας (βλ. Διάγραμμα 30).

Διάγραμμα 30
Η μακρά περίοδος της συναλλαγματικής αστάθειας
στην Ελλάδα (1964-2001)

Πηγή: BIS.

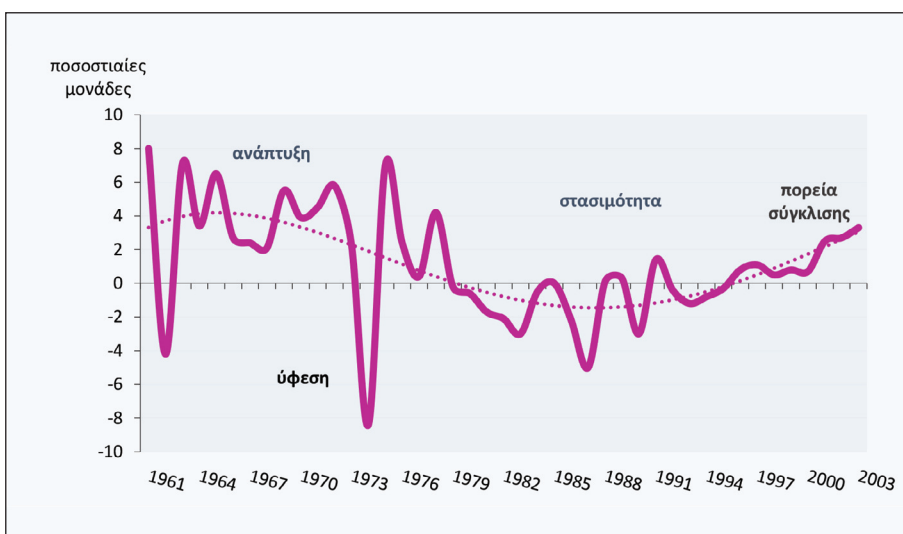
Σημείωση: μέσοι μηνιαίοι όροι, σταθμισμένη (effective), 27 χώρες, τιμές καταναλωτή, δείκτης 2020=100.

Διευρύνθηκε επίσης το χάσμα ανάπτυξης με την Ευρωπαϊκή Ένωση. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 31, μετά την απότομη μεγάλη ύφεση το 1974 και περισσότερο από δύο δεκαετίες η διαφορά του ρυθμού ανάπτυξης μεταξύ της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης ήταν αρνητική,

σηματοδοτώντας με αυτόν τον τρόπο την αποκλίνουσα πορεία της ελληνικής οικονομίας.

Η αυξημένη αβεβαιότητα που ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο από τα μεγάλα εθνικά γεγονότα με ευθύνη της Δικτατορίας, αποτέλεσε τροχοπέδη για το ρυθμό οικονομικής ανάπτυξης. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 32α, τα έτη των μεγάλων πολιτικών γεγονότων συνδυάστηκαν με απότομη πτώση του ρυθμού ανάπτυξης. Όπως μάλιστα δηλώνει το Διάγραμμα 32β, η συσχέτιση μεταξύ αβεβαιότητας και ρυθμού μεταβολής του πραγματικού ΑΕΠ ήταν αρνητική και στατιστικά σημαντική.

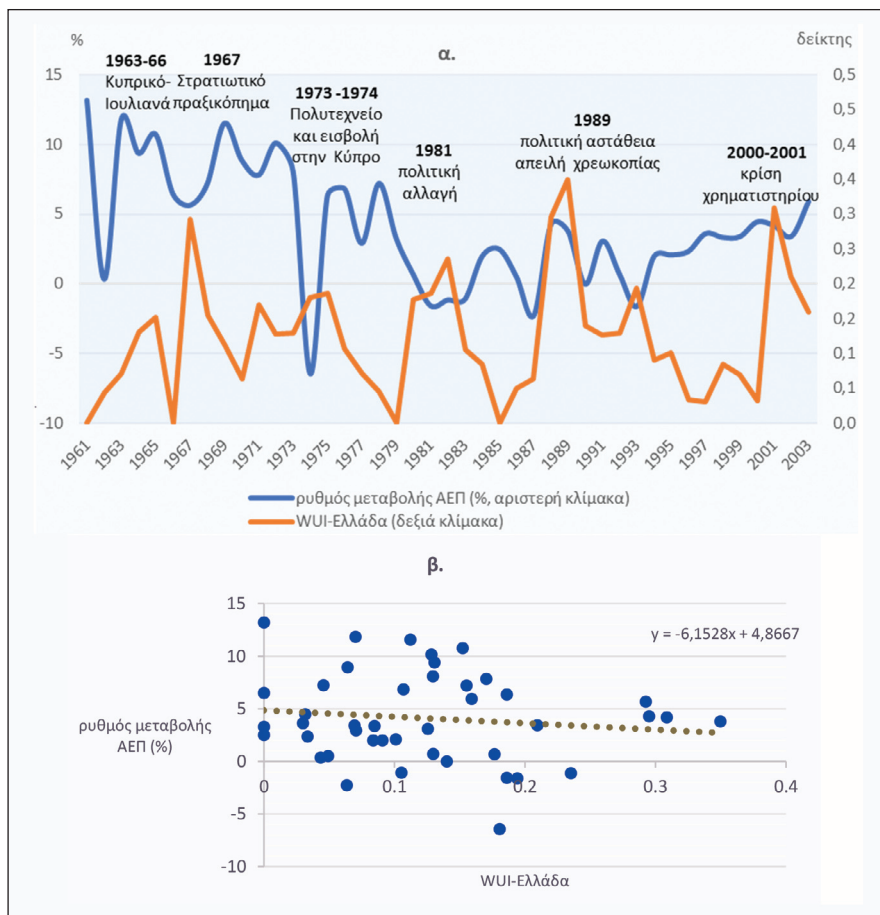
Διάγραμμα 31
Χάσμα ρυθμού ανάπτυξης Ελλάδας
και Ευρωπαϊκής Ένωσης (1961-2003)

Πηγή: European Economy.

Σημείωση: ΕΕ-15, ΑΕΠ σε 1995 τιμές.

Διάγραμμα 32
Αβεβαιότητα και οικονομία (1961-2003)

Πηγές: European Economy και Ahir *et al.* (2022).

Σημείωση: ΑΕΠ σε 1995 τιμές.

5. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Η ανασκόπηση της οικονομικής διαχείρισης με έμφαση στην νομισματική και πιστωτική πολιτική της Δικτατορίας που συνδέθηκε με εξαιρετικά διεθνή γεγονότα που άλλαξαν την παγκόσμια οικονομία, αλλά και με

εξαιρετικά εσωτερικά γεγονότα που ενίσχυσαν την αβεβαιότητα και τον κίνδυνο χώρας, μας επιτρέπει την διατύπωση ορισμένων διαπιστώσεων.

Πρώτον, η αβεβαιότητα είτε προέρχεται από σημαντικά γεωπολιτικά γεγονότα με διεθνή αντίκτυπο είτε συνδέεται με ιδιοσυγκρασιακά χαρακτηριστικά της κάθε χώρας, αποτελεί κρίσιμο αρνητικό παράγοντα των μεταβολών στα οικονομικά μεγέθη, όπως είναι ο πληθωρισμός και ο ρυθμός ανάπτυξης.

Δεύτερον, η αποτελεσματικότητα της νομισματικής πολιτικής εξαρτάται από το βαθμό ελέγχου των πληθωριστικών προσδοκιών. Σήμερα, σε αντίθεση με το παρελθόν, οι κεντρικές τράπεζες είναι ανεξάρτητες και υπάρχει καλύτερος συντονισμός κατά τις παρεμβάσεις τους. Διενεργούν προβλέψεις για το γενικό πληθωρισμό και τον πυρήνα του πληθωρισμού με μεγαλύτερη ακρίβεια, υιοθετούν εργαλεία ελέγχου των πληθωριστικών προσδοκιών μέσω της διαφάνειας στην λήψη των αποφάσεων πολιτικής, της επικοινωνίας και της καλύτερης πληροφόρησης ώστε να επιδρούν αποφασιστικά στην διαμόρφωση των προσδοκιών των οικονομικών μονάδων με τέτοιο τρόπο που να ενσωματώνουν σε μεγαλύτερο βαθμό το προσδοκώμενο αποτέλεσμα της νομισματικής πολιτικής και σε μικρότερο βαθμό την ιστορική πορεία του πληθωρισμού.

Τρίτον, ο χρόνος, το είδος και η ένταση της αντίδρασης (πότε, πώς και πόσο) καθορίζουν το βαθμό επιτυχίας στην διαχείριση των διαταραχών.

Και τέταρτον, η αδυναμία αντίληψης των αλλαγών στο διεθνές οικονομικό σύστημα σε συνδυασμό με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της χώρας όπως η ποιότητα διακυβέρνησης και αρνητικά εθνικά γεγονότα, αυξάνουν την αβεβαιότητα και τον κίνδυνο χώρας και οδηγούν σε αστοχίες και λάθη πολιτικής με βαρύτατες συνέπειες στα οικονομικά μεγέθη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11

Σωτήρης Ριζάς

Η αναστολή της Συμφωνίας Σύνδεσης και η ευρωπαϊκή προοπτική της Ελλάδας στην διάρκεια της Δικτατορίας

Οι σχέσεις της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα δεν είχαν άμεσο στρατηγικό αποτέλεσμα όπως αυτές με το ΝΑΤΟ ή πολιτικό και επικοινωνιακό αντίκτυπο όπως αυτές με το Συμβούλιο της Ευρώπης. Η φύση της επίδρασης του κάθε οργανισμού καθοριζόταν από την αποστολή του, το αντικείμενο και την λογική που εκπορευόταν από αυτά. Μπορεί να υποτεθεί ότι το ΝΑΤΟ και το Συμβούλιο της Ευρώπης βρίσκονταν στα δύο άκρα ενός continuum όπου το ένα άκρο δεν αφορούσε την πολιτική της ισχύος αλλά τις αξίες, την ιδεολογία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των πολιτικών ελευθεριών. Αυτά εκπροσωπούνταν από το Συμβούλιο της Ευρώπης.

Το άλλο άκρο αφορούσε την πολιτική της ισχύος, την στρατηγική στάθμιση, το συσχετισμό δυνάμεων και εκπροσωπείτο από το ΝΑΤΟ. Η ΕΟΚ βρισκόταν περίπου στο μέσο του άξονα. Ήταν ένας οικονομικός οργανισμός, στο πλαίσιο του οποίου λειτουργούσε ήδη το 1967 μια Κοινή Αγορά με κοινό εξωτερικό δασμολόγιο και μια Κοινή Αγροτική Πολιτική εν τω γίνεσθαι. Αυτά συνιστούσαν το λειτουργικό μέρος της Κοινότητας αλλά συνυπήρχαν με ρητές πολιτικές και στρατηγικές στοχεύσεις. Η Κοινότητα δεν ήταν συμμαχία όπως το ΝΑΤΟ, δεν διέθετε μηχανισμό πολιτικής συνεργασίας, τον απέκτησε το 1969 χωρίς όμως να έχει αποφασιστική σημασία, αλλά απέβλεπε σε μια ολοένα στενότερη ένωση των

λαών της Ευρώπης. δεν γινόταν αναφορά σε ομοσπονδία αλλά υπονοείτο μια ισχυρή ένωση κρατών.

Παράλληλα η Κοινότητα είχε μια στρατηγική διάσταση χρησιμοποιώντας οικονομικά εργαλεία. Τα κράτη-μέλη της, με την εξαίρεση, ίσως, της γκωλικής Γαλλίας, αλλά και στην περίπτωση αυτή μόνο εν μέρει, θεωρούσαν την ΕΟΚ ως μέρος του ευρύτερου πλέγματος των δυτικών οργανισμών που είχαν ως στόχο την ανάσχεση της Σοβιετικής Ένωσης. Παράλληλα η ΕΟΚ των Έξι απέβλεπε σταδιακά πρώτα στην διεύρυνση της σφαίρας επιρροής της και αργότερα ενδεχομένως στην διεύρυνση της. Η στρατηγική των συμφωνιών σύνδεσης, που τέθηκε σε εφαρμογή με την Ελλάδα το 1962 και την Τουρκία το 1964, απέβλεπε στο συνδυασμό αυτών των δύο επιδιώξεων. Στην περίπτωση της σύνδεσης με την Ελλάδα δεν υπήρχε ρητή υπόσχεση για ένταξη αλλά η προβλεπόμενη ολοκλήρωση της ενσωμάτωσης της Ελλάδας στο πλαίσιο της Κοινής Αγοράς το 1984 τι άλλο μπορούσε να σημαίνει παρά αποδοχή της προοπτικής της ένταξης;

Από την άλλη πλευρά, το 1967 η ΕΟΚ διανύει την πρώτη ιστορική της φάση, υπάρχει ακόμα συνείδηση ενός οικονομικού οργανισμού, η πολιτική της ΕΟΚ δεν διαμορφώνεται κατ' ανάγκη, ή κυρίως, συστηματικά και υπό το πρίσμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ή του σεβασμού των κανόνων της πολιτικής δημοκρατίας. Παρά ταύτα, ήδη το 1962, με την σύναψη της εμπορικής συμφωνίας της Κοινότητας με την Ισπανία αναδεικνύεται η Ευρωπαϊκή Κοινότητα ως φορέας αξιών αλλά και πεδίο διαμάχης με αιχμή τις πολιτικές ελευθερίες. Δεν υφίσταται ακόμα ένα καθορισμένο πλαίσιο, βαραίνει κυρίως το ιστορικό, συμβολικό και ψυχολογικό φορτίο.

Στην περίπτωση της Ισπανίας αυτό προκύπτει από την μνήμη του Ισπανικού εμφυλίου. Για την Ελλάδα, τον Απρίλιο του 1967, βαραίνουν συγχρόνως δύο στοιχεία, το ένα είναι πολιτικό και προκύπτει από την συγχρονία: πρόκειται για το πρώτο στρατιωτικό πραξικόπημα στην Δυτική Ευρώπη μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και είναι αδιανόητο το γεγονός ότι επιβάλλεται μια Δικτατορία σε χώρα της Ευρώπης που ανήκει στο δυτικό συνασπισμό.

Η Ισπανία κι η Πορτογαλία είναι δικτατορίες αλλά συνιστούν κατά-

λοιπα του Μεσοπολέμου. Η ανατροπή τους είχε κάποιο κόστος το οποίο οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν θέλησαν να αναλάβουν στις απαρχές του Ψυχρού Πολέμου και προτίμησαν την συνεργασία, με την Πορτογαλία σε πολυμερές επίπεδο, του ΝΑΤΟ, και με την Ισπανία σε διμερές γιατί λόγω της μνήμης του Ισπανικού εμφυλίου ήταν αδύνατο να ενταχθεί στη Συμμαχία. Το δεύτερο στοιχείο προκύπτει από την πολιτισμική πρόσληψη της Ελλάδας ως κληρονόμου της κλασσικής Αθήνας, της κοιτίδας της δημοκρατίας.

Συνεπώς, το πραξικόπημα του Απριλίου του 1967 είναι ένα γεγονός που δεν μπορεί να αφήσει αδιάφορη την Κοινότητα.

Η αντίδραση της Κοινότητας εξελίσσεται σε μια διπλή τροχιά. Δεν υπάρχει μαξιμαλισμός στην κοινοτική προσέγγιση αλλά οι συνέπειες δεν είναι καθόλου αμελητέες καθώς το στρατιωτικό καθεστώς αγωνιά για την διεθνή του νομιμοποίηση με συνέπεια ακόμα και μια σχετικά μετρημένη πολιτική να συνιστά πλήγμα πρώτου μεγέθους. Η συμφωνία σύνδεσης δεν καταγγέλθηκε αλλά επειδή συνιστά μια εξελισσόμενη διαδικασία η Κοινότητα κάνει ένα διαχωρισμό μεταξύ των τρεχουσών αναγκών ή υποχρεώσεων που προκύπτουν από την συμφωνία και από πιθανές ρυθμίσεις για τα νέα πεδία οι οποίες έπρεπε να τύχουν διαπραγματεύσεως.

Στην πρώτη κατηγορία εμπίπτει η πορεία του δασμολογικού αφοπλισμού, του οποίου τα στάδια είναι συμφωνημένα και εξελίσσονται τελικά ακώλυτα. Στην δεύτερη περίπτωση υπάγεται η εναρμόνιση της Ελλάδας με την Κοινή Αγροτική Πολιτική. Ούτως ή άλλως, τον Απρίλιο του 1967 δεν είχε σημειωθεί πρόοδος στο πεδίο αυτό το οποίο και θα παραμείνει ως έχει ως συνέπεια του παγώματος της συμφωνίας. Οι χρηματοδοτήσεις βρίσκονται μεταξύ των δύο κατηγοριών. Η συμφωνία σύνδεσης προβλέπει χρηματοδοτήσεις ύψους 125 εκατομμυρίων δολλαρίων για συγκεκριμένα αναπτυξιακά έργα.

Τον Απρίλιο του 1967 είχαν απορροφηθεί 55 εκατομμύρια και απομένουν 70. Δεν υπήρξε μια εκ των προτέρων πολιτική απόφαση για το θέμα το οποίο κρίθηκε σε μια ειδική περίπτωση καθώς η Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων ζήτησε την έγκριση της Επιτροπής για την χορήγηση δανείου 10 εκατομμυρίων δολλαρίων ώστε να χρηματοδοτηθεί ο οδικός άξονας της βόρειας Κρήτης. Η απόφαση λήφθηκε κατά πλειοψηφία από

την Επιτροπή το Σεπτέμβριο του 1967, με τους δύο Γάλλους επιτρόπους να μειοψηφούν καθώς και τον ένα εκ των δύο Γερμανών. Πιθανώς παίζει κάποιο ρόλο στην περίπτωση αυτή η προηγηθείσα κρίση του 1966 με την επιμονή του De Gaulle στην διατήρηση του veto.

Τα κριτήρια ήταν πολιτικά. Η Γενική Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων είχε εισηγηθεί υπέρ του παγώματος της χρηματοδότησης υποστηρίζοντας ότι κάτι τέτοιο θα ήταν «σοφό» από πολιτική άποψη. Μπορεί να πιθανολογηθεί ότι αν η απόφαση έπρεπε να ληφθεί από το συμβούλιο υπουργών τότε θα είχαν επικρατήσει άλλου είδους πολιτικά κριτήρια, δηλαδή αυτά των κρατών μελών, ιδίως της Γαλλίας, αλλά πιθανότατα και της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας που ευνοούσαν λειτουργικές σχέσεις με την χούντα. Σε κάθε περίπτωση όμως η απόφαση της Επιτροπής ήταν περισσότερο σύμφωνη με τις ροπές της δυτικοευρωπαϊκής κοινής γνώμης και συνιστούσε μια ευκαιρία άσκησης πολιτικής πίεσης με οικονομικά μέσα, αυτά δηλαδή που διέθετε η ΕΟΚ. Συνεπώς πρόκειται για μερική αναστολή της συμφωνίας σύνδεσης η οποία όμως δεν είναι μια διακοσμητική, μια τελετουργική κίνηση καθώς υπάρχει ουσιώδης κύρωση. Πρέπει επίσης να συγκρατηθεί ότι στην φάση αυτή, από τον Απρίλιο έως το Σεπτέμβριο του 1967, όταν διακόπτονται δηλαδή οι κοινοτικές χρηματοδοτήσεις οι κυρώσεις που επιβάλλονται στο δικτατορικό καθεστώς δεν είναι μαζικές.

Οι Ηνωμένες Πολιτείες επέβαλαν ένα εμπάργκο βαρέων όπλων, το οποίο άρχισε να αίρεται σταδιακά το 1968 από την ίδια την διοίκηση Johnson που το είχε επιβάλει πριν η Διοίκηση Nixon αποφασίσει την πλήρη επανάληψη των προγραμμάτων βοήθειας προς την Ελλάδα το 1970. Την εποχή εκείνη, τους πρώτους μήνες του 1970, αντίθετα με αυτή την πολιτική, η ΕΟΚ φάνηκε προς στιγμήν να επανεξετάζει την συμφωνία σύνδεσης. Αυτή ήταν η γνώμη της Επιτροπής καθώς η επιβληθείσα από τις δυτικές χώρες αποχώρηση της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης είχε ισχυρό αντίκτυπο.

Ο αντίκτυπος αυτός θα περιοριζόταν ωστόσο από τα κράτη μέλη. Λόγοι στρατηγικοί, το σκεπτικό ήταν να μην αποξενωθεί η Ελλάδα από το δυτικό πλέγμα συμμαχιών, πολιτικοί, να μην αποθαρρυνθεί υποτίθεται με την απομόνωση η μερίδα εκείνη του στρατιωτικού καθεστώτος που θα

ήθελε επάνοδο σε ένα κοινοβουλευτικό σύστημα, και οικονομικοί, η προσπάθεια απόκτησης νέου μεριδίου στην ελληνική αγορά, ήταν το υπόστρωμα της πολιτικής της Γαλλίας, της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας και της Βρετανίας έναντι της Δικτατορίας.

Για την Γαλλία ειδικά μπορεί να προστεθεί ότι το Παρίσι επεδίωκε συστηματικά την επέκταση της γαλλικής επιρροής στην Μεσόγειο. Συνεπώς η ευρωπαϊκή πολιτική κινείται σε δύο τροχιές, μια κοινοτική, η οποία δίνει έμφαση στις κυρώσεις, στην πίεση, και μία κρατική η οποία δίνει έμφαση σε εθνικά συμφέροντα αλλά και σε ευρύτερα ατλαντικά. Η ανάλυση των ευρωπαϊκών δυνάμεων είναι δηλαδή ανάλογη της αμερικανικής, δίνει προτεραιότητα στις στρατηγικές όψεις της σχέσης της Ελλάδας με την Δύση. Το πάγωμα της κατάστασης των ετών 1970, 1971 και 1972 λήγει με την πρώτη διεύρυνση της Κοινότητας, την ένταξη της Βρετανίας, της Ιρλανδίας και της Δανίας την 1η Ιανουαρίου του 1973. Αυτό κινητοποιεί κατεξοχήν το προδικτατορικό πολιτικό προσωπικό, η δήλωση του Καραμανλή στις 23 Απριλίου του 1973 είναι η πιο αιχμηρή έναντι της Δικτατορίας και αναδεικνύει ως στρατηγικό ή/και γεωπολιτικό διακύβευμα την ένταξη, για την ακρίβεια την ανάγκη διατήρησης της προοπτικής.

Το πείραμα Μαρκεζίνη που ακολουθεί φαίνεται να επιτρέπει στους ευρωπαίους, κράτη μέλη και Κοινότητα, κάποια αισιοδοξία καθώς δείχνει να προσφέρει κάποια ευκαιρία για την αποκατάσταση των σχέσεων. Δεν συμβαίνει το ίδιο με τις Ηνωμένες Πολιτείες. Ενώ είναι ακριβές ότι η γραφειοκρατία του State Department θεωρεί το πείραμα Μαρκεζίνη ένα είδος δικαίωσης της πολιτικής για επιστροφή σε ένα ελεγχόμενο κοινοβουλευτισμό είναι επίσης ακριβές ότι ο Henry Kissinger, υπουργός Εξωτερικών πλέον, δεν ενδιαφέρεται για την φύση του πολιτικού καθεστώτος στην Ελλάδα και ενδεχομένως ανησυχεί για τις ευκαιρίες που μπορεί να προσφέρει μια εκλογική διαδικασία στην ευρύτερη αριστερά. Το πείραμα Μαρκεζίνη τερματίζεται στις 25 Νοεμβρίου 1973 με το πραξικόπημα Ιωαννίδη και ταυτόχρονα τερματίζεται η συζήτηση για οποιαδήποτε ευρωπαϊκή προοπτική.

Η ευρωπαϊκή προοπτική αποκτά μια ιδιαίτερη δυναμική με την Μεταπολίτευση. Είναι στρατηγική επιλογή του Καραμανλή ασφαλώς, αλλά

υπάρχει και ένα κατάλληλο διεθνές περιβάλλον. Η Ελλάδα δεν μεταβαίνει μόνη στην δημοκρατία, είναι μέρος ενός κύματος εκδημοκρατισμού της νότιας Ευρώπης. Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα έχει να παίξει σημαντικό ρόλο στην διαχείριση αυτού του εκδημοκρατισμού. Το 1974, στο τέλος της ανάμιξης των Ηνωμένων Πολιτειών στο Βιετνάμ και του Watergate με την παραίτηση του προέδρου Nixon, η Αμερική είναι συνώνυμη της Realpolitik, της πολιτικής της ισχύος και της σκοπιμότητας και αποδοκιμάζεται για την συνεργασία με δικτατορίες σε όλο τον πλανήτη. Αντίθετα η Ευρώπη και η Ευρωπαϊκή Κοινότητα είναι συνώνυμα της ευημερίας, της δημοκρατίας και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Δεν έχει μεγάλη σημασία ότι η αναπαράσταση αυτή δεν είναι πάντοτε ακριβής καθώς έχει σημασία τι μπορεί να εισφέρει η κάθε πλευρά στο μέλλον και η Κοινότητα προσφέρει την προοπτική όχι μόνο της βοήθειας, η οποία είναι ουσιαστική διότι οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν διαθέτουν πλέον ή συχνά δεν επιθυμούν να διαθέσουν πόρους αναπτυξιακής βοήθειας, αλλά της ενσωμάτωσης. Αυτή προσέφερε την δυνατότητα της σταθερότητας και του εκσυγχρονισμού τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Πορτογαλία και την Ισπανία. Δεν ήταν έξαλλου η αναπαράσταση αυτή και εντελώς αβάσιμη. Παρά την αναποφασιστικότητα της Βρετανίας και της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, η Ελλάδα είχε εξαναγκαστεί σε αποχώρηση από το Συμβούλιο της Ευρώπης ενώ η μερική αναστολή της συμφωνίας σύνδεσης ίσχυε για όλη την περίοδο της Δικτατορίας. Δηλαδή, η ευρωπαϊκή πολιτική έναντι της Δικτατορίας στην Ελλάδα συμβάλει στην αποκρυστάλλωση ενός δημοκρατικού «έθους» της Κοινότητας που αναδεικνύεται στις εξωτερικές σχέσεις της αλλά και στην διαμόρφωση βασικών προϋποθέσεων για ένταξη νέων μελών. Αυτό το αξιακό θεμέλιο την διαφοροποιεί από κλασικές συμμαχίες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12

Αντώνης Κλάψης

Οι σχέσεις της Δικτατορίας με κράτη του Ανατολικού Συνασπισμού και του Τρίτου Κόσμου: Πολιτικές και οικονομικές διαστάσεις

Όταν επιβλήθηκε η Δικτατορία των συνταγματαρχών, η Ελλάδα βρέθηκε πολύ γρήγορα σε ένα πλαίσιο απομόνωσης, κυρίως στους δυτικοευρωπαϊκούς θεσμούς και όχι γενικά στον δυτικό κόσμο. Αυτή η απομόνωση πήρε την μορφή, πρώτον, του παγώματος της Συμφωνίας Σύνδεσης με την ΕΟΚ και, δεύτερον, της αποπομπής της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης τον Δεκέμβριο του 1969. Επομένως, οι δικτάτορες βρέθηκαν στην θέση να επιδιώκουν να εξασφαλίσουν διεθνή ερείσματα και με κάποιον τρόπο να προσπαθήσουν να νομιμοποιήσουν διεθνώς το καθεστώς. Αυτή η προσπάθεια φάνηκε να είναι μάλλον πιο εύκολη εκτός του πλαισίου του δυτικού κόσμου παρά εντός αυτού.

Η προσπάθεια της χούντας να ανοίξει τον ορίζοντα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής πέραν του παραδοσιακού πλαισίου του δυτικού κόσμου, διευκολύνθηκε από την διεθνή συγκυρία. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960, ο κόσμος έμπαινε πλέον σε περιβάλλον ύφεσης, γεγονός το οποίο κατά κάποιον τρόπο εξομάλυνε τις σχέσεις ανάμεσα στους δύο συνασπισμούς που συγκρούονταν στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου. Αντανάκλαση, εξάλλου, αυτής της ύφεσης υπήρξε και η ραγδαία ανάπτυξη των εμπορικών συναλλαγών Ανατολής και Δύσης. Από 13 δισεκατομμύρια δολάρια που ήταν το εμπόριο ανάμεσα στους δύο συνασπισμούς

το 1966, έφτασε τα 56 δισεκατομμύρια δολάρια το 1974, δηλαδή υπερτετραπλασιάστηκε μέσα σε διάστημα μικρότερο της δεκαετίας. Παρέμενε μεν μικρό, αλλά έδειχνε την κατεύθυνση της γενικότερης χαλάρωσης της έντασης ανάμεσα στους δύο συνασπισμούς.

Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι η κύρια δραστηριοποίηση της χούντας στον ανατολικό συνασπισμό και στον Τρίτο Κόσμο έγινε μετά το 1970, όταν πια ο κόσμος είχε μπει σε περιβάλλον ύφεσης. Προς αυτήν την κατεύθυνση, καθοριστικά συνέβαλε και ένα πρόσωπο που πολλές φορές το ξεχνούμε: Ήταν ο Χρήστος Ξανθόπουλος-Παλαμάς, διπλωμάτης καριέρας με μακρά διαδρομή στο Υπουργείο Εξωτερικών, ο οποίος τον Ιούλιο του 1970, αμέσως μετά τον θάνατο του Παναγιώτη Πιπινέλη, επίσης διπλωμάτη και Υπουργού Εξωτερικών από τα τέλη του 1967 μέχρι και το θάνατο του, ανέλαβε τα καθήκοντα του Υφυπουργού Εξωτερικών.

Τα διατήρησε αυτά τα καθήκοντα μέχρι τον Ιανουάριο του 1972, οπότε αναβαθμίστηκε σε Αναπληρωτή Υπουργό Εξωτερικών, θέση που διατήρησε μέχρι το Σεπτέμβριο του 1972. Επομένως, έμεινε είτε ως Υφυπουργός είτε ως Αναπληρωτής Υπουργός Εξωτερικών για σχεδόν δυόμιση χρόνια, με μια ιδιαιτερότητα, με Υπουργό Εξωτερικών τον ίδιο τον Γεώργιο Παπαδόπουλο. Έναν άνθρωπο που δεν είχε μεγάλη, μάλλον είχε μηδενική εμπειρία στα διεθνή ζητήματα και έτσι ο Ξανθόπουλος-Παλαμάς εμφανιζόταν να είναι κατά κάποιον τρόπο ο υπηρεσιακός παράγοντας που θα μπορούσε να λειτουργήσει και ως μέντορας. Ο Παλαμάς ήταν της άποψης ότι η Ελλάδα έπρεπε να ξανοιχτεί στον υπόλοιπο κόσμο και επομένως ήταν ένας από τους καθοριστικούς παράγοντες που ώθησαν την εξωτερική πολιτική της Δικτατορίας προς την κατεύθυνση της αναζήτησης νέων οριζόντων.

Το ίδιο χρονικό διάστημα προκύπτει και μια κυβερνητική αλλαγή στις Ηνωμένες Πολιτείες που εξίσου έμελλε να διευκολύνει αυτή την στροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Τον Ιανουάριο του 1969 Πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών αναλαμβάνει ο Ρίτσαρντ Νίξον με Σύμβουλο Εθνικής Ασφαλείας και αργότερα Υπουργό Εξωτερικών, τον Χένρι Κίσινγκερ, δύο άνθρωποι που θα θέσουν σε εφαρμογή το σχέδιο της προσέγγισης με χώρες του Ανατολικού Συνασπισμού, κυρίως μέσω της προσέγγισης με την Κίνα. Με τα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης, συ-

μπεριλαμβανομένης πρώτης από όλες της Σοβιετικής Ένωσης, η Ελλάδα διατηρούσε οικονομικούς δεσμούς και πριν την Δικτατορία προφανώς. Στα πρώτα στάδια μετά την επιβολή της Δικτατορίας, υπήρξε μια μερική ψύχρανση αυτών των εμπορικών σχέσεων, με πρωτοβουλία κυρίως των ανατολικών κρατών.

Να φέρω μερικά παραδείγματα: Το 1967, η Σοβιετική Ένωση, η Βουλγαρία και η Ανατολική Γερμανία μποϊκοτάρουν την Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης σε ένδειξη καταδίκης του δικτατορικού καθεστώτος, ενώ άλλες ανατολικές χώρες συμμετείχαν μεν, αλλά χωρίς να έχουν ακριβώς επίσημη συμμετοχή. Μεταξύ του 1967 και του 1968, υπήρξε επιπλέον περιορισμός στην σύναψη νέων εμπορικών συμφωνιών με χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Σε αυτά τα δύο πρώτα χρόνια της χούντας, συνήφθησαν μόνο πέντε τέτοιου είδους συμφωνίες σε σύγκριση με τις 18 που είχαν συναφθεί από το 1964 έως το 1966.

Τρίτον, υπήρξε ένα ιδιότυπο πάγωμα στην υλοποίηση ορισμένων συμφωνιών για μεγάλα έργα. Αναφέρω δύο παραδείγματα. Η Ανατολική Γερμανία ανέστειλε την υλοποίηση του έργου κατασκευής ατμοηλεκτρικού σταθμού στην Καρδιά Πτολεμαΐδας, ενώ και η Σοβιετική Ένωση πάγωσε την κατασκευή θερμοηλεκτρικού σταθμού στο Κερατσίνι. Η συμφωνία είχε υπογραφεί λίγες λίγους μήνες πριν την επιβολή της Δικτατορίας, είχε υπογραφεί το 1966. Ωστόσο, οι οικονομικές σχέσεις ανάμεσα στην Ελλάδα και τα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης άρχισαν να αναθερμαίνονται από το 1969 και ιδίως από το 1970 και μετά. Ήταν μια αλλαγή η οποία αντανακλούσε πρώτα από όλα την επιδείνωση της διεθνούς θέσης της Ελλάδας, δεδομένου ότι το 1969 η Ελλάδα αποπέμπεται από το Συμβούλιο της Ευρώπης.

Ταυτόχρονα, νομίζω ότι αντανακλά και ένα μεγαλύτερο ενδιαφέρον των ίδιων των χωρών του ανατολικού συνασπισμού να αναπτύξουν σχέσεις με χώρες του δυτικού κόσμου. Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι και ο ανατολικός Συνασπισμός κλυδωνίζεται το ίδιο χρονικό διάστημα. Έχει προηγηθεί η Άνοιξη της Πράγας, η εισβολή των σοβιετικών στρατευμάτων και άλλων χωρών του Συμφώνου της Βαρσοβίας στην Τσεχοσλοβακία το 1968 και ούτω καθεξής. Έτσι, ανάμεσα στο 1969-70 μέχρι και το τέλος της θητείας του Παπαδόπουλου στην πρωθυπουργία, θα υπάρξει

μια εντυπωσιακή αλλαγή προς το θετικότερο στις οικονομικές σχέσεις που ανέπτυξε η Ελλάδα με τις χώρες του ανατολικού συνασπισμού.

Και πάλι ενδεικτικά τα παραδείγματα: μετά το αρχικό πάγωμα της συμφωνίας για την κατασκευή του θερμοηλεκτρικού σταθμού στο Κερατσίνι, η Σοβιετική Ένωση άρχισε να υλοποιεί το έργο. Μάλιστα, τα εγκαίνια των εργασιών έγιναν παρουσία του Αντιπροέδρου της Κυβέρνησης Στυλιανού Παττακού και του Σοβιετικού Πρεσβευτή στην Αθήνα. Η ελληνική κυβέρνηση ανέθεσε επίσης στους Σοβιετικούς την εκπόνηση μιας μελέτης για την αξιοποίηση της τύρφης στους Φιλίππους, ενός είδος ορυκτού καυσίμου που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας, ενώ, τρίτον, υπογράφηκαν και μια σειρά από εμπορικές συμφωνίες και Πρωτόκολλα, τα οποία, ανάμεσα στα άλλα προέβλεπαν και την παραχώρηση δασμολογικών ποσοστώσεων από την πλευρά της Ελλάδας προς την Σοβιετική Ένωση.

Ανάλογες ενέργειες έγιναν από ελληνικής πλευράς και προς την κατεύθυνση άλλων χωρών της Ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων ειδικότερα. Ξεκίνησαν διαπραγματεύσεις για σύναψη εμπορικών συμφωνιών με διάφορες χώρες, όπως η Βουλγαρία, η Ουγγαρία, ακόμα και η μακρινή Κίνα. Η Ελλάδα άνοιξε Εμπορικό Γραφείο στο Ανατολικό Βερολίνο, ενώ για πρώτη φορά υπέγραψε και εμπορική συμφωνία σε επίπεδο επιμελητηρίων με την Αλβανία, πρώτη συμφωνία τέτοιου είδους μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δεδομένου ότι η Ελλάδα και η Αλβανία τυπικώς εξακολουθούσαν να βρίσκονται σε εμπόλεμη κατάσταση. Δεν είναι τυχαίο ότι οι διπλωματικές σχέσεις Ελλάδας και Αλβανίας αποκαταστάθηκαν παρά το εμπόλεμο, κατά την διάρκεια της Δικτατορίας των συνταγματαρχών.

Ενεργοποιήθηκε η Ελλάδα ή προσπάθησε να ενεργοποιηθεί και στον τομέα της σύναψης συμφωνιών για κρατικές προμήθειες από ανατολικές χώρες, αγοράζοντας διάφορα κυρίως βιομηχανικά προϊόντα, ενώ προσπάθησε να έχει και παρουσία σε διεθνείς εκθέσεις που διεξάγονταν σε χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Διεθνούς Έκθεσης της Λειψίας στην Ανατολική Γερμανία. Η Ελλάδα, τα δύο πρώτα χρόνια Δικτατορίας δεν είχε συμμετάσχει, συμμετείχε όμως το 1970 και μάλιστα με περισσότερους εκθέτες από ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη χρονιά στο παρελθόν.

Αναθερμάνθηκαν επίσης και οι σχέσεις της Ελλάδας με το Τοπικό Συμβούλιο με τους Βαλκάνιους γείτονές της. Εκτός από την περίπτωση της Αλβανίας που ανέφερα, επίσης ενδιαφέρουσα ήταν η υπογραφή διαφόρων επιμέρους συμφωνιών οικονομικού περιεχομένου. Για παράδειγμα, για την ίδρυση μεικτών Διυπουργικών Επιτροπών με διάφορες βαλκανικές χώρες για οικονομική συνεργασία, εμπορική συνεργασία, τουριστική συνεργασία ή ακόμη και για την αξιοποίηση υδάτινων πόρων, όπως ήταν το δυναμικό του ποταμού Αξιού. Ως προς τις ανατολικές χώρες, η έμφαση της Ελλάδας δινόταν κυρίως στην εξαγωγή γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων, όπως βαμβάκι, καπνά, εσπεριδοειδή, σταφίδα, επίσης ορυκτά όπως ο βωξίτης, αλλά και κάποια βιομηχανικά προϊόντα, όπως ήταν κλωστοϋφαντουργικά προϊόντα, χαλυβουργικά προϊόντα και αλουμίνια.

Από την ελληνική πλευρά, η σύναψη εμπορικών δεσμών με τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης ήταν πολύ σημαντική, διότι πολλές από τις χώρες αυτές απορροφούσαν ένα πολύ μεγάλο μέρος των ελληνικών εξαγωγών σε ειδικά προϊόντα που είχαν μεγάλη σημασία για την ελληνική οικονομία. Για παράδειγμα, την περίοδο της Δικτατορίας που συζητούμε, οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης απορροφούσαν περίπου τα 2/3 των ελληνικών εξαγωγών εσπεριδοειδών, τα 2/3 των ελληνικών εξαγωγών ακατέργαστων δερμάτων και βαμβακιού, τις μισές εξαγωγές σταφίδας και βωξίτη και περίπου το 1/3 των εξαγωγών αλουμίνας και χαλυβουργικών προϊόντων, καθώς και το 1/5 των ελληνικών εξαγωγών καπνών.

Αυτή την πραγματικότητα αποτύπωσε με πολύ γλαφυρό τρόπο ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης της χούντας και ιθύνων νους της οικονομικής πολιτικής Δικτατορίας, ο Νικόλαος Μακαρέζος, σε συνέντευξη που παραχώρησε τον Μάιο του 1970 σε γαλλική εφημερίδα.

«Είναι ευνόητον», έλεγε ο Μακαρέζος, «ότι η Ελλάς δεν δύναται να αδιαφορεί για την εξέλιξη των εμπορικών σχέσεων με τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, οι οποίες απορροφούν σημαντικές ποσότητες ελληνικών αγροτικών προϊόντων. Μεταξύ του δικαιώματος, συνέχιζε ο Μακαρέζος, του ελληνικού λαού για επιβίωση και της θέλησης μερικών ξένων για την καταδίκη του εις μαρασμό, υπερισχύει το πρώτο».

Ήταν μια χαρακτηριστική περίπτωση του πώς η ελληνική κυβέρνηση, η χουντική κυβέρνηση, ήταν αποφασισμένη να παραμερίσει τις ιδεολογικές της διαφορές με τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης στον βωμό της εξυπηρέτησης ρεαλιστικών οικονομικών συμφερόντων.

Το ίδιο ίσχυε και από την άλλη πλευρά, και είναι ενδιαφέρον πόσο μεγάλη απογοήτευση βίωναν πολλά από τα μέλη του ΚΚΕ όταν έβλεπαν τις χώρες του ανατολικού συνασπισμού να διατηρούν εξαιρετικά θερμές σχέσεις με το καθεστώς της Αθήνας. Ήταν μια απογοήτευση η οποία πήρε και μια άλλη μορφή, όχι ακριβώς οικονομική, αλλά οπωσδήποτε πολύ χαρακτηριστική, όταν το 1969 στο στάδιο Καραϊσκάκη διοργανώθηκαν πανευρωπαϊκοί αγώνες στίβου. Υπήρχε τότε η αφελής εντύπωση σε ένα μέρος της ελληνικής αντίστασης εναντίον της Δικτατορίας, ότι θα υπάρξει ένα μαζικό μποϊκοτάζ των αγώνων από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Καμία, μα καμία, από τις χώρες του ανατολικού συνασπισμού δεν μποϊκοτάρισε τους αγώνες κι όχι μόνο αυτό, αλλά όλοι συμμετείχαν με πλήρεις αποστολές σε όλα τα αγωνίσματα και μάλιστα φέρνοντας τους καλύτερους από τους αθλητές τους. Όχι μόνο δεν την μποϊκοτάρισαν, αλλά αντίθετα ενίσχυσαν με την παρουσία τους την Δικτατορία με αυτόν τον τρόπο.

Το εμπόριο με τις ανατολικές χώρες, ήταν επομένως μια ανάγκη για την Ελλάδα, ανεξάρτητα από τις ιδεολογικές προτιμήσεις και ήταν ανάγκη η οποία προσδιοριζόταν, εκτός από τον όγκο των συναλλαγών που είχε η Ελλάδα με αυτές τις χώρες και από δύο άλλους παράγοντες κατά την γνώμη μου:

Ο ένας ήταν ότι η Ελλάδα μπορούσε να συναλλάσσεται με όρους *clearing* με τις χώρες αυτές, δηλαδή να μην χρειάζεται να πληρώνει σε σκληρό νόμισμα και επομένως να διευκολύνεται ως προς τα συναλλαγματικά της αποθέματα.

Το δεύτερο είναι κάτι που επισήμανε ο διπλωμάτης Άγγελος Βλάχος, ο οποίος μάλιστα υπηρέτησε και στην Ελληνική Πρεσβεία της Μόσχας ως πρεσβευτής στην διάρκεια της Δικτατορίας: ήταν οι χαμηλές απαιτήσεις των χωρών του ανατολικού συνασπισμού. Έλεγε χαρακτηριστικά ο Βλάχος,

«για να πουλήσουμε τα πορτοκάλια στην Δυτική Ευρώπη πρέπει να τα πλύνουμε, να τα συσκευάσουμε, να τα στείλουμε, κανονικά. Εδώ τα φορτώνουμε σε ένα φορτηγό πλοίο, 'πόσα είναι; 100 τόνοι'. Δεν βλέπει κανένας τίποτα, απλώς ζυγίζει τα κιλά και επομένως τα διαθέτουμε με πολύ μεγαλύτερη ευκολία».

Από την άλλη πλευρά, οι εισαγωγές της Ελλάδας από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης εντοπίζονταν κυρίως σε βιομηχανικά προϊόντα. Αυτοκίνητα, τρακτέρ, σιδηροδρομικό υλικό, πλοία, κ.τ.ό. Είναι ενδιαφέρον ότι στην περίοδο της Δικτατορίας, ούτε λίγο ούτε πολύ, Έλληνες εφοπλιστές ναυπήγησαν σε χώρες της Ανατολικής Ευρώπης 33 πλοία, μιλάω για μεγάλα πλοία, όχι για πλοιάρια ή βάρκες, συνολικής αξίας 73 εκατομμυρίων δολαρίων, 23 από αυτά στην Γιουγκοσλαβία, 7 στην Ρουμανία και 3 στην ίδια την Σοβιετική Ένωση.

Εισήγαγε επίσης η Ελλάδα από τις χώρες αυτές πρώτες ύλες, καύσιμα και σε μικρότερο βαθμό αγροτικά προϊόντα. Συνολικά την περίοδο της Δικτατορίας των συνταγματαρχών, η αξία των εμπορικών συναλλαγών της Ελλάδας με χώρες του ανατολικού συνασπισμού υπερδιπλασιάστηκε και από 245 εκατομμύρια δολάρια που ήταν το 1966, έφτασε στα 578 εκατομμύρια δολάρια το 1974, συνολικά αύξηση 136%. Οι ελληνικές εξαγωγές σχεδόν τριπλασιάστηκαν σε όγκο, αυξήθηκαν κατά 178% ενώ οι εισαγωγές από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης σχεδόν διπλασιάστηκαν, αυξήθηκαν κατά 98%.

Ειδική περίπτωση ανάπτυξης σχέσεων με χώρα του Ανατολικού Συνασπισμού ήταν εκείνη της Κίνας. Σε αυτήν επέμεινε ιδιαίτερα και ο Ξανθόπουλος-Παλαμάς που αναφέρθηκε προηγουμένως. Ο Παλαμάς έκανε κάτι το οποίο ήταν σχεδόν εντυπωσιακό: Διέβλεψε ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, ίσως και από τα τέλη της δεκαετίας του 1960, όχι μόνο την ευκαιρία που προσέφερε η κυοφορούμενη αμερικανική προσέγγιση, αλλά την αυξανόμενη σημασία που θα είχε η Κίνα στον διεθνή καταμερισμό της ισχύος. Έγραφε ο Παλαμάς ότι η Κίνα θα αποτελέσει καθοριστικό παράγοντα στην παγκόσμια ισορροπία τα επόμενα χρόνια, θα αναδειχθεί σε στοιχείο πρώτου μεγέθους και θα επιδιώξει την ισοτιμία της με τις υπερδυνάμεις σε μια περίοδο που εκείνος την προσδιόριζε περί

τα τέλη της δεκαετίας του 1980. Εντυπωσιακή σύμπτωση με αυτό που εν τέλει συνέβη, την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης.

Με άξονα τις σκέψεις του Παλαμά και διευκολυνόμενη από την αμερικανική προσέγγιση που είχε αρχίσει να εξελίσσεται εκεί στις αρχές της δεκαετίας του 1970, ξεκίνησαν τον Νοέμβριο του 1971 επίσημες –αν και μυστικές– διαπραγματεύσεις ανάμεσα στην Αθήνα και στο Πεκίνο για την εγκαθίδρυση διπλωματικών σχέσεων ανάμεσα στις δύο χώρες. Σημειωτέον, η Λαϊκή Κίνα δεν ήταν μέλος των Ηνωμένων Εθνών και την έδρα της Κίνας την είχε ακόμη η Ταιβάν. Έχει ενδιαφέρον πώς και πού ξεκίνησαν αυτές οι μυστικές συζητήσεις. Ούτε στην Αθήνα, ούτε στο Πεκίνο, αλλά στα Τίρανα. Η Αλβανία ήταν μια χώρα με την οποία και οι δύο είχαν διπλωματικές σχέσεις και υπήρχαν Πρεσβευτές. Εκεί λοιπόν στα Τίρανα ξεκίνησαν οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα στον Διονύσιο Καραγιάννη και τον Λίουξ Ζεν Χούα, τους Πρεσβευτές Ελλάδας και Κίνας αντιστοίχως. Η Αλβανία ακόμη ήταν στην επιρροή της Κίνας και επομένως μπορούσε να λειτουργήσει κατά κάποιον τρόπο ως τέτοιου είδους γέφυρα.

Επιταχυντής των εξελίξεων που εν τέλει οδήγησαν στην αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων ανάμεσα στην Αθήνα και στο Πεκίνο ήταν προφανώς η επίσκεψη του Νίξον στο Πεκίνο το Φεβρουάριο του 1972. Δεν είναι τυχαίο ότι μόλις τρεις μήνες αργότερα, τον Μάιο του 1972 δηλαδή, η Ελλάδα και η Κίνα υπέγραψαν συμφωνία για την εγκαθίδρυση διπλωματικών σχέσεων. Κατ' επέκταση, η Ελλάδα διέκοψε τις διπλωματικές της σχέσεις με την Ταιβάν και μετά δεν καταψήφισε την εισδοχή της Λαϊκής Κίνας στον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών, ενέργεια που θεωρήθηκε από κινεζικής πλευράς ως μια φιλική πρωτοβουλία από την πλευρά της Αθήνας. Ο πρώτος Πρεσβευτής της Λαϊκής Κίνας έφτασε στην Αθήνα τον Νοέμβριο του 1972 και λίγους μήνες αργότερα, τον Απρίλιο του 1973 εγκαταστάθηκε στο Πεκίνο και ο πρώτος Έλληνας Πρεσβευτής, ο Νίκος Κατωπόδης. Ένα από τα ζητήματα που προέκυψαν ήταν περίπου κοινωνικού χαρακτήρα: Τι θα γινόταν με τον άτυχο Πρεσβευτή της Ταιβάν που είχε ξεμείνει στην Αθήνα και δεν ήξεραν τι να τον κάνουν και πού να τον στείλουν και να τον πάνε. Βρέθηκε τέλος πάντων, μην πολυλογώ, μία λύση για να τηρηθούν τα προσχήματα και να μην αισθανθεί και ο άνθρωπος αυτός εντελώς παραγκωνισμένος.

Αποκορύφωμα της βελτίωσης των κοινωνικών σχέσεων, αποτέλεσε η επίσκεψη του Αντιπροέδρου της κυβέρνησης και υπεύθυνου για την οικονομική πολιτική Νικόλαου Μακαρέζου στο Πεκίνο τον Μάιο του 1973. Ο Μακαρέζος γενικώς είχε αναλάβει το άνοιγμα προς τις ασιατικές χώρες και τις χώρες του Ανατολικού Συνασπισμού, ενώ ο άλλος αντιπρόεδρος, ο Παττακός, προς τις χώρες τις αφρικανικές. Ως πιο τριτοκοσμικός εκείνος, ίσως του ταίριαζε και ψυχολογικά περισσότερο.

Ο Μακαρέζος επισκέφθηκε την Κίνα και είχε συνομιλίες με την κινεζική ηγεσία, ανάμεσα στους άλλους με τους οποίους συνομίλησε ήταν και ο Τσου Εν Λάι, Πρωθυπουργός της Κίνας. Η Κίνα βρισκόταν στο τέλος του παροξυσμού της Πολιτιστικής Επανάστασης, η οικονομία προσπαθούσε να πάρει τα πάνω της, κτλ. Συζητήθηκαν διάφορα ζητήματα, πολιτικά, ελληνοτουρκικές σχέσεις, Κυπριακό, συζητήθηκε η Μέση Ανατολή, ο ρόλος της Σοβιετικής Ένωσης στα διεθνή ζητήματα κλπ. Εκεί συνέπιπταν η Αθήνα και το Πεκίνο, διότι πρέπει να έχουμε στον νου μας ότι η Κίνα είχε βρεθεί σχεδόν σε εμπόλεμη κατάσταση με την Σοβιετική Ένωση λίγο καιρό νωρίτερα.

Εκείνο που τόνισε ίσως περισσότερο από καθετί άλλο ο Μακαρέζος ήταν πόσο μεγάλη ήταν η επιθυμία της Αθήνας να διευρύνει την οικονομική συνεργασία και τους εμπορικούς δεσμούς με το Πεκίνο. Ανάμεσα στα άλλα, πρότεινε την σύσταση Μεικτής Διυπουργικής Επιτροπής, η οποία θα εξετάσει ενδελεχέστερα τις προοπτικές αυτής της συνεργασίας. Φρόντισε μάλιστα να υπογράψουν και τρεις συμφωνίες κατά την διάρκεια της επίσκεψής του στο Πεκίνο, μια εμπορική, μια ναυτιλιακή και μία για αερομεταφορές, για την αεροπορική σύνδεση ανάμεσα στις δύο χώρες. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι λίγες ημέρες πριν πάει ο Μακαρέζος, είχε επισκεφθεί το Πεκίνο ο Αντώνιος Κοραντής, Προϊστάμενος της Διεύθυνσης Οικονομικών Υποθέσεων του Υπουργείου Εξωτερικών, ως ένα είδος προπομπού, ακριβώς για να προλειάνει το έδαφος υπογραφής των συμφωνιών.

Οι προσπάθειές του Μακαρέζου ήταν σχετικά εντυπωσιακές για τα δεδομένα εκείνης της εποχής, αν και δεν κατέληξαν σε πολύ απτά αποτελέσματα. Οι συμφωνίες υπογράφηκαν μεν, αλλά δεν είχαν κάποια ιδι-

αίτερη εφαρμογή. Φάνηκε ότι οι Κινέζοι ήταν κάπως επιφυλακτικοί και απρόθυμοι να προχωρήσουν σε εμβάθυνση της οικονομικής συνεργασίας με την Ελλάδα. Η Ελλάδα ζητούσε ανάμεσα στα άλλα την σύσταση μεικτών επιχειρήσεων στην κινεζική επικράτεια, πρωτοποριακό αν σκεφτούμε ότι κάτι τέτοιο εν τέλει άρχισε να εφαρμόζεται μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και έτσι ξεκίνησε η οικονομική ανάπτυξη της σύγχρονης Κίνας.

Συζητήσε επίσης η ελληνική πλευρά την λειτουργία ναυπηγείων στην Κίνα από Έλληνες εφοπλιστές, πάλι μια μορφή μεικτών εταιρειών, ακόμα και την ίδρυση κινεζικού γραφείου ναυλώσεων στον Πειραιά. Το ναυτιλιακό ζήτημα έπαιζε καθοριστικό ρόλο στην σκέψη της ελληνικής κυβέρνησης. Σχεδόν τίποτα από όλα αυτά δεν υλοποιήθηκε, όμως η αλήθεια είναι ότι άνοιξε ένας δρόμος, τον οποίο διεύρυνε πολύ περισσότερο ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στα χρόνια της μεταπολίτευσης.

Στο πλαίσιο της ασιατικής πολιτικής του Μακαρέζου, εντάσσεται και μια, πρωτοποριακή επίσης, συμφωνία, που έχει και μια επικαιρότητα σήμερα. Στις αρχές της δεκαετίας του 1970, συνήφθη ανάμεσα στην Ελλάδα και το Πακιστάν μία συμφωνία για την έλευση στην Ελλάδα μερικών χιλιάδων εργατών, κυρίως ανειδίκευτων. Μάλιστα, προβλεπόταν ακόμα και η απόδοση της ελληνικής ιθαγένειας σε αυτούς τους εργαζόμενους, εντυπωσιακό αν το σκεφτούμε 55 χρόνια μετά.

Το άλλο πεδίο της κατεξοχήν τριτοκοσμικής εξωτερικής πολιτικής της Δικτατορίας ήταν προς την κατεύθυνση της Αφρικής. Εκεί τα πρωτεία ανέλαβε ο Στυλιανός Παττακός. Νομίζω ότι δύο-τρεις παράγοντες προσδιόρισαν την στροφή της Ελλάδας προς την Αφρική. Ο ένας ήταν η δυσπιστία απέναντι στην Δυτική Ευρώπη γενικώς, καθώς ένα αντιφιλελεύθερο και αντιδημοκρατικό καθεστώς έβλεπε μάλλον με μεγαλύτερη συμπάθεια ημιαυταρχικές ή εντελώς αυταρχικές χώρες. Έχει ενδιαφέρον μια σημείωση που έκανε ο Γεώργιος Γεωργαλάς, ο θεωρητικός της Δικτατορίας στο βιβλίο του με τίτλο *«Η ιδεολογία της επανάστασης»* το οποίο κυκλοφόρησε ήδη από το 1968.

Εκεί, ο Γεωργαλάς σημείωνε είναι ότι η Ελλάδα ήταν –όσο και να φαίνεται απίστευτο σήμερα– ο Τέταρτος Κόσμος. Υπήρχε ο πρώτος, ο δεύτερος, ο τρίτος και η Ελλάδα θα γινόταν ο Τέταρτος Κόσμος. Και τι θα

ήταν αυτός ο Τέταρτος Κόσμος; Ένα πεδίο δοκιμής όπου θα αναπτυσσόταν ένας νέος τύπος δημοκρατίας που οι άλλοι θα επιθυμούσαν να δανειστούν, η Ελλάδα θα συνέχιζε τον τρίτο ελληνικό πολιτισμό του Μεταξά, γινόμενη ο Τέταρτος Κόσμος. Δεν τα κατάφερε. Οι ηγέτες της χούντας ένωσαν μεγάλη συμπάθεια προς τους αυταρχικούς ηγέτες της Αφρικής: πολλοί από αυτούς ήταν εξάλλου στρατιωτικοί που ανέβαιναν και κατέβαιναν με πραξικοπήματα, θυμίζοντας έτσι τις ανάλογες καταβολές στους Έλληνες ομοϊδεάτες τους.

Φυσικά σχέσεις Ελλάδας και Αφρικής υπήρχαν και πριν από την Δικτατορία, αλλά η αλήθεια είναι ότι συσφίχθηκαν πολύ περισσότερο κατά την διάρκεια της επταετίας. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: Και πριν το 1967 η Ελλάδα φιλοξενούσε ξένους Αφρικανούς σπουδαστές στις Στρατιωτικές της Σχολές, πράγμα που συνεχίζεται μέχρι και σήμερα. Η χούντα όμως προσπάθησε αυτό να το επεκτείνει με μια επιπλέον λογική, της διείσδυσης στην Αφρική, που θα έπαιρνε την εξής μορφή: Αξιωματικοί που θα εκπαιδεύονταν εδώ και μετά πήγαιναν πίσω, θα εγκαθίδρυναν ή θα ενίσχυαν στρατιωτικά καθεστώτα τα οποία θα ανέπτυσσαν ακόμα περισσότερο στενές σχέσεις με την Ελλάδα. Αντίστοιχη φιλοδοξία ήταν και να μπολιαστεί η Δημόσια Διοίκηση αφρικανικών κρατών με ανθρώπους που είχαν σπουδάσει σε ελληνικά Πανεπιστήμια και έτσι έγινε μια προσπάθεια να προσελκύσει η Ελλάδα φοιτητές από αυτές τις χώρες.

Υπήρχε βέβαια και μια τέταρτη παράμετρος που έπαιξε έναν αρκετά σημαντικό ρόλο: το γεγονός ότι στην Αφρική υπήρχαν ακόμα σχετικά ακμαίες ελληνικές κοινότητες σε πρώην αποικίες (που πλέον είχαν γίνει ανεξάρτητα κράτη) και η Αθήνα ήθελε με κάποιον τρόπο να τις προστατεύσει. Δεν τα κατάφερε και πολύ καλά.

Στο πλαίσιο αυτό, άρχισαν ήδη από τα πρώτα χρόνια της επιβολής της Δικτατορίας, να υπάρχουν επισκέψεις ξένων ηγετών, δικτατόρων δηλαδή, από αφρικανικές χώρες προς την Ελλάδα. Έχω σταχυολογήσει κάποια παραδείγματα:

Τον Μάρτιο του 1969, ο πρόεδρος του Κονγκό, ο Joseph de Chiren Mobutu, επισκέφθηκε την Αθήνα, συναντήθηκε με τον χουντικό πρωθυπουργό Παπαδόπουλο, τον υποδέχθηκε και ο αντιβασιλεύς Γεώργιος Ζωιτάκης, ο οποίος ανάμεσα στα άλλα δήλωσε ότι υπήρχε ιδεολογική

συνταύτιση και ταύτιση συμφερόντων ανάμεσα στην Ελλάδα και στο Κονγκό, διόλου παράδοξο αυτό. Κατά την διάρκεια της επίσκεψής του Mobutu στην Αθήνα, διεξήχθησαν και συνομιλίες για την σύναψη εμπορικής συμφωνίας, συμπεριλαμβανομένης της ναυτιλιακής και αεροπορικής συνεργασίας. Επίσης τέθηκε το ζήτημα των περιουσιών που είχαν αποκτήσει χιλιάδες Έλληνες στο Κονγκό, όταν είχαν εγκατασταθεί εκεί επί βελγικής αποικιοκρατίας. Αρκετοί είχαν πλουτίσει αλλά, μετά με την ανεξαρτησία του Κονγκό, τα πράγματα είχαν επιδεινωθεί εις βάρος τους.

Δεύτερη ενδιαφέρουσα επίσκεψη από έναν άνθρωπο που φορούσε πιο πολλά παράσημα και από τους Βορειοκορεάτες στρατηγούς του σήμερα, ήταν εκείνη του στρατηγού Jean Bedel Bokassa, Προέδρου της Κεντροαφρικανικής Δημοκρατίας. Τον υποδέχτηκε με δόξες και τιμές στο αεροδρόμιο ο Παττακός, ο Υφυπουργός Εξωτερικών Παλαμάς και ο αντιβασιλέας Ζωιτάκης. Ο Bokassa μάλιστα έκανε όχι μόνο μια αλλά δύο επισκέψεις στην Αθήνα. Μία τον Αύγουστο του 1970 και μια δεύτερη τον Απρίλιο του 1971.

Το 1971 υπήρξε και η χρονιά που ο Παττακός ξεκίνησε τις μεγάλες αφρικανικές του περιοδείες. Τον Φεβρουάριο του 1971, έκανε διαδοχικές επισκέψεις στην Αίγυπτο και στην Αιθιοπία. Εκεί είχε συζητήσεις με την ηγεσία των δύο κρατών, τον Ανουάρ Σαντάτ και τον Σελασιέ, αυτοκράτορα τότε της Αιθιοπίας. Λίγο αργότερα, τον Μάρτιο του 1971, ο Παττακός επισκέφτηκε και την Λιβύη. Η Λιβύη ήταν μια ειδική περίπτωση, είχε κι εκεί γίνει πραξικόπημα λίγο νωρίτερα, το 1969, και ο Καντάφι είχε ανέβει στην εξουσία. Μάλιστα, όταν έγινε το πραξικόπημα του Καντάφι, ο βασιλιάς της Λιβύης Ιντρίς βρισκόταν στην Ελλάδα, παραθέριζε στα Καμένα Βούρλα.

Ένα από τα πράγματα που είπε ο Παττακός στους Λίβυους ήταν ότι θα μπορούσε να δημιουργηθεί μια Μεσογειακή Κοινοπολιτεία, η Ελλάδα θα γινόταν ένα είδος Μεγάλης Βρετανίας της Μεσογείου και θα συσπειρωνε γύρω της τις υπόλοιπες μεσογειακές χώρες. Η Μεσόγειος, έλεγε, λίκνο του πολιτισμού κτλ. θα γινόταν μια γέφυρα ενότητας. Αργότερα ο Παττακός πραγματοποίησε επίσκεψη και στο Κονγκό και στην Κεντροαφρικανική Δημοκρατία και έκανε εκεί συζητήσεις για ανάπτυξη οικονομικών σχέσεων. Συνέχισε το 1972 στην Νιγηρία, το Καμερούν, την Ακτή Ελεφαντοστού, την Σενεγάλη και την Γκαμπόν.

Δεν άφησε σχεδόν χώρα για χώρα της υποσαχάριας Αφρικής που να μην την επισκεφθεί. Έχει πολύ ενδιαφέρον ότι η χούντα τα προέβαλε όλα αυτά με πολύ έντονο τρόπο στο εσωτερικό για να εξισορροπήσει την αδυναμία της στο διεθνές πεδίο, κυρίως στο πλαίσιο του δυτικού κόσμου. Ανάμεσα στα άλλα, τα υπερπρόβαλε ως πρώτα θέματα και στα «κινηματογραφικά επίκαιρα», που ήταν πολύ δημοφιλή εκείνη την εποχή. Ο Γεωργαλάς είχε μια προπαγανδιστική εκπομπή στην τηλεόραση. Ήταν νέος, ωραίος, σχετικά έξυπνος, πολύ έξυπνότερος οπωσδήποτε από τους υπόλοιπους χουντικούς. Σε μία από αυτές τις εκπομπές, στις 12 Μαρτίου του 1971, μόλις ο Παττακός είχε επιστρέψει από την Λιβύη έκανε μια ανασκόπηση αυτής της τριτοκοσμικής εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας. Τα ταξίδια αυτά, έλεγε ο Γεωργαλάς, δεν ήταν μεμονωμένες ενέργειες, αλλά εξέφραζαν μια γενικότερη σταθερή και συστηματική πολιτική της Ελλάδας έναντι του Τρίτου Κόσμου, και ειδικότερα έναντι των χωρών της Μέσης Ανατολής και της Αφρικής, βόρειας και υποσαχάριας.

Τί θα έπρεπε να κάνει η Ελλάδα κατά την άποψη του Γεωργαλά: Ο Τέταρτος Κόσμος που είχε στο μυαλό του, η Ελλάδα δηλαδή, θα γινόταν μια γέφυρα ανάμεσα στην Δύση και στον Τρίτο Κόσμο. Οι χώρες του Τρίτου Κόσμου είχαν ανάγκη βοήθειας. Η Ελλάδα μπορούσε ίσως να μην την προσέφερε η ίδια, αλλά θα μπορούσε να μεσολαβήσει για να προσφερθεί αυτή η βοήθεια, γιατί είχε κατάλληλη γεωγραφική θέση, δεσμούς πολιτιστικούς, ιστορικούς κτλ., αλλά επιπλέον και ένα άλλο πλεονέκτημα: Δεν είχε υπάρξει ποτέ αποικιοκρατική δύναμη σε αντίθεση με το Βέλγιο, την Ολλανδία, την Γαλλία και ούτω καθεξής. Επομένως, η Αφρικανοί δεν θα την έβλεπαν με δυσπιστία, αλλά αντίθετα θα αναγνώριζαν στην Ελλάδα έναν έντιμο συνομιλητή.

Όλα αυτά τα σχέδια βέβαια έμειναν ανεφάρμοστα, αλλά νομίζω ότι αντανakλούσαν και την γενικότερη αντίληψη αυτών των ανθρώπων για το ποια ήταν η θέση της Ελλάδας στο διεθνές σύστημα και πώς έβλεπαν την εξέλιξη της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Δεν ήταν κακή ιδέα η ανάπτυξη σχέσεων με τις χώρες του Τρίτου Κόσμου, αλλά έγινε με τέτοιους όρους που από ένα σημείο και μετά είχε μια διάσταση κάπως γκροτέσκα, όπως εξάλλου ήταν και η ίδια η Δικτατορία των συνταγματαρχών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13: ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ

Συντονιστής: Ευχαριστούμε πολύ. Έχουμε αρκετό χρόνο για ερωτήσεις. Η κα Μπόττσιου έχει τον λόγο.

Κ. ΜΠΟΤΤΣΙΟΥ: Ίσως πρέπει να γίνει μια διάκριση ανάμεσα στην πολιτική της Δικτατορίας απέναντι στην Νοτιοανατολική Μεσόγειο και στην Αφρική. Απέναντι στην Ανατολική Μεσόγειο ακολουθείται μια πολιτική που κυρίως πατάει πάνω στην τροχιά που έχει προϋπάρξει για την γεφύρωση της Δύσης με τον αραβικό κόσμο μέσω της Ελλάδας. Επειδή η Δικτατορία χρονικά εκτείνεται μεταξύ του Πολέμου των Έξι Ημερών και του Πολέμου του Γιομ-Κιπούρ, οι δύο πόλεμοι την σημαδεύουν. Οι στρατιωτικοί αντιλαμβάνονται ότι ανεβαίνει το Ισραήλ στην περιοχή και έχουν μεγάλη αγωνία για την Κύπρο, η οποία ήταν πρώην αποικία, θέλουν να δώσουν μεγαλύτερη έμφαση σε αυτή την πολιτική της «γέφυρας» προς τις χώρες όπως η Αίγυπτος, η Αιθιοπία, δηλαδή χώρες που βρίσκονται κοντά στο Σουέζ.

Η μεγάλη τους δίψα, από την άλλη πλευρά, τόσο για εξωτερικό συνάλλαγμα όσο και για την προβολή αυτής της αντι-αποικιακής λογικής έχει σαν αποτέλεσμα να δραστηριοποιούνται πολύ περισσότερο στον χώρο των αφρικανικών πρώην αποικιών.

Δηλαδή αυτό το άνοιγμα προς τον Τρίτο Κόσμο, ίσως πρέπει να διερευνηθεί σε δύο υποκατηγορίες. Το ένα να είναι εκείνο που πατάει περισσότερο στην έως τότε υφιστάμενη πολιτική, δεν είναι κάτι καινούργιο, και το άλλο έρχεται με βάση την ιστορική εξέλιξη, γιατί τότε γίνεται ουσιαστικά η αποαποικιοποίηση.

ΣΥΝΕΔΡΟΣ: Οι σχέσεις Καντάφι – Χούντας;

Κ. ΜΠΟΤΣΙΟΥ: Ο Καντάφι ήταν τότε διαχρονικά ο πιστότερος ο σύμμαχος των Αμερικανών.

Ν. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΗΣ: Να κάνω κι εγώ μια σύντομη ερώτηση: Για αυτό το άνοιγμα, που γινόταν κυρίως στις χώρες της Αφρικής, τί γνώμη είχε η Αμερική για αυτά τα σχέδια και την πολιτική; Ήταν εν γνώσει της, το ενέκρινε ή έφερνε αντιρρήσεις; Για την Κίνα το καταλαβαίνω γιατί συνέπιπτε με τα δικά της, αλλά στην Αφρική;

ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΡΩΤΟΠΑΠΙΑΣ: Είναι για την κα Λαζαρέτου και είναι κυρίως για το πρώτο μέρος της παρουσιάσής της.

Αναφερθήκατε ότι ο πληθωρισμός αυξήθηκε την δεκαετία του 1970 λόγω της πετρελαϊκής κρίσης, και το ερμηνεύσατε λίγο γραμμικά, δηλαδή ότι έγινε αυτό και αυξήθηκε ο πληθωρισμός. Υπάρχουν όμως και άλλες πηγές που λένε ότι δεν ήταν τόσο γραμμικό το φαινόμενο, δηλαδή ότι ο πληθωρισμός που εμφανίστηκε στην δεκαετία του 1970, δεν ήταν απότοκο μόνο της πετρελαϊκής κρίσης της πρώτης, κυρίως γιατί η δεύτερη έρχεται μετά. Αν έχετε κάτι να σχολιάσετε για αυτό.

Και το δεύτερο αφορά στο σήμερα και είπατε ότι με την περιορισμένη νομισματική πολιτική αντιμετώπιση καταφέραμε να αντιμετωπίσουμε την κρίση. Ήταν μια πετυχημένη νομισματική πολιτική. Πρέπει να ορίσουμε τι σημαίνει να αντιμετωπίζουμε σωστά τον πληθωρισμό, δηλαδή αν ταυτόχρονα αυξάνονται οι κοινωνικές ανισότητες ώστε ο πληθωρισμός να κρατηθεί σταθερός, τότε δεν είναι μια πετυχημένη αντιμετώπιση της νομισματικής πολιτικής, μια σωστή νομισματική πολιτική, μια πετυχημένη νομισματική πολιτική αυτή.

Συντονιστής: Ευχαριστούμε πολύ. Θέλετε κα Λαζαρέτου να ξεκινήσετε εσείς;

Σ. ΛΑΖΑΡΕΤΟΥ: Ευχαριστώ πολύ. Για το πρώτο σκέλος της ερώτησής σας, όσον αφορά τον πληθωρισμό τον παγκόσμιο και των ανεπτυγμένων χωρών, δεν είναι γραμμικό το φαινόμενο, ούτε κι εγώ είπα ότι είναι γραμμικό. Ο πληθωρισμός, ο παγκόσμιος, αν δείτε τα στοιχεία ξεκινάει πολύ

πριν την κατάρρευση του Bretton Woods και πολύ πριν από το OPEC1. Το OPEC1 ήταν το αποκορύφωμα, δηλαδή έχουμε την απότομη άνοδο του παγκόσμιου πληθωρισμού, μια απότομη έξαρση.

Από το 1974-75 και μετά έχει μια καθοδική πορεία, καθώς τελειώνει αυτή η γεωπολιτική διένεξη και η διαταραχή στην πλευρά της προσφοράς, οπότε αρχίζουν και ηρεμούν τα πράγματα. Δεν κράτησε όμως γιατί τότε οι μεγάλες κεντρικές τράπεζες, όπως είπα, άσκησαν λανθασμένα επεκτατική νομισματική πολιτική, δηλαδή είχαν χαμηλά τα επιτόκια, δημοσιονομική επέκταση και νομισματική επέκταση.

Επομένως, βλέπουμε ότι μετά έχουμε μια δυσανάλογη αύξηση του πληθωρισμού σε σχέση με το OPEC2. Το ίδιο συμβαίνει και στην Ελλάδα. Στην Ελλάδα, οι προϋποθέσεις για την δημιουργία ενός πρόσφορου εδάφους αναζωπύρωσης των πληθωριστικών πιέσεων ξεκινούν από το 1966. Το 1966 έχουμε μια αλλαγή του χαρακτήρα της πολιτικής και κυρίως της νομισματικής με μεγάλη πιστωτική επέκταση, δηλαδή ρευστότητα στην οικονομία.

Λόγω της Νομισματικής Επιτροπής, η οποία καταργήθηκε μόλις το 1981, οι πιστώσεις ήταν κατευθυνόμενες κεντρικά. Δεν θέλω να πω πώς ακριβώς ήταν, ήταν μια οξύμωρη κατάσταση, δεν είχε οικονομική λογική. Κρατούσαν πολύ χαμηλά τα επιτόκια χορηγήσεων, υπήρχε χρήμα στην οικονομία, οπότε έχουμε αποσταθεροποίηση των προσδοκιών και έξαρση του πληθωρισμού. Συνέβη η κατάρρευση του Bretton Woods με όλη αυτή την αλλοπρόσκληση σπασμωδική κίνηση όσον αφορά την διαχείριση της συναλλαγματικής κρίσης και φυσικά εμείς συνεχίζαμε να έχουμε πολύ μεγάλη πιστωτική επέκταση.

Επομένως, βλέπουμε ότι υπήρχαν οι προϋποθέσεις αναζωπύρωσης των πληθωριστικών προσδοκιών πολύ πριν την κατάρρευση του διεθνούς νομισματικού συστήματος και πολύ πριν από το OPEC1. Δεν ήταν γραμμικό το φαινόμενο.

ΣΥΝΕΔΡΟΣ: Ήταν όμως διαταραχή προσφοράς.¹⁸⁰

180. Η τοποθέτηση γίνεται εκτός μικροφώνου και αποδίδεται με ευθύνη του επιμελητή.

Σ. ΛΑΖΑΡΕΤΟΥ: Η διαταραχή ήταν όντως από την πλευρά της προσφοράς, αλλά όμως, επειδή από το 1966 έχουμε μια υπερθέρμανση της ελληνικής οικονομίας με δημοσιονομική επέκταση και με μεγάλη πιστωτική επέκταση, η οποία συνεχίστηκε μέχρι το τέλος της δεκαετίας, αυτό που οι πρώτοι ομιλητές στην πρώτη συνεδρία είπαν, το *‘γκάζωμα’*, έγινε από την πλευρά της προσφοράς χρήματος.

Έχουμε την διαταραχή από την πλευρά της προσφοράς με το OPEC1, επομένως έχουμε έναν ανεξέλεγκτο πληθωρισμό. Εδώ θα πρέπει να πω ότι και ο αναπτυγμένος κόσμος, οι μεγάλες οικονομίες δεν μπόρεσαν να διαχειριστούν σωστά το πρώτο πληθωριστικό σοκ. Το οποίο όμως το διαχειρίστηκαν στο δεύτερο κύμα, δηλαδή από το 1981, 1982, 1983 και μετά, άλλαξε 180 μοίρες η νομισματική πολιτική και της FED και της Τράπεζας της Αγγλίας.

Δηλαδή έγινε πολύ περιοριστική επομένως, όπως φαίνεται και στο διάγραμμα για τα στοιχεία έχουμε μια συνεχή καθοδική πορεία του πληθυσμού, των ανεπτυγμένων χωρών, όχι των αναπτυσσόμενων. Γιατί οι αναπτυσσόμενες δεν είχαν μια ανεξάρτητη νομισματική πολιτική κτλ. Η Ελλάδα ακολουθεί, η πορεία του πληθωρισμού στην Ελλάδα πιο πολύ προσομοιάζει με τις αναπτυσσόμενες χώρες. Γιατί και εδώ έχουμε πολύ αδύναμη κεντρική τράπεζα μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990.

Επομένως αυτοί κατάλαβαν το λάθος τους μετά το OPEC1, πήραν μέτρα νομισματικής σύσφιξης και πολύ γρήγορα, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, μπήκαν σε νέα καθοδική φάση του πληθωρισμού που εμείς δεν το εφαρμόσαμε, δεν μπορούσαμε να τα εφαρμόσουμε για πολλούς άλλους λόγους που είναι εκτός της σημερινής παρουσίας.

Τώρα για το δεύτερο ερώτημα, αν ο πληθωρισμός έχει αναδιανεμητικές επιδράσεις ναι, έχει φυσικά. Αυτό το ξέρουμε και έχουμε κάνει μια μελέτη στην Τράπεζα. Έχει όντως σημαντικές αναδιανεμητικές επιδράσεις, πάντα σε όλα τα πληθωριστικά φαινόμενα κάποιες εισοδηματικές τάξεις ωφελούνται και κάποιες δεν ωφελούνται.

Και για αυτό, με τα διάφορα επιδόματα που έδωσαν όλες οι ευρωπαϊκές χώρες στο τρέχον επεισόδιο πληθωρισμού, προσπαθούν να βοηθήσουν τους ευάλωτους. Ο χαμηλός πληθωρισμός δεν είναι κακό πράγμα, υπάρχει μια νομισματική σταθερότητα, σταθερές πληθωριστικές προσ-

δοκίες, αξιοπιστία στην νομισματική πολιτική για να υπάρχει μία σταθερότητα του επιπέδου των τιμών. Ευχαριστώ.

Γ. ΑΛΟΓΟΣΚΟΥΦΗΣ: Αν δει κανείς το 1973 και το 1974 τον ελληνικό πληθωρισμό, είναι ο διεθνής πληθωρισμός συν την υποτίμηση της δραχμής.

Σ. ΛΑΖΑΡΕΤΟΥ: Ακριβώς.

Γ. ΑΛΟΓΟΣΚΟΥΦΗΣ: Φαίνεται να είναι τελείως εισαγόμενος όπως λέει το σκανδιναβικό μοντέλο.

Σ. ΛΑΖΑΡΕΤΟΥ: Ναι.

Γ. ΑΛΟΓΟΣΚΟΥΦΗΣ: Δηλαδή το γεγονός ότι επέτρεψαν την δραχμή να υποτιμηθεί τόσο πολύ το 1973, έκανε τον ελληνικό πληθωρισμό διπλάσιο από τον παγκόσμιο πληθωρισμό. Διότι ο πληθωρισμός στις ΗΠΑ είχε ανέβει από τα μέσα της δεκαετίας του 1960. Στην Γερμανία, είχαν ανατιμήσει το μάρκο έναντι του δολαρίου και το ίδιο έκαναν αργότερα και άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Ωστόσο, επειδή η δραχμή υποτιμήθηκε μαζί με το δολάριο, είχαμε στην Ελλάδα εισαγόμενο πληθωρισμό. Με την αύξηση του πληθωρισμού μειώθηκαν και οι πραγματικοί μισθοί γιατί Δικτατορία δεν άφησε τους μισθούς να ανέβουν με το ίδιο ποσοστό.

Σ. ΛΑΖΑΡΕΤΟΥ: Έφτασε 30% με σημαντικά φαινόμενα απόκρυψης αγαθών που έκαναν ακόμα χειρότερα τα πράγματα. Τότε οι δικτάτορες φυσικά, τα είπαμε, δεν είχαν γνώση οικονομικών, δεν ήξεραν και το διεθνές σκηνικό ποιο ήταν.

Γ. ΑΛΟΓΟΣΚΟΥΦΗΣ: Καλά, και διεθνώς δεν υπήρχε πολλή γνώση.

Σ. ΛΑΖΑΡΕΤΟΥ: Μέχρι το 1981-82, ναι. Αλλά δεν συναντά κανείς αυτές τις σπασμωδικές κινήσεις που έγιναν στην Ελλάδα. Είναι και προβλήματα

τα οποία μάς κληροδότησε όλη η δεκαετία του 1980, που ήταν αυτό το κοινωνικό αίτημα αναδιανομής πλούτου και παροχών στους μικροαστούς. Την δεκαετία του '90, άμα δείτε τον πληθωρισμό στα τέλη της δεκαετίας του '90 και λίγο πριν την είσοδο στο ευρώ, έχουμε μια σταθερότητα.

Α. ΚΛΑΨΗΣ: Ως προς την ερώτηση του κ. Χριστοδουλάκη, πράγματι οι Ηνωμένες Πολιτείες γνώριζαν πολύ καλά τις πρωτοβουλίες της Ελληνικής Κυβέρνησης και τις ευλογούσαν σε ένα μεγάλο βαθμό, εξάλλου με πολλά από αυτά τα καθεστώτα και οι ίδιες οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν σχέσεις ή προτιμούσαν να υπάρχει μια σχέση με κάποια χώρα του δυτικού κόσμου.

Για να το συνδέσω εδώ και με αυτά τα πολύ εύστοχα που είπε προηγουμένως η κα Μπότσιου, για παράδειγμα, στην διάρκεια της Δικτατορίας των συνταγματαρχών, έγινε μια προσπάθεια ενίσχυσης των σχέσεων της Ελλάδας με το Ισραήλ, χωρίς να εγκαταλειφθεί η παραδοσιακή πολιτική των καλών σχέσεων με τις χώρες τις αραβικές.

Να φέρω ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: Για πρώτη φορά, έγινε εκπαίδευση ισραηλινών στρατιωτών σε ελληνικό έδαφος νομίζω, το 1970, το 1971 δεν θυμάμαι τώρα ποια χρονιά είναι αυτή κάτι το οποίο το επισημάνε και η Αμερικανική Πρεσβεία και είχε προφανώς ευλογήσει την εξέλιξη αυτή.

Οι Αμερικανοί όμως δεν είχαν την αυταπάτη ότι η Ελλάδα επρόκειτο να γίνει ένας σταθερός σύμμαχος του Ισραήλ στην περιοχή, γιατί αναγνώριζαν ότι είχε ειδικά συμφέροντα στις χώρες του αραβικού κόσμου, άρα έπρεπε να ισορροπεί κατά κάποιον τρόπο σε δύο βάρκες, και στο δυτικό στρατόπεδο, αλλά και να μην εγκαταλείπει την παραδοσιακή πολιτική των καλών σχέσεων με τις αραβικές χώρες. Ήταν μια πολιτική παραδοσιακή που συνεχίστηκε με έναν τρόπο και από τους δικτάτορες.

ΜΕΡΟΣ IV

ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ, ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ & ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Συντονιστής: Ν. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΗΣ

Κυρίες και κύριοι, αισίως φθάσαμε στην τελευταία συνεδρία η οποία θα είναι αφιερωμένη σε μια ελεύθερη συζήτηση, τόσο επί του περιεχομένου της ημερίδας όσο και στην διατύπωση προτάσεων για μελλοντική έρευνα.

Έχουμε την μεγάλη τιμή και χαρά να έχουμε μαζί μας τρεις εξέχουσες προσωπικότητες του πεδίου, και θα μας φωτίσουν σε μια σειρά από θέματα τα οποία συζητήσαμε.

Πρώτα από όλα, έχουμε τον κύριο Κώστα Κωστή, ο οποίος είναι ένας πολύ γνωστός ιστορικός οικονομολόγος, την κα Κωνσταντίνα Μπότσιου η οποία ασχολείται με την σύγχρονη Πολιτική Ιστορία, όπως επίσης και τον κύριο Δημήτρη Χαραλάμπη, ο οποίος είναι πολιτικός επιστήμονας, ειδικευμένος στις Διεθνείς Σχέσεις.

Από αυτή την σύνθεση, και λόγω των ιδιοτήτων των παρισταμένων, πιστεύω ότι μπορούμε να κάνουμε αρκετές σημαντικές παρατηρήσεις και να εξάγουμε ιδιαίτερα χρήσιμα συμπεράσματα.

Προτείνω την εξής δομή της συζήτησης: Στην αρχή να μιλήσει κάθε ένας, να μας πει μια γενική γνώμη ή να θίξει ένα θέμα της επιλογής του. Μετά θα θέσω τρεις ερωτήσεις, τις οποίες μία-μία θα τις απαντάει καθένας ανάλογα με τις απόψεις του και την γωνία με την οποία βλέπει τα πράγματα. Εάν συμφωνείτε να προχωρήσουμε ξεκινώντας από τον κ. Κωστή, να κάνει μια γενική τοποθέτηση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14

Κώστας Κωστής: Παρέμβαση

Ευχαριστώ πολύ για τα καλά σου λόγια, ευχαριστώ πολύ και για την πρόσκληση, αν και δεν είμαι πολύ σίγουρος ότι θα σας φωτίσω όσο προσδοκάτε.

Θεωρούμε ως δεδομένη την σχέση οικονομικής ανάπτυξης και δημοκρατίας ή Δικτατορίας, εξαρτάται πώς το θέτουμε. Και ότι η δημοκρατία έχει τις αρετές εκείνες που προωθούν και την οικονομική ανάπτυξη. Μια αρκετά μεγάλη βιβλιογραφία για το θέμα αυτό δεν επιβεβαιώνει τον συλλογισμό αυτό. Το αντίθετο μάλιστα. Η εμπειρία επίσης, είτε πάμε στο 19ο αιώνα, δηλαδή ήδη από την Βιομηχανική Επανάσταση και μετά, σκέφτομαι εδώ πέρα ότι ο Gerring (2005) μας δείχνει τους διαφορετικούς δρόμους που ακολουθούν οι οικονομίες, είτε σήμερα μάς δείχνει επίσης ότι δεν χρειάζεται μια δημοκρατία για να έχεις μια οικονομική ανάπτυξη.

Φοβάμαι, λοιπόν, ότι η λογική ότι η δημοκρατία οδηγεί αυτομάτως σε καλές επιδόσεις στην οικονομία, θέλει λίγο συζήτηση. Προς την ίδια κατεύθυνση νομίζω είναι και το ερώτημα κατά πόσο η Δικτατορία ήτανε εξαιρετικά διεφθαρμένη. Θέτω το ερώτημα εδώ με ποια κριτήρια θεωρούμε την Δικτατορία πιο διεφθαρμένη, σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο ή σε σχέση με την επόμενη περίοδο. Δεν ξέρουμε τίποτα. Αν παρακολουθήσει κανείς τον Τύπο της Αριστεράς αλλά και τον Τύπο γενικότερα και του Κέντρου, τόσο πριν από την Δικτατορία όσο και μετά την Δικτατορία, θα διαπιστώσει ότι οι αναφορές για διαφθορά είναι μαζικές.

Αυτό είναι ένα δεύτερο ερώτημα που θέτω γιατί στις παρουσιάσεις που προηγήθηκαν θεωρήθηκε επίσης ότι Δικτατορία έφερε μια παρα-

πάνω διαφθορά. Δεν το αμφισβητώ αυτό, μπορεί να είναι έτσι. Αλλά δεν έχουμε κανένα τεκμήριο, κάποια θετική προσέγγιση που να μας κάνει να πιστέψουμε ότι τα πράγματα είναι έτσι και ότι δεν είναι αλλιώς.

Ένα τρίτο στοιχείο πάλι προς την ίδια κατεύθυνση είναι το θέμα της στρεβλής ανάπτυξης, η οποία από ό,τι κατάλαβα σήμερα, επιδεινώθηκε στην διάρκεια της Δικτατορίας. Από τα λίγα που γνωρίζω, δεν ξέρω αν υπάρχει ένας κανόνας αναπτυξιακός την οποία ακολουθούν όλες οι χώρες.

Νομίζω ότι καμία οικονομία δεν ακολουθεί αυτό τον αναπτυξιακό κανόνα τον οποίο δεν γνωρίζουμε. Επομένως, και στην Ελλάδα αυτή η στρεβλή ανάπτυξη, αν την θεωρήσουμε τέτοια, έχω την εντύπωση ότι δεν ισχύει. Είναι μια ανάπτυξη η οποία λαμβάνει υπ' όψη της τα πολιτικά δεδομένα, τα κοινωνικά δεδομένα, το διεθνές πεδίο και τα οικονομικά δεδομένα φυσικά, της χώρας. Αλλά το ίδιο ισχύει για όλες τις χώρες και κάθε χώρα έχει την δικιά της φυσιογνωμία.

Αυτό μας λέει και η θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης, υπάρχουν αρμοδιότεροι εμού, δεν μπορούμε να βρούμε μια γενική θεωρία, μπορούμε να κατηγοριοποιούμε πράγματα. Επίσης, φοβάμαι ότι δεν λαμβάνουμε σοβαρά υπόψη μας το διεθνές περιβάλλον. Μιλάμε για αυτό, αναφερόμαστε σε αυτό, λέμε ότι ορισμένα φαινόμενα είναι διεθνή κτλ. Σε μια μακροχρόνια προοπτική όμως τι ισχύει: Αν πάρουμε την διεθνή βιβλιογραφία για την παγκοσμιοποίηση, θα δούμε ότι οι επιλογές της Ελλάδας, οι εξελίξεις που συμβαίνουν, που παρατηρούνται στην Ελλάδα είναι ακριβώς οι ίδιες με αυτές των άλλων χωρών και προσαρμόζονται απολύτως στα κύματα της παγκοσμιοποίησης.

Το 1971-72 με αφετηρία την κατάρρευση του συστήματος του Bretton Woods αρχίζει αυτό που ο Ρόντρικ λέει «βαθιά παγκοσμιοποίηση» (Rodrik, 2010). Κάτι το οποίο κρατάει μέχρι το 2008. Αλλά δεν το αναφέρω μόνο ως μια διαδικασία οικονομική, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι από το 1972-73, δηλαδή σχεδόν ταυτόχρονα ξεκινάει κι αυτό το φαινόμενο που λένε *democratic globalization* οι μεν, άλλοι το λένε «τρίτο κύμα εκδημοκρατισμού». Και η Ελλάδα μπαίνει μέσα σε αυτό. Εδώ υπάρχουν κάποιες συνδέσεις: ο Μάρτιν Γούλφ στο πρόσφατο βιβλίο του μίλησε για αυτές τις συνδέσεις ανάμεσα στην πολιτική, στην δημοκρατία και στην

οικονομία σε παγκόσμια κλίμακα (Wolf, 2023). Είμαστε σε θέση να φέρουμε αυτά τα δεδομένα στην ελληνική πραγματικότητα;

Οι εφοπλιστές με επικεφαλής, με Πρόεδρο την εποχή εκείνη τον Στρατή Ανδρεάδη, ανακήρυξαν ισόβια επίτιμο πρόεδρο τον Παπαδόπουλο. Δεν υπάρχει τομέας στην οικονομία που να μην ευνοήθηκε την εποχή εκείνη. Στις Τράπεζες, για παράδειγμα τους έδωσε μια ελευθερία την οποία, πριν ο Ζολώτας δεν θα μπορούσε να διανοηθεί ότι θα τους έδινε, π.χ. να ανοίγουν καταστήματα. Προηγουμένως για να ανοίξεις κατάστημα έπρεπε με πολύ δύσκολες συνθήκες, αν στην έδινε η Τράπεζα της Ελλάδος τότε ναι. Ο Ζολώτας ήταν κάθετος σε αυτό. Αμέσως μετά, τα δεδομένα άλλαξαν. Τους έδινε την δυνατότητα να ανοίγουν καταστήματα. Εκεί που ίσως είναι λίγο διαφορετικά είναι στο τραπεζικό σύστημα.

Ήταν πολύ πιο χαλαρή η πολιτική, αλλά αυτή η χαλαρή πολιτική ξεκινάει από τις αρχές του 1960. Το Ελληνικό Δημόσιο χαλαρώνει, αφήνει τις Τράπεζες πολύ πιο ελεύθερες, και στην διάρκεια της Δικτατορίας, αυτό γίνεται ακόμη ισχυρότερο. Αλλά και στην Δικτατορία, η λογική είναι ίδια. Χρηματοδοτούμε την βιομηχανία, χρηματοδοτούμε τις εξαγωγές, χρηματοδοτούμε τους αγρότες. Κατά προτίμηση, εισαγωγές εγχώριο εμπόριο, καθόλου. Η οικοδομή, ο τουρισμός, αυτά τα δύο βασικά αυξάνουν την σημασία τους, αλλά όχι τόσο ώστε να εντυπωσιάζουν.

Αναλογικά με τους άλλους τομείς και κάτι άλλο το οποίο θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψη μας: Ο λόγος για τον οποίο, ή έστω η αφορμή για την οποία ο Ανδρεάδης διώχθηκε, του πήραν την Τράπεζα, ήταν πολύ απλός, λέγοντας για την εμπάθεια κτλ. Γιατί η χρηματοδότηση του Ανδρεάδη της Εμπορικής Τράπεζας απευθυνόταν αποκλειστικά και μόνο στις επιχειρήσεις του, των ομίλων των επιχειρήσεών του και σε καμία άλλη βιομηχανία ή η επιχείρηση.

Όταν εγκαταστάθηκε ο Επίτροπος και έκανε την μελέτη του, σε αυτό κατέληξε και για αυτό τον παραπέμφανε μετά. Η Εθνική Τράπεζα, με την σειρά της, χρηματοδοτούσε μόνο μεγάλες επιχειρήσεις. Αυτή είναι μια πάγια λογική, έχουν τους δικούς τους ανθρώπους, τους ανθρώπους που ελέγχουν, τις επιχειρήσεις που ελέγχουν και με βάση αυτούς τις χρηματοδοτούν.

Ποιοι ήταν αυτοί που χρηματοδοτούσε η Εθνική Τράπεζα, ο Μποδοσάκης; Τον θεωρούμε εθνικό ήρωα, αλλά εγώ έχω την εντύπωση ότι από την τσέπη του πολύ λίγα χρήματα έχει βάλει για την ανάπτυξη της χώρας. Η Πειραϊκή Πατραϊκή, ένα άλλο φαινόμενο, μια τεράστια επιχείρηση που κατάρρευσε εν μια νυκτί μόλις άλλαξαν τα δεδομένα. Και μπορούμε να βρούμε και πολλούς άλλους επιχειρηματίες, να σας πω, αισθάνομαι ώρες-ώρες και ότι κι εγώ θα μπορούσα να γίνω με αυτές τις προδιαγραφές επιχειρηματίας. Λοιπόν, αυτό φτιάχνεται εδώ πέρα, ένας όμιλος μεγάλων επιχειρηματιών, αυτό έχει σημασία να το λάβουμε υπόψη μας, δεν χρηματοδότησαν μικρούς επιχειρηματίες, δεν βοήθησαν μικρούς επιχειρηματίες, παρά το λαϊκισμό.

Χρηματοδοτήθηκαν τα συμφέροντα που υπήρχαν ήδη και τα οποία ενισχύθηκαν ακόμα περισσότερο. Και αυτό, κατά την γνώμη μου, το σύστημα καταρρέει το 1977-78, κάπου εκεί.

Σχετικά με τις εκλογές του 1967 δείχνει ότι υπήρχαν τα περιθώρια μιας συνεργασίας μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων. Το αποτέλεσμα θετικά, το ξέρουμε αν γίνονταν τέτοιες εκλογές, ο Παπανδρέου θα κέρδιζε. Ας προσθέσουμε ότι την ίδια στιγμή, σε όλη την Δυτική Ευρώπη περνάμε στην εποχή της σοσιαλδημοκρατίας, έτσι δηλαδή ο αέρας θα έπνεε προς την μεριά του Γεωργίου Παπανδρέου, αλλά και μόνο το γεγονός ότι υπήρξε αυτή η συναίνεση μετά από τόσο μίσος, τόση φασαρία που είχε γίνει μέχρι τότε, πιστεύω ότι θα μπορούσε να προχωρήσει με πολύ καλύτερες προδιαγραφές από ό,τι μπορούμε να φανταστούμε.

Απεναντίας, η Δικτατορία έκοψε την επικοινωνία σε όλους τους τομείς, με την Ευρώπη, με το τι συμβαίνει στο εξωτερικό. Και αυτό είναι μια πολύ μεγάλη υπόθεση πέρα από τα οικονομικά, πέρα από τα πολιτικά, το ότι εκεί πέρα που η Ελλάδα προσαρμοζόταν, ακολουθούσε την Δύση σε όρους πολιτισμού, σε όρους κουλτούρας, ξαφνικά αυτά κόβονται.

Αυτό είναι πολύ μεγάλη υπόθεση. Αυτά θα μπορούσαν να είχαν συνεχιστεί. Θα μπορούσε η οικονομία να συνεχίσει με πολύ καλούς ρυθμούς, αν και βέβαια εκεί που θα καμία επιφύλαξη είναι κατά πόσον, όταν έρχεται η στιγμή στην δεκαετία του 1970, να κάνει την στροφή η Ελλάδα προς ένα διαφορετικό μοντέλο, αν θα ήταν σε θέση να το κάνει.

Δηλαδή στην περίπτωση της Ελλάδας, επειδή το κουβεντιάσαμε προηγουμένως σκεφτείτε την Κορέα. Η Κορέα είναι μια ένα κράτος το οποίο παρακολουθεί η Ελλάδα τα βήματά της πολύ στενά από το 1946-47 και μετά, από 1953 πείτε το μετά τον πόλεμο της Κορέας. την δεκαετία του 1970 αντιμετωπίζει το πρόβλημα. Τι κάνουμε; Οι δικοί μας εδώ δεν ήταν σε θέση να πουν ότι κάνουμε κάτι άλλο.

Δηλαδή ο Καραμανλής, Ζολώτας, Παπαληγούρας, είναι άνθρωποι ηλικιωμένοι που πιστεύουν ότι πρέπει να συνεχίσουν την γραμμή των προηγούμενων 20 χρόνων. Οι Κορεάτες, κι εδώ ας σημειώσουμε ότι δεν ήταν δημοκρατία τότε, σε όλο αυτό το διάστημα επιλέγουν την στροφή στις υψηλές τεχνολογίες. Στρέφονται προς επενδύσεις υψηλής προστιθέμενης αξίας και εγκαταλείπουν το παρελθόν τους. Αυτό φαντάζομαι ότι δεν θα μπορούσαν να το κάνουν οι δικοί μας. Διάισηση είναι, δεν θα μπορούσα να πω κάτι άλλο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 15

Κωνσταντίνα Μπότσιου: Παρέμβαση

Ευχαριστώ πολύ τους διοργανωτές και ιδιαίτερα τον κ. Χριστοδουλάκη για την σημερινή πρόσκληση. Αισθάνομαι λίγο σαν την μύγα μες στο γάλα ανάμεσα σε τόσους έγκριτους οικονομολόγους και οικονομικούς ιστορικούς.

Θα προσπαθήσω να δώσω την δική μου οπτική για την οικονομική πολιτική της Δικτατορίας από την σκοπιά της πολιτικής ιστορίας και με βάση τα οικονομικές αναλύσεις που προηγήθηκαν εδώ σήμερα.

Παρακολούθησα σχεδόν όλες τις ομιλίες και νομίζω ότι καταλήγουν στο συμπέρασμα πως η Δικτατορία δεν είχε δική της οικονομική πολιτική. Πάτησε κυρίως πάνω στο «ιστορικό μονοπάτι» εμπλουτίζοντας αυτή την συνέχεια με κάποιες ειδικές προσμίξεις που ταίριαζαν στην εποχή, ταίριαζαν και στο καθεστώς. Αυτό είναι το πρώτο μου σχόλιο.

Δεύτερον, χρησιμοποίησε το πεδίο των οικονομικών επιδόσεων σαν ένα μέσο πολιτικής νομιμοποίησης, την οποία δεν είχε πολιτικά κάτωθεν, από τον λαό, εφ' όσον δεν γίνονταν εκλογές. Με τις οικονομικές της πολιτικές και ιδίως με τις οικονομικές παροχές προσπάθησε να αποκτήσει τα χαρακτηριστικά ενός λαϊκίστικου καθεστώτος που διατηρούσε άμεση επικοινωνία με όποιον είχε ένα αίτημα να ικανοποιηθεί.

Φυσικά φρόντισε να ελέγξει τα αιτήματα περιορίζοντας τον αριθμό των αιτούντων είτε μέσω της εξώθησής τους σε μετανάστευση είτε εξοβελίζοντάς τους από το σύστημα, μέσω των εξοριών, των φυλακίσεων και άλλων μέτρων που χρησιμοποίησε.

Οι οικονομικές επιδόσεις της Δικτατορίας, τις οποίες συζητάμε στον δημόσιο λόγο αλλά όχι επιστημονικά –αυτό το συνέδριο είναι πολύ πρω-

τοποριακό ως προς αυτό— έχουν να κάνουν εν πολλοίς με τον διεθνή ούριο άνεμο και λιγότερο με επιλογές του καθεστώτος. Η Δύση ζούσε τότε στην «χρυσή τριακονταετία», όπως αποκαλείται στην βιβλιογραφία και έχει αναφερθεί πολλές φορές σήμερα, δηλαδή στην εποχή 1945-1975 που βασιζόταν στην αρχή της ανασυγκρότησης για την Δυτική Ευρώπη και της μεγάλης ανάπτυξης γενικά για την Δύση. Εγκαινιάστηκε με το Σχέδιο Marshall και βασιζόταν στο φθηνό πετρέλαιο, στην φθηνή ενέργεια, η οποία επέτρεψε στην Δυτική Ευρώπη το «οικονομικό θαύμα» των δεκαετιών του 1950 και 1960. Η εποχή εκείνη τελείωσε απότομα το 1973 λόγω της πετρελαϊκής κρίσης.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, που βγήκε καθημαγμένη από τον πόλεμο και τον εμφύλιο, αναπτύχθηκαν μέχρι τότε η εκβιομηχάνιση, οι υποδομές και η οικοδομή λόγω της έντονης αστικοποίησης. Το κράτος λειτούργησε σε αυτό το πλαίσιο σαν αναπτυξιακός μοχλός. Η οικοδομή ουσιαστικά έθρεψε πολλούς τομείς βιομηχανίας.

Η Δικτατορία, εμπνευσμένη και από την σταδιακή διεθνή υποχώρηση του ρόλου του κράτους άρχισε να μειώνει την παρεμβατικότητά του προβάλλοντας την πολιτική της ως επίτευγμα. Μια συνέπεια ήταν η πτώση των δημοσίων επενδύσεων σε βασικές βιομηχανίες και σε άλλες βιομηχανίες που χρειαζόταν η χώρα προκειμένου να προχωρήσει την εκβιομηχάνιση, η οποία, υπό αυτές τις συνθήκες, έμεινε μεσοστρατisque.

Η εκβιομηχάνιση αναγκαστικά επιβραδύνθηκε προς όφελος των υπηρεσιών και γιγαντώθηκε η διαφθορά μέσω των ιδιωτικοποιήσεων που χαιρέτιστηκαν ως πανάκεια της άγονης, ως τότε, κρατικής παρεμβατικότητας. Τομείς της οικονομίας δίνονταν ουσιαστικά σαν δώρα σε διαφόρους επιχειρηματίες που υποτίθεται ότι θα αποδεικνύονταν αποτελεσματικότεροι. Δίνονταν επίσης πρόσθετες παροχές, π.χ. φθηνά ή δωρεάν δάνεια —συχνά δανεικά και αγύριστα— τόσο σε ισχυρούς επιχειρηματίες όσο και στον απλό λαό. Γιατί η διαφθορά ήταν διάχυτη. Θα πήγαινα πέρα από την ωραία εισήγησή του κ. Νικολακάκη νωρίτερα, παρατηρώντας ότι δεν έχτισαν μόνον οι επιχειρηματίες ξενοδοχεία πάνω στον αιγιαλό, αλλά πολλοί απλοί Έλληνες που δεν το έκαναν για επιχειρηματικούς σκοπούς. Βλέπουμε π.χ. εξοχικές κατοικίες πάνω στον αιγιαλό, ενίοτε ολόκληρες περιοχές πάνω στον αιγιαλό, και αυτό δεν έχει αλλάξει πολύ έκτοτε.

Η Δικτατορία καλλιέργησε, επομένως, έναν λαϊκίστικο μικροκαπιταλισμό, έναν εσωστρεφή μικροκαπιταλισμό που νομιμοποιούσε την αυθαιρεσία. Δεν ξέρω αν η αυθαιρεσία και η διαφθορά ήταν η ίδια πριν, όπως ανέφερε ο Κώστας Κωστής, αλλά σίγουρα εδώ νομιμοποιήθηκε. Δηλαδή με το νόμο πια μπορούσε κανείς άνετα να αυθαιρετεί.

Αυτό σημαίνει ότι το οικονομικό μοντέλο της Δικτατορίας ήταν μεσοπρόθεσμα αντιπαραγωγικό. Πράγματι, το πληρώσαμε για πολλά χρόνια μετά την Δικτατορία στην οικονομία. Η ελληνική οικονομία χρειάστηκε μεγάλο χρονικό διάστημα προκειμένου να αντιμετωπίσει κριτικά λαϊκίστικες πρακτικές που θεωρούσε αποδοτικές και δεδομένες και να ενταχθεί στο διεθνές αυστηρό και ανταγωνιστικό περιβάλλον. Έμειναν επίσης όλες οι ζημιές που η οικονομική πολιτική της Δικτατορίας κληροδότησε στον οικιστικό ιστό της χώρας μέσα από την έμφαση στην ευκολία της οικοδόμησης με χαλαρούς όρους.

Θα έλεγα ότι το οικονομικό μοντέλο της Δικτατορίας ταίριαζε με την ιδεολογία της. Ήταν ένα εθνικόφρον μοντέλο, ένα εσωστρεφές μοντέλο.

Η Δικτατορία διψούσε για συνάλλαγμα το οποίο προσπαθούσε να πάρει με κάθε τρόπο. Θα ήθελα να θυμίσω κάτι που δεν αναφέρθηκε πολύ σήμερα, ότι το 1966 η Ελλάδα απέκτησε ξανά πιστοληπτική ικανότητα και μπορούσε, όπως θα λέγαμε σήμερα, να βγει στις αγορές. Το δικτατορικό καθεστώς το εκμεταλλεύθηκε. Βλέποντας ότι ερχόταν ανάπτυξη στην Ελλάδα προσπαθούσε να δανειστεί σε δολάρια κυρίως, από τις ΗΠΑ, ή εξαναγκάζοντας ξένες τράπεζες που ήθελαν να ανοίξουν υποκαταστήματα στην Ελλάδα να φέρουν ξένο συνάλλαγμα, προκειμένου να συσσωρεύσει αποθέματα σε σκληρό νόμισμα και να αποφύγει τον εκτροχιασμό του ισοζυγίου πληρωμών από την πολιτική παροχών της.

Το ίδιο έκανε με επιχειρηματίες και με εφοπλιστές. Πολλοί εφοπλιστές επαναπάτρισαν τα κεφάλαιά τους αλλά και τα πλοία τους στον Πειραιά δεδομένου ότι τότε είχε εξαπολυθεί μία διεθνής καταδίωξη ενάντια στις σημαίες ευκαιρίας. Με αυτό τον τρόπο η χούντα επεδίωκε να συνδυάσει τις πολιτικές ζήτησης που δημιουργούσε με την νομισματική σταθερότητα –την «ιερή αγελάδα» της μετεμφυλιακής περιόδου– αποφεύγοντας τον πληθωρισμό. Δηλαδή προσπαθούσε να κρατάει τα συναλλαγματικά αποθέματα σταθερά προκειμένου να μην έχει τέτοιους κινδύνους. Το παί-

γνιο αυτό κατέρρευσε σαν χάρτινος πύργος το 1973. Όχι γιατί η Δικτατορία το επιδίωξε αλλά λόγω ενός διεθνούς γεγονότος, της μεγάλης πετρελαϊκής και οικονομικής κρίσης. Στο μεταξύ, βέβαια, είχε δημιουργηθεί έντονη δυσaréσκεια από τις κακές οικονομικές επιδόσεις της Δικτατορίας αλλά και από την καταπίεση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού ήταν ευχαριστημένο μέχρι το 1972-73. Οι αγρότες βέβαια είχαν δυσareστηθεί επειδή δεν είχαν μπει στην ΚΑΠ (Κοινή Αγροτική Πολιτική) λόγω του ότι είχε παγώσει η συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ, ωστόσο, απέφευγαν τις αυστηρές προδιαγραφές της ΕΟΚ και προπάντων έπαιρναν φθηνά ή δωρεάν δάνεια. Παράλληλα, επί Δικτατορίας αναπτυσσόταν ολοένα ταχύτερα ο τουρισμός λόγω επέκτασης του εισοδήματος και του ελεύθερου χρόνου των ξένων, ώστε οι Έλληνες αγρότες συμπλήρωναν το εισόδημά τους με την ετερο-απασχόληση και την υποαπασχόληση κατά τους θερινούς μήνες. Οι βιομήχανοι ανέβαλαν τον ανταγωνισμό που θα έφερνε η Συμφωνία Σύνδεσης (1961/62), εναντίον της οποίας ο ΣΕΒ είχε τηρήσει αρνητική στάση όταν την διαπραγματευόταν η ελληνική κυβέρνηση γιατί δεν επιθυμούσε να εκτεθεί στον δυτικοευρωπαϊκό ανταγωνισμό.

Οι μικροαστοί έχτιζαν, οι εργάτες είχαν δουλειά, κυρίως στην οικοδομή, οι στρατιωτικοί ήλεγχαν τα πάντα και διέταζαν, οι καθηγητές πλούτιζαν από τα συγγράμματα που έγιναν υποχρεωτικά στα Πανεπιστήμια, πολλοί δικαστικοί συμμετείχαν στις κυβερνητικές υποθέσεις. Πολλοί Έλληνες από διάφορες κατηγορίες πληθυσμού ήταν ευχαριστημένοι. Δεν ήταν όλοι ούτε καν οι περισσότεροι, αλλά ήταν αρκετοί ώστε να μην εκδηλώνεται ιδιαίτερη αντίδραση για πέντε περίπου χρόνια. Όλο αυτό το σύστημα κατέρρευσε το 1973.

Είναι σαφές ότι το Κυπριακό, η τραγωδία της Κύπρου έριξε την χούφτα. Αλλά η Δικτατορία κλονίστηκε νωρίτερα από τα εμβληματικά γεγονότα του Πολυτεχνείου και της Νομικής, που συνένωσαν κοινωνική και οικονομική δυσaréσκεια από μια πολιτική που ωθούσε πλέον προς το κιτς, προς την έλλειψη αισθητικής προς την περιβαλλοντική επιβίβαση και κυρίως προς ένα αίσθημα ντροπής για την οπισθοδρόμηση: το συναίσθημα που αισθάνονταν πολλοί Έλληνες που έζησαν εκείνη την

εποχή. Γιατί μια Δικτατορία την δεκαετία του 1950 ενδεχομένως να φάνταζε πιθανή, την δεκαετία του 1960, όμως, δεν ήταν ανεκτή.

Τελειώνω λέγοντας ότι στα αμερικανικά αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών αναφέρεται πώς οι δικτάτορες στην Ελλάδα πίστευαν ότι το καθεστώς τους ήταν νασερικό. Αλλά, όπως σημείωναν οι αμερικανικές υπηρεσίες, τους διέφευγε ότι έμοιαζε μάλλον με μια παραδοσιακή χούντα της Τουρκίας ή του Πακιστάν. Νομίζω ότι αυτή η διάσταση φαινόταν και στην οικονομική τους πολιτική.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 16

Δημήτρης Χαραλάμπης: Παρέμβαση

Η Δικτατορία δεν επενέβη στην οικονομία. Στηρίχτηκε ουσιαστικά στην συνέχιση της ανοδικής οικονομικής πορείας που είχε χαρακτηρίσει την ταχύτατη οικονομική ανάπτυξη της δεκαετίας του 1960. Αυτή η συνέχεια της οικονομικής ανάπτυξης και η αποχή της Δικτατορίας από παρεμβάσεις εξασφάλισε την ανοχή της καταλυτικής πλειοψηφίας του κόσμου απέναντί της. Η Δικτατορία απλά συνέχισε μια πορεία, η οποία είχε δειλά αρχίσει από την περίοδο του Παπάγου, είχε αποκτήσει ιδιαίτερη δυναμική κατά την πρώτη οκταετία Καραμανλή και εξασφάλιζε την διεύρυνση και την εμβάθυνση της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Με ατμομηχανή την οικοδομή και όλες τις με αυτήν συνδεδεμένες πολλαπλασιαστικές επιδράσεις στον δευτερογενή και τριτογενή τομέα (τσιμέντα, βιομηχανική παραγωγή, τεχνικές εταιρείες κλπ.), εξασφάλιζε αυτό που ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς έχει αποκαλέσει «από-εαμοποίηση» της ελληνικής κοινωνίας, έπειτα από ένα σύντομο διάλειμμα κάποιων μηνών σχετικής ανασφάλειας μετά το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου, πράγμα που ήταν λογικό έως ότου σταθεροποιηθεί το καθεστώς.

Η σταθεροποίηση σήμαινε και την συνέχεια της διαδικασίας που είχε πλέον αρχίσει να χαρακτηρίζει την ελληνική κοινωνία: την αποδοχή του αστικού καθεστώτος, με όλες βέβαια τις παθογένειες που το διέκριναν, η οποία τελικά σήμαινε την αποδοχή της ένταξης στο Δυτικό Μπλοκ του Ψυχρού Πολέμου, την σταδιακή αποδοχή της ένταξης της Ελλάδας στην διαδικασία της μεταπολεμικής Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης (υπογραφή

της Συμφωνίας Σύνδεσης το 1961), και την απαίτηση για μεταρρυθμίσεις που θα διευκόλυναν αυτή την διαδικασία ενσωμάτωσης και κοινωνικής συμμετοχής. Η εκλογή του Γεωργίου Παπανδρέου το 1963 και ιδιαίτερα τον Φεβρουάριο του 1964, όπως και τα αιτήματα των κινητοποιήσεων στην συνέχεια, όπως το αίτημα του 15% για την παιδεία (απαίτηση για κοινωνική κινητικότητα – συμμετοχή), το «114» (απαίτηση τήρησης της αστικής συνταγματικής νομιμότητας) αυτό απεδείκνυαν.

Η όλο και ουσιαστικότερη αποδοχή των κοινωνικών σχέσεων, η όλο και πιο σταθερή υπέρβαση του κοινωνικού σχίσματος του εμφυλίου, όχι λόγω της τρομοκρατίας του «κράτους των εθνικοφρόνων», αλλά λόγω της συμμετοχής στην οικονομική ανάπτυξη που είχε πάρει πρωτόγνωρους για την Ελλάδα μέχρι τότε ρυθμούς, (πολλοί μιλούσαν για γιαπωνέζικους ρυθμούς ανάπτυξης που ήταν τότε το παγκόσμιο παράδειγμα οικονομικής ανάπτυξης), αποδεικνύει κάτι πολύ καθοριστικό για την ερμηνεία της Δικτατορίας. Ακόμη και αν τα μεγάλα κενά της δυνατότητας απασχόλησης καλύπτονταν από την μετανάστευση προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, κυρίως προς το Βέλγιο και ιδιαίτερα προς την Γερμανία, οι άδηλοι πόροι εξασφάλιζαν άνοδο του βιοτικού επιπέδου, έστω και υπό μορφές αρνητικές για τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας. Η οποία όμως άνοδος του βιοτικού επιπέδου, δηλαδή η καλυτέρευση των συνθηκών διαβίωσης (έστω και αν η χώρα εξακολουθούσε να είναι φτωχή), λειτουργούσε θετικά για την μετεμφυλιακή εκδοχή του αστικού καθεστώτος, συγκρινόμενη μάλιστα με την τραγική δεκαετία του 1940 και τις μεγάλες δυσκολίες της δεκαετίας του 1950.

Η προϊούσα κοινωνική ενσωμάτωση αποδεικνύει κάτι πολύ απλό: Η Δικτατορία ήταν ουσιαστικά μια ιστορική ανορθογραφία. Αν είχαμε στρατιωτική Δικτατορία το 1947, θα μπορούσε να θεωρηθεί αναμενόμενη για τις τότε συνθήκες, αν μπορεί ποτέ κανείς να πει κάτι τέτοιο. Ουσιαστικά η Δικτατορία –σύμφωνα με την δική μου αντίληψη των πραγμάτων– είναι η ύστατη πράξη του εμφυλίου πολέμου και το ψυχорράγημα του αυταρχικού κράτους που είχε τότε θεμελιωθεί και πραγματοποιείται την στιγμή που η κοινωνία είχε αρχίσει να ξεπερνάει τάχιστα το κοινωνικό ρήγμα, αλλά και την δυναμική της δυνατότητας του ΚΚΕ να επηρεάζει, έστω και δια της βίας, την ελληνική κοινωνία. Δυναμική που ήταν

αποτέλεσμα της Κατοχής και του ρόλου του ΚΚΕ στην αντίσταση και στον έλεγχο του ΕΑΜ.

Το «κράτος των εθνικοφρόνων» ήταν το αποτέλεσμα του εμφυλίου. Η Δεξιά ορίζει το πολιτικό σύστημα. Το Κέντρο αποτελείται από μια πανσπερμία πολιτικών κυρίως βενιζελικής προέλευσης, οι οποίοι δεν εκφράζουν παρά κάποια τοπικά πελατειακά δίκτυα και αδυνατούν, ακόμη και αυτοί που υπερβαίνουν τον πελατειακό τοπικισμό, να οργανώσουν ένα μαζικό κομματικό μόρφωμα που θα μπορούσε να αποτελέσει μια εναλλακτική λύση. Αυτή άλλωστε η αδυναμία οργάνωσης μαζικών κομμάτων εξουσίας, δομικό χαρακτηριστικό της πελατειακής λογικής του πολιτικού συστήματος, υπήρξε και η αιτία του θνησιγενούς χαρακτήρα της Δεύτερης Ελληνικής Δημοκρατίας. Η Αριστερά είναι η ηττημένη της αντιπαράθεσης και ακόμη και υπό το προσωπείο της νομιμότητας με την εμφάνιση της ΕΔΑ είναι απλός θεατής σε ένα παιγνίδι εξουσίας του οποίου τα σαφή όρια έχει θέσει το αποτέλεσμα του εμφυλίου.

Ο στρατός είναι ο ιδιότυπος νικητής του εμφυλίου. Η στρατιωτική νίκη στον εμφύλιο πόλεμο ολοκληρώνει μια πορεία αυτονομησης του στρατού από:

- α) τις πολιτικές οικογένειες που είχαν καθορίσει το παρελθόν του διαχασμού (Λαϊκό Κόμμα, βενιζελικοί),
- β) την κυβερνητική εξουσία, η οποία μέχρι την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Παπάγο είναι μάλλον οπερετικού χαρακτήρα, και
- γ) τα ανάκτορα, που είναι και το πιο ενδιαφέρον στοιχείο.

Αυτή η αυτονομία του στρατού απέναντι στην κυβερνητική εξουσία και απέναντι στην μοναρχία υπήρξε ειδοποιό στοιχείο του στρατιωτικού πραξικοπήματος του 1967 και, ακόμη μέχρι σήμερα, θολώνει τις προσπάθειες ανάλυσης-εξήγησης-ερμηνείας του πραξικοπήματος. Πρόκειται για μια πορεία ολοκλήρωσης αυτής της αυτονομησης του στρατού, η οποία αρχίζει από τις εθνικιστικές οργανώσεις των αξιωματικών στην Μέση Ανατολή το 1943 και την σύσταση του ΙΔΕΑ τον Οκτώβριο του 1944 στην Αθήνα για να ολοκληρωθεί στο τέλος του εμφυλίου, όπου σχεδόν το σύ-

νολο των αξιωματικών του στρατού είναι μέλη του ΙΔΕΑ, αναγνωρίζοντας ως πραγματικό αρχηγό τους τον Παπάγο.

Αυτή η δεδομένη πλέον ηγετική θέση του Παπάγου φαίνεται και από το *pronunciamento* του 1951, που ήταν μια επίδειξη δύναμης προς όλους τους πιθανούς αποδέκτες στο εσωτερικό και το εξωτερικό. Όταν ο βασιλιάς Παύλος ζητάει από τον στρατηγό Τσακαλώτο, έναν από τους ελάχιστους ανώτατους αξιωματικούς που δεν ήταν μέλη του ΙΔΕΑ, να συλλάβει τον Παπάγο, αυτός του απάντησε ότι κάτι τέτοιο ήταν αδύνατο. Ο στρατός ήταν στα χέρια του Παπάγου.

Ο στρατός αποτελεί το βασικό κέντρο εξουσίας που έχει διαμορφωθεί από τον Εμφύλιο πόλεμο. Η πρωθυπουργία Παπάγου μεταφέρει αυτή την θέση του στρατάρχη στην ηγεσία του στρατού ως εξωθεσμικού μιν, αλλά καθοριστικού, κέντρου εξουσίας, στο πεδίο της νομιμότητας αφού πρωθυπουργός είναι ο πραγματικός ηγέτης του ΙΔΕΑ.

Το παιχνίδι της αναπροσαρμογής της διάρθρωσης της εξουσίας αρχίζει να εκτυλίσσεται μετά τον θάνατο του Παπάγου, όταν ο Παύλος προσπαθεί να πάρει την πρωτοβουλία και διορίζει τον Καραμανλή πρωθυπουργό. Μια κίνηση που θέλει να δείξει προς όλους, προς το σώμα των αξιωματικών, προς την αμερικανική κυβέρνηση, προς την ελληνική κοινωνία και τις ηγετικές ομάδες της, ότι την ηγετική θέση του Παπάγου, την ηγεσία του στρατού ως του κέντρου εξουσίας που διασφαλίζει το αποτέλεσμα του εμφυλίου και την κοινωνική δομή που η νίκη στον εμφύλιο επέβαλε, παίρνουν τώρα τα ανάκτορα. Ο διορισμός ενός πρωθυπουργού όχι από τους αντιπροέδρους του Παπάγου, αλλά απλώς και μόνο λόγω της θέλησης του βασιλιά.

Ο λογαριασμός όμως δεν του βγήκε. Ο Καραμανλής αποδείχθηκε, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1960, το πρώτο μεγάλο εμπόδιο στην παρεμβατική πολιτική των ανακτόρων και ο χαρακτήρας της πρώτης εκσυγχρονιστικής μεταπολεμικής στρατηγικής: λύση του Κυπριακού, πολιτική σύνδεσης με την ΕΟΚ, συνταγματική αναθεώρηση («22 προτάσεις της βαθείας τομής»). Μπορεί το Κυπριακό να οδηγήθηκε μετά τον Καραμανλή σε αδιέξοδα και η συνταγματική αναθεώρηση να μην πραγματοποιήθηκε, όμως το μετεμφυλιακό κράτος άρχισε να κλυδωνίζεται. Η υποστήριξη της εναλλακτικής λύσης της Ε.Κ. από τον βασιλιά οδήγησε

σε μεγαλύτερα αδιέξοδα την μετεμφυλιακή οργάνωση του κράτους και το εκλογικό αποτέλεσμα του Φεβρουαρίου του 1964 ανέτρεψε τις ελπίδες της μοναρχίας για μια ομαλή και ελεγχόμενη υπέρβαση του κινδύνου της πολιτικής στρατηγικής του Καραμανλή. Στην πράξη, αποτέλεσε ακόμη μεγαλύτερη απειλή για τον εξωθεσμικό ρόλο της μοναρχίας από ότι είχε υπάρξει η προοπτική των επιπτώσεων της αναθεώρησης του Συντάγματος από τον Καραμανλή.

Η κοινοβουλευτική δυναμική που διαμόρφωνε το εκλογικό αποτέλεσμα του 1964 θεωρήθηκε και ήταν δυνάμει η μεγαλύτερη απειλή για την μετεμφυλιακή οργάνωση του κράτους και κυρίως για τον εξωθεσμικό ρόλο του στρατού, τον οποίο ο βασιλιάς νόμιζε ότι ήλεγχε, αλλά στην πράξη δεν ήλεγχε. Άλλωστε στο πλαίσιο της ίδιας αυταπάτης κινούνται τα κόμματα, οι κομματικές ηγεσίες, ο Τύπος και γενικότερα ό,τι θα μπορούσε να θεωρηθεί «κοινωνία πολιτών» στην μετεμφυλιακή Ελλάδα. Την κραυγή αγωνίας του Ηλία Ηλιού στην Βουλή μετά την λεγόμενη «δολιοφθορά» στον Έβρο δεν την είχε εισακούσει κανείς, ή τουλάχιστον δεν την είχε καταλάβει. Πράγμα μάλλον λογικό, αν σκεφθεί κανείς, όπως έχω ήδη επισημάνει, ότι η κοινωνική πραγματικότητα άλλαζε και ότι η ελληνική κοινωνία σταδιακά άρχιζε να μετέχει των εξελίξεων της πολιτισμικής επανάστασης (της πραγματικής πολιτισμικής επανάστασης, όχι της έκρηξης της τρομοκρατίας στην Κίνα) που χαρακτήρισε τον κόσμο από το Berkeley του αντιπολεμικού κινήματος, το Παρίσι και το Βερολίνο του Μάη 1968 μέχρι την Πράγα του «σοσιαλισμού με ανθρώπινο πρόσωπο».

Η ηγεσία του στρατού 20 χρόνια και βάλε μετά την ίδρυση του ΙΔΕΑ είχε ενταχθεί στο πλέγμα εξουσίας που είχε διαμορφωθεί γύρω από τα ανάκτορα και την ιδιόμορφη «νομιμότητα» των εξωθεσμικών παρεμβάσεων. Την αυτονομία του στρατού, ως του μόνου πραγματικού εκφραστή του έθνους, ως του μόνου εγγυητή της διασφάλισης του αποτελέσματος του εμφυλίου, ως του μόνου φορέα που θα έφερε εις πέρας την επιβολή της Δικτατορίας του ΙΔΕΑ, που οι Άγγλοι, οι Αμερικανοί και οι πολιτικοί υπολογισμοί είχαν αποτρέψει κατά την διάρκεια του εμφυλίου, εξέφραζαν πια οι μεσαίοι και οι κατώτεροι αξιωματικοί, οι οποίοι θεώρησαν ότι η ηγεσία τους είχε προδώσει.

Η πολιτική κρίση του 1960, η κρίση αντιπροσώπευσης που χαρακτήρισε το πολιτικό σύστημα ουσιαστικά μετά την αποχώρηση του Καραμανλή και η με αυτή οργανικά συνδεδεμένη αναποφασιστικότητα του βασιλιά για το ποιος άραγε είναι ο μεγαλύτερος κίνδυνος για την μοναρχία, το Μνημόνιο των τριών στο Τατόι ή η μεγάλη χούντα, έδωσαν το έναυσμα για το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου.

Ένα πραξικόπημα, που αντί να γίνει το 1947 έγινε το 1967. Ένα πραξικόπημα στην λογική του εμφυλίου και της οργάνωσης του μετεμφυλιακού κράτους, την στιγμή που η κοινωνία τάχιστα ξεπερνούσε τα κοινωνικά και πολιτικά όρια που είχε χαράξει ο εμφύλιος. Ένα πραξικόπημα-αποτύπωση της αντίφασης μεταξύ πολιτικού συστήματος και κοινωνίας. Η κοινωνία του τέλους της δεκαετίας του 1960 αντιμέτωπη με το πολιτικό σύστημα του τέλους της δεκαετίας του 1940.

Αυτός είναι ο λόγος που, κατά την γνώμη μου, η Δικτατορία, εκτός από καταστροφική για τον εκσυγχρονισμό και τον εξευρωπαϊσμό της χώρας (το χαμένο τραίνο των μεταρρυθμίσεων και του εκδημοκρατισμού της δεκαετίας του 1960 δεν βρέθηκε νομίζω ποτέ και η επανεμφάνισή του στο τέλος της δεκαετίας του 1970 είχε το ανεξίτηλο στίγμα των τριτοκοσμικών ιδεολογημάτων που είχαν πλέον διαβρώσει τις δυνάμεις εκδημοκρατισμού της κοινωνίας) είχε και ένα τεράστιο αισθητικό πρόβλημα. Ένα πρόβλημα αισθητικό και για αυτό βαθύτατα πολιτικό. Εκτός ίσως από όσους είχαν συμφέροντα άμεσα συνδεδεμένα με το δικτατορικό καθεστώς, για όλο τον υπόλοιπο κόσμο η Δικτατορία είχε ένα τεράστιο κοινωνικό και ηθικό κόστος, αλλά συγχρόνως ήταν και μια γελοία υπόθεση. Αυτό βέβαια δεν αναιρεί το γεγονός, ότι ο κυνισμός της αποδοχής της, κυρίως για τους οικονομικούς λόγους στους οποίους ήδη αναφέρθηκα, υπήρξε η πιο επικίνδυνη επίπτωσή της στην ελληνική κοινωνία.

Πράγμα που, μέσα από τις εξελίξεις της δεκαετίας του 1980 και μετά, σημάδεψε ηθικά την ελληνική κοινωνία φορτίζοντας επιπλέον τον λανθάνοντα κυνισμό των πελατειακών δομών της ελληνικής κοινωνίας, τον «οικογενειοκεντρικό αμοραλισμό» (όπως αποκαλούσαν την στάση αυτή οι αμερικανοί ανθρωπολόγοι της δεκαετίας του 1950) που χαρακτήριζε πάντα τις πελατειακές πρακτικές ως θεμελιακές συντεταγμένες του πο-

λιτικού συστήματος και των κοινωνικών σχέσεων, όπως και τις παθολογίες της σχέσης δημόσιου – ιδιωτικού στην Ελλάδα.

Ο Παπαδόπουλος όταν έβγαине σε οποιοδήποτε δημόσιο βήμα και μιλάγε ήταν αντικειμενικά γελοίος. Αυτή δεν ήταν η εικόνα που είχαν μόνο οι άνθρωποι που αντιδρούσαν έμπρακτα στην χούντα. Ήταν η εικόνα που είχαν ουσιαστικά όλοι. Κάτι τέτοιο δεν είναι καθόλου αυτονόητο και δεν είναι τυπική αντίδραση απέναντι σε δικτάτορες, αν μάλιστα σκεφθούμε τον Videla, ή τον Pinochet, τον Franco, η τον Salazar. Για παράδειγμα, σήμερα μπορούμε να πούμε ότι ο Χίτλερ ήταν γελοίος γιατί βέβαια η παράνοια του ναρκισσιστικού μεγαλείου έχει πάντοτε μια ισχυρή δόση γελοιότητας, όσο βίαιη και χυδαία και αν είναι –τυπικό παράδειγμα σήμερα ο Trump– αλλά τότε υπήρχε μια τεράστια μάζα, η οποία χειροκροτούσε από κάτω και ταυτιζόταν μαζί του. Ενώ ο Παπαδόπουλος ήταν για όλους γελοίος. Με τον Παττακό επίσης γελούσαμε, ενώ η εικόνα του Μακαρέζου με τον Τσου Εν Λάι, ήταν λες και την είχε σκηνοθετήσει ο Τσάρλι Τσάπλιν.

Γιατί η Δικτατορία ήταν αισθητικά μια γελοία υπόθεση; Γιατί, επαναλαμβάνω, η επιβολή της στρατιωτικής Δικτατορίας ήταν ένας ιστορικός αναχρονισμός. Η ελληνική κοινωνία κόντρα στο ίδιο το πολιτικό σύστημα και την άρθρωση των κέντρων εξουσίας που επέβαλε η νίκη στον εμφύλιο πόλεμο, σταδιακά μεταβάλλεται, εκσυγχρονίζεται. Το 1960 είναι η πρώτη φορά που ο αστικός και αγροτικός πληθυσμός βρίσκονται σε μια σχέση 50:50 και η πορεία είναι θετική για τον αστικό πληθυσμό και αρνητική για τον αγροτικό. Για πρώτη φορά στην ιστορία της χώρας η βιομηχανική παραγωγή περνάει το 30% του ΑΕΠ. Η αποβιομηχάνιση θα αρχίσει πολύ αργότερα. Ουσιαστικά από την τελευταία φάση της Δικτατορίας και μετά, μετά δηλαδή από την πρώτη πετρελαϊκή κρίση το 1973.

Τις παραμονές του πραξικοπήματος έχουμε μια κοινωνία, η οποία είχε αποδεχθεί το «σύστημα» και τους βαθύτερους κανόνες του. Τελικά η Δικτατορία αποτέλεσε, κατά ένα τρόπο, την τελευταία πράξη του εμφυλίου και η τραγική κατάρρευσή της την αναγκαία κάθαρση για την υπέρβαση του μετεμφυλιακού κράτους και την διαμόρφωση των συνθηκών για τον εκδημοκρατισμό της κοινωνίας και την θεσμική οργάνωση μιας λειτουρ-

γούσας κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας. Η τραγωδία της Κύπρου ήταν το τίμημα που δεν μπόρεσε να αποφύγει η Ιστορία. Είναι μάλλον αναμενόμενο, ότι γελοίοι άνθρωποι σε ηγετικές θέσεις, θα οδηγούν πάντοτε σε καταστροφικά αποτελέσματα.

Το πιο αδύνατο σημείο της Δικτατορίας ευλόγως ήταν η Παιδεία και ειδικότερα το Πανεπιστήμιο. Το Πανεπιστήμιο, θεωρητικά τουλάχιστον, είναι ο χώρος ελευθερίας της έκφρασης, ο χώρος ελευθερίας της έρευνας και του διαλόγου, ο κατεξοχήν χώρος δημόσιας χρήσης του ορθού λόγου. Η ελευθερία της έκφρασης είναι το απόλυτο αντίθετο της Δικτατορίας και η Δικτατορία αυτή την ελευθερία, αυτό το δικαίωμα πρωτίστως καταστέλλει.

Μπορεί η κοινωνία στην πλειοψηφία της να αποδέχθηκε για λόγους οικονομικού οπορτουνισμού την Δικτατορία, αλλά μόλις οι αντιφάσεις και τα αδιέξοδά του καθεστώτος έγιναν εμφανή και παρουσίασαν ρωγμές (άρση του στρατιωτικού νόμου λόγω του πειράματος Μαρκεζίνη) το Πανεπιστήμιο εξεγέρθηκε. Η κατάληψη της Νομικής τον Φεβρουάριο 1973 ήταν η αρχή, ενώ η εξέγερση του Πολυτεχνείου τον Νοέμβριο του 1973 σηματοδοτεί το πλήρες αδιέξοδο της Δικτατορίας, η οποία αποδεδειγμένα δεν μπορεί να μετασχηματιστεί, ούτε καν προς το Τουρκικό συνταγματικό μοντέλο που σχεδίαζε ο Παπαδόπουλος.

Η εξέγερση του Πολυτεχνείου δεν οδήγησε και δεν μπορούσε να οδηγήσει στην πτώση της Δικτατορίας. Ο στρατός δεν ήταν δυνατόν να δεχθεί μια μετάβαση στην κοινοβουλευτική Δημοκρατία αμέσως μετά την εξέγερση. Απλούστατα γιατί η πτώση της Δικτατορίας και η Δημοκρατία που θα ακολουθούσε θα ήταν το άμεσο αποτέλεσμα της εξέγερσης και πρακτικά έτσι θα ήταν. Αυτό θα σήμαινε ότι ο στρατός θα έχανε κάθε πρωτοβουλία κινήσεων, ότι η Δημοκρατία που θα αναδεικνύονταν ως αποτέλεσμα της εξέγερσης θα οδηγούσε σε πολύ πιο μεταρρυθμιστικές μορφές από αυτές που ο στρατός ήταν διατεθειμένος να δεχθεί. Το ζητούμενο ήταν η ελεγχόμενη μετάβαση, γιατί το αδιέξοδο ήταν γεγονός, καθώς η πρώτη πετρελαϊκή κρίση που διατάραξε την οικονομία υπέσκαψε και τα τελευταία κοινωνικά ερείσματα της Δικτατορίας. Η χούντα φάνηκε ότι ήταν πλέον αδύνατον να διαχειριστεί τις προκλήσεις της οικονομικής κρίσης και τις συνέπειες της που διαγραφόταν ως βεβαιότητα.

Το ζητούμενο ήταν να κερδηθεί χρόνος, ώστε η μετάβαση να φανεί ως πρωτοβουλία του στρατού. Με αυτό τον τρόπο ο στρατός θα μπορούσε, σε κάποιο βαθμό τουλάχιστον, να κηδεμονεύσει το κοινοβουλευτικό σύστημα που θα ακολουθούσε την Δικτατορία. Για τον στρατό η αναμονή ήταν το στοίχημα της στιγμής. Έτσι το «πραξικόπημα του Ιωαννίδη μέσα στο πραξικόπημα της χούντας» φαίνονταν να έδινε αυτή την αναγκαία χρονική απόσταση από την εξέγερση, το ζητούμενο χρονικό περιθώριο, ώστε να πραγματοποιηθεί κάποια στιγμή η ελεγχόμενη μετάβαση.

Ο Ιωαννίδης δεν έγινε ποτέ πραγματικά αποδεκτός από τους ανώτατους αξιωματικούς που διοικούσαν τα μεγάλα Σώματα Στρατού και τις διοικήσεις-κλειδιά (Ντάβος, Γκράτσιος κ.ά.). Αυτοί ονειρεύονταν μια πολιτική λύση μετάβασης με την επιστροφή του βασιλέως Κωνσταντίνου και του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Μια προοπτική βέβαια που ήταν αδύνατον να πραγματοποιηθεί και η οποία αποδείκνυε, ότι λίγοι είχαν καταλάβει τι πραγματικά έγινε στις αρχές της δεκαετίας του 1960 και πιο ήταν τότε το περιεχόμενο της ρήξης πρωθυπουργού – βασιλιά.

Η αναμονή δεν οδήγησε στο ζητούμενο. Ο τυχοδιωκτισμός και η πολιτική ηλιθιότητα του Ιωαννίδη, με στόχο να κάνει αποδεκτό και να νομιμοποιήσει το καθεστώς του μέσα από την εδαφική αύξηση της εθνικής επικράτειας με την ένταξη της Κύπρου στην Ελλάδα, ή τουλάχιστον ενός μεγάλου τμήματος αυτής, τον οδήγησαν στο πραξικόπημα εναντίον του Μακαρίου με αποτέλεσμα την απόβαση και την απειλή μιας καταστροφικής ήττας του ελληνικού στρατού. Υπό την σκιά του εφιάλτη της Δίκης των Έξι του 1922, η Δικτατορία κατέρρευσε.

Τελικά η πρωτοβουλία του στρατού οδήγησε στο αντίθετό της. Οδήγησε ουσιαστικά σε μια παράδοση άνευ όρων, έστω και αν ήταν αποτέλεσμα της ικανότητας του Καραμανλή ότι πέτυχε μέσα σε ελάχιστο χρόνο να εξαρθρώσει τους μηχανισμούς της Δικτατορίας και να οδηγήσει στην θεσμική οργάνωση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας.

Ο στρατός είχε πλέον χάσει και το τελευταίο ιδεολογικό του έρεισμα, είχε χάσει και το τελευταίο επιχείρημα νομιμοποίησης του ρόλου του: την προστασία της εθνικής επικράτειας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 17 ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Συντονιστής: Σας ευχαριστώ πολύ για αυτές τις πρώτες, θα μου επιτρέψετε να πω, ερεθιστικές τοποθετήσεις. Και με βάση αυτές, θα ήθελα να θέσω τρεις ερωτήσεις:

Η πρώτη είναι η εξής: Από ό,τι φάνηκε από προγενέστερες εισηγήσεις, αλλά και από τους παρόντες ομιλητές η Δικτατορία ήταν ουσιαστικά ένας σχηματισμός εξουσίας η οποία δεν είχε κανένα όραμα, τουλάχιστον στην οικονομία, αλλά ενδεχομένως και σε άλλους τομείς, ένας σχηματισμός χωρίς ικανότητες σχεδιασμού και εφαρμογής και αξιολόγησης

Αντιθέτως, παρά το γεγονός ότι της έλειπαν όλα αυτά τα χαρακτηριστικά, ήταν εξαιρετικά έτοιμη και πανούργα στο να ιδιοποιείται την διαχείριση πολυποίκιλων συμφερόντων από Τράπεζες που τις διοικούσαν συνταγματάρχες και στρατιωτικοί άλλων βαθμίδων, δημόσιες επιχειρήσεις, όπως ακούσαμε προηγουμένως και ούτω καθεξής.

Άρα, ναι μεν δεν είχανε οράματα και σχέδια κτλ., αλλά το συμφέρον το καταφέρνανε και το διαχέανε πολύ επιδέξια στις τάξεις τους και στις τσέπες τους, αφήνοντας έτσι την χώρα να υπολείπεται και να υστερεί από πολλές ευκαιρίες τις οποίες ενδεχομένως θα είχε να αναπτυχθεί. Εδώ τώρα εμένα κάτι μου κάνει πολύ μεγάλη εντύπωση: Αυτό που λέγεται συνήθως είναι ότι η χούντα επικράτησε επειδή δεν υπήρχαν θεσμοί δημοκρατίας οι οποίοι ήταν αποτελεσματικοί, επειδή ο στρατός ήταν σε μεγάλο βαθμό, ή σε κάποιο βαθμό, δεν έχει σημασία διαβρωμένος ή παρακολουθούμενος.

Αλλά από ό,τι φαίνεται, από ό,τι φάνηκε και από την σημερινή ημερίδα, και το οικονομικό σύστημα ήταν, είτε ανήμπορο είτε διαβρωμένο και υπέκυψε πολύ εύκολα. Δηλαδή, δεν σημειώθηκε καμία αντίσταση από τους οικονομικούς παράγοντες, οι οποίοι διαφορετικά θα έκαναν κουμάντο. Έτσι και στον οικονομικό τομέα η Δικτατορία και όχι μόνο δια

των όπλων αλλά και με τις πολιτικές, τις παροχές, τις συναλλαγές που έκανε επικράτησε.

Σε αυτό λοιπόν το ζήτημα θα ήθελα να ακούσω τις απόψεις σας και πώς αυτό μας έχει διαφύγει από την ανάλυση που κάνουμε, δηλαδή εννοώ υπερτονίζουμε και πολύ καλά κάνουμε τα θεσμικά, τα στρατιωτικά και τα πολιτικά. ελαττώματα του προγενέστερου συστήματος, έχουμε όμως αγνοήσει την έλλειψη συγκρότησης ισχύος και προοπτικής του οικονομικού συστήματος. Αυτό είναι το πρώτο ζήτημα.

Κ. ΚΩΣΤΗΣ: Κατά την γνώμη μου και ισχύ είχε το –ας το πούμε επιχειρηματικό– κομμάτι των Ελλήνων και με λογική ιδίων συμφερόντων αντέδρασε.

Από τους επιχειρηματίες, ο μόνος αντιστασιακός που πήγε φυλακή είναι –αν θυμάμαι καλά– ο Κώστας Νάσης που είχε μια εταιρεία με ψυγεία και ανήκε στην ΕΔΑ, ήταν βουλευτής της ΕΔΑ. Από τους υπόλοιπους, τι θέλετε να πούμε; Ο ΣΕΒ βγήκε από την Δικτατορία εξευτελισμένος, δεν του έδινε κανείς σημασία.

Οι εφοπλιστές με επικεφαλής, με Πρόεδρο την εποχή εκείνη τον Στρατή Ανδρεάδη, ανακήρυξαν ισόβια Επίτιμο πρόεδρο τον Παπαδόπουλο. Δεν υπάρχει τομέας στην οικονομία που να μην ευνοήθηκε την εποχή εκείνη. Στις Τράπεζες, για παράδειγμα τους έδωσε μια ελευθερία την οποία πριν ο Ζολώτας δεν θα μπορούσε καν να διανοηθεί ότι θα τους έδινε, π.χ. να ανοίγουν καταστήματα κατά βούληση.

Προηγούμενως για να ανοίξεις κατάσταση έπρεπε να πάρεις έγκριση σε πολύ δύσκολες συνθήκες, αν στην έδινε η Τράπεζα της Ελλάδος τότε ναι. Ο Ζολώτας ήταν κάθετος σε αυτό. Αμέσως μετά, τα δεδομένα άλλαξαν. Τους έδινε την δυνατότητα να ανοίγουν καταστήματα.

Εκεί που ίσως είναι λίγο διαφορετικά είναι στο τραπεζικό σύστημα των δανείων, όπου θα είχα μια ένσταση. Ναι μεν οι πιστώσεις προς την οικοδομή και προς στον τουρισμό αυξήθηκαν και ήταν πολύ πιο χαλαρή η πιστωτική πολιτική, αλλά αυτή η χαλαρή πολιτική ξεκινάει από τις αρχές του 1960. Το Ελληνικό Δημόσιο χαλαρώνει, αφήνει τις Τράπεζες πολύ πιο ελεύθερες, αλλά βέβαια στην διάρκεια της Δικτατορίας, αυτό γίνεται ακόμη εντονότερο.

Όμως και στην Δικτατορία, η λογική είναι ίδια. Χρηματοδοτούμε την βιομηχανία, χρηματοδοτούμε τις εξαγωγές, χρηματοδοτούμε τους αγρότες. Κατά προτίμηση εισαγωγές, εγχώριο εμπόριο καθόλου. Η οικοδομή, ο τουρισμός, αυτά τα δύο βασικά αυξάνουν την σημασία τους, αλλά όχι τόσο ώστε να εντυπωσιάζουν αναλογικά με τους άλλους τομείς.

Και μην ξεχνάτε και κάτι άλλο το οποίο πρέπει να λάβουμε υπ' όψη μας: Ο λόγος για τον οποίο, ή έστω η αφορμή για την οποία, ο Ανδρεάδης διώχθηκε, του πήραν την Τράπεζα, ήταν πολύ απλός. Γιατί η χρηματοδότηση του Ανδρεάδη της Εμπορικής Τράπεζας απευθυνόταν αποκλειστικά και μόνο στις επιχειρήσεις του, των ομίλων των επιχειρήσεών του και σε καμία άλλη βιομηχανία ή η επιχείρηση. Δεν ήταν αυτά που λέγονταν για την εμπάθεια του Καραμανλή κτλ. Όταν εγκαταστάθηκε ο Επίτροπος και έκανε την μελέτη του, σε αυτό κατέληξε και για αυτό τον παραπέμφανε μετά.

Η Εθνική Τράπεζα, με την σειρά της, χρηματοδοτούσε μόνο μεγάλες επιχειρήσεις. Αυτή είναι μια πάγια λογική, έχουν τους δικούς τους ανθρώπους, τους ανθρώπους που ελέγχουν τις επιχειρήσεις αυτές και με βάση τις εισηγήσεις τους τις χρηματοδοτούν. Ποιοι ήταν αυτοί που χρηματοδοτούσε η Εθνική Τράπεζα; Ο Μποδοσάκης. Πολλοί τον θεωρούν «εθνικό ήρωα», αλλά εγώ έχω την εντύπωση ότι από την τσέπη του πολύ λίγα χρήματα είχε βάλει για την ανάπτυξη της χώρας. Η Πειραιϊκή Πατραϊκή, ήταν άλλο φαινόμενο, μια τεράστια επιχείρηση που κατάρρευσε εν μια νυκτί μόλις άλλαξαν τα δεδομένα. Και μπορούμε να βρούμε και πολλούς άλλους τέτοιους επιχειρηματίες.

Να σας πω, αισθάνομαι ώρες-ώρες και ότι με αυτές τις προδιαγραφές και εγώ θα μπορούσα να γίνω επιχειρηματίας. Λοιπόν, αυτό φτιάχνεται εδώ πέρα, ένας όμιλος μεγάλων επιχειρηματιών, αυτό έχει σημασία να το λάβουμε υπ' όψιν μας, δεν χρηματοδότησαν μικρούς επιχειρηματίες, δεν βοήθησαν μικρούς επιχειρηματίες, παρά τον λαϊκισμό που προσπάθησαν μερικοί να καλλιεργήσουν. Χρηματοδοτήθηκαν τα συμφέροντα που υπήρχαν ήδη και τα οποία ενισχύθηκαν ακόμα περισσότερο. Και αυτό το σύστημα, κατά την γνώμη μου, καταρρέει το 1977-78, κάπου εκεί.

Συντονιστής: Ευχαριστώ πολύ. Η κα. Μπότσιου.

Κ. ΜΠΟΤΣΙΟΥ: Γιατί δεν υπήρχε όραμα και γιατί δεν υπήρχε αντίσταση, αυτή είναι η ερώτηση από ό,τι καταλαβαίνω. Ίσως πρέπει να πάμε λίγο πίσω.

Είχε απαξιωθεί το πολιτικό σύστημα το 1965-67. Δεν είχε καταφέρει να κάνει το άλμα προς το δικομματισμό, προς τον εκδημοκρατισμό, για διάφορους λόγους. Είχε απαξιωθεί στην συνείδηση του κόσμου και αυτός ο κόσμος αποδέχθηκε σαν αναμενόμενο το ξεχαρβάλωμα που έφερε η Δικτατορία.

Με ποια λογική: Ότι μπορούσες όπως έλεγε ο Τσαρούχης «να είσαι ό,τι δηλώσεις», να κάνεις ό,τι θέλεις. Είτε αυτό αφορούσε τους μεγάλους επιχειρηματίες αν το δούμε μακροοικονομικά, είτε αφορούσε τους μικροϊδιοκτήτες, την αντιπαροχή. Γιατί είμαστε ένα έθνος μικροϊδιοκτητών, μην το ξεχνάμε αυτό, σχεδόν όλοι έχουμε ιδιοκτησία. Επομένως το σπιτάκι, το οικοπεδάκι του πρόσφυγα ή του Ελλαδίτη αργότερα, που γίνεται αυλή, που γίνεται πολυκατοικία, στην οποία η Δικτατορία δίνει ένα όροφο παραπάνω, ωφελούνται. Η κατασκευή είναι φθηνή ή φτηνιάρικη, αλλά βραχυπρόθεσμα αποδίδει.

Αυτός ο μικροκαπιταλισμός αναπτύχθηκε και έγινε κοινωνικό αίτημα, το μοναδικό που έμενε αφού τα υπόλοιπα απαγορεύονταν ή είχαν ήδη ξεφτίσει. Αυτό έφερε μεγάλη απογοήτευση, νομίζω ότι αυτή είναι η λέξη, γιατί επιπλέον εκείνη την εποχή είχαμε πολλούς νέους, άρα πολλούς ιδεολόγους. Οι δικτάτορες, κατευνάζοντας και το επαναστατικό baby boom της εποχής, ισχυρίζονταν ότι έκαναν οι ίδιοι «επανάσταση». Στην ουσία δεν έφεραν καμία ανατροπή ούτε στα οικονομικά ούτε στα πολιτικά πράγματα. Π.χ. δεν δημιούργησαν κόμμα. Η ιδεολογία τους άρχιζε και τέλειωνε με τον εαυτό τους, με την τριανδρία, με το περίφημο «Πιστεύω» χωρίς ιδεολογική υποδομή άλλη, πέρα από τον Γεωργαλά και μερικές περιθωριακές μορφές. Αλλά με την συνέχιση της οικονομικής ανάπτυξης νανούριζαν ευχάριστα – φτάνει να μην χαρακτηρίζουν κομμουνιστής ή «εχθρός του καθεστώτος».

Συνολικά, δεν υπήρχε επί Δικτατορίας πολιτικό όραμα. Δεν υπήρχε σχέδιο για το πού θα πάει η Ελλάδα. Με την δύναμη της αδράνειας μιμούνταν παλιές πολιτικές σαν να μην άλλαξε τίποτα και έθεταν ως στόχο να εξυπηρετήσουν απλώς καλύτερα τα ήδη υπάρχοντα συμφέροντα. για

αυτό έχει σωστά ειπωθεί, νομίζω από τον Βρετανό ιστορικό Richard Clogg (1972), ότι ο κόσμος αποδέχτηκε την Δικτατορία με μια «κουρασμένη ανοχή».

Ένας άλλος λόγος που ενδεχομένως εξηγεί την έλλειψη αντίστασης είναι ότι όταν επιβλήθηκε η Δικτατορία ήμασταν πολύ κοντά στον εμφύλιο. Θα συμφωνήσω απόλυτα ότι έχουμε μια υποδότη πολιτική συνέχιση του διχασμού του εμφυλίου και απαξίωση του «μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας», όπως το αποκαλεί ο Νίκος Αλβιζάτος. Αλλά οι περισσότεροι απέφευγαν να εμπλακούν με ανοικτή ακόμα την πληγή. Τα παιδιά των αριστερών άκουγαν «μη μπλέξεις», τα παιδιά που προέρχονταν από πιο εύπορες οικογένειες, μπλέκονταν πιο εύκολα π.χ. αργότερα στο Πολυτεχνείο, αλλά γενικά υπήρχε φόβος και άρνηση. Τους Έλληνες χώριζε λιγότερο από μία εικοσαετία από το τέλος του εμφυλίου. Επομένως πολλοί πίστευαν ότι αυτή η χώρα δεν φτιάχνει ούτε με επανάσταση. Απελπίζονταν με το ότι απέτυχαν να φέρουν την πολιτική αλλαγή, αλλά αρκούσαν στην παθητική έστω ανοχή της Δικτατορίας εστιάζοντας σε ό,τι μπορούσαν να σώσουν.

Η οικονομική ανάπτυξη έστω με τα υλικά της χούντας, ήταν και μια διέξοδος μέχρι να έλθει πολιτική αλλαγή. Η κοινωνική κόπωση αποδείχθηκε σωτήρια για την Δικτατορία. Μέχρι το 1973. Αυτή η ενδόμυχη προσδοκία αντικατοπτρίζεται και στο γεγονός ότι το 1973 το θυμόμαστε για το Πολυτεχνείο, όχι για την πετρελαϊκή κρίση.

Δ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ: Όραμα; Γιατί να έχει η Δικτατορία όραμα; Στην δική μου οπτική, η Δικτατορία ήταν το αποτέλεσμα της σταδιακής αυτονομίας του σώματος των αξιωματικών, η οποία είχε ξεκινήσει στην Μέση Ανατολή. Ο στόχος ήταν εξ αρχής η επιβολή στρατιωτικής Δικτατορίας. Ο διχασμός θεωρείται καταστροφικός για το έθνος και μόνο η αυτονομία του στρατού από τις δυνάμεις του διχασμού (Βενιζελικοί, Λαϊκό Κόμμα, Θρόνος), θα του επιτρέψει να εκφράσει, να εκπροσωπήσει το έθνος. Ο εμφύλιος και ο Ψυχρός Πόλεμος, τον οποίο αυτός επιφέρει, νομιμοποιούν στον χώρο των αξιωματικών αυτό τον ρόλο του πραγματικού εκφραστή του έθνους. Η Δικτατορία του ΙΔΕΑ αναδεικνύεται ως το ζητούμενο, ως το πεπρωμένο της εθνικής καταξίωσης.

Από την στιγμή που παίρνουν την εξουσία, η αντίληψη ότι ο Στρατός *είναι* το Έθνος συνδυάζεται με οικονομικά συμφέροντα και εννοείται με απροκάλυπτη εκμετάλλευση καταστάσεων. Επομένως, όραμα δεν είχαν, ή μάλλον το μόνο όραμα που είχαν ήταν η υλοποίηση της στρατιωτικής Δικτατορίας. Ο μόνος που σκεφτόταν πολιτικά ήταν ο Παπαδόπουλος, ο οποίος εγκαίρως κατάλαβε ότι η διατήρηση του καθεστώτος –και κυρίως η διατήρηση της εξουσίας του– απαιτούσε την προσαρμογή της Δικτατορίας, την μετάλλαξή της σε ένα συνταγματικό μόρφωμα που θα συνδύαζε κάποιες από τις προτάσεις της αναθεώρησης του Καραμανλή του 1963 με την λογική της εξαίρεσης του στρατού από οποιονδήποτε πολιτικό ή κοινοβουλευτικό έλεγχο, σύμφωνα με την λογική του Κεμαλικού Συντάγματος. Ο στρατός ως εγγυητής, όχι του λαϊκού χαρακτήρα του κράτους, όπως στο Κεμαλικό Σύνταγμα, αλλά ως εγγυητής του κοινωνικού καθεστώτος και των ορίων ισχύος των ελευθεριών και των δικαιωμάτων.

Θυμίζει λίγο παλαιο-μαρξιστική προσέγγιση, αλλά γιατί τα μεγάλα οικονομικά συμφέροντα να έχουν κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την δημοκρατία, ή αποστροφή προς την Δικτατορία, από την στιγμή που η οικονομική συνέχεια εξασφαλίζεται και κοινωνική ειρήνη επιβάλλεται με κάθε τρόπο;

Νομίζω δηλαδή ότι δεν υπήρχαν κάποιες τάσεις, ή μηχανισμοί στην οικονομία που θα ήθελαν ή θα είχαν κάποιο λόγο να αντιδράσουν. Η γενικότερη κοινωνική στάση το απέδειξε αυτό, όσο τουλάχιστον η τάση ήταν αναπτυξιακή. Η χούντα βρέθηκε στο κοινωνικό κενό την περίοδο Ιωαννίδη, όταν η οικονομία εισήλθε σε μια βαθύτατη ύφεση.

Το σύστημα απλώς κατέρρευσε το 1973, καθώς συνέπεσαν όλα μαζί: τα γεγονότα του Πολυτεχνείου, η πρώτη πετρελαϊκή κρίση, και ο πληθωρισμός. Για να τα αντιμετωπίσει, ο Ιωαννίδης έφερε τον Ανδρουτσόπουλο, ο οποίος έγινε Υπουργός Οικονομικών, Συντονισμού, Εμπορίου, και Πρωθυπουργός, έχοντας την διαχειριστική πείρα εργαζομένου σε εστιατόριο στο Σικάγο. Δηλαδή, η χώρα ήταν απολύτως απροετοίμαστη.

Συγχρόνως θα πρέπει να είμαστε πραγματιστές. Τι θα μπορούσε να κάνει ο κόσμος; Η μαζική ωμή βία δεν είναι κάτι που εύκολα το αγνοείς. Λίγοι είναι οι ήρωες, όπως ο Μουστακλής και ο Παναγούλης. Η πλει-

οψηφία του κόσμου δεν ήταν –ούτε είναι– ήρωες. Ειδικά όταν η καθημερινή ζωή τους δεν άλλαξε ριζικά, συνέχισαν να ανέχονται το καθεστώς.

Άλλωστε μην ξεχνάμε, ότι η Δικτατορία του 1967 δεν επεβλήθη σε κάποια πραγματικά και βαθιά δημοκρατική χώρα. Η καθημερινότητα της Δικτατορίας δεν διέφερε πολύ από την καθημερινότητα της δεκαετίας του 1950. Η σύντομη περίοδος του 1963-1967 δεν αρκούσε για να διαμορφώσει την συνείδηση μιας πραγματικά δημοκρατικής εμπειρίας.

Αυτό είναι και το πιο αρνητικό αποτέλεσμα της χούντας, έστω μέχρι την τουρκική απόβαση στην Κύπρο: ότι ουσιαστικά απέκοψε την Ελλάδα από την Ευρώπη (ΕΟΚ), θεσμικά αλλά κυρίως πολιτισμικά. Πράγμα που είχε πολύ πιο σύνθετες και μακροπρόθεσμες επιπτώσεις.

Γ. ΑΛΟΓΟΣΚΟΥΦΗΣ: Η ελληνική βιομηχανία είχε αναπτυχθεί στηριζόμενη στο κράτος, οπότε η επιχειρηματική ηγεσία δεν είχε κανένα κίνητρο να αντιταχθεί στην Δικτατορία. Όπως είχε πει και ο ίδιος ο Μποδοσάκης, *‘εμείς είμαστε πάντα με το δοβλέτι’*. Η Δικτατορία έγινε το δοβλέτι, οπότε και οι επιχειρηματίες ήταν με το δοβλέτι. Ενσωματώθηκαν μέσα στο σύστημα ή ενσωμάτωσαν την Δικτατορία στο δικό τους σύστημα. Η μεσαία τάξη που είχε αναπτυχθεί εν τω μεταξύ, γιατί είχε αναπτυχθεί μια μεσαία τάξη με την αστικοποίηση, αποτελείτο από δύο κατηγορίες. Τους παλιούς Αριστερούς, οι οποίοι είχαν υποστεί όλων των ειδών τις διακρίσεις και κυριαρχούσε σε πολλούς από αυτούς και τις οικογένειές τους ο φόβος. Το καθεστώς ήταν ένα βίαιο καθεστώς, δεν ήταν απλώς γελοίο, ήταν πολύ βίαιο.

Ο υπόλοιπος κόσμος επίσης δεν αντέδρασε γιατί φοβόταν. Μην υποτιμούμε φόβο, δεν ήταν απλώς ανοχή, επειδή ζούσαν καλύτερα, ήταν ανοχή και φόβος. Και όσοι από εμάς είμαστε από οικογένειες της μεσαίας τάξης το ζήσαμε. Είμαι αρκετά μεγάλος για να θυμάμαι, ότι έλεγε μάννα μου «κάτσε ρε παιδάκι μου ήσυχος, μην μπλέκεις». Τότε που γίνονταν τα γεγονότα της Νομικής, που ήμουν ακόμα μαθητής, μου έλεγε «μην περνάς από εκεί», «μην πας σήμερα στο φροντιστήριο» ας πούμε, επειδή λίγο παρακάτω είχε γίνει κατάληψη της Νομικής. Το ίδιο μου έλεγε ως φοιτητή το 1973 για το Πολυτεχνείο, αλλά τότε δεν την άκουγα και περνούσα καθημερινά με μερικούς συμφοιτητές μου από το Πολυτεχνείο.

Υπήρχε συνεπώς και ο φόβος. Μην το υποτιμούμε αυτό. Δεν ήταν απλώς γελοίο το καθεστώς, ήταν εξαιρετικά βίαιο. Μερικοί από σας έχετε ζήσει τις βιαιότητες του, εγώ δεν τις έχω ζήσει προσωπικά αλλά μερικοί από σας εδώ τις έχετε βιώσει.

Δ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ: Ο φόβος όμως δεν αποκλείει και την γελοιότητα της εικόνας, αυτό ήθελα να πω.

Κ. ΜΠΟΤΣΙΟΥ: Να συμπληρώσω μόνο αυτό που είπε ο κ. Αλογοσκούφης για τον φόβο. Υπήρχε τρομερός φόβος. Λέμε τώρα ότι είναι γελοία η Δικτατορία εκ των υστέρων, επειδή είδαμε ότι κατέρρευσε. Αλλά με τα μάτια των ανθρώπων της εποχής ήταν και γελοία και εκφοβιστική. Την εποχή εκείνη επιβλήθηκαν και αλλού δικτατορίες και ήταν πολύ αιματηρές, όπως π.χ. στην Χιλή. Κυριαρχούσε φόβος για το τι θα μπορούσε να συμβεί και εδώ. Δεν είναι απλό να βλέπεις ένα άρμα μπροστά σου να πυροβολεί.

Συντονιστής: Πάμε *στην δεύτερη* ερώτηση: Ξεκινώντας από τις τοποθετήσεις που ακούσαμε προηγουμένως, και ιδιαίτερα από αυτό το οποίο είπε ο κ. Χαραλάμπης, θέλω να κάνω το εξής ερώτημα. Είδαμε το πρωί, στην αρχή της Ημερίδας, τα διαγράμματα το οποίο έδειξε ο κ. Κακριδής και ο κ. Αλογοσκούφης για την πορεία της οικονομίας από το 1960, για παράδειγμα, μέχρι το 1974.

Ας αφήσουμε τα τελευταία χρόνια της κρίσης κατά μέρος έτσι κι αλλιώς ένα θεωρητικό πείραμα θα κάνουμε, δηλαδή ας αφήσουμε το 1972, 1973, 1974. Εάν θυμηθείτε τα διαγράμματα που έδειξαν, ουσιαστικά η πορεία της οικονομικής δραστηριότητας της παραγωγής στην βιομηχανία και αρκετά άλλα κρίσιμα οικονομικά μεγέθη δεν αλλάζουν πολύ.

Μάλιστα, υποστηρίχτηκε ότι η σχετικά καλή πορεία την οποία είχαν επί χούντας στην πραγματικότητα ήταν μια παράταση της φόρας που είχε πάρει οικονομία από πριν. Ωραία, πέστε λοιπόν τώρα ότι το έβλεπε αυτό ένας οπότε έλεγε, αφού είναι έτσι τα πράγματα, τι με νοιάζει εμένα τώρα, αν υπάρχει χούντα ή δεν υπάρχει χούντα; Αφού εγώ έχω αυτήν την γραμμική πορεία εξέλιξης στην οποία θα είχα ούτως ή άλλως, βλέ-

ποντας και τι είχε συμβεί προ του 1967. Οπότε πάμε στο ούτως ή άλλως.

Το ερώτημα είναι, εάν υπήρχε άλλο πολιτικό καθεστώς που θα έβγαине από τις εκλογές που θα γίνονταν το Μάιο του 1967, εσείς, τι άποψη έχετε, θα μπορούσε να συνθέσει τα προβλήματα τα οποία είχε τότε, τις αντιθέσεις αλλά και τις δυνατότητες, η ελληνική κοινωνία εκείνη την περίοδο και να οδηγήσει σε ένα καλύτερο αποτέλεσμα την χώρα;

Συν το εξής: Ότι αν το έκανε αυτό με κάποιους όχι μόνο οικονομικά καλύτερους αλλά και κοινωνικά και πολιτικά πιο αποδεκτούς όρους, προφανέστατα μάλιστα και χωρίς την προδοσία, αλλά και την απώλεια της Κύπρου, κλείνει η παρένθεση κατά πάσα πιθανότητα θα ήταν και πιο ομαλή πορεία μετά το 1974.

Άρα πιθανότατα θα αποφεύγαμε και όλο αυτό το εκρηκτικό μείγμα λαϊκισμού, το οποίο σταδιακά απελευθερώθηκε σε πολλούς τομείς και ουσιαστικά πήγε την οικονομία αρκετά πίσω, μείωσε την παραγωγικότητα, διαμόρφωσε συντεχνιακές αντιλήψεις κτλ. Κατά την άποψή σας, θα ήταν δυνατή μια τέτοια εναλλακτική πολιτική διαχείριση των πραγμάτων; Μη μου πείτε ότι ήταν τόσο οργανωμένη η χούντα που επικράτησε και δεν γινόταν αυτό. Ας πούμε ότι δεν ήταν τόσο οργανωμένη, ας πούμε ότι η οργάνωση που έλεγε και ο Χαραλάμπης από την εποχή της Μέσης Ανατολής είχε ξεθωριάσει, και ο Κανελλόπουλος κατάφερνε και έκανε εκλογές το 1967. Ας εξετάσουμε αυτή την υποθετική εναλλακτική.

Κ. ΚΩΣΤΗΣ: Ας ξεκινήσουμε από αυτό. Και μόνο το γεγονός ότι Παπανδρέου και Κανελλόπουλος μπόρεσαν να τα βρουν για να πάνε σε εκλογές τον Μάιο του 1967, δείχνει κάτι: Ότι υπήρχαν τα περιθώρια μιας συνεργασίας μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων

Το αποτέλεσμα θετικά το ξέρουμε, αν γίνονταν τέτοιες εκλογές, ο Παπανδρέου θα κέρδιζε. Ας προσθέσουμε ότι την ίδια στιγμή, σε όλη την Δυτική Ευρώπη περνάμε στην εποχή της σοσιαλδημοκρατίας, έτσι δηλαδή ο αέρας θα έπνεε προς την μεριά του Γεωργίου Παπανδρέου. Αλλά και μόνο το γεγονός ότι υπήρξε αυτή η συναίνεση μετά από τόσο μίσος, τόση φασαρία που είχε γίνει μέχρι τότε, πιστεύω ότι θα μπορούσε να προχωρήσει με πολύ καλύτερες προδιαγραφές από ό,τι μπορούμε να φανταστούμε.

Αυτό που είπε πριν ο Δημήτρης Χαραλάμπης, δηλαδή ότι η Δικτατορία στέρησε την Ελλάδα, έκοψε την επικοινωνία σε όλους τους τομείς με την Ευρώπη, με το τι συμβαίνει στο εξωτερικό είναι μια πολύ μεγάλη υπόθεση πέρα από τα οικονομικά και πέρα από τα πολιτικά. Το ότι εκεί που η Ελλάδα προσαρμοζόταν, ακολουθούσε την Δύση σε όρους πολιτισμού, σε όρους κουλτούρας, ξαφνικά αυτά κόβονται.

Αυτό είναι πολύ μεγάλη υπόθεση. Αυτά θα μπορούσαν να είχαν συνεχιστεί. Θα μπορούσε η οικονομία να συνεχίσει με πολύ καλούς ρυθμούς, αν και βέβαια το ερώτημα είναι –εκεί ο Σταύρος διαφωνεί, το ξέρω– κατά πόσον, όταν έρχεται η στιγμή στην δεκαετία του 1970, να κάνει την στροφή η Ελλάδα προς ένα διαφορετικό μοντέλο, θα ήταν σε θέση να το κάνει.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, επειδή το κουβεντιάσαμε προηγουμένως, σκεφτείτε την Κορέα. Η Κορέα είναι ένα κράτος του οποίου η Ελλάδα παρακολουθεί τα βήματά πολύ στενά από το 1946-47 και μετά, πείτε από το 1953 μετά τον πόλεμο της Κορέας. Την δεκαετία του 1970 η Κορέα αντιμετωπίζει πρόβλημα, όπως και η Ελλάδα. Τι κάνουμε; Οι δικοί μας εδώ δεν ήταν σε θέση να πουν ότι κάνουμε κάτι άλλο. Δηλαδή οι Καραμανλής, Ζολώτας, Παπαληγούρας, είναι άνθρωποι ηλικιωμένοι που πιστεύουν ότι πρέπει να συνεχίσουν την γραμμή των προηγούμενων 20 χρόνων.

Οι κορεάτες, και εδώ ας σημειώσουμε ότι τότε δεν ήταν δημοκρατία, σε όλο αυτό το διάστημα επιλέγουν την στροφή στις υψηλές τεχνολογίες. Στρέφονται προς επενδύσεις υψηλής προστιθέμενης αξίας και εγκαταλείπουν το παρελθόν τους. Αυτό φαντάζομαι ότι δεν θα μπορούσαν να το κάνουν οι δικοί μας. Διαίσθηση είναι, δεν θα μπορούσα να πω κάτι άλλο.

Κ. ΜΠΟΤΣΙΟΥ: Νομίζω κι εγώ ότι θα μπορούσαν να είχαν οδηγηθεί σε μια διαφορετική εξέλιξη τα πράγματα. Πρώτον, αν είχαν γίνει οι εκλογές που δεν έγιναν το Μάιο του 1967 και με την λογική της βαθμιαίας συνάινεσης των πολιτικών δυνάμεων, οι δυνάμεις αυτές θα μπορούσαν ενδεχομένως να έχουν προετοιμάσει καλύτερα την χώρα για μια συστημική κρίση σαν αυτή που ήρθε το 1973 με την πετρελαϊκή κρίση και βρήκε την χώρα εντελώς γυμνή και απροετοίμαστη.

Δεύτερον, οι εκλεγμένες κυβερνήσεις θα είχαν ένα όραμα. Ενδεχομέ-

νως προς την πλευρά του σοσιαλισμού που άρχισε τότε να πιάνει ρίζα στην Ευρώπη, από την Βόρεια Ευρώπη στην Κεντρική και μετά στην Νότια Ευρώπη. Στον Νότο το ζήσαμε με μια καθυστέρηση την δεκαετία του 1980. Θα έλεγα με διεθνείς όρους, ότι η Ελλάδα πήγε με την Δικτατορία πιο κοντά στην Νιξονική Αμερική παρά στην Γκωλική Ευρώπη. Απομακρύνθηκε από την Συμφωνία Σύνδεσης με την ΕΟΚ που ήταν μια «συμφωνία πειθαρχίας». Θα ανάγκαζε νωρίτερα την οικονομία να προσαρμοστεί. Όπως είχε πει ο Παπαληγούρας ως εισηγητής της πλειοψηφίας στην Βουλή των Ελλήνων κατά την κύρωση της Συμφωνίας Σύνδεσης *«από ημάς κυρίως εξαρτάται εάν θα αποδειχθεί η σύμβασις σταθμός προς οικονομικές επιτεύξεις πρωτοφανείς..., ή εάν θα γίνει αρχή μεγάλων οδυνών»*. Δεν ξέρουμε αν θα γινόταν, αλλά θα το είχε προσαθήσει η Ελλάδα νωρίτερα.

Εμείς πήγαμε σε μια λογική της επάρκειας ακολουθώντας τις ΗΠΑ των Νίξον-Κίσινγκερ που έχαναν όμως το ηθικό τους προβάδισμα στον κόσμο. Ακολουθήθηκε το ρητό *«άσπρη γάτα μαύρη γάτα, φτάνει να πιάνει ποντίκια»* χωρίς να ενδιαφέρει ιδιαίτερα το εσωτερικό πολιτικό σύστημα, αρκεί η οικονομία να πήγαινε σχετικά καλά.

Νομίζω ότι το στίγμα που άφησε η Δικτατορία στην ελληνική οικονομία για το μέλλον ήταν ότι μπορούσε με λαϊκισμό και με εσωστρέφεια να προχωρήσει, ενώ την ίδια στιγμή απέκλινε από τον δυτικοευρωπαϊκό πυρήνα που διαμορφωνόταν, όπου το σύνθημα ήταν: *«εξωστρέφεια»*. Αυτή η αντίληψη ότι δεν πειράζει και να αποκλίνουμε, είναι διαχρονικά ένα μειονέκτημα που μας εμποδίζει να ενταχθούμε στην παγκόσμια οικονομία. Η τάση της εσωστρέφειας δείχνει ότι μπήκαμε στην Ευρώπη, αλλά δεν γίναμε «Ευρώπη».

Δ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ: Αυτό με την γάτα το είχε πει ο Ντενγκ Χσιάο Πινγκ αργότερα, όχι ο Μάο. Και ο Τσου εν Λάι είχε πάθει σοκ από ό,τι κατάλαβα όταν γνώρισε τον Μακαρέζο το 1973!

Κ. ΜΠΟΤΣΙΟΥ: Τι θα άκουσε και αυτός! Δύο χρόνια πριν ο Τσου Εν Λάι είχε πει ότι ακόμα μελετούν την Γαλλική Επανάσταση, μετά τον Μακαρέζο θα πήρε και άλλη παράταση ...

Δ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ: Με έχετε καλύψει και οι δύο σε μεγάλο βαθμό. Βέβαια, είναι υποθετική η ερώτηση, δεν μπορεί κανείς να γνωρίζει το τελικό αποτέλεσμα της μετάβασης, αλλά γενικά θεωρώ πως ήταν απολύτως επιτυχή η αποφυγή της χούντας και να γιατί: Λίγο πριν το 1967, ο Βασιλιάς ουσιαστικά παίζει σε όλα τα ανοιχτά μέτωπα, χωρίς να γνωρίζει τι ακριβώς κάνει. Είτε με το Μνημόνιο Παπανδρέου-Κανελλόπουλου, είτε με την μεγάλη χούντα, είτε αργότερα με την μικρή. Την σπασμωδική αυτή τακτική εκμεταλλεύεται ο Παπαδόπουλος, οργανώνει και επιβάλλει το πραξικόπημα. Αν είχε πετύχει το Μνημόνιο των εκλογών και η κοινοβουλευτική διέξοδος από την κρίση, θα ήταν διαφορετική η πορεία.

Αυτό σημαίνει, ότι μακροπρόθεσμα ο κοινοβουλευτισμός και η εκλεγμένη κυβέρνηση θα αποκτούσαν μια πρωτόγνωρη για την μεταπολεμική περίοδο δυναμική. Θα μπορούσαν να ελέγξουν τον στρατό και ο Βασιλιάς θα περιοριζόταν στον συνταγματικό του ρόλο. Η πορεία της χώρας θα ήταν διαφορετική, μακροπρόθεσμα δημοκρατικότερη, μια και μιλάμε για μια περίοδο, όπου το σοσιαλδημοκρατικό συμβόλαιο και το κεϋνσιανό κοινωνικοπολιτικό παράδειγμα κυριαρχούσαν στην Δυτική Ευρώπη.

Βέβαια, είναι υποθετική η ερώτηση, δεν μπορεί κανείς να γνωρίζει το τελικό αποτέλεσμα. Τουλάχιστον όμως θα είχαμε μάλλον αποφύγει την απομάκρυνση από την ευρωπαϊκή πορεία, στην οποία απομάκρυνση οδηγηθήκαμε εξαιτίας της Δικτατορίας.

Συντονιστής: Η τρίτη ερώτηση είναι ακόμα πιο δύσκολη και νομίζω η απάντηση ακόμα και η διατύπωσή της ίσως είναι δυσχερής, αλλά θεωρώ ότι όσο δεν απαντήσουμε σε αυτό, με κάποιο πειστικό τρόπο, θα αιωρείται ένα άγος από εκείνη την εποχή.

Όπως φάνηκε και από την εισήγηση που έκανε ο κύριος Νικολακάκης πριν, υπάρχουν μια σειρά από βλάβες, είτε στο περιβάλλον είτε σε άλλες πλευρές της οικονομικής και δημόσιας ζωής ευρύτερα, οι οποίες ακόμα δεν έχουν θεραπευθεί, δεν έχουν αντιμετωπιστεί.

Τις δημιούργησε η Δικτατορία, διαμορφώθηκαν συμφέροντα τα οποία υπερασπίζονται αυτές τις στρεβλώσεις, είτε είναι η πρόσβαση στις ακτές είτε είναι δικαιώματα, ή μάλλον ανοχές, σε παράνομη οικοδόμηση, είτε καταστροφές που έχουν γίνει χωρίς να αναταχθούν και ούτω καθεξής.

Το ερώτημά μου λοιπόν, όσο απλό και πεζό κι αν ακούγεται, είναι το εξής: Τι χρειαζόμαστε για να τα διορθώσουμε αυτά; Δηλαδή ως πότε θα υπάρχουν όλες αυτές οι συνέπειες; Τώρα αυτό το λέω και με ένα είδος αυτοκριτικής γιατί μερικοί έχουμε περάσει και από κυβερνητικές θέσεις και πάλι έχουμε σταθεί με ψηλά τα χέρια χωρίς να μπορούμε να κάνουμε ουσιώδεις παρεμβάσεις σε τέτοια θέματα.

Δηλαδή τι είναι αυτό που χρειάζεται; Υπάρχει ανάγκη για μια νέα συνταγματική πρόβλεψη; Είναι ανάγκη να επινοηθούν κάποιοι νέοι θεσμοί; Τι πρέπει να κάνουμε για να διορθώσουμε τα πιο οχληρά από αυτά τα κληρονομημένα εγκλήματα που έχουν γίνει;

Κ. ΚΩΣΤΗΣ: Νομίζω είναι δύο πράγματα που απαιτούνται. Το ένα είναι τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα. Μην ξεχνάτε ότι ακόμα και τώρα δεν έχουμε Κτηματολόγιο, δεν είναι σαφές τι κατέχει ποιος.

Είναι κάτι το οποίο μην ξεχνάτε, ξεκινάει από το 19ο αιώνα. Τον 19ο αιώνα, όπως σε όλη την διάρκεια των 200 ετών ζωής του ελληνικού κράτους, η καταπάτηση της γης είναι ένα πάγιο φαινόμενο το οποίο δεν έχει σταματήσει ακόμα και τώρα. Ένα είναι αυτό.

Αν ποτέ τελειώσει το Κτηματολόγιο και αποσαφηνιστούν αυτά τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα, νομίζω ότι θα είναι ένα καλό βήμα. Όχι πώς αυτόματα θα λύσει κάποια πράγματα. Στο βαθμό που η αντιμετώπιση αυτού του προβλήματος εξαρτάται από έναν Υπουργό, δεν θαλυθεί ποτέ. Αν είχαμε μια αποτελεσματική γραφειοκρατία –αυτήν την οποία μπορούμε να φανταστούμε και να ελπίσουμε αλλά κατά πάσα πιθανότητα δεν θα αποκτήσουμε ποτέ, η οποία διαχειρίζεται την λύση τέτοιων προβλημάτων και καθημερινών διαδικασιών– τότε θα μπορούσε να δοθούν κάποιες λύσεις.

Αλλά και τώρα ακόμα σκεφτείτε στην Κρήτη, προσφάτως το διάβαζα, υπάρχουν τελεσίδικες αποφάσεις για την κατεδάφιση αυθαιρέτων πάνω στην θάλασσα. Παρεμβαίνουν οι ίδιοι οι δικαστές στο Λασίθι και εμποδίζουν την κατεδάφισή τους.

Οι εταιρείες που αναλαμβάνουν την κατεδάφιση μετά παραιτούνται γιατί φοβούνται. Εδώ δεν έχεις μια γραφειοκρατική διαδικασία η οποία θα αναλάβει και θα φέρει σε πέρας αυτές τις υποχρεώσεις του κράτους,

σίγουρα ο Υπουργός δεν θα ενδιαφερθεί να το κάνει. Και μην προσβληθείτε οι έχοντες.

Κ. ΜΠΟΤΣΙΟΥ: Συμφωνώ ότι το Κτηματολόγιο ήταν ένα πολύ μεγάλο βήμα. Θυμίζω ότι τον 19ο αιώνα οι πολίτες έκαιγαν υπερηφάνως τους νόμους για τα Κτηματολόγια.

Η γη στην Ελλάδα ταυτίζεται με την έννοια της πατρίδας. Δηλαδή η ιδιοκτησία συμπυκνώνει τον πατριωτισμό, την προσωπική σχέση με την πατρίδα. Επίσης, είναι συστατικό στοιχείο του ελληνικού οικονομικού μοντέλου και για αυτό γίνονται μάχες για την διεκδίκηση ιδιοκτησιών και βολεύει τους διεκδικητές η ρευστότητα, το «γκρίζο» της ιδιοκτησίας. Το κτηματολόγιο μπορεί να οριστικοποιήσει την ιδιοκτησία μειώνοντας το «γκρίζο», πράγμα που ενδεχομένως μπορεί να συγκρατήσει την συνεχή καταστροφή του αστικού τοπίου.

Μια άλλη απαραίτητη συνθήκη είναι η πολιτική βούληση. Το ελληνικό κράτος είναι παντοδύναμο όταν θέλει, ενώ όταν δεν θέλει έχει πηλίνα πόδια. Αυτό όμως, δεν μπορεί να είναι δουλειά ενός υπουργού που έχει μια πολύ συγκεκριμένη θητεία σε ένα υπουργείο και ο εκλογικός κύκλος συνήθως δεν επαρκεί για ουσιαστικές μακροπρόθεσμες μεταρρυθμίσεις, με τις ελλείψεις που έχει η κρατική γραφειοκρατία. Επίσης, η πολιτική μας κουλτούρα είναι αντίθετη στην ανωνυμία μιας αποτελεσματικής γραφειοκρατίας, ενός ανώνυμου κράτους. Είναι προφορική και έντονα διαπροσωπική, γεγονός που καθιστά πιο δύσκολη την υπέρβαση παγιωμένων προβλημάτων, στα οποία πολλοί έχουν προσαρμοστεί.

Δ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ: Είμαστε μια κοινωνία, όπου η δημοκρατία υπήρξε εξαρχής όχι μια διαδικασία διεύρυνσης και εμβάθυνσης των δικαιωμάτων και ελευθεριών, αλλά –μέσω της τόσο πρώιμης ισχύος της καθολικής ψηφοφορίας– ένας μηχανισμός καθιέρωσης και αναπαραγωγής της εξουσίας μέσω της ενεργοποίησης του κοινωνικού κεφαλαίου που αποτέλούσε την πολιτική δύναμη των τοπικών προυχόντων. Το θέμα είναι πολύ σύνθετο και αναφέρεται στην αρνητική συμβολή της Δικτατορίας σε μια ιστορική πορεία διαμόρφωσης, αναδιαμόρφωσης και υπέρβασης ή όχι των δημοκρατικών ελλειμμάτων.

Θα έλεγα, αν και ίσως μοιάζει λίγο απαισιόδοξο, ότι για δημοκρατία αρχίζουμε να μιλάμε πραγματικά με την σταθεροποίηση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας, όπου η ένταξή μας στην διαδικασία της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης υπήρξε καταλυτικά θετική για την ποιότητα της δημοκρατίας μας. Σημαίνει, ότι σε μεγάλο βαθμό η αξιακή εμβάθυνση της δημοκρατίας μας δεν είναι προϊόν εσωτερικών διαδικασιών, αλλά αποτέλεσμα της ένταξής μας στην διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Νομίζω λοιπόν, ότι είναι αδύνατον να απαντήσει κανείς σύντομα σε αυτή την ερώτηση, γιατί η Δικτατορία ενέτεινε προφανώς τάσεις και στάσεις που ήδη υπήρχαν στην ελληνική κοινωνία και έχουν ιστορικές καταβολές κυρίως στις παθογένειες της σχέσης δημόσιου – ιδιωτικού που συνδέονται με τον συστημικό χαρακτήρα των πελατειακών σχέσεων ως μηχανισμού αναπαραγωγής της εξουσίας.

Επίσης θα πρέπει να αναλύσει κανείς ποιες κοινωνικές στάσεις επικράτησαν κατά την περίοδο της Δικτατορίας και πώς αυτές αναπροσαρμόστηκαν και ενσωματώθηκαν αργότερα στην δεκαετία του 1980 και στην περίοδο πριν και μετά την δημοσιονομική κρίση του 2010. Κρίση, η οποία ακόμη, παρά τους εκάστοτε κυβερνητικούς διθυράμβους, δεν έχει ξεπεραστεί.

Τέλος, αν προσπαθήσει κανείς να συγκεφαλαιώσει που καταλήξαμε, νομίζω ότι το βασικό στοιχείο το οποίο αποκομίζω είναι μια γενικότερη συναίνεση ως προς το γεγονός ότι η Δικτατορία διέκοψε μια ιδιαίτερα θετική για την ιστορία της Ελλάδας πολιτισμική πορεία, η οποία ίσως να είχε βοηθήσει στην υπέρβαση των δημοκρατικών ελλειμμάτων που χαρακτηρίζουν τις στάσεις και συμπεριφορές στην ελληνική κοινωνία. Αυτή η απότομη αποσύνδεση είχε καθοριστικά αρνητικές συνέπειες και για το μέλλον, δηλαδή για το δικό μας παρόν σήμερα.

Κ. ΚΩΣΤΗΣ: Να προσθέσω κάτι ακόμα. Αυτό που είπα, για τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα τον 19ο αιώνα, έχει να κάνει και με το γεγονός του περάσματος από το Οθωμανικό δίκαιο στο Ρωμαϊκό δίκαιο. Αυτό δεν είναι κάτι απλό, όπως διατυπώνεται με μια φράση, είναι ιδιαίτερα πολύπλοκο και οποιαδήποτε διεκδίκηση της ιδιοκτησίας για ένα κομμάτι γης είναι πολύ δύσκολο. Γιατί ο Οθωμανός δεν είχαν την ιδιοκτησία κατά το Ρωμαϊκό δίκαιο, είχαν έναν άλλο καθεστώς.

Το πώς θα μεταφραστούν αυτά, τι δυσκολίες υπήρξαν, πόσες φορές άλλαξαν νομολογίες, είναι μια περίπλοκη ιστορία. Για παράδειγμα, ακόμα και αυτή την στιγμή στα Γενικά Αρχεία του Κράτους στην Θεσσαλονίκη που καλύπτει όλη την Βόρεια Ελλάδα, υπάρχουν τα *ταπιά* - τίτλοι ιδιοκτησίας στα οθωμανικά, και βλέπουμε μια σειρά κληρονόμους, ιδιοκτήτες κτλ. να προσπαθούν μέσω αυτών να κατοχυρώσουν την ιδιοκτησία τους ή να την διεκδικήσουν. Είναι τόσο πολύπλοκα θέματα που δεν έχουν λυθεί ακόμα, 110 χρόνια μετά την εθνική απελευθέρωση της περιοχής.

Συντονιστής: Σας ευχαριστώ. Πριν δώσω το λόγο για τοποθετήσεις, επιτρέψτε μου να κάνω μια δήλωση διότι μερικοί ρωτάνε πώς σκεφτήκαμε να κάνουμε αυτήν την Ημερίδα για τα οικονομικά της Δικτατορίας και κανείς άλλος δεν είχε σκεφτεί μέχρι τώρα.

Νομίζω ότι είμαστε υποχρεωμένοι να αναφέρουμε ότι πρώτος οργάνωσε μια μαχητική αντιπολίτευση στα οικονομικά της Δικτατορίας με τα γραπτά του ήταν ο **Σάκης Καραγιωργας**, ο οποίος το πλήρωσε πολύ ακριβά και με την φυλακή και την αναπηρία και όλα τα βάσανα τα οποία πέρασε μετά. Θεωρώ ως εκ τούτου, ότι θα ήταν σωστό εκ μέρους μας να αφιερώσουμε όλη αυτήν την πρωτοβουλία που πήραμε στην μνήμη του.

Τώρα ανοίγοντας τον τελικό κύκλο συζητήσεων, θα παρακαλούσα θερμά καθέναν να λέει πρώτα το όνομά του γιατί τηρούνται πρακτικά τα οποία θα εκδοθούν έπειτα από λίγους μήνες και μετά να κάνει την τοποθέτησή του. Περιττό να σας πω ότι, όσο πιο σύντομη είναι αυτή η τοποθέτηση, τόσο μεγαλύτερο αντίκτυπο θα έχει. Τον λόγο έχει ο κ. Στέλιος Λογοθέτης.

ΣΤ. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ: Θεωρώ ότι είναι πολύ επίκαιρη η πρωτοβουλία αυτή και συγχαρητήρια, αλλά πρέπει να έχει και συνέχεια.

Ιδιαίτερα σήμερα που βλέπουμε η Ακροδεξιά να έχει σηκώσει κεφάλι, υπάρχει μεγάλος φόβος ότι στις ευρωβουλευτές εκλογές θα έχουμε πλειοψηφία στο Ευρωκοινοβούλιο των ακροδεξιών κομμάτων, και στην Ελληνική Βουλή έχουμε παρέλαση υπερσυντηρητισμού σήμερα, με αφορμή το γνωστό νομοσχέδιο.

Άρα δεν θα συμφωνήσω απόλυτα ότι η χούντα δεν είχε όραμα, μπορεί

να μην είχε ένα όραμα όπως το φαντάζεστε, αλλά έχει ταξική ιδεολογία, εκπροσωπούσε τον ακραίο ελληνικό συντηρητισμό, παραδοσιακά με ιστορίες, εθνικισμό, ρατσισμό, ψευτο-πατριωτισμό και βασικά αντικομμουνισμό στα πλαίσια του ψυχρού πολέμου και θεωρούσε ότι υπηρετούσε τα συμφέροντα του αμερικανικού ιμπεριαλισμού, ας το πω έτσι, του δυτικού κόσμου ας το πω καλύτερα.

Προσπάθησε να κάνει άλκιμη νεολαία, δεν τα κατάφερε, απομονώθηκε προς τιμή των Ελλήνων διανοουμένων, ελάχιστες εξαιρέσεις, ο Γ. Γεωργαλάς ήταν εξωνημένη περίπτωση, πρώην κομμουνιστής κτλ. και μερικοί άλλοι τότε. Αλλά η πλειοψηφία της ελληνικής διανόησης κράτησε μια σοβαρή θέση, όπως ο Σεφέρης κτλ.

Δεν θα συμφωνήσω επίσης ότι δεν υπήρχε μεγάλη διαφθορά της Δικτατορίας. Γιατί; Ο Τύπος ήταν με λογοκρισία, δεν θα μπορούσε να επικεντρωθεί. Και πιο σκαστό παράδειγμα; Ποιος Πρωθυπουργός της μεταπολίτευσης της θα τολμούσε να καθίσει μόνιμα σε βίλα που θα του παραχωρούσε ο Ωνάσης ή οποιοσδήποτε εφοπλιστής;

ΣΥΝΕΔΡΟΣ: Μήπως έγινε κάτι ανάλογο πρόσφατα;

ΣΤ. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ: Αν λέτε για τον Τσίπρα, σας θυμίζω ότι υπέστη μια σοβαρή κριτική ακόμα και για μια απλή φιλοξενία. Δεν αφέθηκε στην σκιά, ούτε άλλωστε προέκυψε οτιδήποτε για κάποια συναλλαγή.

Το δεύτερο: Σας θυμίζω την διαπλοκή που είχε όλο το χουντικό κατεστημένο μετά την μεταπολίτευση. Για παράδειγμα, ο Καραπαναγιώτης έγινε αρχηγός ασφάλειας στην Mobil Oil, και άλλοι εξέχοντες γίνανε CEO, έγιναν στελέχη επιχειρήσεων οι οποίες είχαν ωφεληθεί από την χούντα.

Και μετά η έρευνα πρέπει να παρακολουθήσει και την κίνηση του χουντικού χρήματος. Γιατί κάποια καινούργια τζάκια και κάποιοι γνωστοί επιχειρηματίες που γνωρίζω πώς ξεκίνησαν και τους παρακολουθώ από την εποχή την δική μου, τυχαίνει σήμερα να ξέρω ότι εξελίχθηκαν έτσι επειδή ήταν θιασώτες του Παπαδόπουλου. Για παράδειγμα, ο Χαράλαμπος Παπαδόπουλος σύχναζε σε γνωστό ξενοδοχείο του Πειραιά όπου συγκεντρωνόταν και παίζανε χαρτιά και τα λέγανε πολύ στενά μεταξύ

τους και κάπου το χρήμα της χούντας πήγαινε σε κάποιους επιχειρηματίες. Ξέπλυμα χρήματος γινόταν. Ξέρετε ποιοι βοήθησαν στο ξέπλυμα του χρήματος; Μερικοί σημερινοί επιχειρηματίες που ξεκίνησαν από τότε, ξαφνικά βρέθηκαν πάμπλουτοι. Πού τα βρήκαν αυτοί; Πώς έγιναν;

Επομένως υπήρχε διαπλοκή, η οποία θέλει έρευνα. Θέλει έλεγχο. Ποιοι έπαιρναν κρατικές προμήθειες από την χούντα; Το έχετε ερευνήσει; Ποιες επιχειρήσεις έπαιρναν κρατικές προμήθειες επί χούντας; Για δείτε το να δούμε τις κρατικές προμήθειες, να εντοπίσουμε την διαπλοκή.

Για το θέμα της ανάπτυξης, είπε πολύ σωστά ο κ. Αλογοσκούφης και οι άλλοι με τις εξαιρετικές εισηγήσεις, ήταν η συνέχεια της τότε οικονομίας. Ναι, αλλά υπήρχε και μια άλλη πρόταση τότε ενός κινήματος προοδευτικού, της Αριστεράς, της σοσιαλδημοκρατίας που έβαζε άλλα προτάγματα οικονομικής ανάπτυξης από πολύ παλαιότερα, και τα οποία έρχονταν σε σύγκρουση με τα καθιερωμένα μοντέλα ανάπτυξης του καθεστώτος που επικράτησε μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Έβαζαν μια άλλη ανάπτυξη ενάντια στην μετανάστευση, που δεν θα υπήρχε διαφθορά, που θα υπήρχε λαϊκός έλεγχος.

Και σε τελευταία ανάλυση, καμία αλλαγή ή μεταρρύθμιση δεν πρόκειται να γίνει στην Ελλάδα χωρίς λαϊκή υποστήριξη. Καταπατήσεις επί χούντας γίνονταν. Ξέρετε στην Κοκκινιά πότε σταματήσαμε; Όταν ξεσηκώσαμε τον κόσμο και του είπαμε «πρόσεξε, καταπατήσεις δεν γίνονται από αθώους ανθρώπους, έστω και από φτωχούς, γίνονται γιατί σου στερούν το χώρο που θα κάνεις τα σχολεία σου, τα θέατρα σου». Και ξεσηκώθηκε ο κόσμος και υποστήριξε το γκρέμισμα των αυθαιρέτων και γκρεμίσαμε κάπου 100 αυθαίρετα και τέλος πάντων σώθηκε η δημόσια έκταση και έγινε το Κατράκειο.

Συντονιστής: Ευχαριστούμε. Ο κ. Σταύρος Θωμαδάκης έχει το λόγο.

ΣΤ. ΘΩΜΑΔΑΚΗΣ: Ευχαριστώ πολύ. Θέλω να συγχαρώ για την διοργάνωση. Βρήκα την συζήτηση, όση άκουσα, πολύ εποικοδομητική και διαφωτιστική για ένα πράγμα που πολλοί από μας, περιλαμβάνω τον εαυτό μου σαφέστατα, προτιμούσα να μην το σκέφτομαι: Τι γινόταν στην οικονομία της Δικτατορίας και έλεγα στον εαυτό μου πώς δεν ήταν

τίποτα παρά μια γραμμική προέκταση του τι γινόταν στα προηγούμενα χρόνια. Το άγγιξαν πολύ πιο έξυπνα οι ομιλητές συνάδελφοι.

Θέλω να κάνω μόνο δύο παρατηρήσεις, πολύ βραχείες, από όλη την συζήτηση που νομίζω ήταν πολύ γόνιμη.

Το πρώτο είναι ότι πολλή από την συζήτηση, ιδίως αυτή που άκουσα μεταξύ σας, ακουμπάει λίγο γενικότερα σε πιο θεωρητικά ζητήματα, όπως δημοκρατία, δημόσιος χώρος, ανάπτυξη. Εκεί απλώς ήθελα να πω πως βεβαίως είναι πλούσιος ο προβληματισμός που υπάρχει γενικώς, αλλά να θυμηθούμε ότι υπάρχουν πολλών ειδών δικτατορίες.

Υπάρχουν δικτατορίες που, όπως πολύ σωστά είπατε, ήταν πολύ χειρότερες από την δική μας, Αργεντινή, Χιλή κτλ., υπάρχουν και οι δικτατορίες της Νοτιοανατολικής Ασίας, οι οποίες ήτανε εξίσου καταπιεστικές όσον αφορά τον δημόσιο χώρο, αλλά είχαν μια μακροπρόθεσμη οπτική η οποία οδήγησε σε οικονομικά θαύματα που τα ξέρουμε όλοι, μην τα συζητώ.

Άρα εκεί χρειάζεται, νομίζω, καλύτερη εκλέπτυνση του σκεπτικού μας και του τι θα μπορούσε να έκανε μια άλλη Δικτατορία, πιο ανοιχτόμυαλη, που είναι μια δεύτερη γραμμή συζήτησης σε σχέση με αυτό το counter-factual που θέσατε όλοι σας, τι θα γινόταν αν δεν ήταν δικτατορία, αλλά είχε γίνει μια κοινοβουλευτική κυβέρνηση μετά τις εκλογές του 1967.

Το τελευταίο σημείο: Πιστεύω ότι το μοντέλο του οικονομικού θαύματος, και μιλάω για το 1953 έως 1974, στηριζόταν σε τρία πόδια: το ένα ήταν ο προστατευτισμός, το άλλο η στενή βάση των μεγαλοβιομήχανων που λέτε ότι ήταν η βιομηχανία, και το τρίτο ήταν βέβαια ο κεντρικός σχεδιασμός που γινόταν στην Ελλάδα και λεγόταν Νομισματική Επιτροπή και Πιστωτική Επέκταση. Δηλαδή ποιος χρηματοδοτούνταν και πόσο, ήταν ένα θέμα κεντρικών αποφάσεων, δεν είχαμε ελεύθερο τραπεζικό σύστημα. Παρόλα αυτά, στην δεκαετία του 1960 ήδη αρχίζουν να διαμορφώνονται τάσεις τόσο για την απελευθέρωση όπως λέμε, του τραπεζικού συστήματος και των συναλλαγών, όπως επίσης και τάσεις για αναδιαμόρφωση των βιομηχανικών γενομένων στην Ευρώπη και διεθνώς.

Αυτό σήμαινε, κατά την γνώμη μου, πως το θαύμα του 1960 περιείχε και το σπέρμα της αυτοκαταστροφής του, δηλαδή ήταν κάτι το οποίο δεν ήταν διατηρήσιμο. Εγώ νομίζω πως ήταν δυνατόν το 1960 να το δια-

κρίνει κάποιος αυτό, ίσως κάποιοι το διέκριναν, ίσως ο Παπαληγούρας, δεν ξέρω.

Το ερώτημα επομένως είναι στο μυαλό μου, αν η Δικτατορία με την συμπίεση του δημόσιου χώρου, με την ποινικοποίηση της ελεύθερης γνώμης και των διεκδικήσεων, απέτρεψε εκείνες τις δυνάμεις που θα μπορούσαν εν τω μεταξύ να έχουν δουλέψει κάποια σχέδια για βιομηχανικό μετασχηματισμό που θα μας έβγαине σε καλό, γιατί θα έκανε την οικονομία πιο ανθεκτική απέναντι στην κρίση του 1974, εννοώ την πετρελαϊκή κρίση.

Γ. ΑΛΟΓΟΣΚΟΥΦΗΣ: Θέλω να πω κάτι πολύ σύντομα που δεν είχα την ευκαιρία να το πω στο κλείσιμο της ομιλίας μου λόγω χρόνου.

Η δική μου γνώμη είναι, και ξεκινώ από αυτό που είπε τώρα τελευταία ο κ. Θωμαδάκης, ότι χωρίς τη Δικτατορία θα άλλαζε νωρίτερα το αναπτυξιακό υπόδειγμα της χώρας. Ήδη από την εποχή της Ένωσης Κέντρου, αν όχι και νωρίτερα υπήρχαν ενδείξεις αλλαγής. Θα γινόταν πιο φιλελεύθερο και δημοκρατικό σε τρεις τουλάχιστον κατευθύνσεις.

Πρώτα από όλα, το χρηματοπιστωτικό σύστημα δεν μπορούσε να παραμείνει όπως ήταν. Καθώς απελευθερώνονταν σταδιακά οι κινήσεις κεφαλαίου σε όλο τον κόσμο μετά το 1965, στην Ελλάδα, δεν θα μπορούσαμε να έχουμε τον καθορισμό των πάντων μέσω της Νομισματικής Επιτροπής αν δεν είχαμε την Δικτατορία.

Επίσης στις εργασιακές σχέσεις, δεν θα μπορούσε να παραμείνει αυτό το καθεστώς του απόλυτου ελέγχου από την κυβέρνηση. Στο μετεμφυλιακό οικονομικό υπόδειγμα, δεν είχαμε καθορισμό των μισθών μέσω διαπραγματεύσεων των κοινωνικών εταίρων. Τα πάντα τα καθόριζε η εκάστοτε κυβέρνηση. Αυτό θα υπήρχε πίεση να αλλάξει πολύ νωρίτερα αν δεν είχε μεσολαβήσει η Δικτατορία.

Τέλος θα υπήρχαν ενδεχομένως και άλλες αλλαγές στο μεταπολεμικό υπόδειγμα ανάπτυξης, με ενίσχυση του κοινωνικού κράτους για παράδειγμα, πριν η οικονομία αντιμετωπίσει κρίση όπως έγινε μετά το 1973. Ενδεχομένως τα αποτελέσματα να ήταν καλύτερα. Λέω ενδεχομένως, διότι όλα αυτά βασίζονται σε υποθέσεις.

Αρα τι έκανε η Δικτατορία; Η Δικτατορία έκανε αυτό που μας είπε ότι

έκανε. Ο Παπαδόπουλος θυμάμαι ότι έλεγε «έχω βάλει την Ελλάδα εις τον γύψον». Εβαλε στο γύψο όλες αυτές τις εξελίξεις και μας πήγε πίσω ουσιαστικά στο άμεσα μετεμφυλιακό καθεστώς, δηλαδή αυτό της δεκαετίας του 1950.

Ο αυταρχισμός της διακυβέρνησης επί δικτατορίας είχε όλα αυτά τα μειονεκτήματα που δεν έχει μια δημοκρατία, δεν είχε αντιπολίτευση, γιατί δεν υπήρχε εσωτερική αντιπολίτευση. Δεν θα με εξέπληττε καθόλου αν κάποιος ψάξει σοβαρά τα θέματα της διαφθοράς, να διαπιστώσουμε ότι εκείνη την εποχή ενισχύθηκε η διαφθορά.

Αλλά νομίζω ότι η μεγαλύτερη ζημιά που έκανε ήταν το ότι πάγωσε τις εξελίξεις για 7 χρόνια που ενδεχομένως αυτά τα 7 χρόνια θα ήταν πολύ πιο δημιουργικά. Διότι όταν απελευθερώθηκαν πια οι κοινωνικές δυνάμεις με την μεταπολίτευση, η διεθνής οικονομία είχε μπει ήδη σε κρίση και μαζί με αυτήν είχε μπήκε η ελληνική οικονομία σε κρίση, στην κρίση της δεκαετίας του '70. Η κρίση αρχικά ξεπεράστηκε, αλλά εμείς με πάντα λειτουργούσαμε από κει και πέρα με διαφορά φάσης σε σχέση με την Ευρώπη. Στην Ευρώπη ξεκίνησε την νομισματική πολιτική να αλλάζει σε αντιπληθωριστική κατεύθυνση στην δεκαετία του 1980 ενώ σε εμάς στην δεκαετία του 1990. Η ενίσχυση του κοινωνικού κράτους στην Ευρώπη έγινε στην δεκαετία του 1960 και του 1970, εμείς προσπαθήσαμε στην δεκαετία του 1980. Μεγάλο μέρος αυτής της καθυστέρησης ήταν αποτέλεσμα της Δικτατορίας.

ΣΥΝΕΔΡΟΣ: Σε όλες τις ομιλίες που ακούσαμε, νομίζω ότι έλειψε η αναφορά σε μια λέξη που είναι ο «θεσμός». Έχω την εντύπωση ότι η Ελλάδα δεν κατόρθωσε ποτέ από την ανεξαρτησία και μετά, αλλά και νωρίτερα, να έχει σταθερούς θεσμούς, θεσμούς, μακράς εμβέλειας και θεσμούς οι οποίοι να μην καταστρατηγούνται από τις επιθυμίες διαφόρων ομάδων.

Δεν άκουσα καθόλου την λέξη και άρχισα να την δουλεύω, μου φάνηκε λίγο περίεργο γιατί μέσα στην Ευρώπη συνεχώς μιλούν οι πάντες για θεσμούς. Πώς εξελίσσονται οι θεσμοί, πως υπάρχουν θεσμοί και πώς συντηρούνται οι θεσμοί και συνεχίζουν μέχρι σήμερα.

Έχω την αίσθηση ότι η Ελλάδα δεν έχει κατορθώσει ούτε και μέσα στην Ευρώπη να αποκτήσει θεσμούς ακόμα. Άρα εκεί υπάρχει κάποια

αναφορά; Φυσικά η χούντα δεν θα μπορούσε να είχε κάνει καινούργιους θεσμούς, αλλά η χούντα δεν απετράπη ακριβώς γιατί δεν υπήρχαν και θεσμοί ισχυρότεροι πριν.

Γ. ΦΛΩΡΟΣ: Είμαι δημοσιογράφος, θέλω να πω δυο λόγια για αυτό που λένε μερικοί σήμερα, ότι δήθεν στην χούντα δεν είχαμε σκάνδαλα. Εγώ θα σας πω μόνο ορισμένα από μνήμης, σε σχέση με πριν και μετά, μόνο ορισμένα καταγραφικά για την Ιστορία:

Τις σχέσεις που είχε η χούντα με το εφοπλιστικό κεφάλαιο τις σχέσεις που είχε με τις Τράπεζες, τον ρόλο και την σχέση που είχε με τον Ανδρεάδη, και τις σχέσεις που είχε με τον Τομ Πάππας, τον Μποδοσάκη, τον Ωνάση, τον Νιάρχο, τον Στρατή Ανδρεάδη. Την διαφθορά σε οικονομικό επίπεδο. Ο Μακαρέζος είχε συμφωνήσει με κάποιον McDonald να γίνει επένδυση 38 εκατομμύρια δολάρια. Δεν έγινε ποτέ τίποτα. Τα έφαγε ο McDonald. Το σκάνδαλο Litton, αν το θυμάστε. Το «Τάμα του Έθνους», την Siemens και την σχέση που είχε και μετά με την ΔΕΗ, τις εργολαβίες και την οικογενειοκρατία. Θυμηθείτε πόσους κολλητούς είχε ο Παπαδόπουλος και πόσους κολαούζους είχαν διορίσει οι υπουργοί του Παπαδόπουλου σε Διοικήσεις Οργανισμών, και ποσά άτοκα δάνεια έδιναν σε επιχειρηματίες. Και θαλασσοδάνεια. Μόνο αυτά φτάνουν.

Και να πω κι ένα τελευταίο: Προς τιμήν του ο Νίκος Χριστοδουλάκης ανέφερε τον **Σάκη Καράγιωργα**. Σε μια μελέτη του είχε υπολογίσει ότι τα κέρδη των βιομηχάνων από το 1967 μέχρι το 1974 αυξήθηκαν κατά 80%.

Π. ΜΥΛΩΝΑΣ: Είμαι οικονομολόγος και τέως διοικητής δημοσίων οργανισμών.

Ξεκινώ, σεβόμενος τον χρόνο πάντα, με το γενικά γνωστό ότι «*διοικείν εστί προβλέπειν*», το ξέρουμε όλοι. Έλεγαν και οι Ρωμαίοι επίσης, πώς θα διοικήσει κανείς μια χώρα αν δεν μπορεί να την μετρήσει;

Εδώ. αναφέρομαι στο ερώτημα που έθεσε ο κ. Χριστοδουλάκης, τι μας έφταιξε μετά και δεν είχαμε τους ικανοποιητικούς ρυθμούς. Και βέβαια όλα όσα αναφέρθηκαν για την περίοδο της Δικτατορίας είναι σωστά και επαίσχυντα, αλλά κι εμείς ως Δημοκρατία στην συνέχεια, δεν είχαμε τους ικανοποιητικούς ρυθμούς που θα έπρεπε.

Από την εμπειρία ζωής έχω να καταθέσω τηλεγραφικά μια γνώμη, σε συνέχεια του αρχικού μου προβληματισμού: Ότι εδώ έχουμε το *αδιοίκητο*, κανείς δεν ελέγχει τίποτα όσο θα έπρεπε. Παράδειγμα: στην περίοδο από την έναρξη της ένταξής μας στην ΕΟΚ μέχρι το 2014, από το 1980 μέχρι το 2014, εισέρρευσαν στην Ελλάδα, σε τιμές εκταμίευσης 200 δις ευρώ, για εκτέλεση προγραμμάτων με την εθνική συγχρηματοδότηση 300 δις ευρώ.

Εν τούτοις, αντί να απογειωθούμε οικονομικά χάρις σε αυτήν την βοήθεια, είχαμε την χρεοκοπία του 2009-2010 και τα Μνημόνια. Πιστεύω ότι αυτό έγινε γιατί υποκαταστάθηκαν οι ανεπαρκείς, κατά τα άλλα Ελεγκτικές Αρχές από άλλες Επιτροπές με στόχο μόνο την απορροφητικότητα των κονδυλίων και έγινε λεηλασία σε βάρος των κοινοτικών αυτών πόρων, ώστε οι καταθέσεις των Ελλήνων στο εξωτερικό, χάρις σε αυτή την κακή διαχείριση των κοινοτικών κονδυλίων να φύγουν και να κατευθυνθούν εκεί και να πάψουν να αποτελούν βάρος οικονομικό για την ελληνική πραγματικότητα.

Αλλά και γιατί οι Έλληνες πολιτικοί δεν συνειδητοποίησαν ότι δεν έφτανε μόνο η απορροφητικότητα, έπρεπε να σκεφτούν ότι το 75% αυτών των κοινοτικών κονδυλίων, προγραμμάτων ήταν ελληνικά χρήματα, ελληνική πόροι.

Είναι η αρχική συμμετοχή στο κοινό ταμείο και η κατά μέσο όρο 35% τελική συμμετοχή, συγχρηματοδότηση 75% συμποσούται η εθνική συμμετοχή. Επομένως, εάν διασπαθιστούν κατά 50% οι πόροι αυτοί σημαίνει όχι μόνο απώλεια πόρων των κουτόφραγκων που μας έδωσαν τα λεφτά, αλλά και εθνικών πόρων αιματηρών για την ελληνική οικονομία.

Να πω επίσης ότι κοντά σε αυτά υπογραμμίζει το αδιοίκητο και έρχεται η έλλειψη αποτελεσματικότητας του θεσμού της Δικαιοσύνης στον βαθμό που θα έπρεπε να είναι. Μάλιστα ένας Διεθνής Οργανισμός κατέταξε την Ελλάδα, η οποία, παρότι έχει παραπέσει από την 25η θέση ως πλουσιότερη χώρα να αγγίζει πλέον την 50η θέση παγκόσμια, στο δικαστικό επίπεδο από την αργοπορία των δικαστικών αποφάσεων, είναι 147η.

Έχει σχέση με το ερώτημά σας που είπατε, τι πρέπει να γίνει τώρα για να φύγουμε μπροστά. Το επίπεδο της δικαστικής απονομής της δικαιοσύνης είναι σημαντικό και αποθαρρύνει τις επενδύσεις.

ΠΛ. ΤΗΝΙΟΣ: Κατ' αρχάς πρέπει να πούμε ότι η γελοιότητα της χούντας ήταν κάτι πολύ σοβαρό, μάς έδωσε κάποια καλύτερα ανέκδοτα και κάμποσοι από εδώ μεγαλώσαμε χάρις στα ανέκδοτα της χούντας. Αυτό είναι το πρώτο.

Το δεύτερο είναι ότι οπωσδήποτε είναι κάποια χαμένα χρόνια αλλά εγώ θα έλεγα ότι αυτά τα χαμένα χρόνια, όταν χάθηκαν και οι επιπτώσεις τους ήταν πολύ πιο σοβαρές από απλώς απώλεια 7 ετών. Δηλαδή η ελληνική οικονομία βολοδέρνει με τον πληθωρισμό μετά το 1973 και 20 χρόνια κάνει να το ξεπεράσει αυτό το θέμα και ταυτόχρονα εμπεδώνεται ο *εξαιρετισμός* (exceptionalism) της Ελλάδας, ότι μπορούμε να τα καταφέρουμε μόνοι μας ότι δεν χρειάζεται να παρακολουθούμε όλους τους άλλους, και τα παρόμοια.

Και νομίζω ότι ίσως καταλάβουμε το πόση ζημιά έκανε η χούντα αν συγκρίνουμε το πώς βγήκε η Ελλάδα από την Δικτατορία σε σχέση με το πώς βγήκε η Πορτογαλία και η Ισπανία. Η ενσωμάτωσή τους στην Ευρώπη τους οδήγησε σε ένα δυναμισμό τον οποίο η Ελλάδα φαίνεται τον έχασε και κάπως πήγε να τον ανακτήσει στις αρχές του 2000 με τον εκσυγχρονισμό κτλ. Πάντως, αξίζει να κάνουμε την σύγκριση της εξόδου από την Δικτατορία Ελλάδας και των Ιβηρικών χωρών, γιατί πήγε εκεί τόσο καλύτερα από ό,τι εδώ.

Δ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ: Το βασικό στοιχείο το οποίο αποκομίζω είναι μια γενικότερη συναίνεση στο γεγονός ότι η Δικτατορία διέκοψε μια ιδιαίτερα θετική για την ιστορία της Ελλάδας, και αυτή η διακοπή είχε απόλυτα αρνητικές καταστάσεις και στην συνέχεια.

Για μένα αυτή η διακοπή σήμαινε ότι την πραγματική προσαρμογή σε μια εκσυγχρονισμένη δημοκρατία την διέκοψε και αργότερα πολεμάγαμε μεταξύ της επαναφοράς συντηρητικών και ιδιαίτερα επικίνδυνων θέσεων και λαϊκίστικων προσεγγίσεων τριτοκοσμικού τύπου.

Και σε αυτό παίζει τεράστιο ρόλο νομίζω αυτή η διακοπή που αποτελέσει η Δικτατορία και νομίζω ότι χρειαστήκαμε πολλά χρόνια σιγά σιγά να βγούμε από αυτή που δεν εμφανίζεται ως άμεσο αποτέλεσμα, αλλά ήταν το βασικό αποτέλεσμα. Συμφωνώ με τον κύριο Τήνιο, δεν ήταν τα

7 χρόνια που μέτρησαν τόσο, αλλά οι επιπτώσεις αυτών των 7 χρόνων για την μεταπολεμική Ελλάδα. Πολύ σχηματικά αυτό.

Κ. ΜΠΟΤΣΙΟΥ: Σε δύο θέματα θα τοποθετηθώ. Καμία κρίση δεν τελειώνει, όπως είπατε κ. Τήνιε, την επόμενη στιγμή με το μαχαίρι. Σημασία για την Δικτατορία έχει όχι μόνον η επταετία αλλά και ο χρόνος που χάσαμε μένοντας πίσω και ο χρόνος που θα χρειαστούμε για να πλησιάσουμε τους άλλους που στο μεταξύ έχουν προχωρήσει. Επομένως, η Ελλάδα μπήκε στο 1974 έχοντας χάσει περισσότερα από τα 7 χρόνια της Δικτατορίας.

Όσον αφορά το σχόλιο που έγινε για το αν είχε ιδεολογία η Δικτατορία, εγώ θα επιμείνω ότι δεν είχε ιδεολογία, αλλά ανέβηκε πάνω σε ένα κύμα ανάπτυξης εντελώς κυνικά. Έβλεπε ότι ερχόταν ανάπτυξη στην Ελλάδα και διάνθισε αυτή την προοπτική με διάφορα στοιχεία που ταίριαζαν στις αντιλήψεις των στρατιωτικών. Ο αντικομμουνισμός δεν μπορούσε να στοιχειοθετήσει επαρκή ιδεολογία. Θεωρούνταν ήδη ξεπερασμένος την δεκαετία του 1960 και δεν μπορούσε να διαπεράσει τους ανερχόμενους μορφωμένους νέους της γενιάς του baby boom. Ακόμα περιμένουμε το φορτηγό με τις αποδείξεις περί κομμουνιστικής απειλής που είχε υποσχεθεί να φέρει ο Γ. Παπαδόπουλος για να δικαιολογήσει την πραξικοπηματική κατάληψη της εξουσίας. Αλλά η οικονομική ευμάρεια εξισορροπούσε την καταπίεση σε μια χώρα πολύ φτωχή που λίγα χρόνια πριν είχε ξεκινησει από πολύ χαμηλό βιοτικό επίπεδο – η Ελλάδα έφτασε το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Βουλγαρίας στις αρχές δεκαετίας του 1960.

Βρίσκω πολύ ενδιαφέρον το ερώτημα, κατά πόσο τα πράγματα θα ήταν διαφορετικά αν είχαμε τον Βασιλιά Κωνσταντίνο στην συνέχεια. Ένα κρίσιμο θέμα σε μια τέτοια απάντηση ήταν η διάρκεια της Δικτατορίας. Αν είχε μικρότερη διάρκεια, πολλοί πιστεύουν ότι θα μπορούσε να αποφύγει την κατάρρευση. Γιατί ένα μεγάλο πρόβλημα με την Δικτατορία ήταν ότι κράτησε πολλά χρόνια και από την πρώτη στιγμή, το πρόβλημα ήταν πώς θα τελειώσει. Οι πολιτικές ελίτ δεν ήθελαν να κάνουν το λάθος που έκαναν στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και να ταυτιστούν με το καθεστώς έστω «παίρνοντας το δαχτυλίδι». Χρειάζονταν μια τομή.

Ο Μαρκεζίνης επεδίωξε ανεπιτυχώς αυτή την τομή με την αίγλη του μεγάλου οικονομολόγου που είχε κάνει την νομισματική και οικονομική μεταρρύθμιση του 1953 και με αντικαραμανλικές περγαμηνές που δεν θα άνοιγαν την πόρτα για την επιστροφή του Καραμανλή, την οποία απευχόταν ο Παπαδόπουλος.

Νομίζω πάντως ότι ακόμα και αν ήταν πιο σύντομη η Δικτατορία και αν πετύχαινε το «πείραμα Μαρκεζίνη», τελικά το Στέμμα θα έφευγε από την στιγμή που ο Κωνσταντίνος αποδέχθηκε το διάταγμα περί επιβολής της Δικτατορίας, στην αρχή, με την πλαστή υπογραφή του κτλ. Οι πιθανότητες επιβίωσης του θεσμού μειώθηκαν ακόμη περισσότερο μετά το αποτυχημένο κίνημα του Δεκεμβρίου 1967, όταν έφυγε από την Ελλάδα και άρχισε να γίνεται, όπως αναφέρουν τα αμερικανικά αρχεία, ολοένα λιγότερο σημαντικός για τις εξελίξεις, ακόμα και ως πηγή πληροφόρησης.

Ο Κωνσταντίνος Β΄ διέπραξε ήδη το 1965 το σφάλμα του συνονόματου παππού του Κωνσταντίνου Α΄ και «κατέβηκε» στην πολιτική. Δηλαδή έφυγε από το βάθρο του ανώτατου άρχοντα όλων των Ελλήνων και ταυτίστηκε με μια παράταξη. Ήδη το 1965 είχε ένα στίγμα. Εάν δεν το είχε ανακαλέσει στην μνήμη των Ελλήνων και είχε αφήσει να λειτουργήσει η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου, μπορεί να επιβίωνε αν προσαρμοζόταν και εκσυγχρονιζόταν το Στέμμα. Αλλά αν επέστρεφε κάποτε ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, πάλι θα έκανε δημοψήφισμα για την βασιλεία και μια δική του πρωτοβουλία θα οδηγούσε μάλλον σε παρόμοιο αποτέλεσμα. Το πολιτειακό παρέμενε ιστορικά ανοικτό.

Συμπερασματικά, νομίζω ότι η βασιλεία είχε έτσι κι αλλιώς μικρό ορίζοντα ζωής. Ήδη από την δεκαετία του 1960 φαινόταν ότι διέθετε πολύ ρηχές ρίζες στην Ελλάδα, ενώ ο διχασμός την είχε σημαδέψει ανεξίτηλα. Το Κυπριακό διέσπειρε την καχυποψία για την στάση της και στην ελληνική εξωτερική πολιτική. Το Κυπριακό αποδείχθηκε τελικά η νέμεση της βασιλείας.

Κ. ΚΩΣΤΗΣ: Να διευκρινίσω σχετικά με την διαφθορά της Δικτατορίας. Αν πάρουμε τις αριστερές εφημερίδες της προδικτατορικής εποχής, θα διαπιστώσετε ότι βρίθουν από καταγγελίες σκανδάλων της Δεξιάς.

Στη διάρκεια της Δικτατορίας τόσο η Δεξιά όσο και η Αριστερά επιτίθενται ταυτόχρονα στην Δικτατορία και την κατηγορούν χωρίς δισταγμό. Επομένως, το ερώτημά μου είναι πολύ απλό: Με ποιο κριτήριο το λέμε αυτό; Ότι έκαναν παρέα με επιχειρηματίες; Και ο Καραμανλής έκανε προηγουμένως και όλοι, και ο Παπανδρέου στην συνέχεια. Τώρα για την μεταπολίτευση, δεν θέλετε να σας πω, νομίζω ότι το ξέρετε καλύτερα από μένα.

Αυτά όλα είναι φυσιολογικά πράγματα και δεν σημαίνουν υποχρεωτικά διαφθορά. Αν πάρουμε τις επιχειρήσεις, δείτε την δίωξη που ασκούν η ΕΔΑ και ένα κομμάτι της Νέας Δημοκρατίας, της ΕΡΕ τότε, εναντίον του Καραμανλή και Υπουργών, το 1963. Το ανήτικο του πράγματος ήταν ότι είχαν παραγραφεί όλα αυτά αλλά το έκαναν, δεν είχαν καμία βάση για να κατηγορήσουν τους ανθρώπους. Μόνο για τους ρίξουν λάσπη. Καμία βάση. Όπως λέει ο Στάινμπεκ, εγκληματίας, είναι ο άλλος πάντα.

Συντονιστής: Λοιπόν, με αυτές τις παρεμβάσεις νομίζω ότι φθάσαμε στο τέλος της Ημερίδας. Μια διευκρίνιση μόνο να κάνω γιατί ένας φίλος προηγουμένως μου είπε ότι έπρεπε αυτή η εκδήλωση να γίνει τον Απρίλιο για να συμπέσει με την επέτειο του πραξικοπήματος, την αποφράδα μέρα.

Του εξήγησα ότι από τεχνική άποψη αυτή ήταν η διαθέσιμη εβδομάδα γιατί τελειώνουν οι εξετάσεις και δεν έχουν ξεκινήσει ακόμα τα μαθήματα, αλλά τώρα πια με τις απανωτές καταλήψεις αυτό δεν ακούγεται πλέον και πολύ πειστικό. Εναλλακτικά, σκέφτηκα επίσης ότι σήμερα ολοκληρώνονται 60 ακριβώς χρόνια από τις τελευταίες εκλογές που έγιναν πριν την χούντα –στις 16 Φεβρουαρίου του 1964– και είχαν σηματοδοτήσει το άνοιγμα της ελληνικής κοινωνίας σε κάτι καλύτερο το οποίο όμως δυστυχώς δεν πρόλαβε να ολοκληρωθεί.

Το γιατί δεν πρόλαβε να ολοκληρωθεί θα είναι το αντικείμενο της επόμενης πρωτοβουλίας που θα πάρουμε και ελπίζω να σας έχουμε πάλι κοντά μας και να διερευνήσουμε αυτή την «**χαμένη άνοιξη**» - που λέει και ο Τσίρκας – την ευκαιρία που ακύρωσε η επιβολή της χούντας με τα τόσα κακά και αρνητικά που επέφερε στην χώρα.

Σας ευχαριστώ πολύ όλους για την ουσιαστική συμμετοχή σας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Acemoglu Daron & James A. Robinson, (2006), «De Facto Political Power and Institutional Persistence», *The American Economic Review*, Vol. 96, No. 2 (May), pp. 325-330.
- Acemoglu, D. and Robinson, J. A., (2015), «Persistence of Power, Elites, and Institutions», *American Economic Review*, 98:1.
- Adalet B. (2018), *Hotels and Highways: The Construction of Modernization Theory in Cold War Turkey*, Stanford University Press, Stanford.
- Ahir, H., N. Bloom, and D. Furceri (2022), «The World Uncertainty Index», Centre for Economic Performance *Discussion Paper* no 1842.
- Alogoskoufis, G. (1995), «The Two Faces of Janus: Institutions, Policy Regimes and Macroeconomic Performance in Greece», *Economic Policy*, 10 (20), pp. 149-192.
- Bernanke, B., M. Gertler and M. Watson (2004), «Oil shocks and aggregate macroeconomic behavior: the role of monetary policy», *Journal of Money, Credit and Banking*, 36, 287-291.
- Blanchard, O. and J. Gali (2007), «The macroeconomic effects of oil shocks: Why are the 2000s so different from the 1970s», *NBER working Paper* 13368.
- Blinder, A. and J. Rudd (2010), «The supply shock explanation of the great stagflation revisited», paper presented at the NBER conference on «The great inflation».
- Bruno, M. and J. Sachs (1985), *Economics of worldwide stagflation*, Harvard University Press.
- Caldara, D. and M. Iacoviello (2022), «Measuring geopolitical risk», *American Economic Review*, 112, 1194-1225.

- Caldara, D., S. Conlisk, M. Iacoviello and M. Penn (2023), «Do geopolitical risks raise or lower inflation», Board of Governors, Federal Reserve System, technical paper.
- Caloghirou Yannis, Stavros Ioannides and Antigone Lyberaki, (1993), «Crucial Time- Lags in the Philosophy of the State's Role in Development», *Journal of Modern Hellenism*, No 10, 1993, pp. 59-90.
- Chinn, M. D. and J. Frieden (2011), *Lost Decades: The Making of America's Debt Crisis and the Long Recovery*, New York: W.W. Norton.
- Clogg, Richard (1972), «The Ideology of the 'Revolution of 21 April 1967'», στο Richard Clogg και George Yannopoulos (επιμ.), *Greece Under Military Rule*, New York: Basic Books.
- Close, David H. (2002), *Greece Since 1945: Politics, Economy and Society*, London: Pearson Education.
- de Haan, D. and Sturm J.-E., (2017), «Finance and income inequality: A review and new evidence», *European Journal of Political Economy* 50.
- de Mesquita, Bruce Bueno, Smith, Alastair, Siverson, Randolph M., Morrow and James D. (2003), *The Logic of Political Survival*, Cambridge, MA and London: MIT Press.
- Egorov, Georgy και Sonin, Konstantin (2024, υπό έκδοση). «The Political Economics of Non-Democracy», *Journal of Economic Literature*.
- Eichengreen, B. (2018), *Populist temptation: economic grievance and political reaction in the modern era*, Oxford University Press.
- English, B., K. Forbes and A. Ubide (2024), *Monetary policy responses to post- pandemic inflation*, (eds.), CEPR Press.
- Fei, J. and Ranis, G. (1964), *Development of the Labor Surplus Economy: Theory and Policy*, Irwin, Homewood, Ill.
- Galor Oded, (2022). *The Journey of Humanity: The Origins of Wealth and Inequality*, Dutton.
- Gerring John, Philip Bond, William T. Barndt and Carola Moreno (2005), «Democracy and Economic Growth: A Historical Perspective», *World Politics*, 57(03): 323-336, April.
- Gibson, H. and S. Lazaretou (2001), «Leading inflation indicators in Greece», *Economic Modelling*, 18, 325-348.

- Greek-American Review (1999). *Hellenic Heritage Foundation*, Vol. 51–52, p. 20, Toronto, Canada.
- Guriev, S. and E. Papaioannou (2022), «The political economy of populism», *Journal of Economic Literature*, 60, 753–832.
- Ha, J., M. A. Kose and F. Ohnsorge (2021), «One-Stop Source: A Global Database of Inflation», *CEPR Discussion Paper* 16327.
- Ha, J., M. A. Kose and F. Ohnsorge (2022a), «From Low to High Inflation: Implications for Emerging Market and Developing Economies», *CEPR Policy Insight* 115.
- Ha, J, M. A. Kose, H. Matsuoka, U. Panizza and D. Vorisek (2022b), «Anchoring Inflation Expectations in Emerging and Developing Economies», *VoxEU.org*, 14 July.
- Halikias, D. (1978), *Money & Credit in a Developing Economy: The Greek Case*, New York, New York University Press.
- Harlaftis, Gelina (1993). *Greek Shipowners and Greece, 1945–1975: From Separate Development to Mutual Interdependence*. London and Atlantic Heights, NJ: Athlone Press.
- Harris, J.R. and Todaro, M. (1970), «Migration, Unemployment and Development», *American Economic Review*, 60 (1), pp. 126–142.
- IMF (2023a), «Europe’s balancing act: Taming inflation without a recession», *Regional Economic Outlook, Europe*, April.
- IMF (2023b), «How managing inflation expectations can help economies to achieve a softer landing», *World Economic Outlook*, ch. 2, October.
- Kafiris, Vasilis (1975). «The Greek Economy Under the Dictatorship (1967–1974): An Overview», *Journal of the Hellenic Diaspora* II (3): 37–41.
- Kafiris, Vasilis (1975), «The Greek Economy Under the Dictatorship (1967–1974): An Overview», *Journal of the Hellenic Diaspora* II (3): 37–41.
- Kakridis, Andreas (2009a), *The Quest for Development: Theorising Economic Development in Post-war Greece (1944–1967)*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, (Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών).
- Kakridis, Andreas (2009b), «Continuity and Change: Mapping the Com-

- munity of Economists in Greece (1944-1967)», *European Journal of the History of Economic Thought* 16(4): 625-664.
- Kakridis, Andreas (2021), «Economic Policy under the Greek Dictatorship», in Anastasakis, O. and Lagos, K. (eds), *The Greek Military Dictatorship, 1967- 1974: Revisiting a Troubled Past*, New York and Oxford, Berghahn.
- Kalogerakos, Nicholas James (2021), «Foreign Investment under the Greek Military Regime: The American Experience», στο Othon Anastasakis & Katerina Lagos (επιμ.), *The Greek Military Dictatorship, 1967-1974: Revisiting a Troubled Past*. New York & Oxford: Berghahn, 103-139.
- Kalyvitis, S. and S. Lazaretou (1997), «Persistence of nominal and real variables under fixed and floating exchange rates: Evidence from Greece, 1954-1992», *Bulletin of Economic Research*, 49, 153-168.
- Kammas, P. & Sarantides, V. (2019), «Do Dictatorships redistribute more?», *Journal of Comparative Economics*, 47, 176-195.
- Knutsen, Carl Henrik (2011). «*The Economic Effects of Democracy and Dictatorship*», Δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Oslo: University of Oslo.
- Koliopoulos, J. and Veremis, T. (2002), *Greece: The Modern Sequel*, Hurst, London.
- Koutentakis F. and Chrissis K., (2022), «Top income shares in Greece from dictatorship to crisis: 1967-2017», *Review of Income and Wealth*, 68:3.
- Kuznets, S., (1953), «Shares of Upper Income Groups in Incomes and Savings», *National Bureau of Economic Research*.
- Lazaretou, S. and G. Palaiodimos (2023), «An assessment of the impacts of inflation on Greek public finances: Macroeconomic effects and policy implications», *Economic Bulletin*, Bank of Greece, 57, 7-30.
- Lewis. A. (1954), «Economic Development with Unlimited Supplies of Labour», *The Manchester School*, 22 (2), pp. 139-191.
- Löfgren O. (1999), *On Holiday: A History of Vacationing*, University of California Press, Los Angeles.
- Louri, Helen & Ioanna Pepelasis Minoglou (2001), «A Quantitative Ex-

- ploration on the Determinants of (De-)Industrialisation: The case of Greece», *International Review of Applied Economics*, 15(4), February.
- Louri, Helen and Ioanna Pepelasis Minoglou, (2002), «A hesitant evolution: industrialisation and de-industrialisation in Greece over the long run», *Journal of European Economic History*, 31, (2), pp. 321-348.
- Madisson, Agnus, (1995) «Monitoring the World Economy 1820-1992», OECD.
- Mankiw, N.G., Romer, D. and Weil, D. (1992), «A Contribution to the Empirics of Economic Growth», *Quarterly Journal of Economics*, 107 (2), pp. 407-438.
- Mouzelis, N. (1978), *Modern Greece: Facets of Underdevelopment*, Macmillan, London.
- Mudde, C. (2004), «The populist zeitgeist», *Government and Opposition*, 39, 541-563.
- Mudde, C. (2007), *Populist radical right parties in Europe*, Cambridge University Press.
- Nelson, E. (2022), «How did it happen? The Great Inflation of the 1970s and lessons for today», *Finance and Economic Discussion Series*, 2022-037, Board of Governors, Federal Reserve System.
- Nelson, E. and K. Nikolov (2004), «Monetary policy and stagflation in the UK», *Journal of Money, Credit and Banking*, 36, F333-F368.
- Nikolakakis M. (2015). «Representations and social practices of alternative tourists in post-war Greece to the end of the Greek military Junta», *Journal of Tourism History*, Vol. 7(1-2), σσ. 5-17.
- Nikolinakos, Marios (1974). *Widerstand und Opposition in Griechenland: Vom Militärputsch 1967 zur Neuen Demokratie*. Darmstadt: Luchterhand.
- Nordhaus, W. D. (2007), «Who's afraid of a big bad oil shock», *Brookings Papers on Economic Activity*, 2, 219-240.
- North Douglas: *Structure and Change in Economic History*, W.W. Norton and Company, 1982.
- Okun, A.M. (1962), «Potential GDP: Its Measurement and Significance»,

- Cowles Foundation Paper no. 190, Cowles Foundation, New Haven, CT.
- Orphanides, A. (2003), «The quest for prosperity without inflation», *Journal of Monetary Economics*, 50, 633-663.
- Pack S. D. (2006), *Tourism and Dictatorship: Europe's Peaceful Invasion of Franco's Spain*, Palgrave Macmillan, New York.
- Pagoulatos, George (2003), *Greece's New Political Economy: State, Finance and Growth from Post-War to EMU*. St. Antony's series. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.
- Pepelasis-Minoglou, Ioanna, (1999) «Greece: From Rent seeking Protection to Direct Intervention», In James Foreman-Peck and Giovanni Federico (eds.), *A Century of European Industrial Policy, The Twentieth Century Experience*, Oxford, Oxford University Press.
- Pepelasis, Ioanna-Sapfo & Aimilia Protogerou (2018), «A break with the past? The shift from inward-looking to internationally competitive and born global firms in Greece during the crisis», *Managerial and Decision Economics*, 39, (8), pp. 879-887.
- Pesmazoglou, John (1972), «The Greek Economy Since 1967», στο Richard Clogg and George Yannopoulos (επιμ.), *Greece Under Military Rule*. New York: Basic Books.
- Piketty, T., (2014), *Capital in the 21st Century*, Harvard University Press.
- Poulantzas, Nicos (1975), *La Crise des Dictatures: Portugal, Grèce, Espagne*, Paris: François Maspero.
- Przeworski, Adam, Alvarez, Michael E., Cheibub, José Antonio και Limongi, Fernando (2000), *Democracy and Development: Political Institutions and Well-being in the World, 1950-1990*, Cambridge University Press.
- Richter L. K. (1996), «The Philippines: The Politicization of Tourism», σσ. 233-262, στο Y. Apostolopoulos, S. Leivadi & A. Yiannakis, *The Sociology of Tourism: Theoretical and empirical investigations*, Routledge, Oxon.
- Rizas Sotiris, (2016), *The Rise of the Left in Southern Europe. Anglo-American Responses*, Routledge, London.

- Rodrik Dani, (2010), *The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy*, W.W. Norton & Co, 346 pp.
- Romer, C. (2017), «Remarks at «past and present», session of 20 years on, conference sponsored by the Beak of England, September.
- Sen Amartya, (1999). *Development as Freedom*, Oxford University Press.
- Solow, R. M. (1956), «A Contribution to the Theory of Economic Growth», *Quarterly Journal of Economics*, 70 (1), pp. 65-94.
- Sombart, Werner, (1902-1927), «Der moderne Kapitalismus» (Ο σύγχρονος καπιταλισμός) (3 τόμοι σε 6 ημιτόμους). Στα ελληνικά έχουν εκδοθεί ορισμένα από Νεφέλη, Αθήνα, 1998).
- Subacchi, P. and D. Vines (2023), «Fifty years on: what the Bretton Woods system can teach us about global macroeconomic policymaking», *Oxford Review of Economic Policy*, 39, 164-182.
- Tavares, José και Wacziarg, Romain (2001), «How Democracy Affects Growth», *European Economic Review*, 45(8): 1341-1378.
- Terkenly T.S. (2005), «Human Activity in Landscape Seasonality: The Case of Tourism in Crete», *Landscape Research*, Vol. 30(2), σελ. 224.
- Tsakas, Christos (2020), «Europeanisation Under Authoritarian Rule: Greek Business and the Hoped-for Transition to Electoral Politics, 1967-1974», *Business History*, 62(4): 686-709.
- Varsori Antonio, «The EEC and Greece from the Military Coup to the Transition to Democracy (1967-1975)», K. Svolopoulos, K. Botsiou, E. Hatzivassiliou (eds.), *Konstantinos Karamanlis in the Twentieth Century*, Volume I, Konstantinos Karamanlis Foundation, Athens 2008.
- Wolf Martin (2023), «The crisis of democratic capitalism», Penguin Press, New York, 496 pp.
- Zolotas, Xenophon. (1965), *Monetary Equilibrium and Economic Development*, Princeton, N.J., Princeton University Press.

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Αλογοσκούφης, Γ. (1996), «Οι Δύο Όψεις του Ιανού: Θεσμοί, Οικονομική Ανάπτυξη και Ισοζύγιο Πληρωμών στην Ελλάδα», στο Αλογοσκούφης Γ. και Κολλίντζας Τ., (1996), σσ. 25-63.
- Αλογοσκούφης, Γ. (2021α), *Πριν και Μετά το Ευρώ: Οι Κύκλοι της Μεταπολίτευσης και η Ελληνική Οικονομία*, Αθήνα, Εκδόσεις Gutenberg.
- Αλογοσκούφης, Γ. (2021β), *Ιστορικοί Κύκλοι της Ελληνικής Οικονομίας: Από το 1821 έως Σήμερα*, Αθήνα Εκδόσεις Gutenberg.
- Αλογοσκούφης, Γ. (2024), *Πριν και Μετά τη Μεταπολίτευση: Θεσμοί, Πολιτική και Οικονομία στην Ελλάδα*, Εκδόσεις, Αθήνα, Εκδόσεις Gutenberg (υπό έκδοση).
- Αλογοσκούφης, Γ. και Κολλίντζας, Τ. (1996), (επιμ.), *Οικονομική Ανάπτυξη: Η Ελληνική Εμπειρία*, στην σειρά, *Μελέτες Οικονομικής Πολιτικής*, Αθήνα, Ινστιτούτο Μελετών Οικονομικής Πολιτικής.
- Αλογοσκούφης, Γ. και Λαζαρέτου, Σ. (1998), *Η Δραχμή: Από το Φοίνικα στο Ευρώ*, (2η έκδοση 2002), Αθήνα, Εκδόσεις Λιβάνη.
- Ανδρεάδης, Στρατής, (2022), *Ο Καθηγητής Στρατής Ανδρεάδης: Αυτοβιογραφία ενός Επιχειρηματία*, Επίμετρο Άγγελος Δουρούτης, Αθήνα, Παπαδόπουλος.
- Βασιλακόπουλος Σπ., 1979, *Η εξαγορά των ηλεκτρικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα*, ΔΕΗ, Αθήνα.
- Βλάμη Αιμιλία, (2008), *Η Χρηματοδότηση και γεωγραφική ανάπτυξη του ελληνικού τουρισμού: Η περίπτωση της ελληνικής ξενοδοχείας, 1950-2005*, Πανεπιστήμιο Πατρών, Δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, σσ. 307-313.
- Βλάχος Α. Φ. (2016), *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στην σύγχρονη Ελλάδα (1914- 1950): Η ανάδυση ενός νεωτερικού φαινομένου*, Κέρκυρα-Economia Publishing, Αθήνα.

- Γεωργαλάς Γεώργιος, (1968), *Η ιδεολογία της επανάστασεως*, Αθήνα, ιδιωτική έκδοση.
- Γουντχάουζ Κρίστοφερ (Woodhouse Christopher), (χ.χ.) *Η Άνοδος και η Πτώση των Συνταγματαρχών*, Ελληνική Ευρωεκδοτική.
- ΔΕΗ, 1966, *Εξέλιξις παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας και προγραμματισμός αντίστοιχων ενεργειακών έργων διασυνδεδεμένου συστήματος κατά την περίοδο 1967-1976*, Αθήναι, Δεκέμβριος.
- ΔΕΗ, 1968, *Έκθεσις επί του σχεδίου συμπληρώματος της από 2.12.1967 συμβάσεως μετά του συμβούλου Bonnard-Gardel & Electrowatt*, 20.12.1968.
- ΔΕΗ, 1968, *Πενταετές Ενεργειακόν Πρόγραμμα 1968-1972*, Αθήναι, Ιανουάριος.
- Δερτιλής Γιώργος, (2018). *Ιστορία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας (1750-2015)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο Κρήτης.
- Δημανόπουλος Σ. (2023), *Τοπική οικονομία και τουριστική ανάπτυξη: Ο αρχαιολογικός περιηγητισμός του Νομού Ηρακλείου 1930-1962*, Δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Δρίτσα Μ. (2019), *Ψηφίδες ιστορίας του ελληνικού τουρισμού*, Κέρκυρα-Economia Publishing, Αθήνα.
- ΕΛΔΑ, 1997, *40 χρόνια ΕΛΔΑ*, Εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, Αθήνα.
- ΕΟΤ (1965), «Απολογισμός του Ε.Ο.Τ.», *Αρχιτεκτονική*, τχ. 55, σ. 105.
- Ζαχαράτος Γ. (2010), *Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο της Ελλάδος: Σταθμοί στην εξέλιξη της ελληνικής ξενοδοχείας*, Εκδόσεις Κέρκυρα, Αθήνα.
- Ζολώτας, Ξ. (1958), *Νομισματική Σταθερότης και Οικονομική Ανάπτυξις*, Αρχαίον Μελετών και Ομιλιών, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος.
- Ιορδάνογλου, Χρυσάφης, (2003), «Η Οικονομία 1949-1974: Ανάπτυξη και Νομισματική Σταθερότητα», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Νικητές και Ηττημένοι, 1949-1974: Νέοι Ελληνικοί Προσανατολισμοί - Ανασυγκρότηση και Ανάπτυξη* [Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000, τόμ. 9]. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ιορδάνογλου, Χρυσάφης, (2020), *Η ελληνική οικονομία μετά το 1950, τόμ. Α΄. Περίοδος 1950-1973: Ανάπτυξη, Νομισματική Σταθερότητα και Κρατικός Παρεμβατισμός*. Αθήνα: Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης της Τράπεζας της Ελλάδος.

- Ιωαννίδης Σταύρος, Γιάννης Καλογήρου και Σαράντης Λώλος, (2006), «Η Οικονομική Πολιτική ΙΙΙ: Τα χρόνια της Αντιπολίτευσης 1974-1981» και «Η Οικονομική Πολιτική VIII: 1981-1996», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιστημονική επιμέλεια), *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η Εποχή του*, Βιογραφικό Σχεδιάσμα, μελετήματα και μαρτυρίες, *ΤΑ ΝΕΑ Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 2ος τόμ., Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Καζάκος, Π. (2001), *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά: Οικονομία και Οικονομική Πολιτική στην Μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη.
- Καζάκος, Π. (2016), «Πολιτικοί Θεσμοί και Οικονομική Ανάπτυξη: Η Εμπειρία της Δικτατορίας, 1967-1974», στο *Η δικτατορία των Συνταγματαρχών και η Αποκατάσταση της Δημοκρατίας*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Καλογήρου Γιάννης (1993), «Προβληματικές δομές στην ελληνική βιομηχανία: Η δημιουργία και οι απόπειρες αντιμετώπισης του προβλήματος. Δημόσιες και Ιδιωτικές Στρατηγικές», στον τόμο *Βιομηχανική και Τεχνολογική Πολιτική στην Ελλάδα*, επιμέλεια Τάσου Γιαννίτση, σσ. 131-184, εκδόσεις Θεμέλιο.
- Κανελλόπουλος, Αναστάσιος (1978) [1973], «Θρύλος και Αλήθεια στον Οικονομικό Τομέα», γραμμένο το 1973, δημοσιεύεται αργότερα στον Οικονομικό Ταχυδρόμο (5 και 10.09.1974) και αναδημοσιεύεται Σπ. Παπασπηλιόπουλος (επιμ.), *Μελέτες πάνω στην Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Καράγιωργας, Διονύσιος (1974), «Οι Οικονομικές Συνέπειες της Στρατιωτικής Δικτατορίας», *Αντί* 1 (07.09.1974), αναδημοσιεύεται στο Σπ. Παπασπηλιόπουλος (επιμ.), (1978) *Μελέτες πάνω στην Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 17-34.
- Κάρτερ, Γεώργιος Π. (2011), *«Τα Καύσιμα Ετελείωσαν...»: Από την Πολιτικοποίηση Παπαδόπουλου στην «Μεταπολίτευση» Καραμανλή*, Αθήνα: Εκδόσεις Πελασγός.
- Κατσάνεβας, Θεόδωρος Κ. (1983), *Εργασιακές Σχέσεις στην Ελλάδα : το Θεσμικό Πλαίσιο και οι Συλλογικές Διαπραγματεύσεις*, Αθήνα: Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών.
- ΚΕΠΕ (1972), Επιτροπή Εθνικού Προτύπου Αναπτύξεως (1972). *Σχέδιον*

- προτύπου μακροχρόνιου αναπτύξεως της Ελλάδος, Μέρος Α', Κέντρον Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα.
- ΚΕΠΕ (2011), Κωστελένος Γιώργος και Δημήτρης Καζής, *50 Χρόνια Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών*, Αθήνα, ΚΕΠΕ.
- Κολώνας Β. (2014), «Τουριστικές εγκαταστάσεις στην Ελλάδα 1950-1974», στο Γ. Αίσωπος (επιμ.), *Τοπία τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα*, Δομές, Αθήνα.
- Κύρτσης Α. Α. (2014), «Ανασυγκρότηση και εκμοντερνισμός του τουριστικού βλέμματος», στο Γ. Αίσωπος (επιμ.), *Τοπία τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα*, Δομές, Αθήνα.
- Κωστής, Κ. (2015), *Τα Κακομαθημένα Παιδιά της Ιστορίας*, (Αναθεωρημένη Έκδοση 2018), Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη.
- Κωστής, Κ. (2018), *Ο Πλούτος της Ελλάδας: Η Ελληνική Οικονομία από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι Σήμερα*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη.
- Λώλος Σ. και Λ. Παπαγιαννάκης (1993), *Η Ελληνική Βιομηχανία στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνες της Ελληνικής Κοινωνίας, τόμ. 5, Αθήνα.
- Μακαρέζος, Νικόλαος Ι. (2006), *Η Οικονομία της Ελλάδος (21η Απριλίου 1967 - 8η Οκτωβρίου 1973)*. Αθήνα: Εκδόσεις Πελασγός.
- Μαραβέγιας, Ν. (1992), *Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδόσεις Λιβάνη.
- Μαρκεζίνης, Σπυρίδων Β. (1979), *Αναμνήσεις: 1972-74*, τόμ. Ζ', Αθήνα: Εκδόσεις Σπ. Β. Μαρκεζίνη.
- Μελετόπουλος, Μελέτης Η. (2008), *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών: Κοινωνία, Ιδεολογία, Οικονομία*, Γ' Έκδοση, Συμπληρωμένη, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση [Α' έκδοση το 1996], Ρέθυμνο.
- Μελίστας, Νίκος (2016), «'Η Χούντα Έκανε Έργα': Αναπτυξιακός Προγραμματισμός και Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων στο β' Μισό της Δεκαετίας του 1960». Αδημοσίευτη Διπλωματική Εργασία. Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο.
- Νεφελούδης, Βασίλης Α. (1973), *Απομυθοποίηση με την Γλώσσα των Αριθμών: Κριτική Ανάλυση των Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων στην Εικοσαετία 1950-1970*, Αρμός, Αθήνα.

- Νικολακάκης Μιχάλης (2017), «*Μοντέρνα Κίρκη*»: Τουρισμός και ελληνική κοινωνία την περίοδο 1950-1974, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Νικολόπουλος, Ηλίας (2011), «Οικονομία και Πολιτική την Περίοδο της Στρατιωτικής Δικτατορίας (1967-1974)», στο Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Οικονομία και Πολιτική στην Σύγχρονη Ελλάδα*, Εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα.
- Πανσεληνά Γεωργία και Μαρία Μαυροειδή (2007), ΣΕΒ: *Economia Publishing* Αθήνα.
- Παπαδάκη-Τζεδάκη Σ. (1999), *Ενδογενής Τουριστική Ανάπτυξη: Διαρθρωμένη ή Αποδιαρθρωμένη Τοπική Ανάπτυξη*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Παπαδόπουλος Γ. (1968 & 1972), *Το πιστεύω μας*, τόμ. Α', Έκδοσις Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών, Αθήνα.
- Παπαδόπουλος Γ. (1972), *Το πιστεύω μας*, τόμ. Β', Έκδοσις Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών, Αθήνα.
- Παπαδόπουλος Γ. (1972), *Το πιστεύω μας*, τόμ. Γ', Έκδοσις Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών, Αθήνα.
- Παπαδόπουλος Γ. (1972), *Το πιστεύω μας*, τόμ. Ζ', Έκδοσις Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών, Αθήνα.
- Παπαζαφειροπούλου, Σ.Α. (2015), *Το εθνικό οδικό δίκτυο κατά την περίοδο 1930- 1980. Η κουλτούρα του αυτοκινήτου στην Ελλάδα*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ.
- Παπασπηλιόπουλος, Σ. (επιμ.), (1978), *Μελέτες πάνω στην Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Παπαχελάς Αλ. (2021), *Ένα σκοτεινό δωμάτιο 1967-74*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Πατρονικόλα Γ. (1964), *Η συμβολή της ιδιωτικής πρωτοβουλίας εις την ανάπτυξιν του τουρισμού εν Ελλάδι*, Αθήνα.
- Πατρώνης Β. και Λιαργκόβας Π. (2017), «Κοινωνική ενσωμάτωση και οικονομική πολιτική στα χρόνια της δικτατορίας στην Ελλάδα, 1967-1974: ο ειδικός ρόλος του αγροτικού τομέα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 23, (1), Αθήνα.
- Πεπελάση, Ιωάννα Σαπφώ, (2021), «Η Εισαγωγή και Εδραίωση του Θεσμού της Ανώνυμης Εταιρείας στην Ελλάδα», στο Θεόδωρος Γεωργα-

κόπουλος (επιμ.) *10 Μεταρρυθμίσεις που Άλλαξαν την Ελλάδα*, δια-ΝΕΟσις, Αθήνα.

Πεσμαζόγλου, Βασίλης, (1999), «Ελληνική Δικτατορία (1967-1974) και ΕΟΚ: Οικονομία, Πολιτική, Ιδεολογία», στο Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος & Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία, 1967-1974: Πολιτικές πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα.

Πεσμαζόγλου, Ιωάννης Σ. (1974), *Αγωνιστικά*, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα.
Ριζάς Σ. (2008), *Η Ελληνική Πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο: Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία*, Καστανιώτη, Αθήνα.

Σακελλαρόπουλος Θ., (2006), *Θεσμικός Μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη: Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα*, Διόνικος, Αθήνα.

Σακελλαρόπουλος Θ. (επιμ.), (2011), *Οικονομία και Σύγχρονη Πολιτική στην Ελλάδα*, Διόνικος, Αθήνα.

Σαμαρίνης Π. (2014), *Χωρικές πολιτικές και λόγος για την πόλη την περίοδο της δικτατορίας (1967-1974). Τομές και συνέχειες στην διαδικασία συγκρότησης του ελληνικού αστικού χώρου*, Δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

Σταθάκης Γ. (2004), *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ: Η Ιστορία της Αμερικανικής Βοήθειας στην Ελλάδα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα.

Σωτηρόπουλος, Δημήτριος Α. (1999), «Ο Μπουρλοτιέρης Κομμουνιστής και ο Πένης και Νήστις Εργάτης»: Η Κοινωνική Πολιτική της Δικτατορίας», στο Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος και Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία, 1967-1974: Πολιτικές Πρακτικές – Ιδεολογικός Λόγος – Αντίσταση*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Τομαή Φωτεινή (επιμ.), (2006), *Από το πάγωμα της Συμφωνίας Σύνδεσης στην πορεία προς την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση. Τόμος δεύτερος. Από το πάγωμα της Συμφωνίας Σύνδεσης στην ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες (1968-1981)*, Υπουργείο Εξωτερικών/Υπηρεσία Διπλωματικού & Ιστορικού Αρχείου, εκδ. Παπαζήση.

Τράπεζα της Ελλάδας (1967), *Έκθεσις του διοικητού της τράπεζας εξ ονόματος του γενικού συμβουλίου επί του οικονομικού έτους 1966*, Ίδρυμα Εκτυπώσεως Τραπεζογραμματίων της Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα.

- Τράπεζα της Ελλάδας (1968), *Έκθεσις του διοικητού της τράπεζας εξ ονόματος του γενικού συμβουλίου επί του οικονομικού έτους 1967*, Ίδρυμα Εκτυπώσεως Τραπεζογραμματίων της Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα.
- Τράπεζα της Ελλάδας (1969), *Έκθεσις του διοικητού της τράπεζας εξ ονόματος του γενικού συμβουλίου επί του οικονομικού έτους 1968*, Ίδρυμα Εκτυπώσεως Τραπεζογραμματίων της Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα.
- Τράπεζα της Ελλάδας (1970), *Έκθεσις του διοικητού της τράπεζας εξ ονόματος του γενικού συμβουλίου επί του οικονομικού έτους 1969*, Ίδρυμα Εκτυπώσεως Τραπεζογραμματίων της Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα.
- Τράπεζα της Ελλάδας (1973), *Έκθεσις του διοικητού της τράπεζας εξ ονόματος του γενικού συμβουλίου επί του οικονομικού έτους 1972*, Ίδρυμα Εκτυπώσεως Τραπεζογραμματίων της Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα.
- Τράπεζα της Ελλάδας (1975), *Έκθεσις του διοικητού της τράπεζας εξ ονόματος του γενικού συμβουλίου επί του οικονομικού έτους 1974*, Ίδρυμα Εκτυπώσεως Τραπεζογραμματίων της Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα.
- Τράπεζα της Ελλάδος (1978), *Τα Πρώτα Πενήντα Χρόνια της Τράπεζας της Ελλάδος*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα.
- Τριτζίλα Κ. (2004), *Οικονομική Κοινωνιολογία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Τσάκας Χρήστος (2023), *Με το βλέμμα στην Ευρώπη. Οι ελληνογερμανικές σχέσεις 1953-1981*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Τσάκας, Χρήστος (2015), *Οι Έλληνες Βιομήχανοι Μπροστά στην Ευρωπαϊκή Πρόκληση: Κρατική Στρατηγική και Ιδιωτικά Συμφέροντα από την Σύνδεση με την ΕΟΚ στην Αποκατάσταση της Δημοκρατίας*. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- Τσοτσορός Στάθης (1995), *Ενέργεια και Ανάπτυξη στην μεταπολεμική περίοδο. Η Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού 1950-1992*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα.

- Τσουκαλάς, Κ. (1981), *Η Ελληνική Τραγωδία*, Αθήνα, Εκδόσεις Λιβάνη.
- Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας (1998). *Η ελληνική οικονομία 1960-1997*, Αθήνα.
- Τσουκαλάς Κ. (2005), *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στην μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Υπουργείο Συντονισμού (1968), *Πρόγραμμα Οικονομική Αναπτύξεως της Ελλάδος 1968-1972*, Αθήνα.
- Φαγογένης Κ. (2023), *Οι εργάτες του τουρισμού: συνδικαλιστικοί αγώνες και βιογραφικές διαδρομές*, Δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Φραγκιάδης, Αλέξης, *Ελληνική Οικονομία, 19ος-20ός Αιώνας, Από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας, στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, Νεφέλη, 2007, Αθήνα.
- Φωκά Χ. Π. (2009), *Η ανάπτυξη του τουριστικού τομέα στην Ελλάδα και ο ρόλος των πιστωτικών και αναπτυξιακών κινήτρων*, Δημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πάντειον Πανεπιστήμιο.
- Χαραλάμπης Δ. (1989), *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός; Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Εξάντας, Αθήνα.
- Ψαλιδόπουλος Μ. (2014), *Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδας 1928-2008*, Κέντρο Πολιτισμού Έρευνας και Τεκμηρίωσης, Αθήνα.
- Ψαλιδόπουλος Μ. (2023), «Παναγής Παπαληγούρας Ένας διανοούμενος στην πολιτική», *Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων*, σσ. 162-164.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

ΑΛΟΓΟΣΚΟΥΦΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ

Ομότιμος Καθηγητής Οικονομικής Επιστήμης στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών (1990-2023). Ερευνητικός εταίρος στο Hellenic Observatory του London School of Economics (από το 2011) και Εταίρος (fellow) της European Economic Association (από το 1999). Αποφοίτησε με άριστα από το Οικονομικό Τμήμα της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ (1977) και ανακηρύχθηκε διδάκτωρ της Οικονομικής Σχολής του Λονδίνου (M.Sc. 1978, Ph.D. 1981, London School of Economics).

Έχει διδάξει στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου (Birkbeck College, 1984-1992) και το Πανεπιστήμιο Tufts (Fletcher School, 2016-2019). Έχει διατελέσει εκλεγμένο Μέλος της Βουλής των Ελλήνων (1996 - 2009) και Υπουργός Οικονομίας και Οικονομικών (2004-2009). Έχει εκδώσει επτά βιβλία και πάνω από 50 εργασίες του έχουν δημοσιευτεί σε μερικά από τα πιο σημαντικά διεθνή επιστημονικά περιοδικά οικονομικής επιστήμης.

ΔΙΑΚΟΥΛΑΚΗ ΔΑΝΑΗ

Ομότιμη Καθηγήτρια ΕΜΠ. Εργάστηκε στη χημική βιομηχανία και το δημόσιο τομέα, ενώ από το 1988 υπηρέτησε ως μέλος ΔΕΠ στη Σχολή Χημικών Μηχανικών του ΕΜΠ. Η εκπαιδευτική και ερευνητική της δραστηριότητα εστιάζεται στους τομείς της Επιχειρησιακής Έρευνας, της Διαχείρισης Έργων και της Ενεργειακής και Περιβαλλοντικής Οικονομίας. Διετέλεσε Διευθύντρια του Εργαστηρίου Βιομηχανικής και Ενεργειακής Οικονομίας της Σχολής Χημικών Μηχανικών (2007-15) και μέλος του Συμβουλίου του ΕΜΠ (2013-16). Έχει συμμετάσχει στο ΔΣ του Εθνικού Κέντρου Περιβάλλοντος και Αειφόρου Ανάπτυξης (2001-04) και της ΔΕΗ-Ανανεώσιμες ΑΕ (2010-13).

ΚΑΚΡΙΔΗΣ ΑΝΔΡΕΑΣ

Επίκουρος Καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας και Οικονομικής Ιστορίας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Σπούδασε οικονομικά στην Οξφόρδη και το Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθη-

νών. Έχει διδάξει ως ειδικός επιστήμονας στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών (2009-17), ως επίκουρος καθηγητής στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου (2019-22), και ως επισκέπτης ερευνητής στο πανεπιστήμιο Columbia της Νέας Υόρκης (2014-15). Από το 2017 είναι επίσης Επιστημονικός Υπεύθυνος του Ιστορικού Αρχείου της Τράπεζας της Ελλάδος. Κύρια ερευνητικά πεδία είναι η ελληνική οικονομική ιστορία και η ιστορία της οικονομικής σκέψης, με έμφαση στα νομισματικά ζητήματα και την οικονομική ανάπτυξη. Επιμελείται τη σειρά *Τεκμήρια από το Ιστορικό Αρχείο*, που εκδίδεται από το Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης, της Τράπεζας της Ελλάδος καθώς και τη σειρά *Οικονομικής Ιστορίας* των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης.

ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ ΓΙΑΝΝΗΣ

Ομότιμος Καθηγητής Τεχνολογικής Οικονομικής & Βιομηχανικής Στρατηγικής στο ΕΜΠ. Εργάστηκε στην βιομηχανία και την δημόσια διοίκηση. Υπηρέτησε ως Γενικός Γραμματέας Βιομηχανίας και Ειδικός Γραμματέας της Κοινωνίας της Πληροφορίας. Έχει δημοσιεύσει εργασίες σε έγκυρα διεθνή επιστημονικά περιοδικά και βιβλία, και άρθρα στον οικονομικό τύπο.

Η ερευνητική του δραστηριότητα επικεντρώνεται στην στρατηγική της βιομηχανικής ανάπτυξης και της τεχνολογικής αλλαγής, όπως και στην αλληλεπίδραση των στρατηγικών των επιχειρήσεων και των δημόσιων πολιτικών. Συμμετείχε ως επιστημονικός υπεύθυνος δεκάδων ευρωπαϊκών και ελληνικών ερευνητικών έργων. Υπήρξε επισκέπτης ερευνητής στο GWU, στο Πανεπιστήμιο του Sussex και στο University of Campinas (Βραζιλία). Ίδρυσε και διηύθυνε τη Μονάδα Καινοτομίας και Επιχειρηματικότητας και τη θερμοκοιτίδα νέων επιχειρήσεων ΕΠΙ.νωό στο ΕΜΠ. Μέλος της Ελληνικής Εταιρείας Οικονομικής Ιστορίας.

ΚΟΥΤΕΝΤΑΚΗΣ ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

Επίκουρος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Κρήτης. Σπούδασε στα Πανεπιστήμια Αθηνών, Warwick, Sciences-Po και Πάντειο και τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα κινούνται στο χώρο των Οικονομικών της Εργασίας, της Δημόσιας Οικονομικής και της Πολιτικής Οικονομίας. Έχει διατελέσει Γενικός Γραμματέας Δημοσιονομικής Πολιτικής και Συντονιστής του Γραφείου Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή.

ΚΩΣΤΗΣ ΚΩΣΤΑΣ

Σπούδασε στο τμήμα Οικονομικών Επιστημών του ΕΚΠΑ και οικονομική ιστορία στην Ecole des hautes études en sciences sociales στο Παρίσι, όπου το 1985 υποστήριξε τη διδακτορική διατριβή του και κατείχε την Έδρα Σπουδών Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας 2006-2009. Το 1990 έλαβε το βραβείο Νίκου Σβορώνου για νέους ιστορικούς από το Ινστιτούτο Τεχνολογίας και Έρευνας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Από το 2004 είναι καθηγητής οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του ΕΚΠΑ, ενώ από το 1999 εργάζεται ως Σύμβουλος Διοίκησης της Alpha Bank. Έγραψε, μεταξύ άλλων, *Ο Πλούτος της Ελλάδας, Κράτος και επιχειρήσεις στην Ελλάδα, Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας. Η διαμόρφωση του ελληνικού κράτους: 18ος – 21ος αιώνας*, (αγγλική έκδοση Λονδίνο- Νέα Υόρκη 2018), *Στον καιρό της πανώλης: 14ος – 19ος αιώνας*, κ.ά. Από τον Σεπτέμβριο 2023, διευθυντής του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τράπεζας.

ΚΑΜΜΑΣ ΠΑΝΤΕΛΗΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής Οικονομικής Θεωρίας και Πολιτικής στο τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Οικονομικών Σπουδών (ΔΕΟΣ) του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών (ΟΠΑ). Υποστήριξε την διδακτορική του διατριβή στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών με θέμα τον διεθνή φορολογικό ανταγω-

νισμό και τους περιορισμούς που επιβάλλει στην άσκηση της δημοσιονομικής πολιτικής η διεθνής οικονομική ολοκλήρωση (παγκοσμιοποίηση). Έχει διδάξει στο Πανεπιστήμιο Κύπρου (2008-2009) και στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (2009-2018). Το επιστημονικό και ερευνητικό του έργο κινείται στα πεδία της Δημόσιας Οικονομικής, της Οικονομικής Ιστορίας και της Πολιτικής Οικονομίας. Εργασίες του έχουν δημοσιευτεί σε διεθνή επιστημονικά περιοδικά όπως τα: *European Economic Review*, *Explorations in Economic History*, *Public Choice*, *Journal of Economic Behavior & Organization*, *Journal of Comparative Economics* κ.α.

ΛΑΖΑΡΕΤΟΥ ΣΟΦΙΑ

Η Σοφία Λαζαρέτου γεννήθηκε στην Αθήνα. Σπούδασε οικονομικά και είναι διδάκτωρ της Οικονομικής Επιστήμης (ΟΠΑ, EUI). Από το 1997 εργάζεται ως οικονομολόγος-ερευνητής στη Διεύθυνση Οικονομικής Ανάλυσης και Μελετών της Τράπεζας της Ελλάδος. Έχει διδάξει στο Πανεπιστήμιο Κρήτης (1993-1993), στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας (1994-1997) και στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (2004-2006). Εργασίες της έχουν δημοσιευθεί σε έγκυρα επιστημονικά περιοδικά με κριτές. Έχει συμβάλει επίσης στην ελληνική οικονομική βιβλιογραφία. Το 2002 βραβεύθηκε από την Ακαδημία Αθηνών για το έργο της (μαζί με τον Γ. Αλογοσκούφη) *Η Δραχμή*.

ΜΠΟΤΣΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ

Καθηγήτρια Ιστορίας και Διεθνών Σχέσεων στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Επισκέπτρια Καθηγήτρια στη Σχολή Εθνικής Άμυνας, Γενική Διευθύντρια του Συμβουλίου Διεθνών Σχέσεων (CfIR).

Είναι αριστούχος απόφοιτος του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και διδάκτωρ Ιστορίας του Πανεπιστημίου Tübingen. Δίδαξε στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών και στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων

του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, όπου διετέλεσε Αντιπρύτανης Οικονομικών, Σπουδών και Διασφάλισης Ποιότητας.

Διετέλεσε Γενική Διευθύντρια και Αντιπρόεδρος του Ινστιτούτου Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής, μέλος του εφορευτικού συμβουλίου της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, του Ιδρύματος Wilfried Martens κ.ά.

Έχει δημοσιεύσει 15 βιβλία και περισσότερα από 150 άρθρα για την ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία, τον ψυχρό πόλεμο, την ελληνική εξωτερική πολιτική, την ευρωπαϊκή ενοποίηση, τις ευρωατλαντικές σχέσεις.

ΜΠΟΥΡΑΝΤΩΝΗΣ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ

Πρύτανης του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών, Καθηγητής στο Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Οικονομικών Σπουδών του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών. Είναι κάτοχος Ευρωπαϊκής Έδρας Jean Monnet (2015-2018). Πτυχιούχος του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης και του Τμήματος Νομικής ΕΚΠΑ, έλαβε το διδακτορικό δίπλωμα από το Πανεπιστήμιο του Reading. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα αφορούν στην ανάλυση των θεσμών, διεθνών και ευρωπαϊκών, την διπλωματία, την εξωτερική πολιτική και την διεθνή ιστορία με έμφαση στη μελέτη του Ψυχρού Πολέμου.

Έχει συγγράψει τρία βιβλία δημοσιευμένα από εκδοτικούς οίκους του εξωτερικού (*Chairing Multilateral Negotiations: The Case of the United Nations*, London: Routledge, 2011· *The History and Politics of UN Security Council Reform*, London: Routledge, 2005· *The United Nations and the Quest for Nuclear Disarmament*, Aldershot: Dartmouth, 1993). Έχει συνεπιμεληθεί τέσσερις συλλογικούς τόμους σε εκδοτικούς οίκους του εξωτερικού, έχει δημοσιεύσει πολλά άρθρα σε διεθνή επιστημονικά περιοδικά και, επίσης, σε συλλογικούς τόμους.

ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗΣ ΜΙΧΑΛΗΣ

Ο Μιχάλης Νικολακάκης έχει σπουδάσει Κοινωνιολογία, στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, στο Warwick της Μεγ. Βρετανίας και στο Πανεπιστήμιο Κρήτης. Έχει διδάξει Κοινωνιολογία στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, στο Πολυτεχνείο Κρήτης, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, και στο ΕΑΠ. Το 2017 κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια η μονογραφία του με τίτλο «‘Μοντέρνα Κίρκη’: Τουρισμός και Ελληνική κοινωνία την περίοδο 1950-1974» ενώ το 2022 δημοσιεύτηκε από τις εκδόσεις Νήσος ο συλλογικός τόμος που συνεπιμελήθηκε με τίτλο «Ταξίδια χωρίς προορισμό: Κριτικές προσεγγίσεις στις τουριστικές σπουδές».

ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ

Καθηγητής Οικονομικών στο Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Οικονομικών Σπουδών του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών. Έχει διατελέσει Επισκέπτης Λέκτορας στο Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου της Κύπρου, ενώ είναι ερευνητικός εταίρος του διεθνούς Ινστιτούτου CESifo (Μόναχο), καθώς επίσης και συνεργάτης της Διεπιστημονικής Επιτροπής Μελέτης Επιπτώσεων Κλιματικής Αλλαγής (ΕΜΕΚΑ) της Τράπεζας της Ελλάδος.

Έχει μεγάλο αριθμό δημοσιεύσεων στα ακόλουθα, μεταξύ άλλων, διεθνή επιστημονικά περιοδικά: *European Economic Review*, *Review of Economic Dynamics*, *Scandinavian Journal of Economics*, *Canadian Journal of Economics*, *Journal of Public Economic Theory*, *Oxford Economic Papers*, *Public Choice* κ.ά. Τέλος, είναι Associate Editor του διεθνούς επιστημονικού περιοδικού *Environment and Development Economics* (Cambridge University Press σε συνεργασία με Beijer Institute of Ecological Economics, Royal Swedish Academy of Sciences).

ΠΕΠΕΛΑΣΗ ΙΩΑΝΝΑ-ΣΑΠΦΩ

Ομότιμη Καθηγήτρια οικονομικής ιστορίας στο Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης στο ΟΠΑ, και επισκέπτρια καθηγήτρια στο ΕΚΠΑ. Έχει συνεπιμεληθεί διενθείς συλλογικούς τόμους και δημοσιεύσει άρθρα σε διεθνή περιοδικά με κριτές σε διάφορα θέματα οικονομικής ιστορίας, ιστορίας της επιχειρηματικότητας/επιχείρησης στην διασπορά και την Ελλάδα (18ος-21ος αιώνας).

Είναι Επιστημονική Υπεύθυνη στο τμήμα Οικονομικής Επιστήμης του ΟΠΑ των εξής δύο ερευνητικών προγραμμάτων: 'Ιστορία της Επιχειρηματικότητας και των Θεσμών' και 'Χαρτογράφηση του οικοσυστήματος των νεοφυών επιχειρήσεων στην Ελλάδα στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης'. Υπήρξε Επιστημονική Συντονίστρια της μελέτης της διαΝΕΟΣις για την χαρτογράφηση του οικοσυστήματος της νεοφυούς επιχειρηματικότητας στην Ελλάδα (Ιανουάριος, 2022). Είναι επίσης Κύρια Ερευνήτρια στο Ελληνικό ίδρυμα Ευρωπαϊκής & Εξωτερικής Πολιτικής με εξειδίκευση στο αντικείμενο 'Επιχειρηματική Διεθνοποίηση και Διασπορά'.

ΡΙΖΑΣ ΣΩΤΗΡΗΣ

Ο Σωτήρης Ριζάς είναι διευθυντής ερευνών στο Κέντρο Έρευνας Ιστορίας Νεώτερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών. Έχει γράψει μεταξύ άλλων:

America and Europe Adrift. Transatlantic Relations after the Cold War,

«Από την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο» και «Η Ελληνική Πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο»

ΣΑΡΑΝΤΙΔΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ

Ο Βασίλης Σαραντίδης απέκτησε το πτυχίο του στις Διεθνείς και Ευρωπαϊκές Οικονομικές Σπουδές από το Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΟΠΑ) το 2005, ακολούθησε MSc στα Διεθνή Οικονομικά και Χρηματοοικονομικά το 2007 και διδακτορικό στα Οικονομικά το 2011, όλα από το ΟΠΑ. Το 2012, εντάχθηκε στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου του Σέφιλντ ως Επίκουρος Καθηγητής και αργότερα, το 2022, επέστρεψε στο ΟΠΑ

με την ίδια ιδιότητα. Τα κύρια ερευνητικά του ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν την Οικονομική Ιστορία, την Πολιτική Οικονομία και τα Δημόσια Οικονομικά. Η δουλειά του έχει δημοσιευτεί σε επιστημονικά περιοδικά όπως *European Economic Review*, *Exploration in Economic History* και *Public Choice*.

ΤΑΣΟΥΛΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

Γεννήθηκε στα Ιωάννινα το 1959. Είναι παντρεμένος και έχει δύο παιδιά. Είναι δικηγόρος Αθηνών. Σπούδασε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και έχει εργασθεί κατά την περίοδο 1988-89 σε Δικηγορική εταιρία του Λονδίνου ως υπότροφος του Βρετανικού Συμβουλίου.

Υπήρξε ιδιαίτερος γραμματέας του αιμνήστου Ευαγγέλου Αβέρωφ-Τοσίτσα, Προέδρου και Επίτιμου Προέδρου της Ν.Δ. από το 1981 έως το 1990. Διετέλεσε Πρόεδρος του Οργανισμού Προωθήσεως Εξαγωγών (Ο.Π.Ε.) από το 1990 έως το 1993.

Το 1994 εξελέγη Δήμαρχος Κηφισιάς. Στις Βουλευτικές εκλογές του 2000 εξελέγη για πρώτη φορά βουλευτής Ιωαννίνων με τη Νέα Δημοκρατία. Επανεξελέγη στις βουλευτικές εκλογές του 2004, του 2007, του 2009, του 2012 (δύο φορές), του 2015 (δύο φορές), του 2019 και του 2023 (δύο φορές).

Το 2006 ορίστηκε, από τον πρωθυπουργό, αν. Κοινοβουλευτικός Εκπρόσωπος της Νέας Δημοκρατίας. Το 2007 ορίστηκε Υφυπουργός Εθνικής Αμύνης.

Το Φεβρουάριο του 2010 εκλέχθηκε Γενικός Γραμματέας της Κοινοβουλευτικής Ομάδας της Νέας Δημοκρατίας. Τον Ιούνιο του 2013 ορίστηκε Πρόεδρος του Ινστιτούτου Δημοκρατίας «Κωνσταντίνος Καραμανλής». Το 2014 ορίστηκε Υπουργός Πολιτισμού και Αθλητισμού έως τον Ιανουάριο του 2015. Το 2018 ορίστηκε Γενικός Εισηγητής της ΝΔ για την Συνταγματική Αναθεώρηση. Το 2019 εκλέχτηκε Πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων. Επανεκλέγεται Πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων τον Μάιο του 2023. Εκλέγεται για 3^η φορά στην θέση του Προέδρου της Βουλής τον Ιούνιο του 2023.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ-ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ

Ο Δημήτρης Χαραλάμπης είναι Ομότιμος Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης του ΕΚΠΑ. Σπουδές Πολιτικής Επιστήμης, Κοινωνιολογίας και Φιλοσοφίας στο Freiburg. Διδακτορική διατριβή στο Muenster (summa cum laude-βραβείο αριστείας του Πανεπιστημίου). 1985 Επίκουρος στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1991 Αναπληρωτής και 1998 Καθηγητής στο Τμήμα ΕΜΜΕ του ΕΚΠΑ. Διευθυντής του Ινστιτούτου Πολιτικής Κοινωνιολογίας του ΕΚΚΕ (1994-2002). Αντιπρόεδρος του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόραση (2002-2008). Επισκέπτης Καθηγητής στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης. Μέλος της GPI (Βερολίνο) και της ESEC (Βιέννη). Μέλος του ΔΣ του Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου. Πρόεδρος (2014-2016) του Τμήματος ΕΜΜΕ του ΕΚΠΑ. Αναπληρωτής Διευθυντής του ΕΠΙΕΕ του ΕΚΠΑ (2004-2016). Πρόεδρος της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, (έβδομη θητεία). Έχει δημοσιεύσει μονογραφίες, δεκάδες επιστημονικά άρθρα και επιμεληθεί συλλογικούς τόμους στην Ελλάδα και το εξωτερικό.

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΗΣ ΝΙΚΟΣ

Ομότιμος Καθηγητής στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπου υπήρξε καθηγητής Οικονομικής Ανάλυσης στο Τμήμα Διεθνών & Ευρωπαϊκών Σπουδών έως το 2020. Επισκέπτης-Καθηγητής στο LSE (2018-2019) και μέλος του Ερευνητικού Συμβουλίου στο Hellenic Observatory. Την περίοδο 1993-2004 διατέλεσε διαδοχικά Γεν. Γραμματέας Έρευνας, Υφυπουργός Οικονομικών, Υπουργός Ανάπτυξης και Υπουργός Οικονομικών. Το 2002-2003 ήταν Πρόεδρος του Eurogroup και το 2003 του Ecofin. Το 2015 ορίστηκε υπηρεσιακός Υπουργός Οικονομίας, Μεταφορών & Ναυτιλίας.

Συγγραφέας πολλών οικονομικών άρθρων και βιβλίων, όπως μεταξύ αυτών, «Greek Endgame: From austerity to growth or Grexit» (2015), «How Crises shaped Economic Ideas and Policies» (2015) και «An Economic Analysis of Conflicts» (2016). Το 2022 εκδόθηκε η μελέτη για την «Συνθήκη του Μάαστριχτ: Το Φρούριο δεν Άντεξε τις Κρίσεις», (MacMillan).

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «ΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑ
ΤΟΡΙΑΣ 1967-1974: ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΓΙΑ ΤΑ 50 ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥ
ΣΗΣ», ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΝΙΚΟΥ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΗ, ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗ
ΘΗΚΕ ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΑ GFS ELPIS, ΣΧΕΔΙΑ
ΣΤΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΗΛΕΚΤΡΟ
ΝΙΚΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΗΜΗΤΡΗ ΖΑΖΑ ΚΑΙ
ΕΚΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΜΕ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΤΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝ
ΣΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΚΑΙ ΕΚΤΥΠΩΣΕΩΝ ΤΗΣ
ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΕ ΧΑΡΤΙ ΓΡΑ
ΦΗΣ 100 ΓΡΑΜΜΑΡΙΩΝ ΤΟΝ ΙΟΥΝΙΟ ΤΟΥ
2024 ΣΕ 2.000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΟΙ
ΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Κείμενα

Αλογοσκούφης Γ. Διακουλάκη Δ. Κακριδής Α.
Καλογήρου Γ. Καμμάς Π. Κλάψης Α. Κουτεντάκης Φ.
Κωστής Κ. Λαζαρέτου Σ. Μπότσιου Κ.
Μπουραντώνης Δ. Νικολακάκης Μ. Οικονομίδης Γ.
Πεπελάση Ι. Ριζάς Σ. Σαραντίδης Β. Τασούλας Κ.
Χαραλάμπης Δ. Χριστοδουλάκης Ν.

Ενώ υπάρχει μια γενικότερη συναίνεση τόσο για την πολιτική καταπίεση την οποία άσκησε η Δικτατορία όσο και για την εθνική προδοσία την οποία έκανε στην Κύπρο και σε άλλα θέματα, φαίνεται ότι συνεχίζεται μια διχογνωμία, η επιβίωση ενός μύθου, ότι ναι μεν έκανε το ένα κακό, το άλλο κακό αλλά στην οικονομία καλά τα πήγαινε, ο κόσμος έτρωγε ψωμί, είχε σταθερές δουλειές και ούτω καθεξής.

Αυτό ακριβώς εξετάζεται – αν όντως ήταν έτσι ή μήπως ο μύθος αυτός κρύβεται πίσω από ένα ψαθυρό κατασκευάσμα το οποίο εύκολα μπορεί να καταπέσει με τα πραγματικά στοιχεία και τις αναλύσεις για εκείνη την δυστοπική περίοδο.

ISBN 978-960-560-248-2

9 789605 602482